વીર દુર્ગાદાસ.

રચી. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

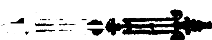
વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ.

મું. નડીયાદ.

કિંમત રૂ. ૦-૮-૦.

વીર દુર્ગાદાસ

અથવા મારૂ સંરહારો.

લખી, છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઇ પટેલ.

મુ. નડીઆદ.

આવૃત્તિ બીજી.

ઇ. સ. ૧૯૧૬. સંવત ૧૯૭૨.

પ્રત ૫૦૦.

કીમત ૮ આના.

" સર્વ હક્ક સ્વાધીન. "

અમદાવાદમાં
રીચીરોડના પુલ નીચે આવેલા શ્રી જૈન વિદ્યાવિજય પ્રેસમાં
શા. ચુનીલાલ અમથાભાઇએ છાપ્યા

દેવગઢબારીઆના સ્વર્ગવાસી મહારાજા મહારાઉલશ્રી માનસિંગજીની સંમતિથી આ પુસ્તક તેમને અર્પણ કરવાનો ઇરાદો હતો.

હાલમાં એ મહારાજા સ્વર્ગવાસી થયા છે તોપણ તેમનું શૌર્ય સાથે ડહાપણ, પોતાની પ્રજાનું પુત્રવત્ પાલન, પોતાના નોકરો ઉપરનો અપૂર્વ પ્રેમ, તેમના સદ્દગુણો ને સદાચાર એ સર્વનું સ્મરણ રહેવા એમનું પુણ્યતમ નામ આ પુસ્તક સાથે જોડવાનું આ પુસ્તકનો કર્ત્તા કે જે તેમના તાબામાં રહ્યાથી તેમના સદ્દગુણોનો અનુભવી છે, તેણે દુરસ્ત ધાર્યું છે.

કર્ત્તા.

પ્રસ્તાવના.

રાજકોટમાં પ્રકટ થતા " વિજ્ઞાનવિલાસ " ના તંત્રીનું કામ ઈ. સ. ૧૮૭૮ થી મેં કરવા માંડયા પછી અંગ્રેજીમાં "મીસજેનપોર્ટર " ની લખેલી "સ્કાટીશ ચીફ્સ"ની નવલકથા મારા વાંચવામાં આવી. ત્યારથી મારા મનમાં આવ્યું કે એ કથાનું ગુજરાતીમાં અનુકરણ થાય એવો બનાવ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી ખોળી કહાડી એક વાર્તા વિજ્ઞાન વિલાસમાં લખવી. એ વિચારને પરિણામે આ વાર્તા વિજ્ઞાન વિલાસમાં લખાઇ. " સ્કાટીશ ચીફ્સ " માં વર્ણવેલા બનાવોનું ને આ વાર્તામાં આવેલા બનાવોનું સામ્ય ઘણું છે. ઇંગ્લાંડના રાજા ૧ લા એડવર્ડે સ્કાટલાંડ જીત્યા પછી તેની ધુસરીમાંથી નીકળવાને સ્કાટીશ સરદારો સામા ઉઠયા. તેમાં આગેવાન વિલિયમવાલેસ હતો, તેણે છેવટ સુધી લઢીને પોતાના રાજા બ્રુસને માટે સ્કાટલાંડ સ્વતંત્ર કર્યું. પણ એ છેવટની લઢાઈમાં માર્યો ગયો છે. મારવાડના રાજા જશવંતસિંગજી મહારાજના મુવા પછી ઔરંગજેબ પાદશાહે એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું ત્યારે પોતાના બાળરાજા અજીતસિંગજી માટે પાદશાહ સામા મારૂસરદારો ઉઠયા; તેમનો આગેવાન દર્ગાદાસ હતો. તેણે છેવટ સુધી લઢીને મારવાડ સ્વતંત્ર કર્યું ને પોતાના રાજાને ગાદીએ બેસાડી રાજા પાકી ઉમરનો થતા સુધી રાજ્ય સાચવ્યું. આટલું સામ્ય લેઇ સ્કાટીશ ચીફ્સનું અનુકરણ કર્યું છે. બાકીનો ભાગ આપણા ઐતિહાસિક બનાવોમાં થોડો ફેરફાર સાથે લખાયો છે.

સરકારી નોકરીમાંથી પેનશન લીધા પછી મને વિચાર થયો કે મેં દુર્ગાદાસની વાત લખી તે વખતે મારવાડનો મુલક જોયો નહોતો; તેથી જોયા વગર જે લખાયું છે, તે મુલક જોઇ યોગ્ય

ફેરફાર સાથે વાર્તા લખી છપાવવી. આ વિચારથી હું જોધપુર ગયો. ત્યાંનો કિલ્લો, શહેર ને આસપાસનો મુલક જોયો. જોધપુરમાં રહી દુર્ગાદાસ સંબંધી કેટલીક માહિતી મેળવી તથા દુર્ગાદાસ, જશવંતસિંગજી મહારાજ ને ઉદેપુરના રાણા રાજસિંગજીનાં ચિત્ર મેળ યાં. આ રીતે તૈયાર થઇ પાછા આવી, આણેલાં ચિત્રો ઉપરથી પુસ્તકમાં મૂકવાને ત્રાંબાના બ્લાક કરાવ્યા. અને તે આવ્યાથી " દુર્ગાદાસ " ની વાત છપાવવાની નોટીસો બહાર પાડી. એ નોટીસ વાંચવામાં આવતાંજ એક ગૃહસ્થે " વિજ્ઞાન વિલાસ " એકઠાં કરી દુર્ગાદાસની વાત છપાવી દીધી. આ વાત મારા જાણવામાં આવતાંજ મેં એ વાત છપાવવાની માંડી વાળી. હાલમાં મારા લખેલા પુસ્તકની લખેલી પ્રત સસ્તાસાહિત્ય મંડળે માગણી કરવાથી તેમને આપ્યાથી આ પુસ્તક તેમણે છપાવી સસ્તી કિંમત રાખી એનો બહોળો ફેલાવો કરવાનો યોગ આણ્યો છે.

કર્ત્તા.

અનુક્રમણિકા.

વીર દુર્ગાદાસ

અથવા મારૂ સરદારો.

પ્રકરણ ૧ લું.

કથા પ્રવેશ.

શ્રી સદ્‌ગુરવે પરમાત્મને નમઃ

પોતાને બેસવા માટે મયૂરાસન કરાવનાર અને પોતાની બેગમ માટે આગ્રામાં આરસનો તાજમહેલ બંધાવનાર દિલ્હીનો પાદશાહ શાહજહાન ઇ. સ. ૧૬૫૭ માં માંદો પડયો ત્યારે તેનો મોટો દીકરો દારા રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યો. તે વખતે દારાના બીજા ભાઇઓ જુદાજુદા પ્રાંતોમાં સુબાગીરી ઉપર હતા. તેમાં ઔરંગજેબ દક્ષિણમાં, મુરાદ ગુજરાતમાં ને શુજા બંગાળામાં સુબો હતો. એ ત્રણેના મનમાં રાજ્યલોભ પ્રદીપ્ત થયો. તેથી તેમણે દારા સાથે લઢીને રાજ્ય મેળવવાની તૈયારી કરી. ઔરંગજેબે ખળતાથી મુરાદને રાજ્ય અપાવવાની લાલચ આપી પોતાના પક્ષમાં લીધો, અને બંને જણા લશ્કર જમાવી આગ્રે આવવાને નીકળ્યા. તે વખતે માળવામાં પાદશાહી સુબેદાર જોધપુરનો રાજા જશવંતસિંગ હતો. તેને દારાએ લખ્યું કે તમારે મુરાદ

જસવતસિંગ.

ને ઔરંગજેબને આગ્રા ઉપર આવતા રોકવા. જશવંતસિંગે પોતાનું લશ્કર જમાવી ઉજ્જન આગળ પડાવ નાખ્યો. ઔરંગજેબ પહેલો આવી પહોંચ્યો. તેણે જોયું કે જશવંતસિંગ પોતાને રોકવાને તૈયાર થઇ ઉભેલો છે તેથી તે મુરાદના આવતા સુધી થંભ્યો. જશવંતસિંગે વિચાર્યું કે ઔરંગજેબ એકલાને હરાવવામાં શો માલ છે ? એકલે હાથે લઢતાં જે ડરીને થંભેલો છે તેને હરાવવામાં શી મર્દાનગી ? માટે મુરાદના આવ્યા પછી બંનેના એકત્ર સૈન્યને હરાવવું. આમ વિચારી બંને જણા મુકામ નાંખી પડયા. એવામાં મુરાદ પણ આવી પહોંચ્યો. બંનેનાં સૈન્ય એકઠાં થયાં ને ઉજ્જન આગળ લઢાઇ થઇ. પહેલે દિવસે કોઇની હાર જીત થઈ નહિ. પણ એ દિવસે ઘણા રજપુતો રણમાં પડયાથી જશવંતસિંગને જીતવાની આશા રહી નહિ, તેથી જે રજપુતો બાકી રહ્યા હતા તેઓ પીઠ બતાવી નાસી જવાને બદલે કેસરીઆં કરી નાગી તરવારે ઘોડેસ્વાર થઈ બંને શાહજાદાઓના લશ્કરને ભેદીને આરપાર સામે મોંઢે જવાનો નિશ્ચય કરી મુસલમાન લશ્કરને કાપતા ચાલ્યા. તેમાંથી જે જીવતા રહ્યા તે જોધપુર જઇ પહોંચ્યા.

મધ્યરાત્રે જોધપુર પહોંચ્યા ત્યારે દરવાજા બંધ હતા. દરવાજાની કુંચીઓ રાણીવાસમાં હતી. ત્યાં કુંચી લેવા દરવાન ગયો. ત્યારે રાણીએ કહ્યું કે મારો પતિ રાત્રે છાનોમાનો આવે નહિ. એતો વાજતે ગાજતે દિવસે શહેરમાં પધારે. માટે એ કોઈ ઠગારો હશે. એમ કહી કુંચીઓ આપી નહિ, તેથી આખી રાત શહેર બહાર ગાળી સવારમાં મહારાજા મહેલમાં પધાર્યા. ઉજ્જનની લઢાઇમાં મહારાજા ઘાએલ થયેલ હતા; તેના પાટાપટી કરાવ્યા. બાદ મહારાજાને જમવા માટે રાણી સીરો શેકવા લાગી. લોઢાની તવીમાં લોઢાના તાવેતાથી શીરો હલાવતી જોઈ મહારાજાની માતુશ્રીએ કહ્યું કે " ભાટી બાઈ, તમે આ શું કરો છો ? લોઢે લોઢું ઘસાવાથી તો મારો દીકરો નાશીને ઘેર આવ્યો છે ને ઘેર

પણ તેજ કરો છો, તો અહિંથી નાશીને દીકરો ક્યાં જશે ? માટે ચાટવાથી શીરો શેકો. આ સાંભળી જશવંતસિંગજી મહારાજનાં રૂવેરૂવાં ઉભાં થયાં. જખમોના ટેભા તૂટી ગયા ને ઢોલીઆમાં બેઠા થઈ પોતાના સરદારોને મેળવી લસ્કર જમાવવા હુકમ આપ્યો. એટલે રાજમાતાએ કહ્યું કે ભાઇ, એમાં તારો દોષ નથી. એ તો બાળપણામાં તું ધાવણો હતો, ત્યારે એક દિવસે હું સ્નાન કરતી હતી તે વખતે તું બહુ રડવા લાગ્યો, ત્યારે છાનો રાખવાને દાસીએ તને ધવડાવ્યો હતો. એ વાત મારા જાણવામાં આવી કે મેં તને ઉંધે માથે ઝોલો ખવડાવી બધું ધાવણ કહાડી નખાવ્યું, છતાં કાંઈ રહ્યું હશે તેની આ અસર છે. નહિ તો મારા શુદ્ધ ધાવણનો ધાવેલો રણમાં પડે કે જીતીને આવે, પણ નાસી આવે નહિ.

જશવંતસિંગ લશ્કર જમાવી આગ્રે આવવા નીકળ્યા. તે વખતે દારા નાશી ગયો હતો ને ઔરંગજેબે શુજાની સામા પોતાના શાહજાદાને મોકલ્યો હતો તેથી મહારાજા શુજાને સહાય કરવા ગયા. બંનેએ ઠરાવ કરી એકી વખતે કજવાના રણમાં બે બાજુથી બંને જણાએ શાહજાદાના લશ્કર ઉપર હુમલો કરવાનું ઠરાવ્યું. વખતસર રજપુતોએ હુમલો કર્યો, પણ આળસુ ને દારૂડીઆ શુજાએ વખત ગુમાવ્યાથી રજપુતો તેનો પક્ષ ત્યજી જોધપુર આવ્યા, ને દારાને મદદ કરવાનું ઠેરવી દારાને અજમેર બોલાવ્યો, પણ દારા આવી પહોંચ્યો નહિ ઔરંગજેબે જોયું કે જશવંતસિંગ જેવા બળવાન રાજા સાથે વિરોધ રાખવામાં ડહાપણ નથી. તેથી તેને પોતાના સૈન્યમાં મોટા સરદારની જગા આપી મેળવી લીધો ને દક્ષિણમાં શિવાજી મહારાજનું બળ વધતું જતું હતું તે રોકવાને દક્ષિણની સુબાગીરી ઉપર મોકલ્યા. જશવંતસિંગ મહારાજના મનમાંથી પણ પાદશાહપરનું વેર શમ્યું નહોતું. તેથી તેમને પણ ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યા જેવું થયું. દક્ષિણમાં જઈ શિવાજી મહારાજને મળી ગયા ને પાદશાહી ઊંધી

વાળવાની યુક્તિ રચી. બંને હિંદુધર્મ તારવાને ઉત્સુક હતા, તેથી એ બંનેનો મેળ મળ્યો. પણ એ વાત ઔરંગજેબ પાદશાહના જાણવામાં આવતાંજ એણે જશવંતસિંગજીની બદલી કરી લાહોર મોકલ્યા. લાહોરમાં પણ એમણે એજ ઘાટ ઘડવા માંડયો. એ-વામાં કાબુલમાં બળવો થયો, તેથી પાદશાહે જશવંતસિંગજીને એ બળવો શમાવવાને કાબુલની સુબાગીરી ઉપર મોકલ્યા. એ હાડી ને પહાડી મુસલમાનોને પણ જેર કરી એમણે બળવો શમાવ્યો. એ પ્રાંતના હાકેમો તે વખતે પેશાવરમાં રહેતા હતા. તે પ્રમાણે કાબુલમાં શાંતિ કરી પોતે પેશાવરમાં રહેવા લાગ્યા. પણ એ લઢાઇઓમાં એમના બે દીકરા માર્યા ગયા.

જશવંતસિંગજી મહારાજ સુબાગીરી ઉપર રહેતા હતા ત્યારે જોધપુરમાં એમનો પાટવી પુત્ર પ્રથીસિંગ રાજ્ય ચલાવતો હતો. એ પણ એના બાપના જેવોજ બહાદુર ને પરાક્રમી હતો. આલમગીર (ઔરંગજેબ) પાદશાહે જોયું કે જશવંતસિંગનો ઘાટ તો કાબુલમાંજ થશે તોપણ જ્યાં સુધી પ્રથીસિંગ હયાત છે ત્યાં સુધી જોધપુરનું રાજ્ય ખાલસા થશે નહિ. તેવામાં અજમેરમાં મેરલોકે બળવો કર્યાથી તે સમાવવાનો પ્રથીસિંગને હુકમ કર્યો. પ્રથીસિંગે તે પ્રમાણે મેરલોકોને જેર કરી વશ કર્યા. આ નોકરીના બદલામાં પાદશાહે પ્રથીસિંગને સિરપાવ આપવાનું ઠરાવી દિલ્હી બોલાવ્યો. દરબાર ભરી પાદશાહે તેના પરાક્રમ માટે ખુબ વખાણ કરી પોશાક આપ્યો. એ વિષમય પોશાક પહેરતાંજ પ્રથીસિંગ બેભાન થઇ પડયો ને મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે પાદશાહે દગો કરી પોતાના શત્રુનો પ્રાણ લીધો.

એ રીતે જશવંતસિંગ મહારાજના ત્રણે પુત્રો મરણ પામ્યા. મહારાજની વૃદ્ધાવસ્થામાં એ તેમને કારી જખમ થઇ પડયો. તેમની પ્રકૃતિ બગડી ને જોધપુરનું રાજ્ય નવારસું થઇ પડયું. તે સમજ્યો કે પાદશાહે પોતાના ઉપર સંપૂર્ણ વેર વાળ્યું છે. હવે

પાદશાહ પોતાની ઉમેદ બર લાવવાને જોધપુરનું રાજ્ય ખાલસા કરશે, તેનું વેર વાળી શકે એવું કોઈ રહ્યું નથી. એવા શોકમાં પોતાનો અંતકાળ પાસે આવેલો એણે જોયો. તેથી હવે શું કરવું ને કેમ કરવું એની ગડભાંગ એના મનમાં થવા લાગી.

થોડીવારમાં ચાંપાવતોના આગેવાન સોનિંગજીને એકાંતમાં બોલાવી, એક લોખંડની સીક્કાબંધ પેટી મગાવી કહ્યું કે "ભાઇ આ પેટી તમારી પાસે રાખજો ને મારવાડ ને મોગલોને કબજેથી છોડાવી જોધપુરનો જે રાજા થાય તેને એ પેટી આપજો. અને તેના સિવાય એ પેટીમાં શું છે, તે બીજા કોઇએ પણ જોવું નહિ. એવો સમય આવે ત્યાં સુધી તમારે એ પેટી સલામત સાચવી રાખવી. પરંતુ જો ત્યાં સુધીમાં તમારે માથે એવી આફત આવે કે તમે એ પેટીને સલામત સાચવી શકો નહિ, તો એ પેટી તમે એવીજ બીજી કોઈ સલામત જગાએ સોંપજો." એમ બોલી પેટીની સુંપરત કરી, પોતાના સર્વ સરદારોને એકઠા થવાની આજ્ઞા આપી. એ વખતે એમની સાથે ચાંપાવત, કુંપાવત, જોધાવત, મેડતિઆ, ઉદાવત, કરણોત, પાતાવત, જેતમાલ, મંડલા, ભાટી, ઉહડ એટલી જાતના સરદારો હતા. તે સર્વ મહારાજાની આજ્ઞા થતાંજ દરબારમાં એકઠા થયા. તેમને મહારાજાએ કહ્યું કે "ભાઈઓ! પાદશાહે આપણા ઉપર સંપૂર્ણ વેર લીધું છે. હવે આ શરીર ઝાઝો વખત કહાડવાવું નથી. જોધપુરનું રાજ્ય ખાલસા કરવામાં પાદશાહને હવે અંત્તરાય કરે તેવું કોઈ રહ્યું નથી. હવે મારવાડ મોગલાઇમાં જોડાશે. પાદશાહ સામા કમર કસી આ વૈરનો બદલો વાળી મારવાડને છોડાવનાર કોઇ રાજ્યવારસ રહ્યો નથી. માત્ર મારી ભાટી ને હાડી એ બે રાણીઓ સગર્ભા છે, તેમને પેટે જો જોધપુરની ગાદીનો વારસ જન્મે તો તે તમો સર્વેની સહાયથી પાદશાહ સામા થઇ મારવાડને છોડાવવાને સમર્થ થવા સંભવ છે. માટે મારી આજ્ઞા છે કે મારી પાછળ એ બે રા-

ણીઓને સતી થવા દેશો નહિ. જો ઇશ્વરેચ્છાથી તેમને પેટે મારવાડની ગાદીનો વારસ જન્મે તો તમો સર્વે એકદિલથી જેવી રીતે આજ સુધી મારી સાથે વળગી રહ્યા છો, તેવીજ રીતે તમારા બાળરાજાને ઉછેરી તેને રાજ્ય મેળવવામાં છેવટ સુધી સહાય કરજો. એટલી તમારા આ છેવટની રજા લેતા રાજાની આજ્ઞા છે." આટલું બોલતામાં તો મહારાજાની છાતી ભરાઇ ગઇ ને સંવત ૧૭૩૫ ના મહા વદ ૧૦ ને રોજ જશવંતસિંગજી મહારાજા પોતાની દેહ છોડી દેવલોક પામ્યા.

જશવંતસિંગજી દેવલોક પામ્યા ત્યારે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે ભાટી ને હાડી એ બે રાણીઓને સરદારોએ સતી થવા દીધી નહિ. બાકીની સર્વ રાણીઓ સતી થઇ. મહારાજા દેવ થયા પછી બંને રાણીઓને પ્રસવ થતાં સુધી પેશાવરમાં રાખીને તેમના બંદોબસ્ત માટે થોડાક સરદારો ને માણસો ત્યાં રહ્યા, બાકીના સર્વ પોતપોતાનાં બૈરાં છોકરાં સાથે મારવાડમાં આવી પોતપોતાની જાગીર સંભાળવા લાગ્યા તેમાં સોનિગ ચાંપાવત પણ હતો.

પુરે મહિને મહારાણી જાદવાણી (ભટીઆણી) ને સંવત ૧૭૩૫ ના ફાગણ વદ ૪ ને રોજ પુત્ર પ્રસવ્યો તેનું નામ અજીત પાડયું. બીજે દિવસે હાડી રાણીને પણ પુત્ર પ્રસવ્યો. તેનું નામ દલથંભન પાડયું. પેશાવરમાં રહેલા સરદારો એ રાણીઓ ને બાળકુંવરોની સંભાળ રાખતા હતા.

જશવંતસિંગ મહારાજના દેવલોક પામ્યાના સમાચાર પાદશાહને મળતાંજ તેણે મારવાડની ગાદી બીનવારસી સમજી પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાને એ રાજ્ય ખાલસા કરી જોધપુરમાં મોગલ સુબો મૂકયો. જયારે અજીત ને દલથંભનના જન્મના સમાચાર આલમગીરને પહોંચ્યા ત્યારે તે પોતાના પોંચા કરડવા લાગ્યો. મારવાડ દેશ ખાલસા કરવાની પોતાની ઇચ્છાઓને આડે આવનાર જશવંતસિંગના આ બાળકુંવરો છે એમ તેને જણાયું. તેથી

એણે એ સર્વેને પેશાવરથી દિલ્લી બોલાવ્યા. બંને રાણીઓથી મુસાફરી ખમી શકાય એવું થયું ત્યારે મારૂ સરદારો પોતાની બંને રાણી અને તેમના બાળકુંવરોને સાથે લેઇ દિલ્લી આવવા નીકળ્યા. રસ્તામાં આવતાં બીજો કુંવર દલથંભન દેવલોક પામ્યો. થોડે દિવસે તેઓ દિલ્લી આવ્યા ને તેમણે ઉદાવત રૂપસિંગજીની હવેલીમાં ઉતારો કર્યો ને પાદશાહને સમાચાર કહાવ્યા.

પાદશાહે મારૂ સરદારોને કહ્યું કે મહારાજાના બાળકુંવરને અમારે સ્વાધીન કરો. અમે એને ઉછેરી ઉમર લાયક થવાથી અમારે હાથે જોધપુરની ગાદીએ રાજ્યાભિષેક કરીશું અને તમે તમારી જાગીરમાં જાઓ. આથી સરદારો સમજ્યા કે મારવાડનું રાજ્ય ખાલસા કરવામાં અજીતનું સાલ છે. તેનું કાસળ કહાડવાને પાદશાહે આ ખેલ રચ્યો છે. તેમણે કહ્યું કે, પાદશાહ સલામત! હજુ અમારો બાળરાજા ધાવણો છે. ધાવણ છૂટ્યા સિવાય આપની પાસે શી રીતે સોંપાય ? માટે ધાવણ છૂટતા સુધી અમારી પાસે રહેવા દો. ધાવણ છૂટશે એટલે આપને સોંપી અમે જોધપુર જઇશું. પરંતુ એટલી મુદત અમે બધા સરદારો અહિં રહીને શું કરીએ ? અમારાં બૈરાં છોકરાં હેરાન થાય છે ને જાગીર ખરાબ થાય છે. માટે અમારી રાણી ને થોડા સરદારને અહિં રાખી બાકીના સર્વેને જોધપુર જવાની રજા આપો તો સારૂં. દુર્ગાદાસ કરણોતનું આવું બોલવું સાંભળી પાદશાહ સમજ્યો કે ટાઢે પાણીએ ખસ જાય છે તો ચોળીને ચીકણું કરવામાં શો માલ છે ? એમ વિચારી એણે તેમ કરવાની સૌને રજા આપી. પરંતુ એ જનાર સાથે રાણી કે તેનો કુંવર જતા રહે નહિ અને દગો કરી બધા મારૂ સરદારો છટકી જાય નહિ તેની તપાસ રાખવાનો તેણે છૂપો બંદોબસ્ત કર્યો.

પેશાવરથી જે જે સરદારો દિલ્લી આવ્યા હતા તેમાંથી પોત-

પોતાના કુટુંબના એકેક બબે માણસ રાખી બાકીના સર્વ માર-વાડ જવાને તૈયાર થયા. રાઠોડો સમજતા હતા કે અજીતને દિલ્લીમાં રાખવામાં જોખમ છે. તેથી તેની જગાએ એક બીજા બાળકને ઓઢવી એક મદારીના કંડીઆમાં અજીતને સુવાડી એ સરદારોની સાથે એ મદારીને પણ વિદાય કર્યો. એ સરદારોમાં મુકુંદદાસ ખીચી પણ હતો. દિલ્લીને દરવાજે ચોકસી તો થઈ પણ મદારીના કંડીઆમાં સાપને જોઈ તેને સલામત જવા દીધો. એ મદારી મુકુંદદાસની સાથે આબુના ડુંગરામાં આવ્યો. અજીતને મારવાડના રાજ્યમાં રાખવો જોખમ ભરેલું સમજી રાઠોડોએ તેને શીરોહીના રાજ્યમાં આબુના ડુંગરામાં છુપો રાખી ઉછેરવાનું કામ મુકુંદદાસને સોંપ્યું હતું. એ ખીચીસરદાર ખરો રાજ્યભક્ત હતો. તે શીરોહીના રાજ્યમાં ડોડવા ગામમાં પુષ્કરણા બ્રાહ્મણ જયદેવના ઘરમાં આવી રહ્યો ને પોતાના બાલરાજાને ઉછેરવા લાગ્યો.

આણી તરફ ઔરંગજેબે મારવાડ ખાલસા કરી પાદશાહી લશ્કર મોકલી એ દેશ કબજે કરવા માંડયો. તથા પાદશાહતના કાયદા કાનુનો લાગુ પાડવા માંડયા. પાદશાહી મુલકમાં જજીઆવેરો દાખલ કર્યો હતો. તીર્થસ્નાન કરનારા પાસે પણ વેરો લેવાતો હતો, જાત્રાળુ ઉપર પણ કર મૂકવામાં આવ્યો હતો. હિંદુઓને વટલાવી મારી કૂટી મુસલમાન કરવાનો અને હિંદુદેવાલયો તોડી મસીદો કરાવવાનો પઠાણધારો આલમગીરે દાખલ કર્યો હતો. પાદશાહી દરબારના સલાહકારોમાંથી લશ્કરોની સરદારીમાંથી ને પ્રાંતોની સુબાગીરીમાંથી હિંદુઓને બાતલ કર્યા હતા, તથા કોઇ પણ સરકારી મોટા હોદ્દાની નોકરીમાં હિંદુઓને નહિ રાખતાં માત્ર મુસલમાનોનેજ રાખવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. જગાઓ આપવામાં લાયકી જોવાનું અકબરશાહનું ધોરણ રદ કરવામાં આવ્યું હતું. આ સર્વ પાદશાહી મુલકના ધારા મારવાડને પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યા, ને તે પ્રમાણે અમલ કરવાનું જોધપુરના

સુબાને ફરમાન થયું. એ સુબો પણ પાદશાહી ફરમાનનો અક્ષરશઃ અમલ કરે એવો મોકલવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે થોડા દિવસ વીત્યા પછી પાદશાહે અજીતસિંગને પોતાને સ્વાધીન કરવાની માગણી કરી. તે ઉપર દુર્ગાદાસે સર્વ મારૂ સરદારોને એકઠા કરી વિચાર કર્યો. તેમાં એવો ઠરાવ કર્યો કે આ ઓઢવેલો કુંવર પાદશાહને હવાલે કરતાંજ પાદશાહ સમજશે કે અજીતસિંગને છટકાવ્યો છે. એટલે એ ગામેગામ રાજ્યમાં ને પરરાજ્યમાં એની તપાસ કરાવી અજીતનો ઘાત કરાવશે તો આપણી ધારણા ધૂળ મળશે. વળી જે બાળકને આપણા રાજકુંવર તરીકે ઓઢવ્યો તેને આપણે હાથેજ મોતને સ્વાધીન કરીએ તો તેથી આપણી જાતિને અને રાજ્યભક્તિને પણ કલંક ચોંટશે, માટે આપણા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી એ કુંવરનું આપણે રક્ષણ કરવું. એમ ઠરાવી સર્વેએ ઘોડેસ્વાર થઈ નાગી તરવારે કેસરીઆં કરી પાદશાહી લશ્કર ભેદીને જવું ને જે બચે તેમણે રાજકુંવરની ભાળ કહાડી તેની સંભાળ રાખી એ કુંવર મોટા થયે તેને મારવાડનું રાજ્ય જીતવામાં સહાય કરવી, એમ ઠેરવ્યું.

કુંવરને તાબે નહિ કરતાં રજપૂતો છેતરવાને જુઠા વાયદા કરે છે એમ સમજી જોરાવરીથી કુંવરનો કબજો લેવાને આલમગીરે સંવત ૧૭૩૬ ના શ્રાવણ શુદ ૭ ને રોજ દિલ્હીના કોટવાળ ફોલાદને ૨૦ હજાર લશ્કર આપી મોકલ્યો. તેણે રાઠોડોનો ઉતારો ઘેરી લીધો. તે વખતે રાઠોડો સાથે ૨૫૦—૩૦૦ કરતાં વધારે માણસો નહોતા. રાઠોડ સરદાર રણછોડદાસ જોધાવત, રૂઘનાથદાસ ભાટી, રૂપસિંગ ઉદાવત ને દુર્ગાદાસ કરણોતે ફોલાદ સાથે બે ચારવાર સલાહને મિષે આવ જા કરી તે દરમીઆન સર્વે જણા તૈયાર થયા. મહારાણી ભટીઆણી પણ સજ્જ થઈ ઉભેલી હતી. તેને દુર્ગાદાસે કહ્યું કે અમે સર્વ મરવાને તૈયાર થયા છીએ, તે વખતે તમારી આબરૂ કોણ સાચવશે ? તમે હવે

ક્યા સુખની ઇચ્છાથી જીવતાં રહ્યાં છો ? મહારાણીએ કહ્યું કે–ભાઈ, હું જીવતી પણ મુવેલીજ છું. એમ કહી પોતાના પેટમાં ખોસેલો કટાર બતાવી કહ્યું કે આ કટાર મારી લાજ રાખશે, પણ મારા પિતા વગરના કુંવરને માટે મારા સરદારો કેવા લઢે છે તે જોવાની મને હોંશ છે તેથી આ કટાર પેટમાં ખોસી રાખી છે. કેમકે તે કહાડતાંની સાથેજ આંતરડાં બહાર આવી પ્રાણ નીકળી જશે. એમ કહી પાછી કમર તંગ બાંધી લીધી. પછી સર્વે સરદારો ને માણસો કેસરીઆં કરી ઘોડેસ્વાર થઇ નાગી તરવારે બહાર નીકળી મુસલમાનોનું અસાવધ લશ્કર કાપતા ચાલ્યા. દરવાજાસુધી પહોંચતામાં તો મુસલમાનોનાં ૭૦૦–૮૦૦ માણસો મરાયાં, પણ ઘણા આગળ થોડાનું શું ગજું ? ઘણાખરા રજપૂતો રણક્ષેત્રમાં પડ્યા. ભટીઆણીજી પણ પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી સંતુષ્ટ થઈ કમરમાંની કટાર કહાડી ત્યાંજ લોથ થઇ પડી.

મારૂ સરદારોમાંથી માત્ર દુર્ગાદાસ કરણોત, રૂપસિંગ ઉદાવત્, મોહોકમસિંગ મેડતીઆ, ભોજરાજ બીદાવત અને દુધોજી ને મહાસિંગ ચાંપાવત એટલાજ જીવતા રહ્યા. તે પણ ઘાયલ થએલા હતા. તેમણે શીરોહીના રાજ્યમાં જઇ પોતાના બાલકુંવરની ભાળ કહાડી તેને ઉછેરવાનો પાકો બંદોબસ્ત કરી તેઓ પોતાની જાગીરમાં જઈ રહ્યા.

આ વાર્તાનો નાયક દુર્ગાદાસ પણ પોતાને વતન કલ્યાણગઢમાં આવી રહ્યો ને ત્યાં પોતાના કુટુંબને પણ બોલાવી લીધું.

પ્રકરણ ૨ જું.

દુર્ગાદાસ ઘેર.

દુહો.

કાસુ વ્હે ઇધકો કહ્યાં, સાચ 'પીઆરો સોય;
દુથણી જાયો દુરગીઆ, કરે ન સમોવડ કોય.

મતલબ—વધારે કહ્યાથી શું, પણ એટલું તો સત્ય કે દુર્ગાદાસની બરાબરી કરી શકે એવો કોઇ માડીજાયો થયો નથી.

દુર્ગાદાસ કલ્યાણગઢમાં આવી રહ્યો ત્યારે મારવાડમાં જ્યાં જુએ ત્યાં મોગલોનાં થાણું બેઠેલાં હતાં. દરેક કિલ્લામાં મોગલ રક્ષકો મૂકયા હતા. મોગલ અમલદારો રાજ્ય ચલાવતા હતા; અને જોધપુરમાં મોગલ સુબો મૂકેલો હતો. આખા મારવાડમાં જ્યાં જુએ ત્યાં મોગલ મોગલ ને મોગલજ હતા. મુસલમાનો બાંગ પોકારતા ને કુરાન પઢતા ને જુલમથી હિંદુઓને વટાળતા હતા. હિંદુઓને પકડીને મારતા, જુલમ કરતા ને મુસલમાન નહિ થનારને ત્રાહ ત્રાહ પોકારાવતા. તેમનાં દેવળો તોડતા, બ્રાહ-

ણોને પકડીને જનોઇઓ બાળી નાખતા, અને તેમનાં ધર્મપુસ્તકો કૂવામાં નાખી દેતા. સઘળા મારૂ દેશમાં એ પ્રમાણે મોગલાઇ કેર વરતાઈ રહ્યો હતો. અને મારૂ સરદારો ને લોકો એ જુલમ અને કેરને શાંતિથી તાબે થએલા જણાતા હતા. તેઓ ધારતા હતા કે આપણો રાજા—આપણું શિરચ્છત્ર પડયું ને આપણો દેશ બીનવારસ—નધણીઆતો થયો છે. આપણા મહારાજાના ધાવણા બાળકને પણ મરાવી નાંખ્યો છે, એટલે પાદશાહ ઉપર વેર લેનાર હવે કોઇ રહ્યો નથી. જશવંતસિંગ મહારાજના મોટા ભાઈ અમરસિંગનો દીકરો નાગોરવાળો ઈંદ્રસિંગપણ પાદશાહે આપેલી લાલચથી લલચાયો છે, અને મંડોરના મૂળ વતની પડિઆર પણ રાઠોડોનું જુનું વેર તાજું કરવાને તૈયાર થયા છે, ત્યાં આપણે ધણી વગરના ઢોર જેવા શું કરી શકવાના છીએ, એમ સમજી તેઓ નાહિંમત થઈ ગયા હતા.

મારવાડની આવી સ્થિતિ જોઈ દુર્ગાદાસને ઘણું લાગ્યું. પણ શું કરે ? એનો કાંઈ ઉપાય નહોતો. બાળરાજાને જાહેરમાં મૂકી મારૂ સરદારોને એકઠા કરે તો દેશમાં થએલી ફાટફુટથી વખતે અધૂરે જાય. માટે ખરો લાગ આવતા સુધી રાહ જોવાનો દ્દઢ ઠરાવ કરી તે કલ્યાણગઢ આવ્યો, ને ત્યાં એકાંતવાસ ભોગવવા લાગ્યો. એ ગામ અરવલ્લી ડુંગરની તળેટીમાં એકાંતમાં હોવાથી ત્યાં એનું કોઇ નામ દેઇ શકે તેમ નહોતું. તેમ બીજાં ઠેકાણાંમાં શા બનાવ બને છે તેની ખાસ તપાસ કરાવે નહિ ત્યાંસુધી કાંઇ માલમ પડે તેમ નહોતું ત્યા પોતાને અને પોતાના કુટુંબને રહેવાને માટે એક મહેલ બાંધેલો હતો. મહેલની આસપાસ એક નાનો સરખો કોટ કરાવેલો હતો. ત્યાં પોતે, પોતાનો દીકરો તેજકરણ અને ભાઇ જશકરણ રહેતા હતા. રાજ્યપ્રકરણી વાતચીતમાં ને દેશના સમાચારમાં એ ત્રણે ભાગ લેતા હતા. દુર્ગાદાસનો બાપ આશકરણ તો ઉજ્જનની લઢાઇમાં મરણ પામ્યો

હતો. પણ એની મા જીવતી હતી વૃદ્ધ માજી પોતાના બંને દીકરાને પોતાના દેશને મોગલોના જુલમથી મુક્ત કરવાને હરરોજ ઉશ્કેરતાં હતાં. તેમના બંને પુત્રો પણ ઉશ્કેરવા પડે તેવા નહિ હતા, તેમની કૂખ વગોવે તેવા નહોતા—તેમના ધાવણને જશ આપે એવા હતા. પરંતુ બંને ભાઈ શાંત પ્રકૃતિના ને દીર્ઘદષ્ટિવાળા હતા. લાગ આવ્યા વગર પોતાની ધારણા બર આવવાનો સંભવ જણાયા વગર દીવામાં પતંગીઆની પેઠે ઝંપલાવે તેવા નહોતા. તેથી તેઓ રાત્રિ દિવસ પોતાના દેશમાં શા શા બનાવ બને છે, લોકલાગણી કેવી છે, મારૂ પટાવતોના વિચાર કેવા છે, આસપાસના બીજા રજપુત રાજાઓનું વલણ કેવું છે, તેની તપાસમાં રહેવા લાગ્યા. તથા તે માટે પોતાના વિશ્વાસુ માણસોને આસપાસનાં ગામોમાં આસપાસના સરદારો તરફ ને ઉદેપુર, વિકાનેર, જેસલમેર, બુંદી વગેરે રાજ્યોમાં મોકલી દીધા. તેઓ વખતે વખત રજેરજ બનાવની તેમને ખબર આપવા લાગ્યા.

મારૂ સરદારોને અને તેમાં વિશેષે દુર્ગાદાસને શિકારનો બહુ શોખ હતો. તેની ઉમર પાંત્રીશ છત્રીશ વરસની હતી. તે ઉંચો, મજબુત ને દેખાવડો હતો. તેની ભુજા ને પગના નળા કસરતથી બહુ કઠણ થએલા હતા. તે તરવારના એકજ ઝટકાથી જંગલી ડુક્કરના બે ભાગ કરી નાંખે એવો જોરાવર હતો. તેનો દેખાવ દુશ્મનની છાતીમાં ધ્રાસકો પાડે—તેને ધ્રુજાવે તેવો હતો. તેની મોટી વિશાળ ચળકતી આંખો, મોટું કપાળ ને લંબગોળ તેજસ્વી ને લાંબી કાળી દાઢીવાળો ચેહેરો ભભકાવાળો—સામાને આંજી નાંખે એવો હતો. તે દરરોજ હાથમાં ઢાલ, તરવાર ને ભાલો લેઇ ઘોડા ઉપર બેશી શિકારે જતો; ને લાગ આવે જનાવરો સાથે કોઈ કોઇ વાર તેવાજ મોગલોનો પણ શિકાર કરતો. તેનો દીકરો તેજકરણ પણ આ વખતે સોળ સત્તર વરસનો હતો ને તે પણ એના બાપની સાથે કોઈ કોઇ વાર શિકારે જતો તેથી તે પણ

તરવાર, ભાલો, ને બરછીનો ઉપયોગ કરતાં શીખ્યો હતો. એનો દેખાવ પણ એના બાપના જેવોજ હતો. એના મોં ઉપર મૂછ હજુ હમણાંજ ફુટવા માંડી હતી. પણ જો એના બાપ જેટલી એને દાઢી મૂછ હોય તો દુર્ગાદાસને અને તેજકરણને ઓળખી કહાડવા મુસ્કેલ પડે. દુર્ગાદાસનો ભાઈ જશકરણ પચીસ ને ત્રીશની વચ્ચેનો દુર્ગાદાસ જેવોજ, પણ લગાર ઘઉંવર્ણો હતો. ત્રણે જુવાન ઉંચાઇમાં લગભગ સરખા હતા. જશકરણ બહાદુરીમાં, સાહસમાં કે શિકારમાં પોતાના મોટા ભાઇથી કોઇ રીતે ઉતરે એવો નહોતો. લઢાઇમાં હથીઆર કેમ વાપરવાં, પરાક્રમ ને સાહસ કેવું કરવું એ, તે દુર્ગાદાસ પાસેથી શીખ્યો હતો. એનો બાપ એને નાનો મુકી મરણ પામ્યાથી તે તેના મોટા ભાઇના હાથ નીચેજ કેળવાયો હતો. તેથી તેનામાં દુર્ગાદાસના સઘળા ગુણો આવ્યા હતા. દુર્ગાદાસ ને જશકરણ બંને મળતા ગુણના, સરખા વિચારના ને સરખા પરાક્રમના હતા. પણ નાનો ભાઇ હમેશાં મોટા ભાઇની આજ્ઞામાં રહી તેના હુકમ પ્રમાણેજ ચાલતો. કોઈવાર તેની આજ્ઞા ઉથાપતો નહિ ને તેના પૂછ્યા વગર વચમાં ડહાપણ કરતો નહિ. તથાપિ જ્યાં સ્વતંત્રપણે વિચાર જણાવવાનો હોય ત્યાં પોતાના ભાઇનાથી વિરૂદ્ધ વિચાર હોય તોપણ તે બતાવવાને શરમાય કે અચકાય એવો નહોતો. પણ એવું બનતુંજ નહિ. મોટી બાબતોમાં તેમના વિચાર કવચિતજ જુદા પડતા. દુર્ગાદાસ ને જશકરણ એ રામ લક્ષ્મણનો જોટો હતો એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી.

મોગલ રાજ્યની વિરૂદ્ધ લાગણીવાળા જે જે મારૂ સરદારો હતા, તે બધાના ઘરની ઝડતી લેવાનો પાદશાહે પોતાના સુબાને હુકમ કર્યો. તેથી એક પછી એક ચાંપાવત, કુંપાવત, ઉદાવત, બીદાવત, જોધાવત, ભોજરાજો, મેડતિઆ, વગેરેના ઘરની તપાસ કરવા માંડી. ગામે ગામ ને ઘેરેઘેર મુસલમાન સિપાઇઓના ઓચિંતા પેહેરા મૂકી દીધા; કે કોઇ કાંઇ છુપાવી કે ચોરી શકે

નહિ. તપાસગીરોએ ઘરમાંથી છૂપા કાગળો ને મહારાજાના ખજાનાનો માલ ખોળવા માંડયો. મહારાજાએ આપેલી બક્ષીસો રાજ્યની છે એમ ગણી તે જપ્ત કરવા માંડી. તેમાં કેટલીક તો તેમની પોતાની પણ તણાઇ જવા લાગી. કેટલાક અણઘડ મુસલમાનો રજપુતોના જનાનાની તપાસ કરવા પણ હુંસાતુંસી કરવા લાગ્યા. મારૂ સરદારોને માંહોમાંહે મળતા, કાગળ પત્ર લખતા કે મસલત કરતા અટકાવવા માંડયા. તેમના ઉપર પૂર્ણ ચોકસી રાખવા માંડી. આમ કરવામાં રજપુતો ને મુસલમાનો મારામારીપર પણ આવી જતા. કલ્યાણગઢ એકાંતમાં હોવાથી મુસલમાનોની તપાસમાં આવતું પ્રથમ બચી ગયું. તોપણ મુસલમાન સિપાઇઓ રજપુતો ઉપર પૂરતી ચોકસી કરતા લાગ્યા. એ દેખરેખમાંથી છટકીને વેશ બદલીને પણ દુર્ગાદાસના વિશ્વાસુઓ તેને છૂપી રીતે રજેરજ વાતની બાતમી પહોંચાડતા હતા. તેથી મુસલમાનોએ આજે કયું ગામ ને કાલે કયું ગામ તપાસ્યું ને હવે કયું તપાસવાના છે તે સઘળું દુર્ગાદાસના જાણવામાં આવતું.

મારૂ સરદારોએ ઔરંગજેબને હવાલે મારવાડનું રાજ્ય જવા દીધું, તેથી તથા પાદશાહે તેમના ઘરની ઝડતી લેવાને હુકમ કર્યો. તે હુકમનો સહેલાઇથી અમલ થવા દીધો અને નરમાસથી તેના હુકમને તાબે થયા એ જોઇ દુર્ગાદાસને માઠું લાગ્યું. મારૂ સરદારોને આવા બાયલા ને રાજ્યભક્તિહીન કે સ્વદેશ લાગણીહીન થએલા જોઈ તે બહુ દિલગીર થયો. જે મારવાડીઓ જશવંતસિંગની સરદારી નીચે મુસલમાનો સામા માળવાના મેદાનોમાં ગંગાના કાંઠા ઉપર, મારવાડના રણમાં કે કાબુલના પહાડોમાં સિંહની પેઠે તૂટી પડતા, જેઓ ભયનું નામ જાણતા નહિ, કે પીઠ બતાવવાનું સ્વપ્નમાં પણ વિચારતા નહિ, જેઓ તોપો સામા તરવારો વડે ખેલવામાં ડગતા કે ડરતા નહિ; તે મારવાડીઓને પોતાના મહારાજાના મરણ પછી આવા છેક નાહિંમત

થઈ ગએલા જોઇ દુર્ગાદાસને કાળજે કારી જખમ લાગ્યો. જે મારૂ સરદારોએ દિલ્લીથી પોતાના બાળરાજાને પાદશાહના ડરથી છૂપાવી આબુમાં મોકલ્યા પછી તેની જગાએ ઓઢવેલા બાળકને બચાવવાને કેસરીયાં કરી નાગી તરવારે મરણને હાથમાં લેઈ ઝંપલાવ્યું હતું; તેમાં બચેલા મારૂ સરદારો ને તેમના વંશજો આટલા થોડા સમયમાં આવા કાયર થઇ ગયા, એ જોઇ તેનું કાળજું કોરાઈ ગયું; તેમના બાયલાપણા માટે તેને ધિક્કાર છૂટવા લાગ્યો, અને તે જેમ જેમ મારૂ સરદારો નાહિંમત થયાના સમાચાર સાંભળતો ગયો તેમ તેમ તેને વધારે વધારે જુસ્સો ઉત્પન્ન થતો ગયો; તથા એ સરદારોના બાયલાપણા માટે તિરસ્કાર ઉપજતો ગયો. પણ એ બહાદુર વીર શાંતિથી ને ધૈર્યથી સબુરી પકડી બેઠો. પોતાના દેશના દુશ્મનોને મારી કહાડી મારૂદેશ સ્વતંત્ર કરવાનો સારો લાગ આવવાની રાહ જોતો બેઠો. મારવાડની સ્વતંત્ર ભૂમિને મુસલમાનોના જુલમ સહન કરતી દુર્ગાદાસ બળતી છાતીએ જોતો બેઠો.

પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવાને પોતાના બાહુબળનો ઉપયોગ કરવાનો હમણાં યોગ ન હોવાથી તેણે પોતાનો વખત શિકારમાં, ભાટચારણોથી પૃથુરાજ રાસા જેવા રાસાને પહેલાં થઇ ગએલાં પોતાના વીર રજપૂતોની વાતો તથા મહાભારત ને રામાયણની કથા સાંભળવામાં તે ગાળવા લાગ્યો. કોઈ કોઈ પ્રસંગે કુટુંબ સાથે વાતચીત કરવામાં, મસલત કરવામાં કે પોતાના વિશ્વાસુઓએ આણેલા સમાચાર સાંભળવામાં પણ તે રોકાતો. કલ્યાણગઢના એકાંતવાસથી તે શાંતિમાં રહેતો હતો, તો પણ એના માણસો બહારના બનાવ કહેતા તેથી તથા મુસલમાનોના જૂલમથી નાસીને જેઓ એની પાસે શરણું માગવા આવતા તેમની વાતો સાંભળવાથી તેનું લોહી ઉકળતું. દુર્ગાદાસ સગાંસ્નેહી વગરનાનો સ્નેહી થઇ પડયો. તેનું ઘર નિરાધારનું આશ્રયસ્થાન

થયું. તે એવા નાશી આવેલા આશ્રિતોને ખોરાકી પોશાકી આપતો ને દુઃખીઓની બરદાસ્ત લેતો. તેના કુટુંબનાં માણસો પણ એવાં માણસોની બરદાસ્ત લેવામાં કાંઇ તેનાથી ઉતરતાં નહોતાં.

પ્રકરણ ૩ જું.

સોનિંગજી ચાંપાવત ને દુર્ગાદાસ.

સોરઠો.

ઔરંગ ઘોર અંધાર, જોત મિટે રાજા જશો;
તું દુરગા તીણવાર, આંધા લકડી આસોત.

મતલબ—ઔરંગઝેબરૂપી ઘોર અંધારી રાત્રીમાં જશવંતસિંગજી મહારાજરૂપી દીવો હતો તે પણ ગુલ થયો. પણ તે વખતે આશકરણના પુત્ર દુર્ગાદાસ, આંધળાની લાકડી તું થયો.

એક દિવસે દુર્ગાદાસ પોતાના સગાસ્નેહીઓની સાથે બેસીને મહાભારતની કથા સાંભળે છે, એટલામાં દરવાને આવીને ખબર આપી કે આઉવાંવાળા મહારાજ ચાંપાવત પધારે છે. આ સાંભળી દુર્ગાદાસ ઉઠીને ચાંપાવતને સામો લેવા ગયો. બંને દોસ્તદારો મળ્યા ને એકાંતમાં બેઠા. એક કલાક સુધી વાતચીત કર્યા પછી દુર્ગાદાસે પોતાનો ઘોડો ને ચાર સવારોને અને બે ખાસગીરોને તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો અને પોતાની મા, ભાઇ ને દીકરાને કહ્યું કે હું આજેજ ચંદ્રોદય સુધીમાં પાછો આવીશ. મારે મહારાજ ચાંપાવત સાથે થોડું કામ છે, માટે ત્યાં જઇ વાળુ કરતા પહેલાં પાછો આવીશ. પછી પોતાના ભાઇને આવી ઉડાઉડના વખતમાં સંભાળ રાખવાનું સોંપી દુર્ગાદાસ ચાંપાવત સાથે ચાલ્યો.

સંધ્યાકાળ થઈ, રાત્રિ પડી, વાળુ વખત વીતી ગયો પણ દુર્ગાદાસ પાછો આવ્યો નહિ. તેની માતા, પુત્ર ને ભાઇ, સગાં ને સ્નેહી તેની વાટ જોવા લાગ્યાં. સઘળાં અગાસીએ ચડીને દુર્ગાદાસને આવવાનો રસ્તો જોતાં બેઠાં. રાતના દશ [illegible]ગત્રા આવ્યા. ચાકરો ને સિપાઇઓ ઝોકાં ખાવા લાગ્યા, એટલે તેમને સુવા જવાની રજા આપી. માત્ર દરવાજાપરના પેહેરેગીરને તાકીદ આપી કે બરાબર જાગૃત રહે ને પોતે પણ દરવાજાની સાંકળ ખખડવાની રાહ જોતાં બેઠાં. દુર્ગાદાસ વખતસર નહિ આવ્યાથી સઘળાંની આંખમાંથી નિદ્રા જતી રહી. ચંદ્રમા પ્રકાશ્યો. આખા રસ્તા ઉપર રૂપેરી ચાદર પથરાઇ ગઇ; પણ મેદાનમાં પથરાએલી શાંતિનો ભંગ કરનાર દુર્ગાદાસના ઘોડાની પડઘી વાગતી સંભળાઈ નહિ.

આજસુધી સોનિંગજી ચાંપાવતે દુર્ગાદાસને ત્યાં આવી તેની શાંતિમાં ખલેલ પહોંચાડી નહોતી. પણ તે કાબુલથી પાછા આવ્યા પછી આ વખત પ્રથમજ આવ્યો હતો. તેણે આવીને દુર્ગાદાસને કહ્યું કે મારે આપને ખાનગી વાત કરવાની છે, જે મારે ગામ ગયા વગર બીજે કોઇ ઠેકાણે કરાય તેમ નથી. માટે ત્યાં પધારશો તો ઉપકાર થશે. આવી નજીવી માગણીની ના પાડવી દુર્ગાદાસને ઠીક લાગ્યું નહિ, તેથી તે તેની સાથે ગયો. રસ્તામાં જતાં બંને છુપા ચાલ્યા જાય છે, તેનાં માણસ પાછળ પાછળ શાંતિમાં આવે છે, એટલામાં આઉવાગઢ આવી પહોંચ્યો. ચાંપવતે માણસોને ચૂપકીથી ચાલવાને સંજ્ઞા કરી ને સઘળા ગઢમાં પેઠા; તો એ ગઢ મુસલમાનોએ ઘેરી લીધેલો જણાયો. મુસલમાન સિપાઇઓથી ગઢ ભરાએલો જોઇ અંદર જવાને દુર્ગાદાસ લગાર થંભ્યો, તેને દગો ભાસ્યો. પણ ચાંપાવતે તરતજ દુર્ગાદાસનો હાથ પકડી તેના કાનમાં કહ્યું કે "તમારા દેશની ખાતર ચાલો." દેશને માટે જીવ આપવાને દુર્ગાદાસ પાછું જુએ એવો નહિ હતો.

તેથી એ શબ્દમંત્રથી તે અંદર દોરાયો, એટલે તેના માણસો પણ અંદર પેઠા.

ચાંપાવત તેને અંદરના ઓરડામાં લેઈ ગયો; તે વખતે સૂર્યાસ્ત થતો હતો. કલ્યાણગઢ દૂર હોવાથી હવે મધ્યરાત્રિ પહેલાં પોતાને ઘેર કેમ પહોંચાશે તથા ત્યાંસુધી તેનાં માજી વગેરે આતુરતાથી રાહ જોશે, એ વિચારમાં દુર્ગાદાસ ચાંપાવતને શું કહેવાનુ છે તે સાંભળવાની રાહ જોવા લાગ્યો; ઓરડામાં પેઠા પછી ચાંપાવતે બારણાં બંધ કર્યાં ને ભયથી આસપાસ જોવા લાગ્યો. ને ધીરેથી દુર્ગાદાસની નજીક આવી ધીમે સાદે બોલ્યો કે "તમે ગીતાજીના સોગન ખાઓ કે હું આ ઠેકાણે જે તમને કહું તે વાત બીજાને કહેશો નહિ" દુર્ગાદાસે કહ્યું કે "આવા દગા ફીસાદના વખતમાં અજાણી વાત માટે હું મારા અંતઃકરણને બાંધી શકતો નથી. જો તમને એક રાઠોડને તમારા દોસ્તના વચનનો ભરોસો હોય તો કહો. ને જો એ કામ વાજબી હશે તો મારૂં વચન એજ બસ છે" ચાંપાવતે કહ્યું કે "ત્યારે તમે સોગન તો નહિજ ખાઓ કેમ ?" દુર્ગાદાસે કહ્યું કે "ના." ચાંપાવત કહે "ત્યારે તો હું વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી" દુર્ગાદાસે ઉભા થઈને કહ્યું કે "ત્યારે હું જવાની રજા લેઉ છું." ચાંપાવતે કહ્યું કે "ઉભા રહો મારા દોસ્ત, મેં આટલી વાર તમારા ઉપર અણવિશ્વાસ આણ્યો એ ભૂલ કરી, મને માફ કરજો, આવા દગાના સમયમાં તમે સોગન ખાવાને આટલા અચકાઓ એ કુદરતી છે. તેમ મારા કામથી તમને માલમ પડશે કે મારે પણ ઉતાવળ કરવાનું કામ નહોતું. આવા વખતમાં સારા સારા માણસ પણ દગાખોર નીવડે છે. તથાપિ તમારા જેવા નિષ્કલંક પ્રમાણિક નરનો શબ્દજ બસ છે. હવે હું તમારા બોલ ઉપર ભરોસો રાખું છું. જરા થોભો. હું આ આવ્યો.

ચાંપાવત એક છુપું બારણું ઉઘાડી અંદર ગયો; ને થોડા

વખતમાં લોઢાની એક નાની પેટી લેઇ પાછો આવ્યો; ને દુર્ગાદાસની નજીક મૂકી. પોતે પ્રથમ વાસેલું બારણું બરાબર વાસેલું છે કે નહિ તે જોઈ આવ્યો. ચાંપાવત્તને આટલી બધી ચોકસી રાખતો જોઇ દુર્ગાદાસ અજબ થયો; ને એ શું કહે છે તે સાંભળવાની બહુ આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યો. સોનિંગજી પાછો આવી પેટી પાસે બેઠો ને પેટી ઉપર હાથ મૂકી બોલ્યો. બહાદુર દુર્ગાદાસ, જ્યારે આપણે કાબુલમાં હતા ને જ્યારે મહારાજા જશવંતસિંગ પોતાના પાટવી પુત્રના દગાથી થએલા મોતથી તથા બીજા બંને નાના પુત્રો મરણ પામ્યાથી શોકાતુર થયા ને ઉદાસીમાં રાત દિવસ ગાળવા લાગ્યા તે વખતે તેમને જણાયું કે પાદશાહે પોતાના ઉપર સંપૂર્ણ વેર લીધું છે ને છેવટે તે મારવાડનું રાજ્ય ખાલસા કરીને પૂરૂં કરશે. હવે પાદશાહ ઉપર કોઇ વેર લેનાર રહ્યું નથી, તેથી મારવાડની ભૂમિ ઉપર કોઇ મારૂ વંશ રાજ્ય કરે એવી આશા રહેતી નથી. એવા એવા વિચારમાં તેમનું શરીર ઘસાઇ ગયું ને અશક્ત થઈ ખાટલાવશ થયા, ત્યારે તેમણે મને એકાંતમાં બોલાવ્યો ને આ પેટી સોંપીને કહ્યું કે "મારૂ દેશ સ્વતંત્ર થાય નહિ ને મારૂનો સ્વતંત્ર રાજા જાગે નહિ ત્યાં સુધી એ પેટી સાચવી રાખવી પણ ઉઘાડવી નહિ. જે મારી ગાદી સ્વતંત્ર કરે તેજ ઉઘાડે. તારાથી ન સચવાય—કાંઇ સંકટ આવી પડે તો જે યોગ્ય મારૂવીર એને સાચવી શકે એવો હોય તેને એ પેટી સોંપજે, એજ મારી છેવટની આજ્ઞા છે." એમ કહી એ પેટી મને સોંપી. તે પછી સઘળા સરદારોને દરબારમાં એકઠા કરી, મહારાજાએ સર્વેને છેવટની આજ્ઞા કરી તેતો તમે જાણોજ છો. મહારાજાની દેહ પડયા પછી હું મારવાડમાં આવ્યો. પ્રથમ મેં આજ સુધી એ પેટીનું મહારાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે રક્ષણ કર્યું. પણ હમણાં તો અહિંઆં આ દશા થઇ છે. ગામેગામ, ગઢેગઢ ને ઘરેઘર જોવા માંડયાં છે ગઢ ઘેરી લીધા છે. તમે જુઓ છો

તેમ મારો ગઢ પણ ઘેરાયો છે. મને સવારમાં એક ફકીરે આવીને ચીઠી આપી. તેમાં માત્ર ચારજ બોલ લખેલા હતા. " નાગોરના ઇંદ્રસિંગની શીખવણીથી આઉવા ઘેરાશે માટે ચેતજે. " અક્ષર ઉપરથી મેં જાણ્યું કે એ ચીઠી લખનાર સૂરજમલ કુંપાવત છે. ચીઠી વાંચી કે આ પેટી તમને સોંપવાના ઇરાદાથી હું પંડે તમને બોલાવવા આવ્યો. તમારા વગર જીવસટ્ટે એને સાચવે એવો બીજો કોઈ મને ન જણાવાથી તમને બોલાવ્યા છે, માટે એ પેટી લો અને આપણા મહારાજાની મરતી વખતની આજ્ઞા ધ્યાનમાં રાખજો. મુસલમાનોના પંજામાંથી છટકી જવાય કે મારાથી એ પેટી સચવાય તેમ નથી. પાદશાહના ઘાતકી સરદારો ગામેગામ ને ગઢેગઢ ઘેરીને પડયા છે. તેમાં શમશેરખાનના જુલમથી તો હદવળી ગઇ છે. આ કિલ્લાની ઝડતી લેવાને એ પંડે આવવાનો છે. અને એના આવતા સુધી કાંઇ ઘાલમેલ નહી થવા દેવાને આ મુસલમાન સીપાઇઓ ચોકી મૂકયા છે. માટે આવી સંકડામણના સમયમાં બહાદુર રાઠોડ સરદાર તમારા જેવો બીજો મને મળવાનો નથી. અને કલ્યાણગઢના એકાંત સ્થળમાં તમારૂં કોઈ નામ પણ દેનાર નથી. માટે આ પેટી લો ને સંભાળજો. એ પેટીની બંને બાજુએ કડીઓ જડેલી હોવાથી દુર્ગાદાસે તે પોતાની બગલમાં લટકાવી દીધી ને તે ઉપર ચોફાળ ઓઢયાથી પેટી અદસ્ય થઈ.

સોનીંગજી ચાંપાવતનું મન પ્રફુલ્લિત થયું. તેના માથા પરનો બોજો કમી થવાથી તેનો ચેહેરો ખુશ જણાયો ને ચિંતા જતી રહી. તેણે એક ચાકરને બોલાવી દુર્ગાદાસના માણસોને તૈયાર થવાને કહાવ્યું. દુર્ગાદાસે જ્યારે ચાંપાવત પાસે જવાની રજા માગી ત્યારે તેણે ફરીને કહ્યું કે પેલી પેટીનું જીવની પેઠે જતન કરજો. અને એ ઉઘાડવાની મના છે તે યાદ રાખજો. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે એ વાતની ફીકર રાખશો માં. જે કારણથી એ પેટી તમારે મને

સોંપવી પડીછે એવા સમય મારે આવ્યાથી મારે બીજી સલામત જગાએ એ પેટી જ્યાં સુધી સોંપવી પડશે નહિ ત્યાં સુધી તેનું ઉપલું પડ પણ મારા સિવાય બીજું કોઇ જોવા પામશે નહિ, ચાંપાવતે કહ્યું કે તે પેટી બીજાંને સોંપવી પડે ત્યારે મારા કે તમારા જેવી સંભાળ લેનારને સોંપવાની કાળજી રાખજો. કેમ કે એમાં શું હશે તે કોને માલમ છે. કદાચ એમાં એવું હશે કે જે જોવાથી આપણી પવિત્ર ભૂમિ ઉપર પડતાં દુઃખોમાં વધારો પણ થાય.

એમાં ગમે તે હશે તેની સાથે આપણે નિસબત નથી. જે જોવાની મના કરેલી છે તે જોવાથી પાપજ છે. પણ પેટીના વજન ઉપરથી મને લાગે છે કે એમાં કાંઇ ઝવેરાત હશે. આપણા મહારાજાએ મરતી વખતે ધાર્યું હશે કે મારૂ દેશને મુસલમાનોના પંઝામાંથી ને દુઃખમાંથી જે છોડાવશે, તેની મહેનતનો બદલો એ ખજાનો આપી વાળવો. ચાંપાવતે કહ્યું કે મને એ વિચાર આવ્યો નહોતો. વખતે તેમ પણ હોય. એમાં જે છે તેના આપણે જવાબદાર છીએ, માટે ચાલો, એ વિશે જરા 'વિચાર કરીએ. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે એ વિચાર કરવાનું કામ આપણું નથી. એમાં શું છે તે જાણવાની આપણે જરૂર નથી. એમાં જે છે તે આપણે 'જોયા વગર સાચવવું એ આપણી ફરજ છે, અને એ ફરજ હવે તમે મારે માથે નાંખી છે, માટે હું વચન આપુંછું કે તે હું અદા કરીશ. રામ ! રામ !

ચાંપાવતે કહ્યું અરે; એટલી ઉતાવળ શી છે ? જરા વાર તો થોભો. દુર્ગાદાસે ચાલતાં ચાલતાંજ કહ્યું કે હવે મને મોડું થાય છે. ચંદ્રમા ઉગતા પહેલાં ઘેર પહોંચવાનું મેં વચન આપેલું છે. આપને જો કાંઇ વિશેષ ફરમાન હોય તો કાલે મારે ઘેર પધારજો. હું ત્યાં મળીશ. મારૂં ઘર તે આપનુંજ છે. એમ બોલતો તે ઘોડેસ્વાર થયો. તે વખતે કેટલાક મુસલમાન સિપાઇઓ ગઢમાં અહિં તહિં ભટકતા દુર્ગાદાસ તરફ જોતા હતા. જ્યારે દુર્ગા-

દાસે પેંગડામાં પગ ઘાલ્યો ત્યારે તરવાર હાથમાં પકડી કે બગલમાં પેટી રહેવાની જગા થાય. ચાંપાવતને દેહેશત હતી કે રખેને પેટી જણાઇ જાય. તેથી તેણે કહ્યું કે તરવાર છૂટી રાખી છે તેથી વેહેમ તો નહિ જાય? એ વેહેમથી જે છૂપાવવા જતો હતો તે ખુલ્લું થયું. ચાંપાવતે દુર્ગાદાસના ચોફાળનો એક છેડો ખેંચીને તરવારની ચમકતી મૂઠ ઉપર ઢાંક્યો પણ તેથી પેટી ખુલ્લી થઈ; ને તે આસપાસ ઉભેલાના જોવામાં આવી: દુર્ગાદાસ તેની કાંઇ પણ દરકાર કર્યા વગર સવાર થયો ને પોતાના માણસોને ચાલવાનો હુકમ આપી પોતે રામરામ કરી રજા લીધી. જતાં જતાં મુસલમાન સિપાઇઓમાંથી તેની પાછળ થવાનો કાંઈક અવાજ દુર્ગાદાસના સરવા કાને આવ્યો. તેથી પકડાઇ જવાની દેહેશતે સીધો રસ્તો છોડી આડફેટે રસ્તે ચાલ્યો ને થોડા વખતમાં તે કંટાળીઆની હદમાં આવી પહોંચ્યો.

દુર્ગાદાસ આવતો હતો ત્યારે રસ્તામાં અંધારી ઘોર રાત્રિ હતી. રાત્રે આકાશમાં તારાના ચાંદરણા વગર લગાર પણ ઉજેશ નહોતો. એ સમયે ચાંપાવત સાથે થએલી વાત ઉપર વિચાર કરતો દુર્ગાદાસ રસ્તો કાપતો ચાલ્યો. તેના મનમાં તુરંગો આવવા લાગ્યા કે મારૂ દેશને છોડાવનાર કયો વીર પુરૂષ જાગશે; ને આ માર્મિક પેટીનો ભેદ ખુલ્લો કરશે. અલબત મહરાજાનો કુંવર અજીતસિંગ મોટો થશે તો એજ માત્ર આ પેટીનો કબજો લેઇ શકશે. એના વગર આ દેશનું દુઃખ ટાળનાર બીજો કોઇ માડીનો પુત્ર હોય એવું હાલનો સમય જોતાં કોઇ જણાતો નથી. એવા એવા વિચારમાં તે કંટાળીઆ સુધી આવી પહોચ્યો. પૂર્વ તરફ દૂર આકાશમાં ચંદ્રમાનાં શીતળ કિરણો પ્રકાશવા લાગ્યાં. ધીરે ધીરે શાંત રાત્રિમાં મેદાન રૂપેરી ચાદરથી પથરાઇ ગયું. આ વખતે એણે એની વૃદ્ધ માજીને ઘેર પાછા આવી પહોંચવાને કહ્યું હતું. પોતાનાં વૃદ્ધ માજી, પુત્ર અને ભાઇ કેવી આતુરતાથી પોતાની રાહ

જોતાં હશે એ વાતનો હવે એના મનમાં વિચાર આવવા લાગ્યો. જેમ જેમ ઘર નજીક આવતું હતું તેમ તેમ તે ઘેર પહોંચવાની ઉલટમાં ઘોડાને જલદી ચલાવતો હતો. પણ હજુ ઘરતો દૂર હતું. પાંચ મૈલ રસ્તો કાપવાનો બાકી હતો. તેથી ચંદ્રમાના અજવાળામાં ઘોડો ખેડાવતો કંટાળીઆ વચ્ચે થઇને ચાલ્યો.

થોડે દૂર ચાલ્યો કે "મદદ મદદ" આવો અવાજ એને કાને પડ્યો. તેથી તેણે ઘોડાની લગામ ખેંચી. હથીઆરનો ખખડાટ સાંભળ્યાથી એ અવાજ ક્યાંથી આવ્યો તે એણે જાણ્યું કે તરતજ ઘોડાને એડી મારી આવેલા અવાજ તરફ તરવાર ખેંચીને ચાલ્યો. તેનું જોઈ તેના સવારો પણ સાવધ થઇ પોતાના સરદારની પાછળ ચાલ્યા.

થોડે દૂર આવ્યા કે બે રજપુતો ઉપર મુસલમાનોની એક નાની ટોળી જુસ્સાબંધ હુમલો કરતી જણાઈ. બંને રાઠોડો એક ભીતને ટેકાવી પોતાના ઉપર હુમલો કરનારને પોતાની તરવારો વડે દૂર રાખતા હતા. બે ઉપર બાવીશ જણા ટૂટી પડેલા જોઈ દુર્ગાદાસ તેમની વહારે ધાયો. તેનાં માણસોએ પણ તેનો દાખલો લીધો, હુમલો કરનારામાંથી દુર્ગાદાસની ને તેનાં માણસોની તરવારે ધડ માથું જુદાં કરવા માંડ્યાં જોઇ તથા પોતાને વખતસર સહાય આવી મળેલી જોઈ પેલા બંનેને હિંમત આવી. તેમાંનો એક જરા પુખ્ત ઉમરનો હતો, તે પોતાના દુશ્મનો ઉપર કૂદી પડયો. પણ એવામાં તેના ઉપર પાછળથી એવો ઝટકો આવ્યો કે તરતજ તે જમીન ઉપર પડયો. દુર્ગાદાસ ને તેનાં માણસો ત્યાં દોડી ગયાં ને પેલા ઘાયલને પોતાના માણસોને સોંપ્યો; ને તેને રસ્તો કાપી ઘેર લેઇ જવાનો હુકમ કર્યો. દુર્ગાદાસ ને બીજા ત્રણ ત્યાં રહ્યા. એટલામાં બીજો રાઠોડ દુશ્મનના ઘાથી મરણ પામ્યો એ મારનારને દુર્ગાદાસે તેજ ક્ષણે એકજ ઝટકાથી ભોંય સુંઘતો કર્યો એટલે દુશ્મનોએ બૂમ પાડી કે "ખુન ખુન, જોરા-

વરખાન મરાયો" જોરાવરખાન મરાયાનું સાંભળ્યું કે આસપાસથી મુસલમાન સિપાઇઓ ધસી આવ્યા. દુર્ગાદાસ પણ સમજ્યો કે જોરાવરખાન મરાયાથી આ ઠેકાણે ઘણા માણસો મરાશે, ને એકનો ઉપાય બે, તેમ આપણું કાંઇ ચાલવાનું નથી. માટે "સમય વરતે સાવધાન" એવું વિચારી દુર્ગાદાસ ને તેનાં માણસો મુસલમાનો એકઠા થાય તે પહેલાં તો ચાલી નીકળ્યા ને સલામત ઘેર આવી પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું.

દુર્ગાદાસના ઉપર આફત.

દુહો.

આફત પર આફત પડી, ડગ્યો ન દુર્ગાદાસ;
સુવર્ણ તાવી ટીપતાં, પ્રકટે પૂર્ણ પ્રકાશ.

દુર્ગાદાસ ઘેર આવ્યો ત્યારે તેણે જેને મરતો ઉગાર્યો હતો તે ઘાયલ રાઠોડ એક ઢોલીઆ ઉપર પડેલો હતો; ને દુર્ગાદાસનો પુત્ર, ભાઇ ને ચાકર તેની પાટાપટી કરતાં હતાં ઘરડાં માજી દુર્ગાદાસની રાહ જોઈ તેને કુશળ ક્ષેમ આવતો જોવાને ટમટમી રહ્યાં હતાં. તેણે દુર્ગાદાસને પૂછ્યું કે કેમ બેટા, આટલું બધું મોડું થયું ? આ ઘાયલ આદમી કોણ છે અને તમને રસ્તામાં શી અડચણ પડી. માથા ઉપર હાથ ફેરવીને, હાય હાય, આ માથામાંથી લોહી શાનું નીકળે છે ? દુર્ગાદાસે કહ્યું કે કાંઈ નહિ માજી. ફીકર જેવું કાંઈ નથી. ગભરાશો નહિ. આ ભલા માણસને કેમ છે ? પેલા ઘાયલ માણસે કહ્યું કે હું ધારૂંછું કે મારો જીવ બચાવનાર તો સલામત છે ? દુર્ગાદાસે કહ્યું કે કાંઇ ફીકર જેવું નથી. તમને

કેમ છે ? એતો તે વખતે લઢાઇમાં લગાર તરવારનો ઘસરકો થયો છે. પણ જો માથે ટોપ ન હોતતો—માત્ર પાટો બાંધ્યાથીજ સારૂં થઇ જશે. એટલામાં તો ઘરડાં માજીએ મલમલનો એક કડકો ચીરીને પાટો બાંધી દીધો. એટલે લોહી વહેતું બંધ પડયું.

બહાદુર દુર્ગાદાસ, તમે જેનો જીવ બચાવ્યો તે હું માંડાનો મહાસિંગ ચાંપાવત છું. મોં દાઢી બાંધેલાં હોવાથી હું કદાચ ઓળખાયો નહિ હોઉં; પણ હવેતો મને ઓળખ્યો હશે. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે ત્યારે તો મારા હાથને પણ ધન્ય છે કે જેણે મારૂ દેશના એક શૂરા ને ઉપયોગી પુત્રનું રક્ષણ કર્યું.

મહાસિંગે કહ્યું કે આજની રાતથી મુસલમાનોની પણ ખાતરી થઇ હશે કે મારૂ દેશ બાયલો બની ગયો નથી. તેમાં એવા પણ વીર પુરૂષ હજુ છે કે જે જુલમની સામા થવામાં ને દગાખોરને શિક્ષા કરવામાં ડરે એવા નથી. એ સાંભળી વૃદ્ધ માજીએ કહ્યું કે ત્યારે શું મારા પુત્રને માટે દગો કરવામાં આવ્યો હતો !

મહાસિંગે કહ્યું કે નહિ. દુર્ગાદાસ સામો કે કોઈપણ વીર રાઠોડની સામો નહિ. પણ આપણા દેશ ઉપર થતો જુલમ આપણે જોઇએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે દગાથીજ આપણો દેશ કબજે કર્યો છે. અને આજે રાત્રે જુલમ ને દગો મારા પોતાના ઘર ઉપર અજમાવવા તેમણે વિચાર કર્યો હતો. કંટાલીઆના મુસલમાન લશ્કરમાંથી કેટલુંક મારૂં કુટુંબ માંડામાં રહે છે ત્યાં મોકલ્યું. એવા ઇરાદાથી કે ત્યાં કોઇ દસ્તાવેજો હોય તો પકડાય. કેમકે અમે પાદશાહની વિરૂદ્ધ છીએ તે તેઓ જાણે છે. એ લશ્કરને મેં ગામમાંજ પેસવા દીધું નહિ. તેથી તેઓ બીજે દિવસે વધારે માણસ લેઇ આવી હુમલો કરીને અમારૂં ગામ જીતી લેવાના સોગન ખાઇને પાછા ગયા. પણ તે વાતની સચ્ચાઇની ખાતરી કરવા તથા આ પ્રમાણે વગર કારણે જુલમ ન કરવાનું ત્યાંના મુખ્ય અધિકારીને કહેવાને હું જાતે તેમની પાછળ ગયો.

કંટાલીઆના સરદાર સમશેરખાંને હું મળ્યો. તેણે મારી ઝડતી લેવાને માણુસો મોકલ્યાનું કબુલ કર્યું. પણ મારવાડમાં મારી સત્તા કેટલી છે, તેથી કદાચ ડરીને કહ્યું કે હવે માંડાની ઝડતી લેવામાં આવશે નહિ. પછી અંધારૂં થવાથી મેં રજા લીધી. અને મારા માણુસો ઉભા હતા તે તરફ જતો હતો એટલામાં એક જુવાન મારી પાસે આવ્યો. જે માણુસોને મેં માંડાથી પાછા કહાડયા હતા તેમનો સરદાર એજ હતો; તેથી મેં ઓળખ્યો. સમશેરખાંએ કહ્યું હતું કે એ એનો ભત્રીજો જોરાવરખાન છે. તેણે મને કહ્યું કે મારા કાકા તમને એક અગત્યની વાત કરવી ભૂલી ગયા છે, તે કરવા પાછા બોલાવે છે. તેથી હું તેની સાથે પાછો વળ્યો. પણ જે જગાએ હું સમશેરખાંને મળ્યો હતો તે ઓરડામાં લેઈ જવાને બદલે એક અંધારે રસ્તે થઇને એક બીજા નાના ઓરડામાં મને બેસાડયો ને કહ્યું કે મારા કાકા હમણાં આવશે. એમ કહી તે પાછો વળ્યો, ને બારણા બહાર નીકળી હું બોલું તે પહેલા તો સાંકળ વાસી.

મને લાગ્યું કે હવે હું કેદ પકડાયો. હવે મારા કુટુંબની શી વલે થશે તેનો મને વિચાર આવ્યાથી ભય ઉત્પન્ન થયો. મારાથી જેટલું થાય તેટલું બળ બારણા ઉઘાડવાને કે ભાગવાને કર્યું; પણ વ્યર્થ. તેથી નિરાશ થઇ વ્યગ્ર ચિત્તથી હું ત્યાં બેસી રહ્યો. એટલામાં એ માણુસો બારણાં ઉઘાડી હાથમાં બેડીઓ લેઇ આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે હવે તમે પાદશાહના કેદી છો, એમ કહી તેઓ મને પકડવા આવ્યા પણ તેની દરકાર કર્યા વગર મારી તરવારથી તેમાંના એકને ઘાયલ કરીને બીજાને ધક્કો મારી જમીનપર પટકી હું બહાર આવ્યો, ને જેમ તેમ કરીને સમશેરખાંના ઉતારાની પછીતે નીકળ્યો. રસ્તામાં મારો ચાકર ગુમાન મળ્યો. મેં તેને ઉતાવળમાં તેની તરવાર ખેંચી મારી સાથે આવવાનું કહ્યું. તેણે કહ્યું કે હું લગાર આગળ આવ્યો છું ને આપણા બીજા

માણુસો આપને વાર થવાથી આશ્ચર્ય પામતા રાહ જોઈ ત્યાં મકાનમાંજ ઉભા છે.

સપડાયલો છૂટ્યાથી ખુશીમાં તથા સમશેરખાંએ કરેલા દગાનું પરિણામ ભયંકર આવશે તેના ડરમાં મારા કુટુંબના રક્ષણાર્થે પગપ્યાદા જલદીથી જવાનો નિશ્ચય કરી ઉતાવળો ઉતાવળો જતો હતો એટલામાં મને હથીઆરબંધ માણુસોએ આવીને ઘેરી લીધો. ચંદ્રમાના પ્રકાશથી મેં તેમને ઓળખ્યા કે જોરાવરખાન પોતાનાં માણુસો લેઇ આવ્યો છે.

જોરાવરખાને મારા માથા ઉપર તરવારનો એક ઝટકો માર્યો ને ખુશાલીમાં બૂમ પાડી. તેના સિપાઇઓએ કહ્યું કે હવે ચાલો માંડા લૂટીએ. મહાસિંગ મુવો કે લાલબા તમારા હાથમાં નક્કી આવી સમજજો. એક ક્ષણવારમાં તો દરેક જણુ તરવાર ખેંચી મારા ઉપર ધસી આવ્યા ને મને કેટલીક જગાએ ઘાયલ કર્યો. પણ મારી વહાલી પુત્રીના રક્ષણનો વિચાર આવતાં મારા હાથમાં એટલું બધું તો બળ આવ્યું કે મારા ચાકરની બૂમથી તમે મારી વહારે આવ્યા ત્યાં સુધી મેં મારૂં રક્ષણ કર્યું. હું હમણાં અહિં સલામત છું. પણ મારા દગાખોર દુશ્મનોએ અત્યાર સુધીમાં માંડે જઈ શોએ કેર વરતાવ્યો હશે! ઘરના થોડા માણુસો સિવાય તેમનું રક્ષણ કરનાર બીજું કોઈ નથી. મારા થોડા માણુસો તો કંટાળીએ મારી સાથે આવેલા તે ત્યાં માર્યા ગયા હશે કે કેદ પકડાયા હશે. ઘર આગળ મારી પુત્રી ને તેની મા નિરાધાર છે. મારો ભત્રીજો બાળક ને લડાઇના કામથી અજાણ્યો છે. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે મહારાજ એ બાબતની કાંઈ ફીકર રાખશો નહિ એ પાપી જોરાવરખાન તો મારી સમશેરનો સ્વાદ ચાખી ક્યારનોએ નરકમાં પહોંચી ગયો છે. તમને વિદાય કર્યા પછી જોરાવરખાનના મુવાથી સિપાઇએ બૂમ પાડી ઉઠયા કે ખુન! ખુન! જોરાવરખાન મરાયો! એમ કહી સઘળા મુસલમાન સિપાઇઓ મારા ઉપર ધસી

આવ્યા પણ તેમના પંજામાંથી હું છટકી આવ્યો છું. માટે તમારા ઘર તરફની તમે હવે ફીકર રાખશો નહિ.

એટલામાં એક દરવાન દોડતો આવ્યો કે મહારાજ, નાસો, નાસો. તમારી પાછળ મુસલમાનો પડેલા છે, માટે નાસો. એવામાં બહારથી મ્લેચ્છો ગઢીનો દરવાજો ઉઘાડવાની બૂમો પાડવા લાગ્યા. ઢાલો સાથે અફળાતા ભાલાના અવાજ સંભળાયા. જોરાવરખાનના ખુન સાટે દુર્ગાદાસનું માથું લેઈશું' એવા પોકાર થઇ રહ્યા. એ સાંભળી પોતાના દીકરાનો પ્રાણ ઉગારવાને વૃદ્ધ માજી બોલ્યાં કે બેટા ! ક્યાંય સંતાઇ જા. સંતાયા વગર છૂટકો નથી. મ્લેચ્છો તો ઘણા છે તેમાં તારે ઝંપલાવવામાં સાર નથી. એ ઘણાની આગળ તારો કે તારા ભાઇનો શો આશરો ? માટે નાસ. સંતા. દુર્ગાદાસે કહ્યું, પણ કયાં ? શું આ વખત સંતાવાની કે નાસવાની છે ? તમને અને આ ઘાયલ પરોણાને દુશ્મન આગળ મૂકીને મારે નાસવું જોઈએ ? મહાસિંગે કહ્યું કે શું તમે જોતા નથી કે દુશ્મનો કેટલા છે ? તમે તેમની બૂમો સાંભળો છોની ? તેઓ ખુન સાટે ખુન માગે છે. જો તમને તમારા કુટુંબ ઉપર, તમારાં માજી ઉપર, મારા ઉપર, કે આ ઘરના માણસો ઉપર પ્રેમ હોય તો એક ક્ષણની પણ વાર કર્યા વગર સંતાઓ. જુઓ જુઓ, આ શું થયું ?

એવામાં બૂમેબૂમ પાડતી ને થરથરતી દાસીઓ ઉંઘમાંથી ઝબકીને દુર્ગાદાસ પાસે દોડી આવી ને બોલી મહારાજ, હવે શું થશે ? મુસલમાનો દરવાજા આગળ આવ્યા છે ને હવે અમને મારી નાંખશે.

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે "તમે શા માટે ગભરાઓ છો. તેઓ મને ખોળે છે. તમારા કોઇનું નામ દેનાર નથી, માટે તમે તમારે ઠેકાણે જઇને સુઇ જાઓ." આ પ્રમાણે ખાતરી આપ્યાથી તે સઘળી પોતપોતાની જગાએ જઇ સુતી. એટલે દુર્ગાદાસે મહા-

સિંગ તરફ ફરીને કહ્યું કે તમે કહો છો તે ખરૂં, પણ આવા તોફાનના વખતમાં આ સઘળાંને છોડીને મારે સંતાવું જોઇએ ? એ સાંભળીને તેઓ સઘળાં બોલી ઉઠયાં કે હા, હા, અમને મૂકીને તમે સંતાઓ.

એવામાં દુર્ગાદાસના ત્રણ માણસો દોડતા આવ્યા ને તેમણે કહ્યું કે હવે અમારો ઉપાય નથી. એ મુસલમાન સિપાઇઓ કોટ ઉપર ચઢી આવ્યા; તેમાંનો એક મરાયો ને એકને પાછો ધકેલી પાડયો. પણ તેઓ ઘણા છે, તેમને હવે આપણાં માણસો ઝાઝી વાર રોકી શકશે નહિ, માટે આપતો જ્યાં સંતાવાય ત્યાં સંતાઓ.

એટલે ઘરનો દાસ નાથુ બોલ્યો કે હા, મહારાજ ખરી વાત છે. પાછળ વાડામાં એક હવડ કૂવો છે, ને માંહે પાણી નથી, માટે અંદર તમે સલામત રહી શકશો.

વૃદ્ધ માજીએ કહ્યું કે દીકરા, જો તારો મારાપર પ્રેમ હોય તો મારી ખાતર સંતા. તારી સ્ત્રી જે પીએર છે ને જે હજુ સુવાવડમાંથી ઉઠી નથી, તેના ને તેના ધાવણા બાળકના રક્ષણાર્થે સંતા. જુલમી ને નિર્દય મુસલમાનો તને દેખીને ગુસ્સામાં આ બધાના પ્રાણ લેશે, માટે તેમના પ્રેમની ખાતર પણ સંતા.

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે માજી તમે આ શું બોલો છો ? તમેજ મને આવી સંતાઈ જવાની બાયલી સલાહ આપો છો ! હું સંતાયો ને મલેચ્છોએ તમારા ઉપર હાથ ઉગામ્યો તો તમે શું કરશો ?

માજીએ કહ્યું, બેટા હું બાયલી સલાહ આપતી નથી, પણ ડાહી સલાહ આપું છું. રજપૂતોએ સમય વરતીને ચાલવું. આંધળીઆં કરીને દેખતી આંખે કૂવામાં પડવું નહિ. તેમ કરવાથીજ સઘળાએ ખત્તા ખાધા છે ને ખાય છે. બહાદુરીને દૃઢતા સાથે ડહાપણ ને વિવેક અવશ્યનાં છે. આ વખતે મુસલમાનો સંખ્યાબંધ છે, એટલા બધા સામા તમે ત્રણ જણા થઇને કપાઇ મરો તેથી કાંઇ આ દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો છે ? તેને બદલે તમે ત્રણ હાલ

બચ્યા હશો તો આગળ અનુકૂળ સમય આવ્યે કામમાં આવશો. માટે હમણાંતો સંતા. અમારૂં તે નામ દેવાના નથી. મને પૂછશે તો મારે શો જવાબ દેવો તે હું જાણુંછું. માટે તમે તો સંતાઓ. તારી સાથે મહાસિંગ, તારો ભાઇ ને દીકરો. તમે ચારે જણાઓ કૂવામાં ઉતરીને સંતાઓ. મને ડોશીને તેઓ શું કરવાના છે?

દુર્ગાદાસે કહ્યું, ત્યારે માજી, તમે પણ અમારી સાથે ચાલો. કૂવો મોટો છે એટલે બધાનો સમાસ થઇ શકશે. પણ સર્વથી પહેલાં તો મહાસિંગ મહારાજને ઉતારો, કેમકે કજીઆનું મૂળ એઓ છે, તે જો હાથ આવ્યા તો એમનો નાશ તો તરતજ કરશે.

મહાસિંગે એ વાત કબુલ કરી. દરવાજા બહાર મ્લેચ્છો કોટ તોડી પાડવાની બૂમો પાડતા હતા, તેવામાં મહાસિંગ ને દુર્ગાદાસ વગેરે બાગમાં ગયા ને મહાસિંગને બહુ સંભાળથી પ્રથમ કૂવામાં ઉતાર્યો; તે પછી દુર્ગાદાસને ઉતારવા માટે કમરે દોરડું બાંધ્યું, પણ તેની પડખે પેલી લોઢાની પેટી હોવાથી નીચે ઉતરતાં વખતે મહાસિંગને વાગે માટે પ્રથમ તે પેટી છોડીને તે કૂવામાં મૂકી. મહાસિંગ પેટી છોડી લેતા હતા, એટલામાં કેટલાક મુસલમાન સિપાઇઓ કોટપર ચઢીને નીચે ઉતરી પડયા, અને ફતેહના પોકાર મારવા લાગ્યા; અને કૂવાની લગભગ આવી પહોંચ્યા. હવે દુર્ગાદાસ કૂવામાં ઉતરી શકે એટલો વખત નહોતો. તેથી વૃદ્ધ માજીએ કહ્યું કે બેટાઓ, આ આમલીના ઝાડપર ચઢી જાઓ. એની ઘટામાં અત્યારે કોઇએ જણાવાનું નથી. એમ બોલી માજી ને ચાકર મેહેલમાં જતાં રહ્યાં ને દુર્ગાદાસ, તેનો પુત્ર ને ભાઈ કોઈ પણ દેખે તે પહેલાં સપાટાબંધ ઝાડપર ચઢી ગયા. દુર્ગાદાસ આમલીની ગુફામાં સંતાઇને નીચેના દુશ્મનો તરફ ફરી જોવા લાગ્યો; તો દુશ્મનો ઝાડ નીચે આવતા જણાયા. "જોરાવરખાંનને મારનારનું સત્યાનાશ જજો" એવી બુમો પાડીને ખુન સાટે ખુન" એમ બોલતા દુર્ગાદાસને ખોળવા લાગ્યા. એ ટોળા-

માં તેમનો સરદાર હતો તે બોલ્યો કે ભાઇઓ, હું કોટ કૂદી પડયો તે વખતે મારી કોણીમાં જરા છોલાયું છે, તેથી હું અહીં ઉભો છું, એટલી વારમાં તમે બધે તપાસ કરી દુશ્મનને મુવેલો કે જીવતો પકડી લાવો. એ હુકમ સાંભળી તેઓ આમ તેમ ખોળવા લાગ્યા. એટલામાં જેઓ દરવાજો ઉઘાડયા પછી અંદર પેઠા હતા, તેઓ ખબર લાવ્યા કે દુશ્મનનો કાંઈ પત્તો લાગતો નથી. તેવામાં એક જણુ બોલી ઉઠયો કે આ ઘરડી ડોકરી એને સંતાઇ રહેવાની જગા બતાવશે. એમ કહી નાથુને અને ઘરડાં માજીને એ સરદારની આગળ ખડાં કર્યાં. વૃદ્ધ માજી જો કે ઘરડાં હતાં, તેમના ચહેરા ઉપર કરચલીઓ વળી હતી, તોપણ તેમની વિશાળ આંખો ને ભવ્ય ચેહેરો જોઇ એ સરદાર માજીની તરફ માનની નજરથી જોવા લાગ્યો. એ સરદારે કહ્યું કે "સિપાઇઓ તમે દૂર ખસો" એમ કહી તે માજી તરફ આગળ આવીને બોલ્યો કે "માજી તમે બીહીશો નહિ, મને માલમ નહોતું કે આ મેહેલમાં આપ હશો, નહિતો મારા માણસોને મના કરીને હુંજ આપની પાસે આવત. આપને અહીં પકડી આણ્યાં તેથી હું દિલગીર છું અને એ બાબત આપની માફ માગું છું. અજાણ્યા જુવાનીઆઓને માલમ નથી કે વૃદ્ધ માણસને માન આપવું જોઇએ, તેમાં પણ આપ તો અબળા જાતિ છો. માજી, હું અહીં દુર્ગાદાસને ખોળવા માટે આવ્યો છું એણે કંટાલીઆના હાકેમ સમશેરખાંના ભત્રીજા જોરાવરખાનનું ખુન કર્યું છે, તેથી તેને પકડીને અમે ખુન સાટે ખુન લેઇશું. જોરાવરખાનનું ખુન થયું ત્યાં એની તરવારનું મીણીયું પડેલું હતું, તે ઉપરથી એ ખુન કરનાર દુર્ગાદાસજ છે એમાં લગારે શક નથી. માટે માજી, તમે અમને કહો કે એ ક્યાં સંતાયો છે! જો તેમ કરશો તો પાદશાહ આલમગીર તમારા ઉપર મેહેરમાની કરશે."

માજીએ કહ્યું, "ભલા માણસ, હું દુર્ગાદાસની મા છું. તમે

એને આ પ્રમાણે બોલી શા આધારે ગુનેગાર ગણો છો, તે મને સમજાતું નથી." સરદારે કહ્યું કે "ફરમાનને આધારે; કે જે ફરમાન દુર્ગાદાસે તોડયું છે." માજીએ પૂછયું કે કયું ફરમાન ! દુર્ગાદાસ માત્ર ઇશ્વરી ફરમાન કે મારા દેશના કાયદા સિવાય બીજું કોઈ ફરમાન માનતો નથી. એ બેમાંથી એક એણે તોડયું નથી. સરદારે કહ્યું કે માજી કંટાળાઆમાં એણે જોરાવરખાનને મારી નાખ્યો છે, અને પાદશાહનું ફરમાન છે કે "જે રાઠોડ કોઇપણ મુસલમાન સિપાઇને કે અમલદારને દુઃખ દેશે કે હરકત કરશે તો તે ગુના બદલ તેને શૂળીએ ચઢાવવામાં આવશે અને એણે તો ખુન કર્યું છે, એટલે એ શૂળીને પાત્ર ઠર્યો છે."

માજીએ કહ્યું કે એ તો એક જુલમગારનો કાયદો છે. એ કાયદાને કોઇ પણ સ્વતંત્ર રાઠોડ કબુલ રાખવાનો નથી. અને કદાચ મારા દેશીઓ એ ફરમાન કબુલ રાખે તોપણ મારા દીકરાની બાબતમાં તો તે લાગુ પણ પડી શકતો નથી. મારો દીકરો એક રાઠોડ છે. તે મુસલમાનોનાં ખુન કરવામાં મોટાઇ માનતો નથી. પણ જ્યારે એણે જોયું કે મુસલમાનોની એક આખી ટુકડી બે નિરાધાર રાઠોડ ઉપર તૂટી પડી છે, ત્યારે તેણે નબળા ને નિરાધારને ઘાતકીઓના ઘેરામાંથી છોડાવવાને પોતાની તરવાર ખેંચી છે. એ રાઠોડમાંથી એક તો ત્યાંજ ઘાયલ થઈ મરાયો, ને બીજો મરણ તોલ થયો છે. આવા અસમાન કજીઆમાં જુલમગારની સરદારી લેનાર જોરાવરખાન મરાયો તો તે યોગ્યજ થયું છે. તેમાં દુર્ગાદાસનો કાંઈ પણ વાંક નથી. કેમકે એણે એક ઘાયલ નિરાધારને બચાવવાને તેને માર્યો છે. એ રાઠોડ સરદારના બચાવમાં સેંકડો મુસલમાન મરાયા હોત તોપણ શું હતું ?

સરદારે આ સાંભળી પોતાના સિપાઇઓને જરા દૂર ખસવાનો હુકમ કર્યો, બાદ તે માજી તરફ ફરીને બોલ્યો, માજી તમે જેવો દુર્ગાદાસનો બચાવ કરો છો તેવો બચાવ કરનાર મારા

જોવામાં કોઇ અબળા જાતિ ભાગ્યેજ આવી હોય. જોરાવરખાન કેવી રીતે મરાયો એ વાત મારા જાણવામાં તમે કહી ત્યારેજ આવી. અને તે ખરી હશે; કેમકે એ બાયલાને હું સારી પેઠે ઓળખું છું. દુર્ગાદાસે જેવો મારા જાતભાઇઓનો બચાવ કરવાને હું યત્ન કરૂં તેવોજ યત્ન કર્યો છે. માટે માજી, તમે તમારો પુત્ર ગમે ત્યાં સંતાડયો હોય, પણ તે જગા આટલામાં નજીક ન હોવી જોઇએ. કેમકે કંટાલીઆનો હાકેમ આ મકાનની આસપાસની કોઈ પણ જગા જોયા વગર રહેવા દેશે નહિ. હું હમણાં જાઉં છું પણ કાલે સવારે આ ઘરમાં ફરીને આવતો અટકાવવા માટે કે ઘરમાંથી નાશી નહિ જવા દેવા માટે ચોકી મૂકવામાં આવશે; એમ બોલી તેણે નાથુને છોડી દેવા માટે પોતાના માણસોને હુકમ કર્યો. મુસલમાન સરદારની આ પ્રમાણે રેહેમિઅત જોઈ, વૃદ્ધ માજીએ તેનો આભાર માની આશીર્વાદ દીધો. એ મુસલમાન સરદાર તે મહમદખાં હતો. તેણે હુકમ કર્યો કે સિપાઇઓ, દુર્ગાદાસ ક્યાંઇ છટકી ગયો છે, માટે ચાલો, સઘળા સ્વાર થાઓ ને કંટાલીએ જઈ ગામની બીજી તરફ તજવીજ કરીએ. તમે ચાલતા થાઓ હું પણ આવું છું. એ સાંભળી સઘળા સ્વાર થઇ ચાલ્યા. એટલે નાથુ, માજી ને મહમદખાં માત્ર ત્યાં રહ્યા. માજીએ કહ્યું, બહાદુર સરદાર, તમારી આવી શુભ વર્તણુકથી હું બહુ આભારી થઇ છું. અને હું પરમેશ્વર પાસે માગું છું કે આવીજ સ્થિતિમાં જો તમે કોઇવાર આવો તો તે તમારૂં રક્ષણ કરે. શૂરા સરદાર, તમારા જેવા મુસલમાનોમાં ભલા માણસો કેટલાક છે ? હું કહું છું કે તમારા જેવા સારા સરદારો મુસલમાનોમાં હોય તો પાદશાહને મારવાડ તાબે કરવી કઠણ પડશે નહિ. તમારા જેવી ભલમનસાઈથી મારવાડના સિંહો બકરા જેવા થઇને વગર મારામારી કરવે તાબે થઇ શાંતિમાં રહેશે, ને મારવાડ પરતંત્ર છે, એવું તેમને જણાશે નહિ. પણ હું ધારૂં છું કે તમારા

જેવા ભલા મુસલમાનો બીજા ભાગ્યેજ હશે ? નહિ તો મારવાડ આટલી ત્રાહ ત્રાહ પોકારે નહિ. મહમદખાંએ કહ્યું કે માજી તમે કહો છો તે ખરૂં છે. આજના સમયમાં સર્વે અન્યાયી ને જુલમી થઈ ગયા છે. તેમના મનમાંથી ખુદાનો ડર જતો રહ્યો છે. હું તો જ્યાં જાઉં છું ત્યાં ખુદાને હાજર જાણીને મને જે સારૂં લાગે તેજ કરૂં છું. ખરા સિપાઇબચ્ચાનું ખુદા કલ્યાણ કરે છે, એમ હું માનું છું. જો કે મારા સરદારને તાબે રહી પાદશાહની નોકરી બજાવું છું, તોપણ મારી નોકરીનો બદલો હું માત્ર ખુદા પાસેજ માગું છું. ખુદા મને જીત આપીને કે માન મરતબો વધારીને બદલો આપો કે લઢાઇમાં ઘાયલ થતાં પોતાને શરણે લેઈ સ્વર્ગ આપો, તે મારે મન સરખુંજ છે. હવે માજી રાત ઘણી જાય છે ને ટાઢ પડે છે માટે આપ ઘરમાં પધારો, હું રજા લઉં છું, એમ બોલી મહમદખાં ચાલ્યો; ને માજી તેને આશીર્વાદ દેઈ નાથુ સાથે ઘરમાં ગયાં.

જ્યારે આમલી નીચે મ્લેચ્છો વૃદ્ધ માજીને પકડી લાવ્યા, ત્યારે દુર્ગાદાસને એટલી રીસ ચઢી કે તે અવિચારે એકદમ સઘળું જોખમ ખેડી નીચે કૂદી પડવાને તૈયાર થયો. પણ એટલામાં તો મહમદખાંના માયાળુ બોલ સાંભળીને તે શાંત પડયો. પાછળથી મહમદખાંએ વૃદ્ધ માજીને જે મીઠાં વચનોથી રાજી કર્યાં ને પોતાના છૂટકારા માટે જે રસ્તો બતાવ્યો તે સાંભળ્યું, ત્યારે પણ તેને એમજ લાગ્યું કે જાણે હમણાંજ જાતે જઇને મહમદખાંનો ઉપકાર માનું. પણ લગાર વધારે વિચાર કરી તે નીચે કૂદી પડતો અટકયો. એ મહમદખાંને સઘળા મુસલમાન સિપાઇઓ દરવાજા બહાર ગયા કે નાથુ દોડતો આમલી નીચે જઇને બોલ્યો, કે સાહેબ, નીચે ઉતરો. હવે કોઈ પરાયું અંદર નથી. દુર્ગાદાસે ને તેના ભાઇએ નાથુનો અવાજ ઓળખ્યો ને ત્રણે જણા નીચે આવ્યા. સઘળા માજી પાસે ગયા. એટલે મા-

જીએ કહ્યું કે બેટા, હવે તમે અહિંથી કોઇ સલામત જગાએ જતા રહો. મને કાંઇ અડચણ નથી ને મારૂં કોઈ નામ દેનાર નથી. પણ હમણાં ચોકીનાં માણુસો આવે તે પહેલાં તમારે જવું જોઇએ. દુર્ગાદસે કહ્યું કે માજી હું એકલો જાઉં છું. જશકરણને અને આ છોકરાને તમારી પાસે રહેવા દો. માજીએ કહ્યું કે તેમ કરવાની જરૂર નથી. તારી સાથે એ બંને તને કામના થઇ પડશે ને મારે તો ચાકરો છે, એટલે કોઇની જરૂર નથી. માટે બેટા, તમે ત્રણે જલદીથી જાઓ. પેલા પાપીઓ આવી પહોંચશે, તો પછીથી જવું મુશ્કેલ પડશે. બેટા જશા તારા મોટા ભાઇની સાથે તું જા ને એની મદદમાં રહેજે, અને આ નાનકાને પણ સાથે રાખ. એ તારા હેરાફેરા કરવાને કામ લાગશે, અને તારી સાથે દુ:ખમાં કેળવાઇને હોંશીઆર થશે. નાનાં છોકરાંને નાનપણમાંથીજ એવી મુશ્કેલીઓમાં કેળવવા એ રજપૂત માબાપોનું કામ છે, કેમકે ઘરખુણીઆ, મોં જોયા, બાયલા રજપૂતો કરતાં ઘડાયલા ને કસાયલા બહાદુર રજપૂતોની મારવાડને આ સમયે ઘણી જરૂર છે. માટે બેટા, તમે ત્રણે જણાઓ હવે જલદીથી જાઓ. ઢીલ કરવી એ જોખમ ભરેલું છે. જાઓ, ભવાની મા તમારૂં રક્ષણ કરશે !

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે માજી હું જાઉં છું. આ નજીકના અરવલ્લીના કરાડામાં ઘણીએ ગુફાઓ છે તેનો હું ભોમીઓ છું. અમે ત્યાં સૂરજ ઉગતા પહેલાં જઇને ભરાઈ રહીશું; ને સાંજે તમારી સુખશાન્તિના સમાચાર કહેવાને નાથુને મોકલજો. નાથુ ! તું આવે ત્યારે નજીકના કરાડામાં આવી આ સરણાઇ વગાડજે, ને તેમાં "રાઠોડારી તરવારને મારૂરી રાબડી" એ ગાજે એટલે તું આવ્યો એમ હું સમજીશ. એમ કહી દુર્ગાદાસ, જશકરણ ને તેનો દીકરો તેજકરણ ત્રણે ચાલ્યા. હવડ કૂવા આગળ આવ્યા ત્યારે અંદર કોઇ હાલતું ચાલતું જણાયું નહિ. મહાસિંગ સ્થીર ચતાપાટ પડેલો દીઠો. એટલે દુર્ગાદાસે નાથુને બૂમ પાડીને કહ્યું

કે અમારા ગયા પછી તું આપણા ચાકરોને એકઠા કરી મહાસિંગને બહાર કહાડજે ને જો એ હયાત હોય તો અત્યારેજ એમને વિદાય કરી દેજે. પણ મને લાગે છે કે એ મરી ગયા છે માટે તેમને અત્યારેજ અગ્નિદાહ દેજે ને માંડે ખબર મોકલજે. અને માજી, પેલી લોઢાની પેટીને તમે જીવની પેઠે સાચવજો. પણ તેમાં શું છે તે જોશો નહિ; એ પ્રમાણે સૂચના આપીને ત્રણે જણા તરવાર, ભાલો વગેરે હથીઆર બીડી પાંછલે બારણે થઇ ચાલી નીકળ્યા ને થોડીવારમાં દેખાતા બંધ થયા.

માજી ઘરમાં આવીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં કે હે પ્રભુ ! તું મારા દીકરાઓનું રક્ષણ કરજે અને તેમને જલદીથી મારા ભેળા મેળવજે. એમ કહી નાથુને કહ્યું કે અલ્યા નાથુ તું તારી જગાએ જઇને સુઇ જા ને આરામ લે. મને તો હવે ઉંઘ આવવાની નથી. મારા છોકરા ગયાથી મારી ઉંઘ તો તેમની પછવાડે ગઇ છે. તુ થોડીવાર આરામ લેઇ લે કે પછી આપણે મહાસિંગના મુડદાને અને પેલી પેટીને બહાર કહાડીએ. મહાસિંગને અગ્નિસંસ્કાર કરવો જોઇએ, તેમ પેલી પેટીને પણ જીવની પેઠે સાચવી રાખવી જોઇએ. એ પેટીના રક્ષણમાં તો મારા દીકરાની આબરૂ રહેલી છે. નાથુએ કહ્યું ઠીક, માજી હું જાઉ છું ને આપ પણ થોડો આરામ લો. એમ કહી તે જુદા ઓરડામાં ગયો. આખા મકાનમાં તજવીજ કરી તો બીજો કોઇ ચાકર જણાયો નહિ. કેટલાક નાશી ગયા હતા ને કેટલાકને તો મોગલે લશ્કરે કેદ કરી મોકલી દીધા હતા; તેથી નાથુએ ધાર્યું કે સવારે નાઠેલામાંના કોઇ કોઇ તો પાછા આવશે. તે નહિ આવે તો આસપાસનાં ઝુંપડાંમાંથી સવારે કેટલાક બહાદુર મરદોને લાવીને ઘરડાં માજીના રક્ષણાર્થે રાખી હું દુર્ગાદાસ પાસે જઇ ખબર લાવીશ. એમ વિચારી તે સવાર થવાની રાહ જોતો પથારીમાં જઇ પડયો.

એટલામાં દૂરથી તેના કાનમાં ઘોડાની પડઘીઓ વાગતી સંભળાઇ. થોડીવાર ધારીને સાંભળે છે એટલામાં તો ઘરનો વરંડો મુસલમાન સિપાઇઓથી ભરાઇ ગયો. તે જોઇ એ વૃદ્ધ માજીના ઓરડામાં દોડી ગયો. ત્યાં જતામાંજ મુસલમાનોએ તેને પકડયો ને કહ્યું કે અરે ગદ્ધા, ખુની દુર્ગાદાસ ક્યાં છે તે કહે. નહિતો જુલમથી કહેવાની તને જરૂર પાડીશું. નાથુ એ સાંભળી કંપ્યો; તે પોતાના જીવ માટે નહિ, પણ વૃદ્ધ માજીના બચાવ માટે. તેણે કહ્યું કે મારો માલીક તો અહિંઆ નથી. મુસલમાન સરદારે પૂછયું કે કયાં છે ! નાથુએ કહ્યું તે હું નથી જાણતો.

સરદારે કહ્યું—રે ! ગદ્ધા, હમણાં તને જાણવાની જરૂર પાડીશું વારૂ, એની સ્ત્રી અને ડોશી કયાં છે ? એમ બોલી એનાં માણસોને હુકમ કર્યો કે તેમને ખોળી કહાડો. એ સાંભળતાંજ સિપાઇઓ આસપાસ દોડયા ને પલકવારમાં ડોશીને પકડીને મુસલમાન સરદારની નજીક લાવ્યા. એ જોઇ નાથુનો જીવ કપાઇ ગયો. પણ શું કરવું તે સૂઝે નહિ. રજપુતની સ્ત્રીને મુસલમાનો પકડી લાવ્યા. જે કોઇને મોં બતાવે નહિ, તેને લશ્કર વચ્ચે ઉઘાડે મોંઢે ઊભી રાખી. તે જોઇ નાથુને ઘણું લાગ્યું. પણ શું કરે ? મુસલમાનોએ તેને મજબૂત પકડેલો હતો. તેણે ઘણોએ યત્ન કર્યો પણ એ રાક્ષસો આગળ તે વ્યર્થ ગયો.

મુસલમાન સરદારે માજી તરફ ફરીને કહ્યું કે, હું કંટાળીઆનો કિલ્લેદાર છું. હું પાદશાહ આલમગીરની આણ દેઇ તમને ત્રણ સવાલના જવાબ દેવાનો હુકમ કરૂં છું, જો સાચા જવાબ દેશો તો ઠીક છે, નહિ તો મોત નજીક આવ્યું જાણવું. ૧ લું તો મારા ભત્રીજાનું ખુન કરનાર દુર્ગાદાસ કયાં છે ? ૨ જું પેલો બીજો રાઠોડ સરદાર કોણ હતો કે જેને માટે મારો ભત્રીજો મરાયો; ને એ સરદાર કયાં છે ? એના ને એના કુટુંબ ઉપર વેર લેઇશ ત્યારે જંપીશ. ૩ જું દુર્ગાદાસ પેલી ઝવેરાત ભરેલી

પેટી ચોરી લાવ્યો છે તે પેટી ક્યાં છે ? એ ત્રણે સવાલના જવાબ તમારા જીવને જોખમે આપજો. પરંતુ એ સવાલો સાંભળી તે મુંગી રહી. તેથી સુબાએ કહ્યું કે તમારે જાણવું કે જેમ હું વેર લેનાર છું તેમ બદલો વાળી આપું, એવો પણ છું. જો સાચું કહેશો તો પુષ્કળ ધન આપીશ, પણ જો નહિ કહો તો તમારો જીવ મારા હાથમાં છે.

આ સાંભળી માજી બોલ્યાં કે મને વૃદ્ધને મરવાનો શો ભય છે, હું તો મરવાની તૈયારીમાંજ છું. એમ બોલી એમને જે સિપાઇએ પકડ્યાં હતાં તેના આધારે ઉભા રહ્યાં.

આ સાંભળી સુબો બહુ ગુસ્સે થયો તેણે ધાર્યું કે ડોસી લલચાય કે ગુસ્સાની દરકાર રાખે એવી નથી. તેથી તે નરમાસથી બોલ્યો કે માજી તમે દુર્ગાદાસ ક્યાં છે તે કહો. જો સાચી વાત કહેશો તો હું પાદશાહને લખીને એનો ગુનો માફ કરાવીશ. પણ મારા ભત્રીજાનું ખુન જેને માટે થયું તેના ઉપર તો વેર લેઇશજ. વળી તેની જાગીર ખુંચી લેઇ હું જશાને અપાવીશ. પણ જો સાચું નહિ બોલો તો સઘળાના જીવ જોખમમાં આવશે એમ નક્કી જાણવું.

માજી બોલ્યાં, તમારા લોકોનો શો વિશ્વાસ. " અબી બોલ્યાને અબી ફોક " દગાખોરનો વિશ્વાસ કરનાર હમેશાં માર્યા જાય છે. તમે શા માટે ખોટી થાઓ છો ? હું વૃદ્ધ છું ને મરવાની અણી ઉપર આવેલી છું. તમે ગમે તેવી લાલચ આપો કે ધમકી આપો, તોપણ હું મારા દીકરાનો જીવ જોખમમાં નાખનાર નથી. એ જ્યાં હોય ત્યાંથી ખોળી લો. હું તમને કહેનાર નથી એ નક્કી સમજજો. વૃદ્ધ માણસને છોકરા સલામત મૂકીને મરવા જેવું બીજું સુખ નથી. આટલું બોલી ડોશી થાકથી નીચે બેસી ગયાં.

સુબો આથી વધારે ગુસ્સે ભરાયો. તેની વેર લેવાની વસ્તુનો પત્તો નહિ લાગ્યાથી તેણે ગુસ્સામાં તરવાર ખેંચી. તેણે કહ્યું ડોશી, તું મને પગે શા માટે લાગે છે ? પગે લાગ્યાથી હું જંપું કે પાછો હઠું એવો નથી. દુર્ગાદાસનું રહેઠાણ બતાવ. નહિંતો આજ ક્ષણે તારો જીવ ગયો જાણજે.

ડોશીએ કહ્યું કે મ્લેચ્છ, તું દૂર ખસ. હું પરમેશ્વર વગર કોઇને પગે લાગતી નથી. હુ તે પરમ કૃપાળુ પ્રભુને વિનવું છું કે તે મારા પુત્રોને સલમાત રાખે; અને ઔરંગજેબ કે તારા જેવા તેના જુલમી નાયકોના હાથમાં જતા તેને બચાવે તારા જેવા પાપીને પગે લાગીને હુ અપવિત્ર થવાની નથી.

આ સાંભળી સમશેરખાંને પગથી માથા લગી પ્રકટી. તેણે ગુસ્સાના આવેશમાં આ અબળા ડોસી ઉપર એવો તો તરવારનો ઘા કર્યો કે જો નાથુ વચમાં આવી પડયો નહોત તો તેના તેજ ક્ષણે બે કડકા થઇ ગયા હોત. સુબાએ ડોશી ઉપર તરવાર ઉગામી કે નાથુને જેણે પકડયો હતો તેના હાથમાંથી એટલું જોર કરીને છટકયો કે એ ઘાતકી સુબાનો ઝટકો થોડો તેણે ઝીલી લીધો. પરંતુ એ પણ ઘાયલ થઇ નીચે પડયો. ડોસી “ પ્રભુ મારા છોકરાનું રક્ષણ કરજે ” એટલું બોલતાં બોલતાં નીચે પડી ને તેજ ક્ષણે તેનો આત્મા સદ્ગતિ પામ્યો ને નાથુ તેના શબ ઉપર બેભાન પડયો.

આ જોઇ સઘળા સિપાઇઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેઓ પર ધર્મી અને રજપૂતોના કટ્ટા શત્રુ હતા. તોપણ આ રીતે આ બે નિરપરાધીઓનાં ખુન થએલાં જોઇ તેઓ નરમ પડયા. તેમના સરદારનું આ કૃત્ય તેમને નાપસંદ પડયું હોય એવું તેમના ચેહેરા ઉપરથી જણાયું નહિ. તેથી સમશેરખાં બોલ્યો કે ભાઇઓ, હવે તમે બધા ચાલો, આપણે કંટાલીએ જઇએ. આજની રાતની તમારી નોકરીના બદલામાં આ બળવાખોરનું ઘર લૂટી લેઇ જાઓ.

મારી તમને રજા છે. એ સાંભળી દૂરથી એક અવાજ આવ્યો કે "ખુદા અમને એવું કામ ન કરાવે. જે ખુદાનો ચોર હશે તે આ ધણી વગરના ઘરમાંથી રાતી પાઇ પણ લેઇ જશે." સઘળા સિપાઇઓ ઘરમાંની એક પણ જણસને હાથ અડાડયા વગર એક પછી એક એમ પોતાના સરદારનો હુકમ માથે ચઢાવી કંટાળીએ જવા નીકળ્યા. એવામાં એક જણ સમશેરખાંની નજીક આવીને મડદાં તરફ નીહાળીને નીચી દષ્ટે જોઇ રહ્યો. એ જોઈ સમશેરખાં બોલ્યો કેમ ! ખુદાબક્ષ, તમે અહિં ઉભા છો ! ચાલ્યા જાઓ. ચાલો આપણે જઇએ. ખુદાબક્ષે કહ્યું હવે હું તમારી સાથે આવવાનો નથી. સમશેરખાંએ કહ્યું કે શું તમે તમારા સરદારનો હુકમ તોડો છો ? ખુદાબક્ષે કહ્યું હવે તમે મારા સરદાર નથી; ને હું તમારો સિપાઈ નથી. હવે તમને મારા ઉપર હુકમ કરવાની સત્તા નથી. તમે આજે આ બે નિરપરાધીઓનાં ખુન કરી મારા ઉપરની તમારી સત્તા ખોઈ છે. તમારા જેવા ખુનીની તાબેદારી હવે હું કરવાનો નથી. પાદશાહે પંડે પણ તમને આવાં ખુન કરવાને મોકલ્યા નથી. હું પાદશાહના સામો થતો નથી, માત્ર તમારા જેવા પાપીની સામો થાઉં છું.

સમશેરખાંને આથી બહુ ગુસ્સો ચઢયો. તે બોલ્યો શું તું મારો હુકમ નહિ માને ? એમ બોલી તરવાર લેઇ જેવો તેના ઉપર ઘા કરવા જાય છે કે ખુદાબક્ષે પોતાની તરવારપર તેનો ઘા ઝીલી લેઇ બીજે હાથે તેને કાંડામાંથી પકડી તરવાર ઝુંટાવી લીધી. તેણે પોતાનાં માણસોને મદદે આવવાને બુમ પાડી, પરંતુ એક પણ સિપાઇ એની બૂમ સાંભળે તેટલો નજીક નહોતો. ખુદાબક્ષે હથીઆર નીચે મૂકી સમશેરખાંને પકડીને નીચે પાડયો, ને પોતે તેની છાતી ઉપર ચઢી બેઠો. પછી તેનીજ કટાર ખેંચી કહાડી તે બોલ્યો કે બોલ ખુની. હવે તને કોઇ બચાવનાર છે ? હવે તારો જીવ મારા હાથમાં છે કે નહિ. તેં જેવાં આ નિરપ-

રાધીઓના ખુન કર્યા તેવું મારે તારૂં ખુન કરવું હોયતો વાર છે ? તુંતો પાપી પણ છે. તથાપિ તારા જેવા પાપીના લોહીથી મારા હાથ અપવિત્ર કરવાનો નથી. મારૂં એ કામ નથી. મારે તો માત્ર મારોજ બચાવ કરવાનો છે. હવે તું કુરાનના સોગન ખાઇ પ્રતિજ્ઞા કર કે તને છોડયા પછી, તારા માણુસોની ભેળો થયા પછી તું મારા ઉપર વેર લેશે નહિ. હથીઆર વગરનાં કબજે આવેલાં, નિરપરાધી અબળાનાં ખુન કરનાર હીચકારા હોય છે. એ સાંભળી સમશેરખાં ધ્રુજવા લાગ્યો ને પોતાનો જીવ બચાવવાને આજીજી કરવા લાગ્યો. તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે તારૂં કોઇવાર નામ નહિ દેઉં. તું મને ઉગાર ને જીવતો સલામત જવા દે. ખુદાબક્ષે મોટા દીલથી તેને છોડી દીધો, ને જવાની રજા આપી. સમશેરખાંનો ઘોડો તૈયાર હતો. તે ઘોડા ઉપર સ્વાર થવા જતો હતો પણ ખુદાબક્ષે તેને અકટાવ્યો. તેણે કહ્યું કે હું તને ઓળખું છું. ગમે તેવી પ્રતિજ્ઞા લીધા છતાં તારો લાગ ફાવે તો તું વેર લીધા વગર રહે તેવો નથી, તારા જેવા હીચકારાનો શો ભરોસો ? માટે તું ચાલતો જા. એટલે તારાં માણુસો ભેળો થતાં વાર લાગશે, ત્યાં સુધીમાં તો હું ક્યાંનો ક્યાંય નીકળી જઇશ. તેથી સમશેરખાં નાઇલાજે ચાલતો કંટાળીએ જવા નીકળ્યો.

ખુદાબક્ષે ધાર્યું કે આ જગાએ હવે વધારે વાર રહેવાથી સમશેરખાં જેવા ખુનીના હાથમાં સપડાઇ જઇશું. અને જો તેમ થયું તો પછી જીવ ઉગરવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. માટે હમણાં આ પાસેના ડુંગરામાં ભરાઇ રહેવું અને લાગ આવેથી દક્ષિણમાં પાદશાહી લશ્કરમાં સામેલ થઇ જવું. એવો વિચાર કરી અંદરના ઓરડામાં જ્યાં એ મડદાં પડેલાં હતાં ત્યાં આવ્યો, તો તે શબ હાલતું જણાયું. તેથી તે નજીક આવી વૃદ્ધ માજીના મડદાને જોવા લાગ્યો તો તે થંડું જણાયું તેને એટલો કારી જખમ લાગ્યો હતો ને તેમાંથી એટલું બધું લોહી વહ્યું હતું, કે હવે

તેને ફરી ઉઠવાની આશા નહોતી. માજી તો જખમ થવાની સાથેજ લોથ થઇ પડયાં હતાં. હતાં. પણ નાથુનું શબ ખુદાબક્ષને હાલતું જણાયું. તેણે ધારીને જોયું તો નાથુમાં જીવ જણાયો. તેણે નાથુને જાગૃત કર્યો ને તેના ઉપર થોડું પાણી છાંટી જખમ ઉપર મજબૂત પાટો બાંધી લીધો. નાથુએ આંખો ઉઘાડીને જોયું તો મુસલમાન સિપાઇને દીઠાથી નિસાસો નાંખીને ફરીથી આંખો મીંચી. ખુદાબક્ષે કહ્યું કે બહાદુર ને વિશ્વાસુ રજપૂત તું મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખ. હું પણ તારા જેવો માણસ છું. હું જો કે મુસલમીન છું તથાપિ નિરાધાર ને વૃદ્ધ માણસોનો દુશ્મન નથી.

આવા બોલ સાંભળી નાથુને હિંમત આવી. તેણે ખુદાબક્ષ તરફ નજર કરી. પણ એટલામાં તેને વૃદ્ધ માજી યાદ આવ્યાથી તે તેમના તરફ જોવા લાગ્યો. તે બોલ્યો અરે ! માજી, તમારી આ શી દશા ? એમ બોલી તે માજીના શબ તરફ જવાને ઉઠતાં પડી ગયો. ખુદાબક્ષે તેને ઝાલી લીધો. તેની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. દયાળુ ખુદાબક્ષ બોલ્યો કે પાપી સમશેરખાં, તારો પણ વારો ખુદા લાવશે. નાથુએ કહ્યું કે આજની રાતનું વેર લેનાર બહાદુર દુર્ગાદાસ અહિંથી દૂર નથી. તે હયાત છે, અને તે પોતાની માતાના ખુનના બદલો લેશે. ભાઈ તમે રડોછો શા સારૂ ? મને આશા છે કે મારાથી હમણાં જે બોલાઇ જવાયું તે તમે સમશેરખાંને કહી દેશો નહિ.

ખુદાબક્ષે કહ્યું કે હું મુસલમાન બચ્ચો છું ને ખરો દીનવાળો કોઈવાર વિશ્વાસઘાત કરતો નથી. ખુદા તારા ધણીને સલામત રાખો; અને તને તેના ભેગો કરો. પણ હવે આપણા બંને જણાએ ઉતાવળ કરવી જોઇએ. કેમકે સમશેરખાં મારી શોધ માટે ખસુસ માણસો મોકલશે. મેં તેના મોં ઉપર જે સત્ય કહ્યું છે તે તેને લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ હોય ને જો હું પકડાયો તો

મારો જીવ બચવાનો નથી. મારે ભાઇ, ચાલ. હું તને મદદ ક-રૂં ને આપણે આ વૃદ્ધ માજીને ઠેકાણે પાડીએ ને પછી છૂટા પડીએ.

નાથુ માજી તરફ ફરીને રડવા લાગ્યો. તે બોલ્યો:—માજી, તમારા પહેલાં મારૂં મોત કાં ન આવ્યું ? જેણે આજ સુધી મને ઉછેરીને મોટો કર્યો ને છોકરાની પેઠે પાળ્યો, તેની હયાતિમાં, તેનીજ સમક્ષ તમારે ખુનીને હાથે મરવાનું આવ્યું ! ! હાય હાય, હવે હું શું કરૂં ? મારા ધણીને હું શો જવાબ દેઇશ. દુર્ગાદાસને હું મળીશ ત્યારે તે આતુરતાથી પોતાનાં માજીની ખબર મને પૂ-છશે ત્યારે હું શું કહીશ ? શિવ શિવ ! એ ભગવાન ! તેં આ માઠા સમાચાર આપવાને મને કયાં જીવતો રાખ્યો ? એમ બો-લતાં બોલતાં તે નીચે ઢળી પડયો. ખુદાબક્ષે જાણ્યું કે આ ભલો માણસ આવી મરણતોલ દિલગીરીમાંજ ડોશીની સાથે જશે. તેથી તેણે કહ્યું કે ભલા માણસ, તું આવી દિલગીરી કરી તારો જીવ નકામો ના ગુમાવ. હજુ તારે તારા ધણીને માટે, તેને આવા સમયમાં મદદ કરવાને જીવાવની જરૂર છે. માટે હિંમત રાખ. ઉઠ ઉભો થા. અને આ મડદાને ઠેકાણે પાડવામાં મને મદદ કર. મરદ થઇને હિંમત કેમ રાખતો નથી ? રજપુત થઇને સ્ત્રીઓની પેઠે બાયલો શું બને છે ? હજુ તો તારા માલીકને તારી ધણી જરૂર પડશે. આ શબ્દો સાંભળી નાથુને હિંમત આવી. તે ઉઠયો ને બંનેએ મળીને માજીના મડદાને એ મકાનમાં માતાના મંદિરમાં મૂકી બારણાં બંધ કર્યાં, પછી માજીના આત્માના કલ્યાણાર્થે નાથુ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી પાછો ફર્યો.

પાછા વળતાં બંને કૂવા આગળ આવ્યા ત્યારે કૂવામાં કોઇ નિઃસાસા નાખતું સંભળાયું. તેથી ખુદાબક્ષે પૂછયું, કે આ કૂવામાં કોણ છે ? નાથુએ કહ્યું કે શું તે જીવે છે ? એમ કહી કૂવામાં નજર કરી તો મહાસિંગે કહ્યું કે ભાઇ, હું જીવું છું. જો બહાર સઘળું સલામત હોય તો ખુલ્લી હવા લેવાને મને ઉપર કહાડ.

નાથુએ દોરડું મૂક્યું ને કહ્યું કે દોરડાને છેડે પેટી બાંધીને પછી તમે ઉપર આવો. એ પ્રમાણે કરી મહાસિંગ ઉપર આવ્યો, ને થોડીવારમાં સાવધ થઇ તેણે નાથુ પાસે પાણી માગ્યું. નાથુ પાણી લેવા ગયો. ખુદાબક્ષ અજાયબ થયો કે આ શું દુર્ગાદાસ છે. જેને માટે મુસલમાનો ડરી મરે છે તે દુર્ગાદાસ શું આવો વૃદ્ધ ને નાકૌવત હશે ? આમ વિચાર કરે છે એટલામાં મહાસિંગે આંખ ઉંચી કરી દુર્ગાદાસ માટે પૂછપરછ કરવા ધાર્યું પણ પાસે ઉભેલા મુસલમાન સિપાઇને જોઇને તે ચમક્યો. તેથી તેણે તેને દૃઢતાથી પૂછ્યું કે વળી તું કોણ છે ?

ખુદાબક્ષે કહ્યું કે હું મુસલમાન છું. પણ મુસલમાન નામને એબ લગાડનાર ખુની સમશેરખાં જેવો ઘાતકી નથી. બહાદુર દુર્ગાદાસ, તમને અહિંથી નાશી જવામાં મદદ કરીશ. અને પછી હું દક્ષિણમાં જઈ મારા પાદશાહની નોકરી બજાવીશ. મહાસિંગે નિશ્ચિંતપણે તેના તરફ જોઇને કહ્યું કે તમે ભૂલોછો હું દુર્ગાદાસ નથી. એટલામાં નાથુ પાણી લેઇને આવ્યો. તેમાંથી થોડું પીને તેણે તેને પૂછ્યું કે કેમ અલ્યા તારો ધણી સલામત તો છે ?

નાથુએ કહ્યું કે હા સાહેબ, હું ધારૂંછું કે એ સલામત છે. પણ એમના ગયા પછી અહિંયાં એક ઘાતકી રીતે ખુન થયું છે. માટે તમારે અહિંઆંથી જલદીથી ભાગી જવું જોઇએ. મહાસિંગે પૂછ્યું, પણ વૃદ્ધ માજી તો અહિંઆં છેને ? તેમને તો કાંઈ ભય નથી ? જો તેમ હોય તો તેમને ભયમાં રાખી આપણે ભાગી કેમ જવાય ! નાથુએ કહ્યું કે એમને તો ભય કે બીક કાંઇ નથી. હવે તેમના આત્માને કોઇ પણ ખુનીની તરવાર પહોંચી શકે તેમ નથી. તેમનો આત્મા તો ક્યારનોએ સ્વર્ગે પહોંચી ગયો છે. મહાસિંગે પૂછ્યું કે ત્યારે શું માજીનું એ ખુનીઓએ ખુન કર્યું છે ? નાથુએ તેનો જવાબ માત્ર આંસુથી વાળ્યો. પણ ખુદાબક્ષે કહ્યું કે હાજી, એમનું સમશેરખાં ખુનીએ ખુન કર્યું છે,

ને તેથીજ હું તેની નોકરી છોડી દેઈ અહિં રહ્યોછું. પણ હવે એ પાપી પાછો અહિં આવશે. માટે આ જગાએથી આપણે જલદીથી જતા રહેવું જોઇએ, નહિતો આપણે એના ગુસ્સાના ભોગ થઈ પડીશું. માજીના શબને અમે બંનેએ મળી ઠેકાણે પાડયું છે.

આ વાત સાંભળી મહાસિંગે ધાર્યું કે ખરી વાત છે, અહિંથી આજ ક્ષણે આપણે જવું જોઇએ. માટે નાથુ જલદીથી ઘોડા તૈયાર કરી લાવ. મહાસિંગ ઘાયલ થયો હતો ને કૂવામાં બેભાન થયો હતો, તથાપિ આ વાતથી એને એટલું બળ આવ્યું કે તે ઘોડા ઉપર સુખેથી સવાર થઇ શકશે એમ જણાયું. નાથુ બે ઘોડા લાવ્યો. એક મહાસિંગને સારૂ ને બીજો ખુદાબક્ષ સારૂ. તેણે કહ્યું કે મારેતો મારા ધણી પાસે ખડકોમાં ચાલવાનું છે તેથી ઘોડાની જરૂર નથી પણ તમે બે જણા સ્વાર થઇ જાઓ. મહાસિંગને કહ્યું કે આ ભાઇ તમારા ગામ સુધી તમારી સાથે આવશે અને આ પેટીને તથા તમને સલામત પહોંચાડશે. એ પેટીને દુર્ગાદાસ જીવની પેઠે જાળવે છે. એમાં શું છે તે જોવાની મના છે. એમાં શું છે તે એ પોતે પણ જાણતા નથી. માટે દુર્ગાદાસના જીવની ખાતર એ પેટીને સાચવજો, ને અંદર શું છે તે જોશો નહિ. જ્યારે દેશમાં શાંતિ થશે ત્યારે તેઓ એ પેટીની ભાળ લેવા તમારી પાસે આવશે.

ખુદાબક્ષે કહ્યું, અરે, એ પેટીએજ આ બધી મોંકાણ વાળીતો. એનેજ માટે ખુની સમશેરખાં અહિં આવ્યો હતો એ પેટી નહોત તો એમાંનું કાંઇએ ન બનત. મહાસિંગે પૂછ્યું કે કેમ વારૂ! એ પેટીનો શો વાંક પડયો! ખુદાબક્ષે કહ્યું કે અહિં મોકલેલું લશ્કર પ્રથમ પાછું આવ્યું કે તે પછી તરતજ સમશેરખાં પાસે આઉવા મોકલેલા મોગલ લશ્કરનો સરદાર આવ્યો તેણે જાહેર કર્યું કે દુર્ગાદાસ આઉવે આવ્યો હતો. તે પાછો ફર્યો ત્યારે તેની બગલમાં તેનાં માણસોએ એક લોઢાની પેટી જોઈ હતી પણ તેમાં

શું હશે, તેનો તે વખતે કોઇને વેહેમ આવ્યો નહિ, પણ એના ગયા પછી ચાંપાવતને લોઢાની પેટી ને ઝવેરાત બાબત બડબડતો સાંભળ્યો ત્યારે સિપાઇઓને વેહેમ પડયાથી તેમણે એ વાત મને જાહેર કરી તેથી મેં થોડાંક માણસો સાથે એની પૂંઠ પકડી પણ વચમાં ઘણો વખત વહી ગયાથી ને માર્ગ વિકટ હોવાથી તેને પકડી શકાયો નથી, તેથી એ વાત આપને જાહેર કરવાને હું અહિં આવ્યો છું.

પોતાના ભત્રીજાનું ખુન કર્યાના સમાચારથી અને આઉવાનો ખજાનો આ રીતે લેઈ આવ્યાથી દુર્ગાદાસ ઉપર વૈર લેવાનો અને ખજાનો પાછો છીનાવી લેવાનો નિશ્ચય કરીને સમશેરખાંએ પોતાના લશ્કરને તૈયાર કર્યું. તેવામાં વળી દુર્ગાદાસના એક માણસને પ્રથમ પકડી આણ્યો હતો તેને મારની ધમકી આપ્યાથી તેણે ખબર આપી કે પ્રથમ હુમલા વખતેજ દુર્ગાદાસ ઘરમાં હતો, એટલુંજ નહિ પણ જેને દુર્ગાદાસ છોડવી લાવ્યો હતો તે ઠાકોર પણ ઘરમાં હતો, આ સમાચાર સાંભળીને સમશેરખાં બમણા આવેશથી તાકીદે આવવા નીકળ્યો. તે વખતે એણે અહિંઆ જે ઘાતકી કામ કર્યું તે કરવાનો એણે સ્વપ્નમાં પણ વિચાર કર્યો નહિ હોય. ઠાકોર સાહેબ, એનો વિચાર તો માત્ર તમારી પાસેથી ધન કઢાવવું, અને પેલી ઝવેરાતની પેટી લેઈ જવી, એટલોજ હતો, પણ તેમાં નિષ્ફળ જવાથી જુસ્સામાં એણે આ ઘાતકી કામ કરી અમારી જાતને એબ લગાડી છે.

મહાસિંગે કહ્યું, અરે ધિકાર છે એને અને એના ધનલોભને. એ પેટીમાં તો હું ધારૂંછું કે કાંઇએ નહિ હોય. દુર્ગાદાસ એના કીમતીપણાને લીધે એને આટલી જાળવે એમ સંભવતું નથી. પણ મને લાગે છે કે એની આઉવાવાળા મારા ભાઇએ સુપરત કરી હશે; તેથી આટલી એને સાચવે છે. નાથુએ કહ્યું કે હા મહારાજ એમજ હશે. કેમકે આઉવાવાળા ચાંપાવત મહારાજ, એ-

મને તેડી ગયા હતા અને ત્યાંથીજ એ પેટી લાવ્યા છે. એ પેટીમાં શું છે તે એમને પણ માલમ નથી ને તે ઉઘાડીને જોવાની મના કરી છે. એ પેટી જ્યારે એમણે વૃદ્ધ માજીને સોંપી ત્યારે પોતાની આબરૂની ખાતર એને સાચવવા કહ્યું હતું. માટે મહારાજ, આપ પણ એની એજ પ્રમાણે સંભાળ રાખજો.

ખુદાબક્ષના કહેવાથી નાથુએ ઘરમાંથી રજપુતી પોશાક આણી આપ્યો તે ખુદાબક્ષે પહેર્યો કે જેથી તે મુસલમાન જણાઈ આવે નહિ. પછી મહાસિંગે પેલી પેટી પોતાની પાસે લીધી ને કહ્યું કે એ પેટીની સંભાળ આ ખોળીઆમાં જીવ છે ત્યાં સુધી રાખીશ, એ વાતની તારે ફીકર કરવી નહિ. એમ કહી પોતાની વીંટી નાથુને આપી કહ્યું કે આ વીંટી દુર્ગાદાસને આપજે ને કહેજે કે કોઇ આ વીંટી લેઇને આવશે તેના કહેવા પ્રમાણે હું મરવાનું હશે તોપણ તૈયાર થઇશ. કેમકે મારી ખાતર એને જે જે સહન કરવું પડયું છે તે હું જન્મપર્યંત ભૂલવાનો નથી. અને તેનો બદલો વાળી શકવાનો નથી. હવે અમારી દોસ્તી મુવે છૂટશે. માટે દુર્ગાદાસને કહેવું કે તમે માંડે આવજો તમારા આવ્યાથી મને સુખ વળશે.

નાથુએ નમીને સલામ કરી વીંટી લીધી ને મહાસિંગનો સંદેશો બોલે બોલ દુર્ગાદાસને કહેવાનું કબુલ કર્યું ને રામ રામ કરી છૂટા પડયો. નાથુ પોતાના ધણીની ખોળમાં, અને મહાસિંગ ને ખુદાબક્ષ, માંડે જવા નીકળ્યા. બંને માર્ગ નોખા હોવાથી તથા વચમાં ખાડા ટેકરા આવવાથી થોડીવારમાં તેમના ઘોડાની પડઘીઓ પણ સંભળાતી બંધ પડી.

—❧—

પ્રકરણ ૫ મું.

દુર્ગાદાસનો અરણ્યવાસ.

નાથુ એકલો પડયા પછી કલ્યાણગઢને સલામ કરી ચાલવા લાગ્યો. રસ્તે ચાલતાં તે મનમાં બોલવા લાગ્યો કે ઓ પ્રભુ, તેં આ શું કર્યું! કલ્યાણગઢના ઠાકોરના મેહેલની આ દશા! ગઇ કાલે જે મેહેલમાં આનંદ વરતાતો હતો, તે આજે સ્મશાનવત્ કરી નાંખ્યો ચાકરો નાશી ગયા, ઘરધણીઓને છુપાઈ રહેવા વારો આવ્યો, ને વૃદ્ધ માજીનું ખુન થયું; અને રે! પ્રભુ એ મડદાને અગ્નિદાહ દેવા વારો પણ આવ્યો નહિ! શિવ શિવ! જે મેહેલમાં કાલે કલ્લોલ ને આનંદ વરતાઈ રહ્યો હતો, ત્યાં આજે કાગડાને કલ્લોલ કરવાનો વખત આવ્યો અને એ માઠા સમાચાર લેઈ જવાનું આ પાપા જીવને માથે પડયું. હર હર પ્રભુ, તું મારા ધણીને કુશળ રાખજે, ને તેમને હિંમત આપજે, એટલે આવા મેહેલની શી ખોટ છે! આ પ્રમાણે અવરનવર વિચારમાં તલ્લીન થએલો નાથુ ખાડાટેકરા ચઢતો ને ઉતરતો અરવલ્લીના કરાડામાં આવી પહોંચ્યો. રાતના અણચિંતા બનાવથી ભયભીત થઈ કલ્યાણગઢના કોળી લોકો સઘળા પોતપોતાના સગાંવહાલાં પાસે રાત્રેજ નાશી ગયા હતા; અને શાંતિ થયા પછી પાછા ઘર સંભાળવા આવીશું એવા વિચારથી સઘળા જ્યાં ત્યાં વેરાઈ ગયા હતા. તેથી નાથુની દૃષ્ટિએ કોઇ કાળા માથાનું આદમી પડયું નહિ. તેને થોડો વિસામો લેવાને બેસવાનું કહેનાર કે પાણી પીવાની ખબર પૂછનાર પણ કોઇ નહોતું, સઘળું શાંત હતું. એ રસ્તો એવો આડફેટો હતો કે કોઈ મોગલ સિપાઇ પણ એને મળ્યો નહિ. નાથુ બગલમાં તરવાર મારી ઉપર કામળો લેઈ આગળ ચાલ્યો. એમ

કરતાં એને લાગ્યું કે હવે આપણા ધણીને છુપાઈ રહેવાની જગાની નજીક આવ્યાં છીએ. એ જગાનો નાથુ ભોમીઓ હતો, પણ પોતે વૃદ્ધ હોવાથી અને રાત્રિનો જખમાયલો હોવાથી તે થાકયો, એટલે અરવલ્લીના કરાડામાં એક શિલા ઉપર છાયામાં તે બેઠો.

બપોર થવા આવ્યા. સૂર્ય માથે આવ્યો એટલે નાથુ ઉઠયો ને થોડું પાણી પી આગળ ચાલવા લાગ્યો. નદીનો વાંકાચુકો સર્પાકાર વાંક કાપતાં છેવટે તે દુર્ગાદાસની કહેલી જગા ઉપર પાછલે પહોરે આવી પહોચ્યો. ત્યાં આવી નાથુએ શરણાઇ હાથમાં લીધી. "રાઠોડારી તરવાર ને મારૂરી રાબડી" ગાઇ કે તેનો અવાજ દુર્ગાદાસને કાને પડયો. તે પણ નાથુના આવવાની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. તેણે જશકરણને કહ્યું કે ભાઈ, નાથુ આવ્યો જણાય છે. એમ બોલી બોનો એક ગુફામાંથી કૂદકો મારી બહાર આવ્યો કે નાથુ દૃષ્ટિએ પડયો. નાથુએ પણ પોતાના ધણીને દીઠો. ધણીને દેખી નાથુ ઉતાવળે પગે પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યારે દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે કેમ શી ખબર છે? માજીએ શું કહાવ્યું છે. નાથુએ કહ્યું કે મહાસિંગને તમારી પેટી લેઇ માંડે વિદાય કર્યા છે, ને તેમણે જતી વખતે તમને કહાવ્યું કે તમે તેમને સાંજે મળજો. આ વખતે જશકરણ ને દુર્ગાદાસનો દીકરો તેજકરણ પણ ઘરના સમાચાર સાંભળવાને પાસે આવી ઉભા હતા. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે પણ મારાં વૃદ્ધ માજીની શી ખબર છે? બીજાની વાત પહેલી કહી જરૂરની વાત પડતી કેમ મૂકે છે? નાથુ આ આ સાંભળી મુંગો રહ્યો. તેનો ચેહેરો ઉતરી ગયો. તેની આંખમાંથી પાણી વહેવા લાગ્યાં. ત્રણે જણા આથી વધારે આતુર થયા. નાથુ, નાથુ, તું બોલતો કેમ નથી! જે હોય તે કહી નાંખ. અમને શંકામાં શા માટે રાખે છે? માજીએ કાંઇ કહ્યું છે? તેઓ ખુશીમાં છે? નાથુએ કહ્યું કે તેઓ સ્વર્ગમાં ખુશીમાં હશે. મરતી વખતે તેમણે પ્રભુ પાસે પોતાના છોકરાઓનું રક્ષણ કરવાનું માગ્યું

છે. એમના મોંમાથી છેલ્લા એજ શબ્દો નીકળ્યા છે. ત્રણે જણા ઉપર જાણે વીજળી પડી હોય તેમ એકદમ જમીન ઉપર પડ્યા. થોડીવાર ત્રણે સ્તબ્ધ બની ગયા. બહાદુર પણ ભલા ને માતૃપ્રેમમાં રગદોળાયલા વીર પુરૂષોની આવે વખતે આજ ગતિ થવી જોઇએ. એટલે નાથુએ ધીરજ લાવી કહ્યું કે મહારાજ, એમ નાહિંમત શું થાઓ છો ! હજુ સાંભળો તો ખરા. જે તરવારે માજીનો જીવ લીધો તે તરવાર આ રહી. હજુ તો એના ઉપરનું લોહી પણ જેમનું તેમ છે.

દુર્ગાદાસ ઉઠ્યો. તેણે ઝડપીને તરવાર હાથમાં લીધી, ને પૂછ્યું કે કયા પાપીએ મારાં નિર્દોષ માજીનો પ્રાણ લીધો, ને શા માટે ! જે હોય તે કહી નાંખ. નાથુએ કહ્યું કે તમારા ગયા પછી સમશેરખાં આવ્યો. તેનાં માણસોએ મને પકડી લીધો, ને માજીને પોતાની સમક્ષ બોલાવી તમે ને મહાસિંગ ક્યાં છો તથા પેલી પેટી ક્યાં છે તે કહેવાને જીવને સટે ધમકી આપી. પરંતુ માજીએ તેથી લગાર પણ ડર્યા કે ગભરાયા વગર એ કહેવાની ચોખ્ખી ના પાડી. તેથી એ પાપીએ ગુસ્સામાં એમના ઉપર ઘા કર્યો. બીજો ઘા કરવા જતો હતો તેવામાં મને જેમણે પકડી રાખ્યો. હતો, તેમના હાથમાંથી જોરથી છટકી જઈ હું વચમાં પડયો, પણ તે અગાઉ તો માજીનો આત્મા તે પરમાત્માની હજુરમાં રજુ થઇ ગયો હતો. મરતી વખતે “ પ્રભુ મારા દીકરાઓનું રક્ષણ કરજે ” એ છેલ્લા બોલ તેમના મોંમાંથી નીકળ્યા હતા.

નાથુ બોલી રહ્યો કે દુર્ગાદાસ લોહીવાળી તરવાર હાથમાં લેઈ બોલ્યો “ હે જગન્નિયંતા પ્રભુ ! હું તને સમક્ષ જાણીને કહું છુ કે જે તરવારે મારાં માજીનું લોહી પીધું છે, તેજ તરવાર તેના ખુનીનું લોહી પીશે નહિ ત્યાં સુધી તેને નીચે મૂકીશ નહિ. ” નાથુએ કહ્યું કે સાહેબ તમે શું બોલો છો ! બોલતા પહેલાં વિચાર કરજો. ઘણા મ્લેચ્છોની આગળ તમે ત્રણ જણા શું કરી

શકવાના છો ! ઘણાની આગળ તમારા ત્રણ જણાનું શું ચાલશે ? સાહેબ, એ વિચાર હાલમાં માંડી વાળી કોઇ સારો લાગ આવવા ઉપર રાખો, ને હમણાં આપણે સૌ મોડે ચાલો. મહાસિંગ મહારાજે કહ્યું છે કે તમારે તેમને ત્યાં મળવું. જશકરણે કહ્યું કે બુઢ્ઢા, એ શું બોલે છે ? માજીનું વેર લીધા વગર હવે મૂકવાનું નથી. આ ખોળીઆમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી મારાં માતુશ્રીનું વેર ભૂલાવાનું નથી, ને ત્યાં સુધી અન્ન ખાવાનું નથી. જે કૂખમાંથી આ દેહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે કૂખનો ઘાત કરનાર અમારી હયાતિમાં હયાતિ ભોગવે તો અમારા જીવતરને પણ ધિક્કાર છે. માતુશ્રી ! માતુશ્રી ! તમારો જીવ પણ ત્યાં સુધી ગતિ નહિ પામે. તમે પણ અમારી પાછળજ આવ્યાં હશો. તમારૂં વેર લીધા પછીજ તમે પણ ગતે જશો.

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે નાથુ, તું ભૂલે છે. અમે એકલા નથી. પ્રભુ અમારી સહાયે છે. અમે એ મ્લેચ્છોનું નામ દીધું નથી. અમે તેમને પ્રથમ છેડયા નથી. મારાં નિર્દોષ માતુશ્રાનું ખુન કરીને પ્રથમ શરૂઆત તેમણે કરી છે. રાજપુત્ર થઇને પોતાની માનું ખુન કરનારનું વેર નહિ લે તો તે રાજબીજજ ન જાણવો. સત્યનો બેલી પ્રભુ છે, એટલે તે આપણને સહાય કરશેજ. મારૂદેશ મુસલમાનોના કબજામાંથી છોડવી રાઠોડોને મોગલોના પંજામાથી મુક્ત કરવાને માજી મને ઘણીવાર કહેતાં તે, તેં કયાં સાંભળ્યું નથી ! પણ માજીની એ આજ્ઞા સમય આવ્યા વગર પળાઇ નહોતી. તેથી છેવટે માજીએ પોતાનો પ્રાણ આપી પોતાનો દેશ સ્વતંત્ર કરવાને મને આ છેવટની આજ્ઞા આપી ગયા છે. આજથીજ તે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરની સહાયથી માજીની આજ્ઞા પૂર્ણ કરવાનું પગરણ માંડવાનું નક્કી કર્યું છે. મારવાડની સ્વતંત્રતાનો પાયો આજથીજ નંખાયો જાણવો. મારો વિચાર એવો છે કે તું ઘણો વૃદ્ધ છે તેથી તારાથી અમારી સાથે આ ખાણોમાં ટીચાવશે નહિ.

માટે તું મહાસિંગ પાસે જા. તેમને અમારી હકીકત કહેજે ને તે સાથે તેમને મારા તરફથી જણાવજે કે જો જીવીશું તો મળીશું, નહિ તો રામ રામ. અને જો તેમ બન્યું તો મારવાડની સ્વતંત્રતાને પણ રામ રામ સમજવા. માટે જો બની શકે તો જરૂરીઆતની વખત સારૂ તૈયારી કરી રાખજો. એટલું કહેજે. હવે સાંજ પડવા આવી છે ને સૂર્ય સંતાઈ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો છે. કાલનો સૂર્ય એ પાપીએ દેખવો ન જોઇએ. માટે ઉઠો, આપણે આપણી હદના જે ભરવાડોની વખતોવખત આપણે સંભાળ રાખ્યાથી આપણા ઉપર પ્રેમ રાખે છે ને જેઓ શૂરવીર છે, તે હદના ભરવાડો જે આ પાસેના બીડમાં ઝુપડાં બાંધી રહેલા છે તેમને એકઠા કરીએ. તેઓમાંના જેઓ જીવને સાટે આપણી સાથે આવવાને તૈયાર થાય તે, અને આપણા જે લોકો રાત્રે નાશી ગયા હોય તેમાંના જેઓ મળી આવે તેમને લેઇને આજે રાત્રે ખુની-પર વેર લેઇએ. નાથુ તું આ ખીણોમાંથી માંડાનો રસ્તો લે. તું એ રસ્તાનો ભોમીઓ છે, એટલે તને હરકત પડવાની નથી.

નાથુએ કહ્યું કે સાહેબ, મહાસિંગે જતી વખતે પોતાની આ વીંટી આપી છે ને કહ્યું છે કે જ્યારે તમને જરૂર પડે ત્યારે એ વીંટી આપી જેને મોકલશો, તે જે કહેશે તે કરવાને હું તૈયાર થઇશ. માટે એ વીંટી લો. અને મને કાંઈ નિશાની દાખલ આપો કે હું તમને મળ્યો છું, એવી મહાસિંગની ખાતરી થાય. દુર્ગાદાસે પોતાની વીંટી નાથુને આપી. નાથુએ કહ્યું કે મહારાજ આવે વખતે છોડીને મારે જવું જોઇતું નથી, પણ હું આપની સાથે રહું તો આપને સહાયક થવાને બદલે ઉલટો વેઠ થઈ પડું, તેથી લાચાર છું. પરમેશ્વર આપના બાહુમાં બળ આપો ને તે આપને સહાય કરી આપને હાથે આપનું પણ પૂરૂં કરાવો. પ્રભુ આપનું રક્ષણ કરશે.

દુર્ગાદાસ, જશકરણ ને તેજકરણ વેર લેવાના આવેશમાં આ-

લવા લાગ્યા. નાથુ પણ ધીરે ધીરે પાછળ ચાલતો હતો. એમ કરતાં તેઓ બીડમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવી પટેલના ઘર પાસે આવી તેણે રણસિંગુ વગાડવાનો હુકમ કર્યો. મોગલો મારવાડમાં પ્રસર્યા ત્યારથી રણસિંગાનો અવાજ કાને પડયો નહોતો. સઘળા નરમ પડી ગયા હતા રણસિંગાનો અવાજ સાંભળ્યો કે સઘળા એક પછી એક પોતપોતાનાં હથીઆર લેઇ એકઠા થવા લાગ્યા. સઘળા લઢાઇનો શબ્દ સાંભળવાને આતુર હતા. પણ સરદાર શાંત પડ્યાથી તેઓ પણ શાંત પડેલા હતા. રણસિંગુ થયું કે લઢાઇનો દેવ જાગ્યો સમજી, સર્વ સજ્જ થઈ આવ્યા. ત્યાં દુર્ગાદાસને ઉભેલો જોઇ સઘળા પોતાના ઠાકોરને સલામ કરી આસપાસ વીંટાઇ વળ્યા, ને શું કહે છે એ સાંભળવાની આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યા.

સઘળા ભેળા થએલા જોઈ દુર્ગાદાસે કહ્યું કે "મારા વીરાઓ" એમ કહી લોહીવાળી તરવાર ઉંચી કરી તે પાસેના દીવાના તેજમાં પ્રકાશવા લાગી. જુઓ, આ તરવાર તમને શું કહે છે ? મોગલોની એ ઘાતકી તરવાર ઉઘાડી છે, તે વૃદ્ધ, નિર્દોષ ને બાળકોનો પ્રાણ લે છે. હું તેનું વેર લેવાને તમને કહું છું. તમને તમારાં વૃદ્ધ માબાપો, તમારી નિર્દોષ અબળાઓ ને બાળકો વહાલાં હોય તો તમે વેર લેવાને તૈયાર થાઓ. કંટાલીઆનો ખુની સરદાર કાલે રાત્રે મારા ઘરમાં પેઠો ને તેણે આજ તરવારવડે મારા વૃદ્ધ માજીનું ખુન કર્યું છે. તેનું વેર લેવાને તમને બોલાવ્યા છે. ભાઇઓ, હવે તમે શું કહો છો ?

સઘળા એક અવાજે બોલી ઉઠયા કે વેર લેવું વેર, વેર ને વેર. માજીના ખુનની વાત સાંભળી સઘળા મરદો વેર લેવાને ગાજી ઉઠયા ને સઘળી સ્ત્રીઓ તેમના ગુણ સંભારી શોક કરવા લાગી. માજીએ તેમને ઘણીવાર આશ્રય આપ્યો હતો, માંદે સાજે સંભાળ લીધી હતી, ને સંકટની વખતે ખાવાનું આપ્યું હતું. ઘણા તો તેમના હાથ નીચે ઉછરીને મોટા થયા હતા. દુર્ગાદાસની મા તે

સઘળાને માતુલ્ય વહાલી હતી. એવાં દયાળુ માજીનું ખુન કરેલું સાંભળી સઘળા વેર લેવાને ઉશ્કેરાઈ ગયા. બધું આકાશ વેરના અવાજથી ગાજી ઉઠયું.

દુર્ગાદાસે કહ્યું, ત્યારે ચાલો બધા મારી પાછળ આવો, અને આપણે વેર લઇએ. સઘળાએ એકે અવાજે કહ્યું કે અમને સાથે લો અને અમારામાં પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી તમને તજીશું નહિ ને વેર લઇશું, ત્યારે જંપીશું. વૃદ્ધ માજી અમને તમારા જેટલાંજ વહાલાં હતાં. એમ બોલી સાઠ દઢ મનના બહાદુર જુવાનીઆ પોતપોતાની તરવાર, ભાલો ને તીરકામઠાં લેઇ સાથે ચાલ્યા. દુર્ગાદાસ પોતાની તરવાર મજબુત પકડી બોલ્યો કે આ ભૂમિના બચાવ માટે તમારા જે બાપદાદા ગુજરી ગયા છે તે તમને ઉશ્કેરો અને માતૃદેશને સ્વતંત્ર કરવામાં સહાયભૂત થાઓ. માતુશ્રીનું ખુન કરનાર સૂર્ય ઉગતા પહેલાં મરવો જોઇએ, માટે મારી સાથે ચાલો.

એમ બોલી દુર્ગાદાસ ચાલ્યો કે જશકરણ ને તેજકરણ પણ ચાલ્યા. તેમની પાછળ સાઠે યોદ્ધાઓ વેર લેવાના આવેશમાં ચાલવા લાગ્યા. અંધારી રાત્રે ખાડા ટેકરા ચઢ ઉતર કરવામાં કે નદી નાળાં ઓળંગવામાં તેમને કાંઈ પણ જણાયું નહિ. તેઓ સર્વે જેમ સિંહ શિકાર ઉપર તલપે તેમ છલંગો મારતા હોંસભેર ચાલવા લાગ્યા.

ચાલતા ચાલતા તેઓ કલ્યાણગઢ નજીક આવ્યા ત્યારે તેજકરણે કહ્યું કે બાપા, ચાલો આપણે માજીના મુડદાની તજવીજ કરી એકવાર તેમનું મુખ જોતા જઇએ, અને સાચવીને મૂકીએ કે અત્યારે આપણું કામ કરી આવ્યા પછી સવારે માજીને અગ્નિદાહ દેવાય. નહિ તો રાત્રિમાં કોણ જાણે જનાવર તેમના ખોળીઆનું શુંએ કરી નાંખે. ત્યારે માજી અગ્નિદાહ પણ ન પામે.

દુર્ગાદાસને એ વાત ગમી, તેથી તે કલ્યાણગઢ તરફ વળ્યો. એક ટેકરો ઓળંગી નીચે ઉતરવા જાય છે, કે તેનાં માણસોએ એક મોગલ સિપાઇને પકડયો. તેને તેજ ક્ષણે પૂરો કર્યો હોત, પણ દુર્ગાદાસે તેમ કરતાં તેમને અટકાવ્યા. તેણે કહ્યું કે આપણે કાંઈ મોગલ નથી કે હથીઆર વગરના માણસનો ઘાત કરીએ. આપણું ક્ષત્રીનું એ કામ નથી. નિર્દોષ, અબળ ઉપર હાથ ઉગામવો એ બાયલાનું લક્ષણ છે. માટે એ હથીઆર વગરનાની ઉપર હાથ ઉગામશો નહિ. એથી એનાં માણસો પાછા હઠયાં ને તેમનો શત્રુ જીવતો રહ્યો.

છુટા થએલા માણસે દુર્ગાદાસનો અવાજ ઓળખ્યાથી તે બોલી ઉઠયો કે "મારા માલેક તમે મને આ બીજી વાર મરતો બચાવ્યો." દુર્ગાદાસે પૂછયું કે અરે ! તું કોણ છે? મારો નોકર મોગલના વેશમાં કોઈ હોય નહિ. તે બોલ્યો કે હું તમારો ચાકર સામતો; જેને તમે જોરાવરખાનના હાથથી મરતો બચાવ્યો હતો. એ સાંભળી દુર્ગાદાસે કહ્યું તું આવે વેશે કેમ ફરે છે તે પૂછવાનો હમણાં મને વખત નથી. પણ જો હજુ તું મારો નોકર રહેવા ઇચ્છતો હોય તો મારી સાથે ચાલ. તે બોલ્યો, સાહેબ આપ કલ્યાણગઢ તો જતા નથી? કેમકે તે તો કંટાલીઆના સુબાએ લૂટીને બાળી મૂકયું છે દુર્ગાદાસે કહ્યું કે ત્યારે શું, એ પાપીએ મારાં માજીના મુડદાની મુખમુદ્રા જોવાનો પણ મને લાગ ન આપ્યો ! અરે ! દુષ્ટ રાક્ષસ. તેનાં માણસોએ કહ્યું કે સાહેબ, હવે આગળ ચાલો કે આપણા દેશને એ પાપીના પંજામાંથી મુક્ત કરીએ.

દુર્ગાદાસે પોતાનાં પગલાં કંટાલીઆ તરફ વાળ્યાં. તેઓ સર્વે વીજળીની પેઠે ત્વરાથી ચાલવા લાગ્યા, ને થોડીવારમાં કંટાળીઆની આસપાસની ખાઈ ઓળંગીને એક ક્ષણમાં તો દરવાજા નજીક આવી પહોંચ્યા. ત્યાંના ઝોકતા દરવાનને ધૂળ ફાકતો કરી તેઓ સમશેરખાંના મકાન તરફ બમણી ત્વરાથી ચાલ્યા. રજપુ-

તેના પોકારથી મોગલ સિપાઇઓ જાગી ઉઠયા; ને અરધા ઉઘાડા દરવાજા આગળ એકઠા થયા. એટલામાં તો રજપુતો સુબાના મકાનના દરવાજા નજીક આવ્યા. તેમના અચાનક આવવાથી ત્યાંનો દરવાન ભયભીત થઇ નાશી ગયો. દુર્ગાદાસે જુસ્સાભેર એક જબરા હડસેલાથી બારણું ધકેલ્યું કે તેના મીજાગરા તૂટી ગયા, ને બારણું ધબકારો કરતું નીચે પડયું, એટલે દુર્ગાદાસ અંદર ધુસ્યો. બારણાના ખખડાટથી સમશેરખાં જાગી ઉઠયો. પણ આ અણચિંત્યું શું થયું ? એમ વિચારી આભોજ બની ગયો. જે નિર્દોષ ને નિરાધાર અબળાનું એણે ખુન કર્યું હતું; તેના વીર પુત્રને ઉઘાડી તરવારે ઉગામેલે હાથે પોતાની ઉપર ધસી આવતો દીઠો કે શું કરવું તે તેને સુઝયું નહિ. તે પોતાની ઢાલ સંભાળવા ઉઠયો, પણ એટલામાં તો વિજળીના ચમકારાની પેઠે દુર્ગાદાસનો એક જબરો ઝટકો તેના ઉપર આવી પડયો કે “ ઓ, ખુદા ” કરતો કે ભોંય ઉપર પડયો. એટલે દુર્ગાદાસે પોતાનું વેર પૂરૂં થયું જાણી તે તરવાર પાછી ખેંચી, કડકા કરી ફેંકી દીધી ને પોતે પાછો વળ્યો. એટલામાં તેના માણસો પણ રસ્તામાં મળતા માણસોનો નાશ કરતા તેને આવી મળ્યા. તેમનો આગેવાન જશકરણ બોલ્યો કે કેમ ભાઇ, ચાલો વેર લેવાને. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે જે તરવારે ખુન કર્યું હતું, તેજ તરવારથી ખુનીનો પ્રાણ લેઈ તરવાર ભાગીને ફેંકી પણ દીધી. આ સાંભળી તેનાં માણસો બોલી ઉઠયાં કે ચાલો ભાઇઓ દુર્ગાદાસનો દુશ્મન મરાયો ને વેર લીધું. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે ભાઇઓ, એમ બોલો કે મારૂભૂમિનો દુશ્મન મરાયો ને ભાર ઉતર્યો. કેમકે અત્યારથીજ હું પણ લેઉંછું કે મારૂદેશ મોગલ વિનાનો કરૂં, ત્યારેજ તરવાર મ્યાન કરૂં. મારૂ દેશ સ્વતંત્ર કરવો કે મરવું એજ આજથી મારૂં પણ છે. તેજકરણને જશકરણ બોલ્યા કે અમે પણ તમારી સાથેજ છીએ. એ સાંભળી તેનાં સઘળાં માણસો બોલી ઉઠયાં કે અમે પણ તમારી સા-

થેજ રહી દેશની સ્વતંત્રતા માટે લડીશું, કાં જીવ આપીશું. પણ તમારી પડખેથી ખસીશું નહિ. એમના અવાજથી થોડાક મોગલ સિપાઇઓ એકઠા થયા હતા, તે તેમના સરદારના આગ્રહ છતાં ગભરાઇને નાસી ગયા ને તેમના દુશ્મનો દ્રઢતાથી પાછા જતા હતા તેમને નિશ્ચિતપણે દૂરથી જોયા કર્યું.

દુર્ગાદાસ પોતાનું વેર વાળી પોતાના મુલકની ખીણોમાં આવી પહોચ્યો. એનો ચાકર નાથુ ક્યાં ગયો તેની હવે તપાસ કરીએ. દુર્ગાદાસે વીંટી આપી નાથુને મહાસિંગ પાસે જવાની પરવાનગી આપી, તેથી તે માંડે જવા નીકળ્યો. રસ્તે જતાં તેને વિચાર આવ્યો કે હું વૃદ્ધ છું, તેથી આ ઉતાવળના કામમાં મારા ધણી સાથે મારાથી જવાશે નહિ, તેમ જવાથી કાંઈ ઉપયોગમાં પણ આવીશ નહિ. માટે તેઓ પાછા આવે ત્યાં સુધી અહીંજ પડી રહેવું, એમ ધારી તે પાસેના એક ખાલી ઝુંપડામાં જઈ સુઈ રહ્યો, ને ઉંઘી ગયો. પણ સૂર્યોદય થતા પહેલાં તો એના ધણીના વિજયઘોષથી જાગી ઉઠ્યો. તે દુર્ગાદાસની પાસે આવી ભેટી પડ્યો. દુર્ગાદાસે કહ્યું, નાથુ તું શું હજુ ગયો નથી ? તેણે કહ્યું, ના માલેક, હું તમારી રાહ જોતો અહિં પડ્યો હતો. તમે વેર વાળી સલામત આવો તે સમાચાર સાંભળીને જવાનો વિચાર કરી હું અહિં પડી રહ્યો હતો. કેમ સાહેબ, મને સારા સમાચાર કહી રાજી કરો. વેર વાળ્યું ને પાપી મુવો કે કેમ ? દુર્ગાદાસે કહ્યું, તું ખુશી થા. આપણાં વૃદ્ધ માજીના ખુનીને દોજખમાં પહોંચાડી હું અહિં આવ્યો છું. નાથુ મેં વેર લીધું છે. હું, જશકરણ ને તેજકરણ સલામત પાછા આવ્યા છીએ, પણ હવે માતુશ્રીનું મોં જોવાનું છે ! આ દુનિઆમાં માતુશ્રીના નિર્મળ પ્રેમ જેવો પ્રેમ બતાવનાર હવે મારે કોણ રહ્યું છે ? મોગલો સામી તરવાર ઉઠાવીને હવે મ્યાન શા માટે કરવી ? ઘરબાર તો બળીને ખાખ થઈ ગયાં એટલે આ મારૂદેશ એજ મારૂં ઘર છે. એજ મારી માતુશ્રી.

છે. એને મોગલોથી છૂટી કર્યા વગર તરવાર મ્યાન કરવીજ નહિ એવો મેં દૃઢ ઠરાવ કર્યો છે, ને આ આપણા બહાદુર માણુસોએ પણ મારો ઠરાવ અમલમાં લાવવામાં મારી સાથેજ રહી મદદ કરવાના સોગન ખાધા છે. હવે તો મોત કે સ્વતંત્રતા એજ દુર્ગાદાસનું, ને એના માણુસોનું ભવિષ્ય જાણવું.

આ સાંભળી વૃદ્ધ નાથુની આંખમાંથી પાણી પડ્યાં. તે બોલ્યો કે, અરે! સાહેબ, તમે આ શું કરો છો? અસંખ્ય મોગલોની સામા મુઠીભર માણુસો લેઈ નકામા ખરાબીમાં શા માટે પડો છો? માજીના ખુનનો અને તમારા ઘરબાર લૂંટીને બાળી નાખનારના વેરનો બદલો તો લીધો. હવે મોગલોના બળવાન પાદશાહ સામા થવાથી તમને વધારે શો લાભ થવાનો છે? તમારા મિત્ર મહાસિંગ ઠાકોર વગર કે તમારા નજીકના સગાવહાલા વગર તમારી સહાયે પણ કોઇ આવશે એમ લાગતું નથી. માટે સાહેબ! આ તેજકરણની માની ખાતર, તમારા મિત્ર મહાસિંગની ખાતર, અને તમારા અને તમારા આ ભાઇ, દિકરો ને માણુસોના જીવની ખાતર હાલ આ જોખમમાં ઝંપલાવવાનું બંધ રાખી ભવિષ્યમાં કોઇ સારા લાગ ઉપર રાખો.

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે તું ફીકર શામાટે કરે છે? હું કાંઈ ઝંપલાવા ઇચ્છિતો નથી. મારા એ ઠરાવ માટે તારે દિલગીર થવા જેવું નથી. હું ઘરબાર વગરનો થયો છું એટલે તેજકરણની મા કે જશકરણની સ્ત્રી એમને પીએર સલામતજ છે. ત્યાં એમનું કોઈ નામ દેનાર નથી. મોત તો માણુસ માત્રના પગની નીચે હમેશાં રહેલુંજ છે. તેનાથી ડરીને નાસભાગ કરતાં પણ તે તો જ્યાં, જ્યારે ને જે નિમિત્તે આવવાનું હશે તે આવશેજ. તો પછી રજપુતે રણક્ષેત્રમાં શત્રુના સામા લઢતાં મરવું એના જેવું બીજું સારૂં શું છે! રજપુતોને પોતાનો દેશ પચાવી પડનાર શત્રુ સામા રણે ચઢી દેશને સ્વતંત્ર કરવો કે તેમ કરતાં રણમાં પડવું એજ કર્તવ્ય

છે. નાથુ, મેં મારાં માતુશ્રી ગુમાવ્યાં છે એટલે આજથી માતૃ-ભૂમિ એજ મારાં માતુશ્રી છે. હવે તું મારાં એ માતુશ્રીથી છૂટો પાડવા ઈચ્છે છે! શું તું અરવલ્લીની ખીણોમાં છુપાઈ રહી મારા દિવસો પૂરા કરાવવા માગે છે! મારાં વૃદ્ધ માજીનું વેર લીધાથી મોગલો હવે મને થીર પડી ગામમાં રહેવા દેવાના નથી. એ તો નક્કીજ છે, ત્યારે મારે જંગલોમાં ને ડુંગરોમાં ભટકી મરવું તે કરતાં મારાં માતુશ્રી ભૂમાતાના બચાવ માટે મરવું શું ખોટું છે? મોગલોના ભયથી ડરી ગએલા મારૂ સરદારો પ્રથમ મારી સહાયે નહિ આવે તો શું થયું! સત્ય આપણી તરફ છે. એટલે " ધ-ર્મો જય ને પાપો ક્ષય " થશેજ. એમાં ડરવું શા માટે! મારે શું કરવું ને કેમ કરવું એ બધું મેં મારા મન સાથે નક્કી કરી રાખ્યું છે. તું મહાસિંગ ઠાકોર પાસે જા ને તેમને મારા નિશ્ચયથી માહિ-તગાર કર. નાથુએ કહ્યું, સાહેબ, કદાચ મહાસિંગ આપની મદદમાં આવવા ચાહે તો અમે આપને ક્યાં ખોળીએ! દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, અરવલ્લીની ખીણોમાં મારી ધારણા મારા દેશી બંધુઓનો બચાવ કરવાની છે. તેમને નકામા જોખમમાં નાંખી મરાવી નાંખવાની નથી.

નાથુનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તેના ધણીએ જે જોખમ માથે વહોરી, આગેવાની કરવાનો ઠરાવ કર્યો, તેનાં પરિણામ કેવાં થશે તેનો ચિતાર તેની આંખો આગળ આવવા લાગ્યાથી, તે પોતાના માલિકને નમીને પાસેની એક એકાંત ખીણમાં પોતાનું હૈયું ખાલી કરવા ગયો ને દુર્ગાદાસ તેજ જગાએ સૂઇ ગયો. તે પાછલા પો-હોર લગી નિરાંતે ઉંઘી ગયો. પાછલા પોહોરે જાગ્યો, ત્યારે નાથુ પણ તેની પાસે આવ્યો ને માંડે જવાની પરવાનગી માગતાં કહ્યું કે સાહેબ, મહાસિંગ ઠાકોરને મારાથી બનતી તજવીજે કહીને આપને મદદ મોકલવા વિનવીશ. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે એમને વિન-વવું પડે તેમ છેજ નહિ. પણ નાથુ તું જા એટલે તને સલામત ગએલો જાણી હું સુખી થઇશ તું જ્યાં હો ત્યાં પ્રભુ તારૂં રક્ષણ કરો.

આ વખતે નાથુની આંખોમાંથીઆંસુની ધારા ચાલી. દુર્ગાદાસે તેને હસ્તેમુખે ધીરજ આપી. નાથુની ખાતરી થઇ કે ખચીત માતૃભૂમિના છૂટકા માટેજ પ્રભુએ દુર્ગાદાસને પ્રેરણા કરી છે. તેથી તે બોલ્યો કે, તે પરમ કૃપાળુ પ્રભુ તમને સહાય થજો. એમ બોલી પોતાના ધણીને નમીને સલામ કરી તે માંડે જવાને માર્ગે ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

માંડા ઉપર આફત.

દુહો.

અણધારી ને અણચિંતી, આફત આવે જાય;
મનુષ્ય ધારે કાંઇ પણ, ધણીનું ધાર્યું થાય.

નાથુ વૃદ્ધ અને જખમી થએલો હોવાથી તે ધીમે ધીમે ચાલતાં કેટલાક વખતે માંડાના દરવાજા નજીક આવી પહોંચ્યો. તેણે દરવાનને કહ્યું કે “ ભાઇ દરવાજો ખોલ હું દુર્ગાદાસની પાસેથી આવ્યો છું. ” દુર્ગાદાસનું નામ સાંભળી દરવાને દરવાજો ઉઘાડી નાથુને અંદર લીધો ને ગઢીમાં પહોંચાડ્યો. ત્યાં એક ચાકર તેને મહાસિંગ પાસે લેઇ ગયો. તે વખતે મહાસિંગ એક ઢોલીઆ ઉપર સૂતો હતો. પાસે એક પુખ્ત ઉમરની સ્ત્રી તેને વા ઢોળતી હતી, ને એક જુવાન બાળા દવાનો પ્યાલો લેઇ ઉભી હતી. ઢોલીઆ પાસે એક સતર અરાઢ વરસનો જુવાન મહાસિંગ સામો લાડમાં બેઠેલો હતો. નાથુએ પાસે આવી મહાસિંગને સલામ કરી એટલે તેણે તેને ઓળખ્યો ને પાસે બેસાડી તેણે આતુરતાથી દુર્ગાદાસની ખબર અંતર પૂછવા માંડી. મહાસિંગે પૂછ્યું કે કેમ નાથુ, દુર્ગાદાસ અહિં ક્યારે આવશે ?

નાથુએ કહ્યું કે મહારાજા સાહેબ, દુર્ગાદાસ હાલમાં અત્રે આવી શકશે નહિ, એમણે પોતાનાં માતુશ્રીનું વેર વાળ્યું છે—કંટાળીઆના સુબા સમશેરખાંને મારી નાંખ્યો છે. પછી એમણે એક એવું સખત પણ લીધું છે કે જેથી તેઓ માંડે આવી શકશે નહિ. મહાસિંગે પૂછ્યું કે કેમ નહિ આવે? એવુંતે કેવું પણ લીધું છે? નાથુએ સઘળી વાત અથ ઇતિ માંડીને કહી. તેણે કહ્યું કે મેં દુર્ગાદાસને કલ્યાણગઢની વીતકની સઘળી વાત માંડીને કહી, કે એમના દુઃખનો ને ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે તેજ ક્ષણે પણ લીધું કે મારા માજીને મારનારનું વેર લેઇશ ત્યારે આ તરવાર નીચે મૂકીશ. એમ કહી તેજ ક્ષણે ઉઠીને આસપાસનાં પોતાનાં માણસોને એકઠાં કરી, મોગલોએ પોતાના ઘર ઉપર જે આફત ગુજારી હતી તે સઘળી યથાસ્થિત કહ્યાથી સઘળા મરદો વેર લેવાના આવેશમાં આવી ગયા. તેઓ સર્વે તેજ રાત્રે સજ્જ થઈ કંટાલીએ જવાને નીકળ્યા. (આ સાંભળતાં ત્યાં બેઠેલા બાળક ને બાળાની આંખમાં હર્ષાશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં ને એક બીજાની સામું જોવા લાગ્યાં.) રસ્તામાં જતાં મુસલમાન લશ્કર આવ્યાની આપણને કલ્યાણગઢમાં જેણે ખબર આપી હતી તે અમારો ચાકર સામતો મળ્યો. તેણે દુર્ગાદાસને આપણા ગયા પછી બનેલા સઘળા બનાવથી વાકેફ કર્યા. એ રાત્રે સામતો નાસીને પાસેની ઝાડીમાં ભરાઇ ગયો. સઘળું શાંત થયું ત્યારે સવારે ગઢીમાં જવાને નીકળ્યો. ત્યાં કોઇ મુસલમાન સિપાઈનાં કપડાં પડેલાં હતાં તે પહેરી લીધાં કે મુસલમાનો એને પકડે નહિ એમ વેશ બદલી ગઢીમાં પેઠો ને ભૂખ લાગ્યાથી ખાવાનું ખોળવાને જેવો ઘરમાં જાય છે કે ત્યાં મુસલમાન સિપાઇઓ દીઠાથી ભયભિત થઈ છાનોમાનો બહાર નીકળી પોતાની છુપાઈ રહેવાની જગાએ જતો રહ્યો. એટલામાં મકાનમાં સિપાઇઓનું ઘુમરાણ મચી રહ્યું. તેઓ ખુશીના પોકારો મારતા સંભળાયા ને ઘરની બારીમાંથી અગ્નિના

ભડકા જણાયા. મુસલમાનો ખુશી થતા ઘર બહાર દોડી આવ્યા. કેટલાક લૂટ લેઇ નાસી ગયા ને કેટલાક આખું ઘર બાળીને ભસ્મ થતા સુધી તમાશો જોતા ઉભા રહ્યા. તે બધું બળી રહ્યા પછી ગયા. તેઓ ગયાની ખાત્રી થયા પછી સામતો ડુંગરામાં થઇ જવાનું કરતો હતો, એટલામાં એને રાત્રે મુસલમાન જાણી દુર્ગાદાસનાં માણસોએ પકડ્યો ને જેવો મારે છે તેવીજ દુર્ગાદાસે બુમ પાડી કે હથીઆર વગરના શત્રુ ઉપર ઘા કરશો નહિ. એટલે સામતો મરતો બચ્યો. તેણે પોતાના ધણીનો સાદ ઓળખ્યો ને પાસે આવી પગે પડયો. પછી તેણે સઘળી વાત દુર્ગાદાસને કહી. મહાસિંગે કહ્યું, અરે ! દુર્ગાદાસ, મારે માટે તને કેટલું બધું ખમવું પડયું ? પણ નાથુ તું કહે કે પછી દુર્ગાદાસે કંટાલીએ જઇ શી રીતે વેર વાળ્યું ? નાથુએ જે જાણ્યું હતું તે સઘળું વર્ણવ્યા પછી કહ્યું કે સુબાને માર્યા પછી દુર્ગાદાસે પણ લીધું કે "પોતાની માતુશ્રીના બદલામાં હવે માતૃભૂમિ મારાં માતુશ્રી છે. તેમનો સંપૂર્ણ છુટકારો થતાં સુધી તરવાર મ્યાન કરવી નહિ." મહાસિંગે કહ્યું કે અરે ! એવો દિવસ કયાંથી કે પ્રભુ માતૃભૂમિને મોગલોના હાથમાંથી છોડાવે ! નાથુએ કહ્યું કે સાહેબ, મારો માલિક હાલમાં અરવલ્લીની ખીણોમાં ભરાઈ બેઠો છે, ને લાગ તપાસે છે. મહાસિંગે કહ્યું કે ત્યારે એ માંડે કેમ ન આવ્યા ? આ ગઢ બહુ મજબૂત છે. ને જ્યાં સુધી માંડાગઢનો એકેક પથ્થર એકેક ઉપર રહેલો છે, ત્યાં સુધી દુર્ગાદાસનું કોણ નામ દેઈ શકનાર હતું !

નાથુએ કહ્યું, એમ નહિ કે તમારા ઉપર એમને અણુવિશ્વાસ હતો. આખા દેશમાં એમને મૂખ્ય આધાર માત્ર આપનાજ ઉપર છે. પરંતુ પોતાની ભૂમાતાને પરધર્મી ને પરદેશીના તાબામાં રીબાતી મૂકી પોતે સુખ ભોગવવું, એ એમને ગમ્યું નહિ. તેથીજ એ આપની પાસે સુખમાં ભાગ લેવા આવ્યા નહિ. એમણે છૂટા પડતી વેળા મને કહ્યું કે મારે હવે મારૂ દેશની સ્વતંત્રતા જાહેર

કરી તેને શત્રુ વગરની કરવી. એ કામ કરવાનું છે. માટે આ મારી વીંટી લે અને મહાસિંગ મહારાજને તે આપીને કહેજે કે "હવે આપણે ભાગ્યેજ ભેળા થઇશું. જો હું મારા કર્ત્તવ્યમાં ભોગ થઇ પડું તો એમ જાણજો કે મારૂદેશ ઉપર દુઃખનો દરીઓ રેલવામાં કમી રહેવાની નથી." વળી એ પણ યાદ રાખજો કે "સ્વદેશાભિમાનીને પ્રભુ સહાય કરે છે."

આ સાંભળી પાસે ઉભેલી જુવાન બાળાની આંખમાંથી આંસુ પડયાં. તેથી તે વધારે આંસુ પડતાં અટકાવવાને એક બારી ભણી જઇ ઉભી. એવામાં પાસે બેઠેલો જુવાન છોકરો બોલી ઉઠયો કે "કાકા, મારૂભૂમિની સ્વતંત્રતા શકય છે. મારૂં અંતઃકરણ પણ શાક્ષી પૂરે છે કે દુર્ગાદાસનાં આ વચનો જાણે આકાશવાણી હોય." મહાસિંગ કાંઈ પણ બોલ્યા વગર વિચારસાગરમાં ડોલવા લાગ્યો.

પોતાની પાસે બેઠેલાની તરફ જોયા વગર મહાસિંગ દુર્ગાદાસની વીંટી પોતાના હાથમાં રાખી બોલ્યો. "સ્વદેશાભિમાનીને પ્રભુ સહાય કરે છે એ ખરી વાત છે. દુર્ગાદાસ તારૂં પણ પાળવામાં આવશે. તરવાર પકડવાને મહાસિંગનો એક પણ હાથ સલામત હશે અને રણક્ષેત્રમાં તેનું એક પણ માણસ જીવતું હશે ત્યાં સુધી આ દેહ ને તે માણસ તારા હુકમમાં રહેશે."

આ સાંભળી પેલી પુખ્ત સ્ત્રી બોલી ઉઠી. "વ્હાલા પતિ જે સ્થિતિમાં હાલ તમે છો એ સ્થિતિમાં તો નહિજ. હજુ તમારા જખમ રૂઝાયા નથી ને તાવ મટયો નથી. આવી સ્થિતિમાં લડાઇનું જોખમ ખેડવું એ બેવકુફી ન કહેવાય ? મહાસિંગે કહ્યું કે હું પોતે જ્યાં સુધી ઘા કરી શકું એવો થાઉં ત્યાં સુધી હથીઆર નહિ ઝાલું. પરંતુ મારા પ્રાણરક્ષકના રક્ષણ માટે, અને તેનો સ્વદેશાભિમાની ઠરાવ અમલમાં લાવવા માટે મારાં સઘળાં માણસો અને સગા વહાલાને એકઠા કરી દુર્ગાદાસની સહાયે મોકલવા જોઇએ. પછી દુર્ગાદાસની વીંટી આંગળીએ પહેરી બોલ્યો કે જ્યાં

સુધી આ વીંટી પહેરવાને આ જમણો હાથ સલામત છે ત્યાં સુધી દુર્ગાદાસથી આ દેહ છૂટો પડવાનો નથી ! પ્રભુ મને બળ આપો !

મહાસિંગ બોલી રહ્યો કે તેનો ભત્રીજો કાકાને પગે પડી કાલાવાલા કરવા લાગ્યો કે "કાકા, જો તમારો મારા ઉપર પ્યાર હોય અને મારી ભવિષ્યની કીર્તિની કિંમત હોય તો દુર્ગાદાસની સહાયે જનારા આપના સૈન્યની સરદારી આપની ગેરહાજરીમાં મને આપો અને આપ પધારી શકો એવા થાઓ ત્યારે આપનો વાવટો મને આપજો.

લાલબા પોતાના પિતા શો જવાબ આપે છે તે સાંભળવાને આતુર થઇ.

મહાસિંગે કહ્યું કે, બેટા, તારી આ માગણી સાંભળીને મને જેવી ખુશી થઇ તેવી બીજા કશાથી થવાની નથી. ખરા મારૂપુત્રોની લાગણી એવીજ જોઇએ. કાલે આપણા પટાવતોનાં માણસો એકઠાં કરી તે, અને આપણા ઘરનાં ખાસ માણસો છે તેને લેઇને તું કાલેજ સાંજે દુર્ગાદાસની સહાયે જવાને નીકળજે. લાલબા (વિજયસિંગની પુત્રી) જેને લઢાઇની આફતોનો અનુભવ નહોતો તે આ સ્વદેશાભિમાની યુદ્ધમાં પોતાના ભાઇને જવાનો જાણી ખુશી થઈ. પણ લાલબાની ઓરમાઈ મા (મહાસિંગની સ્ત્રી) ના વિચાર જૂદાજ હતા. તેથી તેણીએ પોતાના ભત્રીજાને અને દીકરી લાલબાને નાથુને લેઇ જઇ તેને જમાડવાને મોકલ્યાં. ઓરડામાં પોતે ને પોતાનો સ્વામી એકલાં રહ્યાં. મહાસિંગે દુર્ગાદાસની મદદે જવાને પોતાના ભત્રીજાને કહ્યું તે સાંભળી તેના અંતઃકરણમાં ભય ઉત્પન્ન થયો. તેને પોતાના સ્વામીની જીંદગી આવા જોખમભરેલા કામમાં પડવામાં ભયભીત લાગી. પોતાના સ્વામીના વૃદ્ધ અને જખમોથી ભરાયલા શરીરને આ નાશકારક કામમાં પડવાથી જોખમ જણાયું. તેથી તે આ કામમાં પડવામાં કેટલું જોખમ છે, એ વિષે પોતાના પતિ સાથે વિવાદમાં ઉતરી. તેણીએ

કહ્યું કે, મારા વ્હાલા, તમે વિચારો કે મારૂદેશ હાલમાં બિલકુલ મોગલોના કબજામાં છે. મોગલાઈ સૈન્યથી આપણાં શેહેર ને કસ્બા ભરાઇ ગયા છે, અને મોગલોનાંજ વિશ્વાસુ માણસો રાજ્યની નાની મોટી સઘળી જગા ઉપર અમલદાર છે.

મહાસિંગે કહ્યું કે ત્યારે શું આટલો બધો જુલમ છે. માટેજ આપણે તે હવે વધારે વાર સુધી ખમ્યા કરવો જોઇએ ? દિલ્લીથી એ ખુનીના હાથમાંથી છૂટી આવ્યા પછી મેં અને બીજા પટાવતોએ મોગલો સામી કમર બાંધી હોત. મોગલોની જે તરવારે આપણી સ્વતંત્રતા છીનવી લીધી તે ખુની તરવાર ચુમવાને બદલે અમારી તરવારો મ્યાન કરી નહોત, અને અરવલ્લીનો આશ્રય લીધો હોત તો મારૂદેશ આજે સ્વતંત્ર હોત; અને કંટાલીઆની શેરી વચ્ચે જુલમી મોગલોથી મારૂ અપમાન થયું નહોત. તેમજ મારો જીવ ઉગારવાને દુર્ગાદાસને પોતાનાં માતુશ્રીનો શોક કરવાનો વખત આવત નહિ કે એ બહાદુર નર પુરૂષને ઘરબાર વગરના થઈ રખડવાનો વારો આવત નહિ.

આ સાંભળી મહાસિંગની સ્ત્રી તેજબા થોડીવાર છાની રહી. પછી બોલી કે એ વાત ખરી, પણ થવાનું તે થઈ ગયું. મારૂદેશ હમેશને માટે પાદશાહી ભેગો જોડાઇ ગયો. હવે એ પાછો મેળવવાનાં ખાલી ભામામાં તમારા મિત્રને સહાય કરતાં, તેને બચાવી શકશો નહિ ને તમે તમારો જીવ જોખમમાં નાંખશો. દુર્ગાદાસની ધારણા અશક્ય ને નકામી છે. એ બાથમાં આભ લેવા જેવી છે. વળી તમે લઢશો કોને માટે ? તમારો રાજા મરણ પામ્યો છે, ને તેના કુંવરો પણ દેવલોક પામ્યા છે, તો હવે તમે કોને માટે લઢો છો ? જો તમે જીતશો તોપણ રાજ્યને માટે માંહોમાંહે પટાવતો લઢી મરી દેશ પાયમાલ કરશે. તેના કરતા મારૂદેશમાં હાલમાં શું દુઃખ છે ?

નહિ નહિ, કાંઇજ દુઃખ નથી. હજુ તો આ જખ્મો તાજા છે. તુંજ કહે છે કે તે રૂઝાયા નથી. એથી વધારે કેવું સુખ જો-

ઇએ છીએ. એના કરતાં તો ખુલ્લા મેદાનમાં લઢતા હોઇએ તે હજાર દરજ્જે સારૂં. લૂંટ ને ખુન તો રોજ ચાલુજ છે. મોગલોના રાજ્યથી હૂંતો હવે ધરાઈ ગયો. દુર્ગાદાસનું વેર વાળવાને તેની માને તો મારી, પણ તેનું ઘરબારે લૂટી લીધું ને તેથી પણ ન ધરાયા ત્યારે તે ઘર બાળી મૂકયું !! શો જુલમ ! એને શું તું સુખ કહે છે ? નહિ નહિ, હવે તો મારે જાગવુંજ જોઇએ તથા દુર્ગાદાસની પેઠે મારૂદેશને માટે મરવું કે તેને સ્વતંત્ર કરવો. એવો દૃઢ ઠરાવ કરવો જોઇએ.

આ સાંભળી તેજબા રડી પડી. તે બોલી વ્હાલા સ્વામિ, આપ પ્રત્યેના મારા પ્યારનો આજ બદલો ! તમે આ જોખમ ખેડી મારાથી છૂટા પડો છો ને તમારી પટાવત જપ્ત કરાવવા જાઓ છો. તમારાં છોકરાંને જાગીર વગરનાં કરો છો એટલુંજ નહિ, પણ તમારો ચેપ તમારા ભત્રીજાને લગાડી તેને તમારૂં સૈન્ય આપી પેલા મૂર્ખ દુર્ગાદાસની મદદે મોકલો છો ?

મહાસિંગ આ છેલ્લા બોલથી બહુ તપી ગયો. તેનાથી એ બોલ સાંભળી શકાયા નહિ. તેજબાના મુખમાંથી એ છેલ્લા શબ્દો નીકળતાંજ તે બૂમ પાડી બોલ્યો કે ચૂપ રહે. આ તું શું બોલે છે ? જે વીર પુરૂષ તારા ધણીનો જીવ ઉગારતાં આવી દશામાં આવી પડ્યો છે તે પુરૂષને તું મૂર્ખ કહે છે ? શું તેણે તને વિધવા થતી અટકાવી તેથી મૂર્ખ ઠર્યોકે ? તેણે તારાં છોકરાંને પિતા વિનાનાં થતાં અટકાવ્યાં માટે મૂર્ખ ઠર્યો ? મહાસિંગની સ્ત્રી આ શું બોલે છે ?

તેજબા આ સાંભળી આભીજ થઈ ગઈ. તેણે કહ્યુ કે મારા વ્હાલા પતિ જેથી જોખમમાં પડે, એ સઘળું મારે મન ગાંડપણુજ છે. તમે તમારી સલામતીનો વિચાર કરો. તમે જો રણમાં પડો તો મારાં આ નિરપરાધી જોડકાં, જે હજુ તો પારણામાં છે

તેમનુ શું થાય! તે વિચારો. વળી તમારા *ભાઇના એકના એક પુત્રને લઢાઇમાં મોકલો છો ને એ વાત વખતે તમારા ભાઇને નહિ ગમતી હોય તો તેને કેવું લાગશે તેનો વિચાર કરો.

મારા ભાઇના વિચાર તારા કરતાં હું વધારે જાણું છું. કોઇ પણ ચાંપાવત ઔરંગજેબના તાબામાં રહેવાનું ચહાશે ને પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કરવા માટે લઢનારને ધિક્કારશે ત્યારે તો સત્યાનાશ ગયું જાણવું. ઔરંગજેબ એથી અજાણ્યો નથી. અને તેથીજ જેને તું વખાણે છે, તેણે આપણો કિલ્લો લૂટવાને માણસો મોકલ્યાં હતાં, એ વાત તું હજુ ભૂલી ગઈ નહિ હોય. અને એ કામમાં જો તેઓ ફતેહમંદ થયા હોત તો તારૂ ઘર કયાં જતું રહેત ? તારો ધણી ને છોકરાં કયાં હોત ? પણ બહાદુર દુર્ગાદાસનાં દુઃખડાં લે કે જેના વીરત્વથી એ સઘળાનો નાશ થતો અટક્યો.

તેજબા બોલી કે એ બધુંએ હું કબુલ કરૂં છું. તોપણ મારૂં જે છે, તે સઘળું જોખમમાં નાંખતાં મારો જીવ કંપે છે. એક તરફ રણક્ષેત્ર, એક તરફ મારો વ્હાલો સ્વામી, અને એક તરફ મોત જોઈ મારૂં હૈયું હાથ રહેતું નથી. મહાસિંગે કહ્યું તેથી ડરે છે શાને ? એક રજપુતાણી થઇને આવું બાયલાપણું બતાવતાં તને શરમ પણ નથી આવતી ? સત્ય અમારા તરફ છે એટલે પરિણામે અમારો જય નક્કીજ છે; એમ બોલી તે સ્વદેશાભિમાનના જુસ્સામાં બોલી ઉઠયો કે, ઓ, જગન્નિયંતા પ્રભુ! મારૂં દેશના વિજયી રણક્ષેત્રમાં મને મોત આપજે, પણ મારી જન્મભૂમિનાં દુઃખો જોવાને મને જીવતો રાખીશ માં.

તેજબા બોલી કે, આ બોલ મારાથી સાંભળી શકાતા નથી. માટે હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરૂં કે તે મને સ્વદેશાભિમાની પુરૂષને છાજતી સ્ત્રી થવાને હિંમત આપે. હમણાં તો તમારા બોલ મને

---

* ચાંપાવત દુધોજીનો દીકરો માનસિંગ હતો.

કારી જખમ કરે છે. એમ બોલી તે બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઇ. મહાસિંગ એજ ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં ભવિષ્યમાં કેવા ધોરણે કામ લેવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

મહાસિંગની સ્ત્રી સ્વભાવે બહુ બીહીકણ હતી. રજપુતાણીઓમાં જે ખાસ ગુણો, હિંમત ને દેશદાઝ જોઇએ, તે તેનામાં નહોતાં. તે સ્વાર્થી, મોજશોખી ને આ સંસારનાં અનિત્ય સુખની લોભી હતી. કોઇ પણ રીતે પોતાના એ સુખનો ભંગ થતો હોય તો તે તેને ગમતું નહોતું. રાજ્યવૈભવ ને રાજ્યમાનની તે ભૂખી હતી. એ રાજ્યવૈભવ ને રાજ્યછત્ર ગમે તેવા કારણથી પણ જતાં રહે તો તેના મનને કારી જખમ હતો. દેશનું ને લોકનું ગમે તે થાય, બીજા ઉપર જુલમ થાય, પરદેશીઓ પોતાના દેશીઓને પીડે, તેની તેને દરકાર નહોતી. ગુણ ઉપર અવગુણ કરતાં પણ જો પોતાનો વૈભવ સચવાતો હોય તો તેમ કરવાને તે અચકાય એવી નહોતી. એશારામ, વૈભવ, ને મોજશોખ એજ એનાં સોબતી હતાં. કોઈ પણ ઉપાયે એને જોખમ લાગવું ન જોઇએ, એ એની હમેશની ઇચ્છા હતી આજના દૂધ, ચોખા ને સાકરના ભોગી ને ક્ષુદ્ર લાલસાવાળા રાજ્યપુરૂષોને છાજતા ગુણો તે વખતે મહાસિંગની સ્ત્રીમાં હતા. પંડે સારા ઘરની છતાં તથા મહાસિંગ જેવા વીર પુરૂષની પત્ની છતાં તે વખતની રજપુતાણીઓનો એક પણ ગુણ એનામાં નહોતો. આવા ઉલટા ગુણો એ બાઇમાં કયાંથી આવ્યા એ શોધી કહાડવું પણ મુસ્કેલ હતું.

તેજબા આખી રાત લાલબા પાસે રહી. લાલબા તેજબાની ઓરમાઇ દીકરી હતી એણે ધાર્યું કે લાલબાને સમજાવું તો સ્ત્રીજાતિ હોવાથી મારા પક્ષમાં આવશે, અને તેથી કદાચ એના સમજાવ્યાથી મહાસિંગ દુર્ગાદાસને મદદ કરતો અટકશે, ને તેથી આપણા રાજ્યસુખ ને વૈભવને જોખમ આવશે નહિ. તેજબાએ કહ્યું કે બેન, દુર્ગાદાસ વીર પુરૂષ છે. એણે તારા બાપનો જીવ

ઉગાર્યો તેથી તેને આપણે મદદ કરવી જોઇએ. એ બધું ખરૂં, પણ તેમાં જોખમ કેટલું છે તે પણ વિચારવું જોઇએ. દુર્ગાદાસ આપણી મદદ વડે દેશનું દળદર કહાડી શકે નહિ ને આપણાં રાજ્યસુખ ને વૈભવ નકામાં જાય. મને એ બાબતનો બહુ ડર લાગે છે. વળી તારા બાપાંને હજુ આરામ પણ થયો નથી ને તેમાં આ જોખમ માથે વહોરી લેવાથી આગળ ઉપર કોણ જાણે શુંએ થાય.

લાલબાએ કહ્યું, માજી એમ બીહીવાનું કાંઈ કારણ નથી. મારા પિતાએ દુર્ગાદાસને મદદ મોકલવાની જે તૈયારી કરી છે, તે મોકલ્યા પછી જેસલમેરના ગઢમાં તેઓ સહકુટુંબ જઈ રહે તો પછી શી ફીકર છે, તે મને સમજાતું નથી. મારા પિતાના રક્ષણાર્થેજ દુર્ગાદાસે જોરાવરખાનને મારીને મુસલમાન સુબેદારનો કોપ ખેંચી લીધો. એમનો જીવ ઉગારવામાજ દુર્ગાદાસ ઘરબાર વગરનો ને માજીના સુખ વગરનો થઈ પડ્યો. હવે એવા મારા પિતાના પ્રાણરક્ષક વીર પુરૂષને તરછોડી નીચપણું બતાવવાનું તમે મારા પિતાને કહો, એ શું સારૂં કહેવાય ?

એ તો ખરૂં, પણ દુર્ગાદાસે શું સારૂં કર્યું ? તળાવમાંથી ઉગારી દરીઆમાં નાંખ્યાં. પાદશાહી સત્તા પૂર્ણ જામી છે, ઔરંગજેબના નામથી રજપુતો થરથર કંપે છે. રજપુત ઠકરાતો એક પછી એક પાદશાહને તાબે થઇ છે. મારા પોતાના ભાઇ ને કાકા પાદશાહના પક્ષમાં ગએલા છે. એમ ન સમજવું કે તેઓ મારાથી કે કોઇથી પણ સમજાવ્યા સમજીને પાદશાહ સામા થાય. હવે કહે કે એવા બળવાન દુશ્મનો સામો તારો ઘેલો બાપ શું કરી શકવાનો છે ? પાદશાહ સાથે દુશ્મની કરીને દુર્ગાદાસ કે તારો બાપ કાંઈ કાંદો કહાડવાના નથી. એમાં કાંઇ સારૂં પરિણામ થાય એવી મને તો લગારે આશા જણાતી નથી.

લાલબાએ કહ્યું કે માજી, ખરા ને ન્યાયના કામમાં નાઉમેદ શા માટે થવું જોઇએ. સત્ય ને ન્યાય આપણા તરફ છે.

મુસલમાનોએ અધર્મ આરંભ્યો છે. પ્રથમ તો જશવંતસિંગજી મહારાજના પુત્ર હયાત છે. તેમનું રાજ્ય ખાલસા કરવાના ઈરાદાથી તેમને દિલ્લીમાં બોલાવી મારી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. એ અજીતસિંગજી મહારાજને બચાવવામાં પોતાના દેહની દરકાર કર્યા વગર મારા પિતા ને દુર્ગાદાસ લઢયા ને મહા મુશ્કેલીએ સહીસલામત પોતાના દેશમાં ઘર ભેગા થયા. છળ કપટથી ના ફાવ્યા ત્યારે પાદશાહે બળથી મારૂદેશ વશ કરી ખાલસા કર્યો છે. રાઠોડો નિરૂપાય થયાથી તાબે થયા પણ તે જુલમ સાંખવા માટે નહિ. શાંતિમાં રહેવા માટે. એ શાંતિનો ભંગ મુસલમાનોએ મારા પિતાના ઉપર ઘા કરીને પહેલો કર્યો છે. આપણે લઢવા કે દુશ્મની કરવા ગર્યાં નથી, પણ પહેલ તેમણે કરી છે ગેરવાજબી રીતે અસમાન હુમલો કરી મારા પિતાનો પ્રાણુ લેતાં જોયાથી દુર્ગાદાસે તે પાપીને ઘોરમાં સુવાડયો તો તેમાં એણે શું ગેરવાજબી કર્યું ? પણ તેથી ન ધરાતાં દુર્ગાદાસની નિરપરાધી માતાને મારીને તથા તેનાં ઘરબાર બાળી મૂકીને તેણે જાણીજોઇને દુશ્મન ઉભો કર્યો છે ? તેથી ન્યાય આપણા તરફ છે, માટે ફીકર રાખવાનું કારણુ નથી. અંતે ધર્મો જય ને પાપો ક્ષય થશેજ. માજી, પરિણામે સત્યજ તરી આવશે એ નક્કી જાણવું. જો હું મરદ હોત તો મારા દેશના છૂટકારા માટે કથીઆર ભીડી પહેલી મેદાનમાં પડત. અને પ્રભુ મારા બાહુમાં એટલું બળ આપત, કે હું દુર્ગાદાસને ઉપયોગી થઇ પડત. માજી, આપણો દેશ સપાટ હોવાથી મુસલમાનો ફાવી ગયા છે. પણ અરવલ્લીના ઘાટો કાંઈ જેવા તેવા નથી. એજ ઘાટોમાં આપણાં ઘરબાર કર્યાં તો પછી મુસલમાનો માથાં પટકી મરે, પણ શું થવાનું છે ? એજ ઘાટોમાં ભરાઈ રહીને અકબર જેવા મહાન પાદશાહને રાણા પ્રતાપે હંફાવ્યો હતો. એ ઘાટોજ આપણી સ્વતંત્રતા સાચવનાર થાંભલા છે. માટે મારા પિતા જો હાલમાં જેસલમેર જઇ રહે, અને મ-

દેશની સ્વતંત્રતા પોતાના વાવટા જોધપુરના ગઢ ઉપર ઉરાડે, ત્યારે પાછા ફરે, તો પછી બીહીવાનું શું છે ?

તેજબાએ કહ્યું, બેન, તું આ કેવા શેખસલ્લીના વિચાર કરે છે ? હવામાં મેહેલ બાંધે છે ? એટલું સારૂં છે કે તું પણ મારી જાતની અબળા છે. નહિ તો તું ક્યારનીએ દુર્ગાદાસની પડખે જઈ ઉભી હોત. લાલબાએ કહ્યું કે મારા વિચાર તમને શેખસલ્લીના લાગે છે.—હવામાં મહેલ બાંધવા જેવા લાગે છે, પણ તમને માલમ પડશે કે તે ખરા છે. મારવાડીઓ બધા મુવા પડ્યા નથી. તેઓ આપણા જેવા અબળ નથી. તેમની લાગણી બેહેર મારી ગઈ નથી. તેમનું સ્વદેશાભિમાન નાશ પામ્યું નથી. તેઓ પોતાના ધર્મ અને રાજ્ય તરફની ફરજ સમજે છે. આપણે આપણી ફરજો જાણીને બેસી રહીએ, પણ તેઓ એનો અમલ કરી શકે એવા છે. મારા પિતા જોકે ઘાયલ થયા છે તેથી દુર્ગાદાસને માટે પોતાના હાથનો ઉપયોગ કરી શકે તેમ નથી તોપણ તેઓ પોતાનાં માણસોથી મદદ કરી શકે તેમ છે. અને એ મદદ કરવી તે એમની ફરજ છે. માજી, એ વાત શું તમે નાકબુલ કરશો ? બીજા મારૂ સરદારો તો પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા સાચવવા ઉભા થશે પણ આપણી તો બેવડી ફરજ છે. દુર્ગાદાસને મદદ કરવી એ પહેલી ને દેશસ્વતંત્રતા સાચવવાની બીજી.

તેજબાએ કહ્યું કે, ત્યારે તો ઘેલી દીકરી, તું તારા બાપનું રાજ્ય જોખમમાં નાખવા ઉભી થઇ છે, તે દેશને માટે નહિ, પણ પ્રથમ તો પેલા બહારવટીઆ દુર્ગાદાસને મદદ કરવા માટે. કેમ ? ના, તે કદી બનવાનું નથી. લાલબાએ કહ્યું માજી, તમે આ શું બોલો છો ? દુર્ગાદાસ બહારવટીઓ ! જેણે મારા પિતાનો જીવ ઉગારવા પોતાનું સઘળું ગુમાવ્યું, મુસલમાનોનો કોપ ખેંચી લીધો, ને જે ઘરબાર વગરનો થઇ ભટકે છે, તે દુર્ગાદાસ બહારવટીઓ ? હું તો તે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના ક-

રૂ છું કે, હે પ્રભુ ! એ દુર્ગાદાસ—પછી તેને બહારવટીઓ કહો કે દેશદાઝદ સ્વદેશાભિમાની વીર પુરૂષ કહો—તેનું રક્ષણ કરજે. અને તેના બાહુમાં બળ આપી તેના અંતઃકરણને મારૂદેશ સ્વતંત્ર કરવા તરફ પ્રેરજે.

તેજબાએ કહ્યું, ઠીક આપણે જોઇશું કે એ પ્રભુ કોની પ્રાર્થના સાંભળે છે? તારી કે મારી. આજ સાંજ પડતા પહેલા જે હશે તે જણાશે. એમ બોલી તે લાલબા ઉપર ગુસ્સો કરી તેને એકલી મૂકી ચાલી ગઇ. લાલબા એકલી પડી એટલે વિચાર કરવા લાગી કે એટલુ સારૂં છે કે પરમેશ્વરે આવા નીચ વિચારની સ્ત્રીને પેટ મને અવતાર આપ્યો નથી, તથા એવા નીચ દેહનું લોહી આ દેહના લોહીમાં ભળ્યું નથી.

એટલામાં મહાસિંગનો ભત્રીજો માનસિંગ લાલબાની પાસે આવી ઉભો. તે બોલ્યો, બેન લાલબા, અત્યાર સુધી તમે શું કરતાં હતાં? મારા કાકાના કહેવાથી દુર્ગાદાસને મદદ કરવાની અમે તો સઘળી તૈયારી કરી રાખી છે. કાકાએ પોતાનાં માણસો આસપાસનાં ગામડામાં મોકલી ત્રણસેં બહાદુર મારૂપુત્રો એકઠા કર્યા છે. તે સઘળા હથીઆર સજી સાંજ પડતા પહેલાં માંડાના દરવાજા આગળ દુર્ગાદાસની મદદે જવાને પોતાના સરદારની રાહ જોતા ઉભા રહેશે. કાકાએ લશ્કરની સરદારી મને આપવાનું કહ્યું છે. તેથી હું પણ તૈયાર થઈ જવાનો છું, અને તેથીજ તમારી રજા લેવાને આવ્યો છું. મેં પણ મારાં પોતાનાં સો માણસો એકઠાં કર્યાં છે. પણ તેમને માંડાના ગઢમાંથી હથીઆર આપવાનાં છે. કાકાએ તેમને પોતાને હાથે દરબારમાંથી હથીઆર આપવાનું કબુલ કર્યું છે. એ માણસો પણ ખાઇ પીને એક પછી એક દરબારગઢના ચોગાનમાં એકઠાં થાય છે. હવે તમારી શી ઇચ્છા છે? લાલબાએ કહ્યું કે, ભાઇ, જેણે મારા પિતાના પ્રાણ ઉગાર્યા તેને મદદ કરી બહાદુરીથી મારૂદેશ ફરી સ્વતંત્ર કરી મહારાજા અ-

જીતસિંગજીની આણ વરતાવો, એજ મારી ઇચ્છા છે. અત્યાર સુધી પથ્થર સાથે માથું ફોડવું પડયું. માજી તેજબા અહીં આવીને દુર્ગાદાસને મદદ નહિ કરવાનું મને કહેવા લાગ્યાં. તેમની દલીલો બધી લાગણી વગરની, સ્વાર્થી ને પાપથી ભરેલી નીચ હતી. તેમણે દુર્ગાદાસ જેવા બહારવટીઆને મદદ કરી માંડાનું રાજ્ય જોખમમાં શા માટે નાંખવું, એવું કહ્યું. પણ એ કેવી સ્વાર્થી, નીચ ને દુષ્ટ લાગણી ! ઉપકાર કરનારાને બહારવટીઓ કહેવો ? પોતાના ધણીનું રક્ષણ કરનારને અને તેથીજ પોતાને માથે સંકટ ખેંચી લેનારને મદદ કરતાં અટકાવવું, એના જેવું બીજું કયું પાપ હશે ? ભાઇ, એને પેટ મારો જન્મ થયો નથી તેજ સારૂં થયું છે. તેના કહેવાના મેં ખરા જવાબ આપ્યા ત્યારે તે માગ ઉપર ગુસ્સે થઇ ચાલી ગઈ.

માનસિંગે કહ્યું, બેન, એમનો સ્વભાવ મોજશોખી ને આ દુનિઆનાં ક્ષણિક સુખો ભોગવવાની લાલસાવાળો હોવાથી એ સુખ જેથી જોખમમાં પડે તે વાત તેમને ન ગમે એ સ્વાભાવિક છે. પણ તેમના કહેવાથી શું થવાનું છે ? એમના કહેવાથી વીર સ્વદેશાભિમાનીઓ કાંઇ પાછા હઠી જવાના નથી. આજ રાતનાજ હું પ્રભુની મરજીથી દુર્ગાદાસની મદદે જઈ પહોંચીશ. તેજબાનાં પીયરીઆં સઘળાં પાદશાહના પક્ષમાં હોવાથી પણ એમને ડર લાગતો હોય. હોય. સ્ત્રીજાતિ છે. પીયરીઆનું જેવું લોહી હોય તેવીજ લાગણી એમનામાં હોય, તેમાં શી નવાઇ છે ? હવે બેન, મને રજા આપો તો હું જઇને સઘળી તૈયારી કરી રાખું.

લાલબાએ કહ્યું કે ભાઈ, બહુ સંભાળથી ચાલજો. મારા કરતાં તમારી લાગણી દુર્ગાદાસ તરફ કે આપણા દેશ તરફ ઓછી નથી; એટલે એ વિષે કાંઇ કહેવાનું નથી. પણ જે કામ કરો તે વિચારથી, દૃઢતાથી ને હિંમતથી કરજો, પણ આંધળીઆં કરી અવિચારથી નકામા જીવને જોખમમાં નાખશો નહિ, કેમકે મારવાડમાં તમારા જેવી લાગણીના થોડાજ માણસો છે. વળી મુસલ-

માનોથી આપણો દેશ છવાઇ ગયો છે, માટે બહુ સાવચેતીથી જ દુર્ગાદાસને જઇ મળજો. દુર્ગાદાસની ભેળા થયા પછી તો એ ચતુર પુરૂષની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાનું છે, એટલે તેમાં જોખમ આવશે નહિ. આપણા તરફ ન્યાય ને સત્ય છે એટલે પ્રભુ આપણને સહાય કરશે. માટે ભાઇ, તમે જાઓ ને પરમેશ્વર તમારૂં રક્ષણ કરો, માનસિંગ એનનો આશીર્વાદ લેઇ દરબાર ભણી ગયો.

માનસિંગે પોતાનાં માણસોને હથીઆર બીડી સજ્જ થએલાં જોઈ વિચાર કર્યો કે આ માણસોને આજ સાંજે ત્રણસેં માણસો ભેગાં થવાનાં છે તેમની સાથે લેઇ જવા કરતાં કડકે કડકે દુર્ગાદાસ પાસે રવાના કરવાં એ સારૂં. સામટાં લેઈ જતાં રસ્તામાં મુસલમાનો મળે કે તેમના જાણવામાં આવે તો દુર્ગાદાસની સહાય રસ્તામાંજ રખડે. માટે થોડાં થોડાં માણસો કોઇ સારા માણસના સ્વાધીનમાં સોંપીને જુદે જુદે માર્ગે મોકલવાં એમાં ડહાપણ છે. હાલમાં આ માણસોને રૂપસિંગ ઠાકોરના સ્વાધીનમાં મોકલી દઇએ ને રાત્રે ભેગા થનારના ત્રણ ભાગ પાડી ત્રણ રસ્તે રાત્રેજ રવાના કરીએ તો ઠીક. આવો વિચાર કરી તે પોતાના કાકા પાસે ગયો ને તેમને પોતાનો વિચાર જાહેર કર્યો. મહાસિંગને એ વાત ગમી. તેથી માનસિંગે પોતાનાં માણસોને ભેળાં કરીને કહ્યું કે "ભાઇઓ, આપણે વિકટ કામ કરવાનું છે. તમે જાણોછો કે દુર્ગાદાસે આપણી ભૂમાતાને મુસલમાનોના પંજામાંથી છોડાવવા સોગન ખાધા છે, તેને પણ નિમાજ પઢતાં મસીદ કોટે વળગ્યા જેવું થયું છે. પરમાર્થ કરતાં મુસલમાનોનો કોપ માથે ખેંચી લીધો ને ઘરબાર વગરનો થયો છે. મારા કાકા મહાસિંગનો પ્રાણ ઉગારતાં અને ખરૂં કહીએ તો મારા ઘરની આબરૂ સાચવતાં આ જોખમ માથે આવી પડ્યું છે. આવો પરમાર્થી ને બહાદુર દુર્ગાદાસ હમણાં મુસલમાનોથી ઘેરાઈ પડયો છે. એને સહાય કરી આપણા મારૂ દેશને સ્વતંત્ર કરવાને આપણે મદદે જવાનું છે. તે પવિત્ર ફરજ

બજાવવાને તમને મદદે જવાને બોલાવ્યા છે. મુસલમાનોએ આખો દેશ આવર્ણ કરેલો છે. જ્યાં જાઓ ત્યાં મુસલમાનોનાં ઝોળાં ને ઝોળાં હથીઆરબંધ માલમ પડે છે. એ મુસલમાનો ચેતે નહિ તેવી રીતે સાવચેતીથી દુર્ગાદાસને જઇ મળી તેના હુકમ પ્રમાણે આપણે ચાલવાનું છે. જો કાંઇપણ ઉતાવળ કે ગફલત કરવામાં આવી તો જીવનું જોખમ થાતાં પણ દુર્ગાદાસને મદદ આપી શકશો નહિ ને આપણું પવિત્ર કામ બજતાં અટકશે. આજ રાત્રે બીજાં ત્રણસેં માણસો આવવાનાં છે તે, ને તમે બધા સાથે જાઓ તે કરતાં આવા કટોકટીના વખતમાં છૂટક છૂટક ભિન્ન ભિન્ન આડફેટે માર્ગે જાઓ એમાં મને ડહાપણ લાગે છે. ઘણા મુસલમાનો આગળ આપણે તો સાગરમાં બિંદુ માત્ર છીએ. તે છતાં બહાદુર રાઠોડો મુસલમાનોનું સંખ્યાબલ જોઇને હબકી જાય એવા નથી. છતાં હજુ જો કોઇને ઘરની, છોકરાંની ને સંસારની માયામાં જીવ ભરાયો હોય, જેને જીવવાની આશા હોય-પોતાની ભૂમાતાને મ્લેચ્છના હાથમાંથી છોડાવવાની પવિત્ર ફરજ બજાવતાં ને શત્રુનો ઘાણ કહાડતાં રણમાં પડી સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા ન હોય, તેમણે સુખેથી ઘર ભેગા થવું. અનકચરા ઘણા હોય તે કરતાં દૃઢ મનના થોડા, ઘણાનું કામ કરેછે. માટે તમારામાં જો કોઈ ઢચુપચુ મનનો હોય તો તેણે સુખેથી ઘેર જવું. એવાનું આ જીવસટ્ટાના જોખમમાં કામ નથી. જેને દેશ કરતાં ઘર કે દેહ વધારે વ્હાલો હોય, જેને માંડાનું લુણ હલાલ કરવું ન હોય, તે સુખેથી ઘેર સિધાવો. મહાસિંગનો પ્રાણ બચાવનાર દુર્ગાદાસને સંકટમાં જાણી ખુણે ભરાવાની ઇચ્છા રાખનાર ઘેર જાઓ. મહાસિંગના આ ભત્રીજાને રણમાં એકલો મૂકી, રણમાંથી ભાગી જઇ પોતાની દેહ સાચવનાર ઘરમુખા હમણાંથીજ ઘેર રહો. બોલો ભાઇઓ, કોઇને ઘર ભેગા થવાની ઇચ્છા છે? સઘળા એકે અવાજે બોલી ઉઠયા કે " જ્યાં માનસિંગ ત્યાં અમારો દેહ. એના લોહીના એક ટીપા

માટે અમે અમારો પ્રાણ આપીશું. લઢાઈમાંથી ભાગીને ઘર ભેગા થવાની ઈચ્છા રાખનાર સ્વાર્થી દેહરખા રાઠોડ આ ટોળામાં તો નથીજ. પણ મારૂ દેશમાંએ એવો મળવો મુશ્કેલ છે. તમારા હુકમ સાથે અમારો પ્રાણ છે. જ્યાં તમે ત્યાં અમે. પોતાની ભૂમાતાની સ્વતંત્રતા માટે નહિ મરી ફીટનાર મારૂપુત્રોને ધિક્કાર હજો. માટે મહારાજા, અમને આજ્ઞા દો. શો હુકમ છે તે ફરમાવો."

આ જવાબ સાંભળી માનસિંગનું મન પ્રફુલ્લિત થયું. એણે એજ જવાબની આશા રાખી હતી ને તેજ જવાબ એને મળ્યો. માનસિંગે રૂપસિંગ રાઠોડ તરફ ફરીને કહ્યું કે ઠાકોર, હું આજ રાત્રે અત્રેથી નીકળીને દુર્ગાદાસ પાસે આવીશ. તમે સાવચેત ને દૃઢ મનના દેશદાઝવાળા વીર પુરૂષ છો. માટે આ માણસોને રસ્તામાં સંભાળથી લેઈ જાઓ. આ સર્વ પાયદળ છે એટલે તેમને તમે સંભાળથી આડફેટે રસ્તે લેઈ જઈ શકશો. રાત્રે આવનાર સવારોને લેઈને હું પણ તમારીજ માફક આવવા નીકળીશ. રસ્તામાં મુસલમાનો મળે તો રસ્તો ચૂકાવી સંભાળથી દુર્ગાદાસ પાસે અરવલ્લીની ખીણોમાં લેઈ જજો. દુર્ગાદાસને ખબર કહેજો ને એ ફરમાવે તે પ્રમાણે કરજો. વધારેમાં કહેજો કે જો બની શકે તો મારા આવવાની રાહ જો જો, પણ તેમ કરવાનો સમય ન હોય તો હું કોઈપણ રીતે મળી શકીશ. માટે મારી રાહ જોવામાં ખરાબીનો સંભવ હોય તો તેમ ન કરતા. પછી તે લશ્કર તરફ ફરીને બોલ્યો કે ભાઈઓ, તમે આપણા શૂરા રૂપસિંગ ઠાકોર સાથે જાઓ ને રસ્તામાં તેમના હુકમમાં રહેજો. દુર્ગાદાસને મળ્યા પછી તેમની આજ્ઞા પાળજો, ને મારા દેહનું જેવા ભાવથી રક્ષણ કરો તેવીજ નિષ્ઠાથી રક્ષણ કરજો. એમ સાંભળી સઘળા માનસિંગને નમન કરી રૂપસિંગ રાઠોડ સાથે દુર્ગાદાસની તરફ જવાને નીકળ્યા.

માનસિંગ તેમને વિદાય કરી મહેલમાં આવ્યો તો ચોગાનમાં હથીઆર લેવાને ભેગા થએલા મહાસિંગના માણસો ઉભા હતા.

તેમને મહાસિંગની રજા લેઇ હથીઆરખાનામાં લેઇ ગયો. મહાસિંગ પણ તેમની સાથે ગયો. ત્યાં તેમને હથીઆરો આપ્યાં. એમ કરતાં અંધારૂં થયું. માનસિંગ વાળુ કરવા ગયો, મહાસિંગ પોતાનાં માણસોને શિખામણ આપે છે, એવામાં એકદમ દરબારનાં બારણાં ઉઘડયાં. મહાસિંગે બારણા તરફ નજર કરી તો રાવ ચંદ્રસિંગને દીઠો. મારવાડના મૂળ ધણી મંડોરના પડીઆર રજપુતો હતા. રાઠોડોની પડતી દશામાં તેઓ મંડોરનો કબજો કરી બેઠા હતા. રાઠોડોની ચઢતીમાં તેઓ તેમને સ્વાધીન રહેતા ને પડતીમાં સ્વતંત્રપણે ચાલતા. પાદશાહે તેમને આ વખતે મારવાડનું રાજ્ય આપવાની લાલચ આપી હતી, તેથી તેઓ રાઠોડોની સામા પાદશાહી પક્ષમાં ગયા હતા. એ પડીઆરના રાવનો વંશજ આ ચંદ્રસિંગ હતો, તે મહાસિંગની સ્ત્રી તેજબાનો દૂરનો સગો હતો. ચંદ્રસિંગને જોઇને મહાસિંગે કહ્યું કે આમ ઓચિંતું તમારે કેમ આવવું પડયું? ચંદ્રસિંગે કહ્યું કે આલમગીર પાદશાહનું વારંટ લેઇ આવ્યોછું. ને આજથી તમે મારા કેદી થયાછો. માટે આ ગઢનો કબજો સોંપો. મહાસિંગે કહ્યું કે જ્યાં સુધી આ ગઢમાં એક પણ જીવ હયાત હશે ત્યાં સુધી કબજો આપવાનો નથી. ચંદ્રસિંગે કહ્યું, નકામાં ફાંફાં શા માટે મારો છો? તમે દરવાજા બહાર એકઠાં કરેલાં તમારાં માણસો અમે પકડી લીધાં છે. ને તેમનાં હથીઆર મૂકાવી કેદ કર્યા છે. હવે પાદશાહ સામા થવામાં માલ નથી. તમારાં આ માણસોને હુકમ કરો કે હથીઆર આપી દે. ઔરંગજેબ પાદશાહ આપણો ધણી છે, તેના સામા બળવો કરી રાજ્યદ્રોહ કરવો તમને લાજમ નથી. એ સાંભળી પાસે ઉભેલો એક જુવાન રાઠોડ બોલી ઉઠયો કે ઔરંગજેબનો શત્રુ હોય તેજ અમારો ધણી છે. અને તેના વગર અમે બીજાને અમારાં હથીઆર આપી અમારી જાત લજવીશું નહિ.

ચંદ્રસિંગની સાથેજ મુસલમાન સરદાર ઇનાયતખાન પણ

હતો. જુવાન રાઠોડનાં આ વેણુ સાંભળી ઇનાયતખાનને રીસ ચઢી તેથી તે બોલ્યો કે રાજ્યદ્રોહી લેતો જા, એમ કહી તરવારના એકજ ઝટકાથી તે અસાવધ .રાઠોડનું માથું નીચે પાડયું. આ ખુન થએલું જોઇ સઘળા રાઠોડોએ તરવારો ખેંચી. મુસલમાનો પણ હથીઆરબંધ આવેલા હતા એટલે મારામારી ને કાપાકાપી ચાલી. મહાસિંગ શક્તિહિન હતો, તેના ઘા હજુ રૂઝાયા નહોતા. તેને હથીઆર પકડવાની હજુ શક્તિ આવી નહોતી; તેથી તે સ્તબ્ધ થઇ ગયો. પોતાનાં બહાદુર માણુસોને મુસલમાનોમાં કેર વરતાવતાં જોઇ એક ક્ષણે તે ખુશી થતો અને બીજી ક્ષણે બીજાં નવાં મુસલમાન ટોળાં બારી બારણા વાટે એક પછી એક દોડી આવી મારવાડીઓને કાપતા જોઇ તે દિલગીર થતો. ઘણા મુસલમાનો આગળ આ મુઠીભર રાઠોડ શી ગણત્રીમાં ? થોડા વખતમાં તેઓ એકેએક જમીનપર પડ્યા. તેમાં કેટલાક ઘાયલ થએલા ને કેટલાક મરણ પામેલા હતા. કેટલાક મહાસિંગની પાસે તેના ઉપર થતા ઘા પોતાના ઉપર ઝીલવાને ઝંપલાવી પડ્યા હતા. મહાસિંગે પોતાનાં માણુસોને તાબે થવાનો ને હથીઆર મૂકી દેવાનો હુકમ કર્યો. પણ એ તડાતડીના વખતમાં તેનું કહ્યું કોઇએ સાંભળ્યું કે કાનપર લીધું નહિ. તેણે વજા હૈયાના ચંદ્રસિંગને અને ઇનાયતખાનને આ ખુનામરકી અટકાવવાને વિનવ્યું, પણ તે વ્યર્થ ગયું.

છેવટે એ જગાએ લોહીની નીકો ચાલી ને મુડદાંના ઢગલા પડ્યા. માણુસોની ગીરદીથી ગરમી એટલી થઈ કે ઇનાયતખાને પંડે એ લઢાઈ અટકાવી. ખુનામરકી બંધ પાડી, હથીઆરો મ્યાન કરવાનું કહી મહાસિંગને બીજા ઓરડામાં લેઈ જવાનો હુકમ કર્યો.

તે વખતે લાલબા ગઈ રાતનો ઉજાગરો હોવાથી પોતાના ઓરડામાં જઇ સુતી હતી; તેથી દરબારમાં શું બન્યું તે એને માલમ નહોતું.

પણ માનસિંગ તો ચંદ્રસિંગ આવ્યો ત્યારે મહાસિંગના ખાટલા પાછળ પડદા પાસે ઉભેલો હતો. તેણે ચંદ્રસિંગે કહેલી કિલ્લો ઘેર્યાની ને કોટબહાર ભેગાં થએલાં માણસો કેદ કર્યાની વાત સાંભળી કે લઢાઈ ચાલતાં પહેલાંજ ચાલતી પકડી હતી. તે પાછલે બારણે લાગલો લાલબાના ઓરડામાં પેઠો તો લાલબાને ભર ઉંઘમાં પડેલી દીઠી. તેણે લાલબાને ઢંઢોળીને ઉઠાડી કહ્યું કે બેન, ચાલો, ઉઠો, નાસો. જીવ લેઇને હમણાજ નહિ નાસીએ તો પછી આપણે મુસલમાનોને હાથ કેદી થઇ પડીશું. ચંદ્રસિંગ પડીઆર ને પેલો પાપી ઈનાયતખાન મુસલમાની લશ્કર લેઇ આવ્યા છે, ને તેમણે આ કિલ્લો ઘેરી લીધો છે.

લાલબાએ કહ્યું, પણ ભાઇ, મારા બાપા ક્યાં છે ? એમને મૂકીને આપણાથી નાશી કેમ જવાય ?!

માનસિંગે કહ્યું કે બેન, તમારા પિતાની ઉપર દયાની ખાતર તમે નાસો. જો તમે ચંદ્રસિંગના હાથમાં સપડાયાં તો પછી તમારો પિતા તેના હાથમાંથી તમને છોડાવવાને અશક્ત હોવાથી તેને કેટલું લાગશે, તેનો વિચાર કરો. ચંદ્રસિંગ કોઇપણ ઉપાયે તમને વરવાને ખંતી છે. ને એ રાઠોડોના શત્રુને પરણવા તમે નામરજી બતાવી છે. એવા રાઠોડ શત્રુના હાથમાં તમે શું હાથે કરીને જવા માગોછો ? માટે નાસવું હોય, અને તેના પંજામાં સપડાતાં બચવું હોય, તો મારી સાથે ચાલો. એવામાં અંદરના ભાગમાં હથીઆરોનો ખડખડાટ ને સ્ત્રીઓનું રૂદન સંભળાયું. લાલબાએ માનસિંગનો હાથ પકડયો ને કહ્યું કે ભાઇ, મને સલામત જગાએ લેઇ જાઓ. ઓ પ્રભુ, મારા પિતાનું રક્ષણ કરજે.

રાજ્યમહેલમાંથી બહાર નીકળવાનું એક ભોંયરૂં હતું ત્યાંથી સળંગ ખોદેલી હતી. તે રસ્તે કિલ્લા બહાર એક જોગીના મઠમાં જવાતું હતું. માનસિંગને એ સળંગની માહિતી હતી. તેથી બંને જણ એ સળંગ વાટે જવાને ભોંયરામાં ઉતર્યા, ભોંયરામાં એક

પગથીઉં ઉતર્યાં પછી માનસિંગે કહ્યું કે આમાં સીધા ને સીધા જઇશું તો મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠમાં જવાશે. લાલબાએ કહ્યું, પણ મારા પિતા ને તેજબાની શી વલે થશે? આવા ભયમાં તેમને મૂકીને મારાથી હવે આગળ નહિ ચલાય.

માનસિંગે કહ્યું બેન, તમારા પિતાને ભય નથી. તેઓ વધારેમાં વધારે તેમને કેદ કરશે. પણ ઘણું ભય તો ચંદ્રસિંગના હાથમાં તમે સપડાઇ જાઓ તેનું છે. તમને સલામત જગાએ મૂકયા પછી હું તરતજ બહાદુર દુર્ગાદાસને જઇ મળીશ; અને તમારા પિતાને છોડાવીશ. એ બાબતની બહુ ચિંતા રાખશો નહિ આપણે જલદીજ પાછાં હરીચ્છાથી એકઠાં થઇ શકીશું.

લાલબાએ કહ્યું, અરે! પણ પેલા નાથુની શી વલે થશે? મુસલમાનો જાણશે કે એ દુર્ગાદાસનો માણસ છે, તો એ નિર્દય લોક એને તરતજ મારી નાખશે. માનસિંગે કહ્યું, જો તમને આ અંધારામાં એકલાં ઉભાં રહેવાની હિંમત હોય તો હું પાછો જઇ તજવીજ કરી આવું. લાલબાને હિંમત તો ઘણીએ હતી. પણ પાછા જતાં માનસિંગ જોખમમાં આવી પડશે, એમ તેને લાગ્યું. લાલબાને હિંમતથી ત્યાં ઉભાં રહેવાનુ કહી માનસિંગ પાછો જવાને તૈયાર થયો. જતી વખતે પોતે પણ કદાચ મુસલમાનોના હાથમાં મરી જાય એ દેહેશત ખાઇ લાલબાને કહ્યું કે, મને પાછા આવતાં વાર લાગે તો તમે સીધાં સીધાં જજો એટલે છેવટે ઉંચે ચઢવાનાં પગથીઆં આવશે તે ચઢશો એટલે એક બારણું આવશે તે ઉઘાડશો કે મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠમાં જવાશે. તમે મારે માટે લગાર પણ ભય ધરશો નહિ.

લાલબાએ કહ્યું, હું ભોંયરામાં પેસવાના મોં આગળજ તમારી રાહ જોઇશ. તમે જલદીથી પાછા આવજો. એમ બોલી બંને પાછાં વળ્યાં. પગથીઆં ચઢી માનસિંગ બારણું ઉઘાડી નીકળ્યો ને બારણાં વાસી લાલબાને અંધારામાં એકલી મૂકી બહાર

જે ઓરડામાં થઇને જવાતું હતું તે ઓરડામાં કેટલાક મુસલમાનો આવતા જણાયાથી તે એક દૂરના ખુણામાં પટારો હતો ત્યાં સંતાઇ બેઠો.

એ મુસલમાનો દારૂ પીવાને આવ્યા હતા. તથા પોતાના સરદારો માટે દારૂ લેઇ જવાને આવ્યા હતા. એ ઓરડો દારૂ રાખવાનો હતો. ત્યાં કિલ્લાનો રસોઇઓ દારૂ આપવાને નાખુશીથી સાથે આવ્યો હતો. કેટલાક દારૂના સીસા લેઇ ચાલ્યા ગયા ને કેટલાક દારૂ ઠાંસવાને પાચળ રહ્યા. તેઓ ખૂબ દારૂ ઠાંસી છાકટા થઇ પડયા. માનસિંગ એક કલાક છૂપાઇ રહ્યા પછી જ્યારે સઘળા શાંત પડયા. ને ઘોરવા લાગ્યા ત્યારે બહાર નીકળી ધીરે ધીરે ચાલ્યો. ઉંઘતા શત્રુને મારવો એ રાજપુતનું કામ નથી એમ વિચારી એણે તેમને છેડયા નહિ ને આગળ ચાલ્યો જેવો એ બીજા ઓરડાનું બારણું ધીરેથી ઉઘાડે છે કે બે જણા બહાર આવ્યા. દીવાના ઝાંખા અજવાળામાં માનસિંગને જણ'યું કે આગળ આવેલો મુસલમાન છે. ગાફલ રહ્યાથી ઉગરવું મુશ્કેલ છે આપણાં સોએ વરસ હમણાંજ પૂરાં થશે, માટે મરવું તોપણ મારીને મરવું એમ વિચારી આગળ આવેલા મુસલમાનની ગળચી પકડી એટલે પાછળ રહેલો બોલી ઉઠ્યો કે, હાં હાં, મહારાજ, એતો આપણો ખુદાબક્ષછે. એને મારશો નહિ માનસિંગે હાથ મૂકી દીધો. એ જેને ખોળવા માટે જતો હતો તે આ રીતે અણધાર્યા આવી મળ્યાથી ખુશી થયો. કેમકે એ બૂમ પાડનાર નાથુ હતો. પણ નાથુના બૂમાટથી પેલા દારૂડીઆ મુસલમાનો જાગી ઉઠયા હશે એવું વિચારી તેણે ખુદાબક્ષને સજ્ઞા કરી બોલતો અટકાવ્યો ને પોતાની પાછળ આવવાની સૂચના કરી. તેમને ભોંયરાના બારણા આગળ લેઇ બંનેને ભોંયરામાં ઉતરવાને ચેતાવ્યા, ને પોતે એક છાકટો મુસલમાન લગાર હાલ્યો હતો તેના ઉપર તરવાર ઉગામી ઉભો રહ્યો. એટલા માટે કે જો તે લગાર ચેંચું

કરે તો તેને તેજ ક્ષણે પૂરો કરી નંખાય. એવામાં ખુદાબક્ષ અંદર ઉતર્યો કે લાલબાએ એક મુસલમાનને અંદર પેસતો જોઈ બૂમ પાડી. ખુદાબક્ષે લાલબાને ધીરેથી સમજાવી એટલે તે ને નાથુ અંદર પેઠા. પણ લાલબાની બૂમથી કેટલાક મુસલમાન ઝબકી ઉઠયા. તેઓ માનસિંગ ઉપર તૂટી પડયા. માનસિંગ તૈયારજ હતો. પણ એક પછી એક એમ ઘણા જાગ્યાથી આપણે અહીંજ પૂરા થઇ જવાના એવું ધારી તેણે ત્યાં દીવો હતો તે એકદમ ઓલવી નાંખ્યો. અંધારૂં થયું ને એક બીજાને ઓળખતા બંધ થયા એટલે તેમને દારૂના જોમમાં માંહોમાંહે કાપાકાપી ચલાવવા દેઈ, માનસિંગ લાગ સાધી ભોયરામાં ઉતરી પડયો ને બારણાં બંધ કર્યાં. આ બનાવ એટલો થોડા વખતમાં બન્યો કે તે અંદર ઉતર્યો ત્યારે તેને લાલબા ને પેલા બે જણાને જતાં પગલાંની પડઘી સંભળાઇ. થોડી વારમાં ચારે જણાં એકઠાં થયાં ને આગળ ચાલ્યાં.

સળંગની સામી બાજુએ જતા સુધીમાં તો લાલબા થાકથી ને ભયથી બેભાન થઇ ને છેડાના બારણા આગળ પડતી પડતી માનસિંગે પકડી લીધી. બારણું ઉઘાડી બહાર આવ્યાં કે એક ઓરડો આવ્યો. તેમાં મહેંદ્રનાથ બાવાની સાદડી હતી તે ઉપર લાલબાને સુવાડી થોડું પાણી છાંટયું એટલે તેણીએ આંખો ઉઘાડી, પોતાની પાસે માનસિંગને બેઠેલો જોઈ સાનંદાશ્ચર્યનાં આંસુથી લાલબાની આંખો ભરાઇ ગઇ. તે બોલી ભાઇ, હું તો ધારતી હતી કે તું તો મહેલમાંજ રહયો હશે. પ્રભુ તારૂં રક્ષણ કરો. માનસિંગે કહ્યું કે બેન, આપણે પ્રભુનો પાડ માનો કે આપણે બંને સલામત મઠમાં આવ્યાં છીએ. મહેંદ્રનાથના મઠમાં હવે તમારૂં કોઇ નામ લેનાર નથી. લાલબાએ કહ્યું, પણ ભાઇ, મારાં માબાપની સી વલે થઈ હશે ?

નાથુએ કહ્યું બા, તે વાતની તમે ફીકર કરશો નહિ. કિ-

લામાં તજવીજ કરતાં તમારો પત્તો ન લાગ્યો એટલે મેનાયતખાને તેજખાને મહાસિંગ ઠાકોર સાથે સોજીતગઢમાં રાખવાનો ઠરાવ કર્યો છે. ત્યાં તેમને ઔરંગજેબ પાદશાહનો હુકમ આવતા સુધી માન મરતબાથી રાખવામાં આવશે એવું ઈનાયતખાન બોલતો હતો. લાલબાએ કહ્યું, પણ અરે ! હવે દુર્ગાદાસનું શું થશે ? અરેરે ! એમને જે મદદ મોકલવાની હતી તે હવે કયાંથી મોકલવાની ! ને કોણ મોકલનાર ! અને મદદ વગર એ કે ભાઇ, તું મારાં માબાપને આ જુલમમાંથી શી રીતે છોડાવી શકવાના ? માનસિંગે કહ્યું બેન, તમે નાઉમેદ શા માટે થાઓ છો ? શું, દુર્ગાદાસે કહાવ્યું નથી કે "સ્વદેશાભિમાનીને પ્રભુ સહાય કરે છે ?" એ સત્ય છે. અને તમે પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખો. એટલે તમારા પિતા માટે ભય રાખવાનું કારણ નથી હું કાલે દુર્ગાદાસને જઇને મળીશ હજુ કેટલાક માણસો તો મારી રાહ જોતા ખડકોમાં રહેલા છે. હું તેમને લેઇ દુર્ગાદાસને જઇ મળીશ. અને કદાચ મારા કાકા માટે કાંઈ પણ દગો માલમ પડયો તો અમે સોજીતગઢને મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખીશું.

લાલબા વિચારવા લાગી કે હશે. પ્રભુની એવી ઇચ્છા હશે તે જે કરતો હશે તે સારાનેજ માટે હશે. માનસિંગે આપેલી આશા ઉપર તેને ઝાઝો ભરોસો આવ્યો નહિ. એટલામાં ખુદાબક્ષ બગલમાંથી એક લોઢાની પેટી કહાડી આગળા આવ્યો ને તે પેટી માનસિંગના હાથમાં મૂકી તે બોલ્યો કે મહારાજ, આ ધાતકી પેટી તમારા કાકાએ મહેંદ્રનાથને સોંપવા માટે મને આપેલી છે. માનસિંગે કહ્યું કે એમાં શું છે ? મેં એ પેટી કોઇવાર જોઇ નથી. ખુદાબક્ષે કહ્યું કે એમાં શું છે તે હું જાણતો નથી. પણ એટલું જાણું છું કે એ પેટી દુર્ગાદાસની છે. લાલબાએ કહ્યું, કે એમકે ? જો એમાં ખજાનો હોય તો તે દુર્ગાદાસ તરફ કાં મોકલતા નથી ? એમને આવે વખતે તે બહુ કામ લાગશે. મા-

નાસિંગે કહ્યું, પણ પ્રમાણિક સિપાઇ, તમે એ પેટી સાથે શી રીતે બચી આવ્યા ? ને આ નાથુ પણ કેમ બચી આવ્યો ? મને એ કાંઈ સમજાતું નથી. શો ઇશ્વરી ચમત્કાર છે ?

ખુદાબક્ષે જવાબ દીધો કે ઇનાયતખાન અને ચંદ્રસિંગ કિલ્લામાં આવ્યા ત્યારે મને સમજાયું કે હવે રજપુતી પોશાક છોડી મુસલમાની પોશાક પ્હેર્યાં વગર ઉગરવાનો આરો નથી. તેથી મુસલમાની પોશાક પહેરીને હું મુસલમાની લશ્કર ભેગો સામેલ થઇ ગયો. મુસલમાની પોશાક ને ભાષાથી મારા ઉપર કોઇને વહેમ આવ્યો નહિ. તેમણે ધાર્યું કે હું પણ તેમનામાંનોજ એક જણ છું. એ રીતે બધા સાથે હું પણ અંદર પેઠો. મારામારી બંધ પડી ને શાંતિ થઈ કે હું મહાસિંગ મહારાજના ઓરડામાં પેઠો. ત્યાં મહારાજ શોકાતુર સ્થિતિમાં એકલા બેઠેલા હતા. તેઓ ધારતા હતા કે તમે, લાલબા ને તેજબા પણ દુશ્મનોની તરવારનાં ભોગ થઈ પડયાં છો. ઓરડામાં મને છૂટો ચાલતો જોઇ મહારાજને નવાઇ લાગી. પણ હું શી રીતે બચી છુટયો તે વાત તેમને કહી સંભળાવી. મેં તેમને ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું કે આ ખુનામરકી વખતે મેં માનસિંગને જોયાજ નથી. આ ઉપરથી ઠાકોરને આશા પડી કે તમે બચી ગયા હશો. પછી મેં કહ્યું કે ચંદ્રસિંગ પડીઆરને તેજબાને લેઈ લાલબાના ઓરડા ભણી જતાં મેં જોયો. રસ્તામાં તે બોલતો હતો કે તમને માનમરતબાથી લેઈ જવામાં આવશે. એથી ઠાકોરને જરા નિરાંત વળી. પછી ઠાકોરે મને પૂછ્યું કે આ આફત આપણા ઉપર અણચિંતી શી રીતે આવી ? ઇનાયતખાને કેમ જાણ્યું કે હું મારા દેશ માટે બળવો કરનાર છું ?

ખુદાબક્ષ એ વાત કહેતો હતો એવામાં માનસિંગે પણ એજ સવાલ પૂછ્યો. ખુદાબક્ષે કહ્યું કે એનું કાંઈ નક્કી કહેવાય નહિ. સિપાઇઓ માંહોમાંહે વાતો કરતા હતા તે ઉપરથી માત્ર એટલું જણાય છે કે ઇનાયતખાન પાસે એક સીલબંધ પાકેટ ગઈ રાતના

માંડેથી સોજીતગઢ આવ્યું. ચંદ્રસિંગ પણ ત્યાંજ હતો. તે તેજ વખતે પોતાનાં માણસો રાખેલાં હતાં તેમને લેવા ગયો ને માંડા નજીકના નાળા આગળ ઇનાયતખાનને આવી મળ્યો. પછી શું થયું તે તમે જાણોછો. પણ એટલેથીજ આ ખુનામરકી અટકાવાની નથી. હજુ તો બહાદુર દુર્ગાદાસ. * * *

લાલબા એ સાંભળી ગભરાટમાં પડી. માનસિંગે પૂછ્યું કે વળી એનું શું છે? ખુદાબક્ષે કહ્યું કે નહિ, એની જાતને હજુસુધી કાંઈ નુકશાન થયું નથી. પણ ઇનાયતખાનને જે વખતે કેટલાક લસ્કરને માંડે આવવા હુકમ આપ્યો, તેજ વખતે કેટલાકને દુર્ગાદાસને નાશી જતો અટકાવવા માટે મોકલ્યા છે. માનસિંગે કહ્યું કે અરે ! એ ઘ્રાતકી પાકેટ, એજ દગાખોર છે. માંડેથી કોઇ દગાખોરે એ પાકેટ લખેલું હશે. નહિતો એ એવડી ખબર એને શી રીતે મળે? એ પાકેટ લખનારાનું સત્યાનાશ જજો. હે, પ્રભુ, એ લખનાર અને તેના વારસો ગુલામગીરીની બેડીમાં સજ્જડ જોડાજો. નાથુ ને ખુદાબક્ષે પણ એવોજ શાપ દીધો. ને લાલબા એ સાંભળી કંપવા લાગી.

ખુદાબક્ષે કહ્યું કે જ્યારે આ ખબર મેં મહાસિંગ ઠાકોરને કહી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે અત્યાર સુધીમાં તો મુસલમાનોની નજર ચૂકાવી અગાઉ ગએલા માણસો સાથે માનસિંગ દુર્ગાદાસને જઇ મળ્યો હશે. આ વાત કરતાં એમને એ પેટીની યાદ આવી. તેમણે મને કહ્યું કે ખુદાબક્ષ, સામેનું બારણું ઉઘાડી અંદર જઇ પેલી લોઢાની પેટી છે તે કમરે બાંધ. મેં તેમ કર્યું એટલે બોલ્યા કે આ મકાનમાંથી છૂપી રીતે નાસી જવાનો એક માર્ગ છે. આ સામેના ઓરડામાંથી એક નાની બારી ઉઘાડી પગથીઆં ઉતરતાં મંદિરમાં જવાશે. ત્યાં એક મૂર્ત્તિ છે, તેની પાછળ એક રસ્તો છે તે રસ્તે થઇને આ મઠમાં શી રીતે અવાશે તે બધું મને યથાસ્થિત કહી સંભળાવ્યું. પછી કહ્યું કે આ પૂજાપાત્ર લે ને મઠમાં ગયા

પછી એ મઠના બાવાને આપી કહેજે કે આ પૂજાપાત્ર ઠાકોરે નિશાની દાખલ આપ્યું છે ને કહ્યું છે કે આ પેટી તમે તમારા જીવની પેઠે સાચવજો ને હું, મારાં છોકરાં ને દુર્ગાદાસ કે જે એનો ખરો માલિક છે, તે સિવાય કોઇને આપશો નહિ ને અંદર શું છે તે જોશો નહિ.

નાથુએ કહ્યું, સાહેબ, એ પેટી દુર્ગાદાસની નથી. એમણે એ પેટી કલ્યાણગઢ દુઃખનો વરસાદ વરસાવાને આણીજ નહોતી. એ તો કોઇની સુપરત કરેલી છે. અરે ! અપશુકનીઆળ સુપરત, એમાં ગમે તે હોય, પણ એ જ્યાં જાય છે ત્યાં શોક ને ખુનનો વરસાદ વરસાવે છે. અને જ્યાં જ્યાં રાખી ત્યાં ત્યાં લડાઇ ને ખુન ચાલે છે. હું ઇચ્છુંછું કે મારો માલિક કોઈવાર એ પેટીનું ફરીને મોંજ ન જુએ. એટલે લાલબાએ ધીમેથી કહ્યું કે "ખરેજ એ ફરીને ન જુએ તો સારૂં."

લાલબાએ માનસિંગ તરફ ફરીને કહ્યું કે ભાઇ, મેં બહુ ઉતાવળથી મોટી મોટી આશાઓ બાંધી. હવે મારૂદેશની સ્વતંત્રતાથી આશા ક્યાં ગઇ ? મારા પિતા કેદી થયા છે ને દુર્ગાદાસ ઘેરાઈ ગયો છે. હવે મારી એ આશાઓ કેમ ફળીભૂત થવાની ? એમ કહેતાં કહેતાં એની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. માનસિંગે કહ્યું કે બેન, એમ નિરાશ માં થાઓ. આપણે મહાન કાર્ય કરવાનું માથે લીધું છે, તેમાં એ તો માત્ર શરૂઆતમાં પડતી અડચણો છે એ મહાન કાર્ય ફતેહ કરતાં વખતે વખતે નિરાશા ને નાઉમેદી થાય, એવા બનાવ તો બનવાના. પણ તેથી આપણે ગભરાઇને નાહિંમત થવાનું નથી. સંભાળ, ત્વરા ને ધીરજ શીખવવાનેજ પરમાત્મા આવી અડચણો પાડી આપણને શીખામણ આપે છે. જો બેન, એ તો યોદ્ધાને શિર લખેલુંજ છે. યોદ્ધાએ તો એથી ગભરાઇને નાઉમેદ થવું ન જોઇએ.

માનૂસિંગના કહેવાથી ધીરજ પકડી લાલબાએ કહ્યું કે ખુ-

દાબક્ષ. વારૂ, મારા પિતાજીએ આ મઠમાં આવવાનો લાભ કેમ ન લીધો ? ખુદાબક્ષે કહ્યું કે, મેં એમને કહ્યું કે તમે પણ મારી સાથે ચાલો. ત્યારે એ બોલ્યા કે ના, હું એમ કરૂં તો મારી સ્ત્રી ને છોકરાંની કોણ સંભાળ લે. માટે તું જા ને હું તો અહિંજ મારા નસીબને આધીન થઇશ. જેને પ્રભુના ઉપર વિશ્વાસ છે, તે પ્રભુ વગર બીજા કોઇથી ડરતો નથી. આવું સાંભળી હું ત્યાંથી મને બતાવેલે રસ્તે અહિં આવવા નીકળ્યો. મંદિરમાં આવ્યો તો નાથુને ઘુંટણીએ પડી ખુદાની બંદગી કરતો દીઠો. હું તો ધારતો હતો કે નાથુ મહેલમાંની લઢાઇમાં માર્યો ગયો હશે. કેમકે મેં એને તે પછી દીઠો નહોતો. મેં એને સઘળી હકીકત ટુંકામાં કહીને મારી સાથે ચાલવાને કહ્યું. અમે બંને મૂર્ત્તિની પાછળ થઇ બહાર નીકળ આવતા હતા કે તમે મળ્યા. અમે મંદિરમાં હતા ત્યારે મેં ઇનાયતખાનને અને ચંદ્રસિંગને દીવાનખાનામાં બૂમો પાડતા સાંભળ્યા. ઇનાયતખાને પોતાનાં માણસોને હુકમ આપ્યો કે લાલબાનો પત્તો લાગતો નથી. રાણીને અને તેનાં બે છોકરાંને ઠાકોરથી જૂદાં પાડવામાં નહિ આવે. તેમને મારા કેદી તરીકે સોજીત લઇ જવામાં આવશે. લાલબા બોલી કે, એ સારૂં થયું. મારાં માજી સાથે હોવાથી મારા પિતાને શાંતિ થશે.

ખુદાબક્ષે કહ્યું કે પણ જો તમે મળ્યાં હોત તો જૂદોજ બનાવ બનત. ઇનાયતખાનના એક માણસે મને કહ્યું હતું કે ચંદ્રસિંગે તમને ને તેજબાને મંડોર લેઇ જવાનું ધાર્યું હતું, અને માત્ર ઠાકોરનેજ સોજીતગઢ લઇ જવાના હતા. જ્યારે તમારો કાંઇ પત્તો ન લાગ્યો ત્યારે ચંદ્રસિંગ એટલો ગુસ્સે થયો કે, તેણે ઇનાયતખાન ઉપર આરોપ મૂકયો કે તમે તેજબા સાથે મળી જઇ મને ઠગ્યો. આ તકરાર ચાલતી હતી તે સાંભળતાં સાંભળતાં અમે આવતા હતા, એટલામાં તમે મળ્યા.

ચંદ્રસિંગના કબજામાં જતાં કેટલી વાર હતી તેનો વિચાર

આવતાં લાલબા કંપવા લાગી. કેમકે ચંદ્રસિંગ ધાતકી, મજબૂત બાંધાનો, દગાખોર ને પાપિષ્ટ હતો. એનામાં સઘળા દુર્ગુણો ભરેલા હતા. અને એથીજ લાલબા એને વરવાને નારાજ હતી. એણે બે વાર ચંદ્રસિંગનું માગું પાછું ફેરવ્યું હતું. વળી તે પડીઆર હતો. રાઠોડોએ પડીઆરોનું રાજ્ય લેઇ લીધું હતું. રાઠોડોના બળથી તેઓ તાબે થઇ રહ્યા હતા. પણ આ વખતે રાઠોડોની પડતી થવાથી તેઓ ઔરંગજેબ પાદશાહને મળી ગયા હતા. પાદશાહે તેમને રાઠોડોની જગાએ મારૂદેશનું રાજ્ય આપવાની લાલચ આપી હતી. તેથી તેઓ દેશદ્રોહી થઇ રાઠોડો ઉપરનું જુનું વેર જાગૃત કરી તેમની સામા પડયા હતા. એ પડીઆરોનો આગેવાન ચંદ્રસિંગ હતો. તેથી પણ લાલબા તેને વરવાને બીલકુલ ખુશી નહિ હતી. વળી માંડાનો કબજો લેવાનો ઠરાવ કર્યો ત્યારે એ બોલ્યો હતો કે જો એ અભિમાની રાઠોડ પુત્રી મારે હાથ આવે તો એને બતાવું કે ચંદ્રસિંગ સાથે વરવાની ના પાડવાથી કેવું ફળ મળે છે? તે લાલબાને જેટલું દુઃખ દેવાનું ચંદ્રસિંગે ધાર્યું હતું તેનો સોમો ભાગ પણ લાલબાના સમજ્યામાં નહિ હશે. એવો એ દુષ્ટ ને દ્વેષી હતો. તો પણ લાલબા એ પાપીના હાથમાં જતાં છટકી આવી તે સારૂ તેણીએ તેના ભાઇનો ઉપકાર માન્યો.

એટલામાં એ મરૂડીનું બારણું ઉઘાડી બાવાજી અંદર આવ્યા તો આ બધાને જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યા. એટલે માનસિંગે માથે ઢાંકેલું કપડું કહાડી નાંખ્યું ત્યારે બાવાજીએ તેને ઓળખ્યો. તેણે કહ્યું કે કેમ, માનસિંગ, આવે વખતે તમે બધા કયાંથી આવ્યા? ને આ શું લાલબા છે? એમને અહિં કેમ લાવવાં પડયાં? આ સવાલો સાંભળી માનસિંગે બધી વાત ટુંકામાં કહી સંભળાવી ને કહ્યું કે હમણાં તો લાલબા તમારીજ પાસે તમારા આશ્રમમાં રહેશે. જ્યારે ઇશ્વરેચ્છાથી મારા કાકા છૂટા થઇ લાલબાને બો-

લાવવા આવે ત્યારે તેમને સોંપજો. તે વખતે તેઓ આપનો ગુણ નહિ ભૂલે.

હવે ખુદાબક્ષ ઉભો થયો ને પેલું સુવર્ણ પૂજાપાત્ર નિશાની દાખલ આપીને બાવાજીને કહ્યું કે આ પેટી આપની સંભાળમાં રાખવાનું મહાસિંગ ઠાકોરે કહાવ્યું છે, એમ બોલી જે સૂચના આપવાની હતી તે આપી પેલી પેટી બાવાજીને સોંપી. આ હકીકત સાંભળી મહેંદ્રનાથ બાવો બહુ દિલગીર થયો. તેણે લશ્કરી માણસોને ત્યાં થઇ જતાં સાંભળ્યાં હતાં; પણ તે ધારતો હતો કે એ માણસો મહાસિંગ ઠાકોરનાં માણસો હશે. તેણે પેટી લેઇને મંદિરમાં મૂર્ત્તિ નીચે મૂકીને બોલ્યો કે મહારાજ મહાસિંગજીએ જેવા ભરોંસાથી આ કામ મને સોંપ્યું છે તેવાજ ભરોંસાથી તેને સાચવી રાખવામાં આવશે. પછી તેણે ખુદાબક્ષને કહ્યું કે, હે ! સદ્ગુણી મુસલમીન, હું તમને મારાં આ ભગવાં કપડાં આપું છું તે પહેરો, એટલે તમારૂં કોઇ નામ નહિ દે. એ રીતે તમે અહિંથી અજમેર ઉપર થઇ સલામતીથી પાદશાહને મળી શકશો. ખુદાબક્ષે માથું નમાવી કબુલ કર્યું. પછી બાવાજી લાલબા તરફ ફરીને બોલ્યા કે, બેટા, તું આ પાસેની ઓરડીમાં રહેજે. અને તારી પાસે દાસી તરીકે કામ કરવાને આ પાસેનાં ઝુંપડામાંથી એક બાઇને બોલાવી લાવીશ. પછી નાથુ તરફ ફરીને બોલ્યા કે ડોસા, તમે તો હવે સ્મશાનમાં જવાની અણીપર આવેલા છો: હવે તમે આ જગાએ આ ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને ઇશ્વરની સ્તુતિ કરો. એ સાંભળી નાથુની આંખમાં પાણી આવ્યાં. તે બોલ્યો કે બાવાજી હું તમારો ઉપકાર માનુંછું. ખચીત હવે હું મારી આ સંસારસાગરની મુસાફરી પૂરી કરવાની અણીપર આવેલો છું. હવે હું મારા માલિકને રણક્ષેત્રમાં ઉપયોગી થાઉં એવો રહ્યો નથી. તોપણ મારા આયુષ્યની છેલ્લી ઘડી સુધી હું આ મઠમાં રહી પ્રભુની પ્રાર્થના કરીશ કે તે પ્રભુ મારાં માજીના આત્માને શાંતિ

આપે અને મારા માલિકને કુશળ રાખી તેમના મહાન કાર્યમાં ફતેહ આપે. બાવાજી, આપે મને આશ્રમ આપ્યાથી હું બહુ આભારી થયો છું.

એવામાં ડંકો થવા લાગ્યો. પડઘમો વાગવા લાગી. હથીઆરો ખખડવા લાગ્યાં ને ઘોડાના પગની પડઘીઓ વાગવા લાગી. આ સાંભળી મરૂડીમાં સઘળા શાંત થઈ ગયા. લાલબા ગભરાઇને પોતાના ભાઈ તરફ જોવા લાગી. માનસિંગે તરવાર હાથમાં લેઇ ધીમેથી કહ્યું કે બેન, હું મરતાં સુધી તારૂં રક્ષણ કરીશ. એ સાંભળી ખુદાબક્ષ બોલ્યો કે બેન, કાંઇ બીહીવાનું કારણ નથી. એ તો ઇનાયતખાન પાછો સોજીતગઢ જાય છે. લાલબા દિલગીર ચેહેરે બોલીકે અરેરે ? મારા પિતાનું કેમ થશે ?

લાલબાને શોકાતુર જોઇ મહેંદ્રનાથ બોલ્યા કે, બેટા ! તું શાંત થા. ગભરાઇશ નહિ. ઠાકોરનો વાળ વાંકો થવાનો નથી. ઔરંગજેબ પાદશાહ ખૂબ જાણે છે કે આ મોટા ઠાકોરને કેદ કર્યાથી કેટલું બધું જોખમ છે. માટે બેટા, તું પરમેશ્વર ઉપર ભરોંસો રાખ, એ તેમનું રક્ષણ કરશે, જેને પરમેશ્વર ઉપર દઢ શ્રદ્ધા છે તેને તે જગન્નિયંતા કદી વિસરતો નથી. લાલબાને એથી જરા ધીરજ આવી. તેણીએ પોતાના હાથ જોડી પ્રભુને પગે પડી પ્રાર્થના કરી કે અહો જગત્ પિતા, તું મારાં માતપિતાનું રક્ષણ કરજે.

બાવાજીએ લાલબાને શાંત પડેલી જોઇ તેને આરામ લેવા દેવા સારૂ બધાને પાસેના ઓરડામાં જવાને કહ્યું લાલબાએ પણ પોતાના ભાઇને કહ્યુ કે હવે મને ઠીક છે. મારા મનને શાંતિ થઇ છે, તેથી હું નિરાંતે અહિં સુઇ જઇશ. તમે બધા જાઓ ને મારી લેશ પણ ફીકર કરશો નહિ.

પ્રકરણ ૭ મું.

માનસિંગ મદદે.

સોરઠો.

કરેલ કો ઉપકાર, વીર પુરૂષ વિસરે નહિ;
સમયે સહાય થનાર, જો માથું દેવું પડે.

બીજે દિવસે સવારે ખુદાબક્ષ જવાને તૈયાર થયો. તેણે બાવાજી તરફ ફરીને કહ્યું કે, મહારાજ, જે જમીન ઉપર મારા જાતિભાઇઓ જુલમ વરતાવે છે, તે જમીન છોડી જવાને હું બહુ આતુર છું; કેમકે એ જુલમગારોને મુસલમાન કહેતાં પણ મને શરમ આવે છે. ખુદાબક્ષને તૈયાર થએલો જોઇ માનસિંગે તેના હાથમાં મોહોરોની એક કોથળી મૂકી. ખુદાબક્ષે ઉપકાર માની તે પાછી આપીને કહ્યું કે, મહારાજ, આપની પાસેથી મારે પૈસા તો જોઇતા નથી, પણ આપની યાદગીરી દાખલ આપની તરવાર મને આપો; તો હું તે મરતા સુધી સાચવી રાખીશ. માનસિંગે પોતાની તરવાર કહાડીને ખુદાબક્ષને આપતાં કહ્યું કે મારા શૂરવીર દોસ્ત આ લો, અને તમારી તરવાર મને આપો કે હું જન્મપર્યંત યાદ રાખું કે મુસલમાનોમાં પણ એક સદ્ગુણી પુરૂષ મને મળ્યો હતો. ખુદાબક્ષે પોતાની તરવાર છોડીને માનસિંગને આપતાં આંખમાં આંસુ લાવી બોલ્યો કે જ્યારે જ્યારે તમે આ તરવાર મારા જાતભાઇઓ ઉપર ઉગામો ત્યારે ત્યારે વિશ્વાસુ પણ ખુદાના એક ગરીબ સિપાઇને સંભારજો, અને જે મુસલમાનો દયા ચાહે તેના ઉપર ઘા કરશો નહિ. એ સાંભળી માનસિંગની આંખ પણ આંસુથી ભીંજાઈ ગઇ; ને બંને એક બીજાને ભેટી છૂટા પડ્યા. જતી વખતે મહેંદ્રનાથે પોતાનાં ભગવાં વસ્ત્ર ખુદાબક્ષને આપી આશીર્વાદ દેઇ તેને રજા આપી.

માનસિંગ ને નાથુ એકલા પડ્યા; એટલે નાથુ પોકેપોક મૂકીને રડવા લાગ્યો. દુઃખના વખતમાં સુખના દિવસ યાદ આવે છે; ત્યારે આફતોથી ઘેરાએલું કાચું હૈયું ભરાઇ જઈ આંખમાં પાણીના ધોધ છૂટે છે. નાથુને પણ તેમજ થયું. તેને ઘરડાં માજી યાદ આવ્યાં. તેના ધણી ઉપર પડતી આફતો યાદ આવી. પોતાના ધણીને સહાય મળવાની જગા દુશ્મનોથી ભરાઇ ગઇ ને મદદ કરનાર કેદ પડ્યો. એ સર્વ સાંભરી આવી નાથુનું વૃદ્ધ-કાચું હૈયું થીર રહ્યું નહિ. દુઃખથી ઘેરાયલાને રડતાં વારવાથી તેનું હૈયું વધારે ને વધારે ભરાઇ આવે છે. માટે તેવે વખતે તેને અટકાવવાને બદલે તેનું હૈયું ખાલી થવા દેવું. તેમ કરવાથી તેનું હૈયું ખાલી થઇ ધીમે ધીમે રડવું બંધ પડે છે ને મન દૃઢ થાય છે. તેથી માનસિંગે તેને નહિ અટકાવતાં ખૂબ રડવા દીધો. છેવટે તે શાંત થયો ત્યારે નાથુએ કહ્યું કે સાહેબ, મારા મિત્ર વગરના ધણીની વહારે જેટલું જલદી જવાય તેટલા જલદી જાઓ તો સારૂં. માનસિંગે કહ્યું કે મારાથી જેટલી બનશે તેટલી મદદ લેઇને આજેજ સાંજના હું બહાદુર દુર્ગાદાસની પાસે જઇશ. એટલું બોલતામાં મહેંદ્રનાથ અંદર આવ્યા ને નાથુને માટે એક કોટડી નક્કી કરી ત્યાં લેઇ ગયા ને તેની બરદાસ્ત કરવાની પોતાના એક ચેલાને આજ્ઞા કરી.

હવે માનસિંગ ને મહેંદ્રનાથ એકલા વિચાર કરવા લાગ્યા કે દુર્ગાદાસની મદદે જવાને કયે સલામત રસ્તે જવું. રૂપસિંગ રાઠોડ સાથે દુર્ગાદાસની સહાયે જે માણસો મોકલ્યાં હતાં તે સલામત પહોંચી ગયાં કે નહિ તેની તપાસ કરવાને મહેંદ્રનાથે એક ચેલાને મોકલ્યો હતો, તે બધે રખડીને પાછો આવ્યો. પણ રૂપસિંગ ને તેનાં માણસોનું શું થયું તેનો તેને પત્તો મળ્યો નહિ. તે બોલ્યો કે મારાં ભગવાં વસ્ત્ર હોવાથી મને કોઇએ રોક્યો નહિ હું દરેક ખીણ ને શિખર જોઇ વળ્યો, પણ જ્યાં જાઉં ત્યાં મુસલ-

માન લશ્કર જોવામાં આવ્યું. રાઠોડ લશ્કરનું નામસરખુંએ સંભળાયું નહિં. ડુંગરમાં એક ભીલડી પાસે મેં થોડું દૂધ માગીને પીધું, ત્યાં તેણે ખબર આપી કે સઘળો ડુંગર મુસલમાન લશ્કરે ઘેરી લીધો છે. મુસલમાન સરદાર પોતાની ખાતરી કર્યા વગર અંદરના ભાગમાં એક ચકલી પણ સંચરવા દેતો નથી. એક મડદું નદીના તટમાં બાળવા માટે લેઇ જતા હતા, તેમને પણ અટકાવી ઠાઠડીમાં મડદુંજ છે કે ઘેરાયલા દુર્ગાદાસને માટે ખોરાક લેઇ જાય છે તેની ખાત્રી કર્યા પછી તેમને જવા દીધા. આ પ્રમાણે ચોકસી થાય છે. દુર્ગાદાસ ને તેનાં માણસો ખોરાક વગર ભૂખે મરે છે.

આ પ્રમાણે વાત ચાલે છે એટલામાં "એને બાંધો, મારો, દગાખોરને ફાંસીએ ચઢાવો." એવો અવાજ તેમના સાંભળવામાં આવ્યો. તે સાંભળી માનસિંગ ઉભો થયો, ને બારણાભણી દોડતાં બોલ્યો કે આપણો ખુદાબક્ષ મુસલમાનોના હાથમાં સપડાયો જણાય છે. મહેંદ્રનાથે માનસિંગને આગળ વધતો અટકાવીને કહ્યું કે, તમે એકલા જઇને શું કરશો ? તમારા એકલાથી એને બચાવાશે નહિ, ને નકામો તમારો જીવ જોખમમાં નાંખશો. માટે તમે અંદર રહી સંભાળો ને હું ત્યાં જઇને મારાથી થશે તે તજવીજ કરીશ. અમને બાવાને કે ફકીરને એ લોક છેડશે નહિ.

બાવાજી બહાર આવ્યા તો કેટલાક મુસલમાનોને એક જણને બાંધીને મારતા દીઠા. એના અંગ ઉપરથી લોહી નીકળતું હતું. મુસલમાનો તેને મારી નાંખવાની ધમકી આપતા હતા. બાવાજી હાથમાનો ચીપીઓ ઉંચો કરી બીડમાં ધસ્યા ને બધાને સોગન આપી ઉભા રહેવાને કહ્યું. બાવાજીનો કદાવર દેખાવ એક ભવ્ય ફકીર કે પીરજાદા જેવો દેખાતો હતો. તેમનો હુકમ સાંભળી બધા પાછા હઠયા. ફકીરે કેદી પાસે જઇને જોયો તો તે ખુદાબક્ષ તો નહોતો. એ કેદી તો એક રજપૂત હતો. એ જોઇ તેણે સિપાઇઓને પૂછયું કે તમે એને કયાં લેઇ જા-

ઓછો ? એટલે એક જણુ બોલી ઉઠયો કે ફાંસીએ દેવાને. ફકીરે કહ્યું કે એના કયા ગુનાહ માટે ફાંસી દોછો ? એક જણે કહ્યું કે એ દગાખોર છે; કેમકે એ મહાસિંગ રાઠોડનો માણુસ છે. એની પાસે તેમની આ કિંમતી વીંટી છે, તેથી સાબીત થાય છે ફકીરે વીંટી લેઇ અંદર નામ કોરેલું જોઇને કહ્યું કે એ વીંટી તો મહાસિંગની છે એ વાત ખરી. પણ એમ ન બને કે એ વીંટી એને જડી હોય ? અથવા એમ ન બને કે ઔરંગજેબ પાદશાહનો કોપ માથે ખેંચી લેતા પહેલાં એ વીંટી ઠાકોરે એને આપી હોય ? માટે જ્યાં સુધી આ વીંટી સિવાય એ દગાખોર છે એનો બીજો પુરાવો ન મળે ત્યાં સુધી એને મારવો એ ખુન કર્યું કહેવાય. વગર ગુને મારવાની કુરાનમાં પણ મના છે. હજરત પેગંબરની આજ્ઞા આવાં ખુન કરવાની નથી. માટે વગર ગુને એને મારશો તો તમારા ઉપર ખુદાનો કોપ થશે. હું પીરજાદો તમને અજમેરના પીરની આણ દેઈ હુકમ કરૂંછું કે તમારે એને છોડી દેવો. હું ખાનગીમાં એને પૂછીને જો એ દગાખોર માલમ પડશે તો એને તમારા સરદારને સ્વાધીન કરીશ. પણ એ દગાખોર નહિ હોયતો પાદશાહ પંડે પણ આ તકીઆમાંથી એને લેઇ જઇ શકશે નહિ. એટલું સાંભળતાંમાં જે સિપાઇએ એ રજપુતને પકડયો હતો તેણે એને છોડી દીધો. ફકીરે તેનો હાથ પકડી પોતાની પાસે ઉભો રાખ્યો ને સિપાઇઓને કહ્યું કે આ વીંટી ગમે તે રીતે એના હાથમાં આવી હોય પણ તે મહાસિંગની છે, માટે તે તમે લેઇ જાઓ; એમ બોલી એ વીંટી તેમને આપી ચાલ્યા જવાનો હુકમ કર્યો.

સિપાઇઓ ફકીરના બોલથી બાવરા બની ગયા હતા. તેમાં વળી વીંટી પાછી મળી એટલે તે લેઇ તેઓ છાનામાના ચાલ્યા ગયા. તેમણે વીંટીની વાત પોતાના સરદારને નહિ કહેવાનું નક્કી કર્યું. કેમકે જો કહે તો એ વીંટી તે લેઇ લે. તેથી તેઓ બીજી તરફ લૂટ કરવાને ચાલ્યા ગયા. તેઓ જમીનદારોનાં ઘરમાં ને

ખેડુતોનાં ઝુંપડામાં ઘુસવા લાગ્યા. જેઓ પાદશાહને પોતાના ધણી તરીકે સ્વીકારતા નહિ, તેમનાં ઘરબાર લૂટી લેતા. તેમણે કોઇના ઉપર પણ દયા બતાવી નહિ. ખુન કરવાનો તેઓ જાણે ધંધો લેઈ બેઠા હોય ને જાણે લુટ કરવામાંજ આબરૂ હોય તેમ આમથી તેમ ખુન ને લૂટ કરતા ને જુલમ વરસાવતા ચાલ્યા.

બાવાજી મઠમાં આવ્યા ને પેલા અજાણ્યા માણસને પાટાપાટી કરાવ્યાં. પછી પોતે ને પેલો માણસ બે જણા રહ્યા ત્યારે તેને બાવાજીએ પૂછ્યું કે ભાઇ તું કોણ છે ને એ વીંટી તારી પાસે શી રીતે આવી તે સાચેસાચું કહે. પેલા માણસે એકી નજરે બાવાજી તરફ જોઇને કહ્યું કે હું ધારૂં છું કે તમે બાવાજી થઇને મને દગો દેવાના તો નહિજ હો. તમે મને મરતો બચાવ્યો છે તે ઉપરથી મારી ખાત્રી થાય છે કે તમે કોઈ દગાખોર તો નથીજ. એ વીંટી મને એક બહાદુર રાઠોડે આપેલી છે, જે અરવલ્લીના ઘાટમાં રહે છે. તેણે મહાસિંગની ખાતરી થવા માટે એ વીંટી મને આપી હતી કે જેથી હું તેના તરફથી આવ્યોછું એમ તે જાણે. આ ઉપરથી બાવાજી સમજ્યા કે એ જેની વાત કરે છે તે દુર્ગાદાસજ હોવો જોઇએ. માટે વિશેષ ખાતરી કરવા સારૂ માનસિંગને બોલાવતા પહેલાં તેમણે કહ્યું કે ત્યારે તો તમે મહાસિંગ પાસેથી લશ્કરી મદદ મેળવવા માટે આવ્યા હશો, કેમ?

પેલા અજાણ્યા માણસે કહ્યું કે ગુરૂજી જો આપને મહાસિંગજી સાથે સંબંધ હોય તો જે માણસે મને મોકલ્યો છે તે માણસનું નામ આપ સમજ્યા હશો, તે કહો. અને અહિં મને મિત્રો તરફથી આવકાર મળવાની આશા હતી, તેને બદલે હું દુશ્મનોના હાથમાં શાથી સપડાયો તે કહો; એટલે હું છૂટથી ને ખુલ્લા મનથી વાત કરૂં. પણ તે અગાઉ તો હું મારી વાત તમને કહી શકું નહિ. કેમકે જેણે મને છૂપી રાખવાને કહ્યું છે તે વાત મારાથી આપને કહેવાય નહિ.

મહેંદ્રનાથે જોયું કે, આવા ભયભીત સમયમાં એટલી સાવચેતી રાખવી જરૂરની છે. પણ એ દુર્ગાદાસ તરફથી આવ્યો છે એમાં તો શક નથી. માટે તેણે તેને કહ્યું કે ભાઇ તારા ધણીનું નામ દુર્ગાદાસ છે. આ સાંભળી તે બાવાજીને પગે પડયો ને કહ્યું કે ગુરૂજી હવે મારી ખાત્રી થાય છે કે આપ દુર્ગાદાસના શત્રુ નથી પણ શુભેચ્છક છો. પણ જો મહાસિંગજી તરફથી દુર્ગાદાસને કાંઇ પણ મદદ જલદી નહિ જઇ મળે તો સઘળી આશા વ્યર્થ જવાની ને બાજી બગડવાની. દુર્ગાદાસ ડુંગરામાં ચારે તરફ ઘેરાયો છે, ને નાસવાની એક પણ બારી નથી. માટે જો મદદની કાંઇપણ આશા ન હોય તો મને જવા દો કે હું તેને જલદીથી જઇ મળું ને કાંઇ નહિ તો મારા મિત્રની સાથે મરણ પામું.

બાવાજીએ કહ્યું કે બચ્ચા હું ઇશ્વરનો સેવક છું. મને પગે લાગવાની જરૂર નથી. પણ પરમેશ્વરને પગે લાગ કે તે તમને જોઈતી સહાય કરે. એમ કહી તે માનસિંગને બોલાવવાને બીજા ઓરડામાં ગયો. મહેંદ્રનાથને જોઇ માનસિંગે આતુરતાથી પૂછ્યું કે, કેમ મહારાજ, તેને બચાવ્યો કે? બાવાજીએ કહ્યું, કોને ખુદાબક્ષને કે? એતો સલામત ક્યાંનો ક્યાંએ અત્યાર સુધીમાં તો નીકળી ગયો હશે. પણ જે માણસને પેલા ખુનીઓ ઘસડી જતા હતા તે તો મંડપમાં એ રહ્યો. ચાલો, એ તમને કાંઇ દુર્ગાદાસના સમાચાર આપશે, આ સાંભળી માનસિંગ બાવાજીની પૂઠે ચાલ્યો.

મંડપમાં આવી માનસિંગે પેલા અજાણ્યા માણસને પોતાની ઓળખાણ આપી; એટલે તેણે દુર્ગાદાસ કેવી સંકડામણમાં આવી પડયો છે તે કહ્યું. તે બોલ્યો કે દુર્ગાદાસ સાથે જે લોકો ઘેરાઇ પડ્યા છે તેમને બચાવી સલામત જગાએ લેઇ જવાં એ દુર્ગાદાસની પહેલી મતલબ છે. તેમને ખાવાને જંગલનાં ફલફુલ કે કંદ વગર બીજું કાંઇ નથી. નાશી જવાનો એકે માર્ગ નથી. માત્ર મહાસિંગજી તરફથી મદદ મળે તોજ ઉગરવાનો આરો છે. એ

સાંભળી માનસિંગે કહ્યું કે મારા કાકા હમણાં કાંઇપણ મદદ કરી શકે તેમ નથી પણ મારાથી જેટલું બનશે તેટલું કરીને જેટલી મળી શકશે તેટલી મદદ લેઇને આવીશ. મેં પહેલાં સો માણસો બહાદુર દુર્ગાદાસની મદદે મોકલ્યાં છે તે તમને રસ્તામાં કોઈ ઠેકાણે મળ્યાં કે નહિ ?

પેલા માણસે જવાબ દીધો કે ના, મેં તેમને ક્યાંઈ જોયાં નથી. મને લાગે છે કે દુશ્મનોએ તેમને પકડી લીધાં હશે. કેમકે દુશ્મનો આટલા નજીક હશે, એમ ધારવામાં નહિ હોવાથી હું પણ તેમના હાથમાં પકડાઈ જતાં જતાં બચી ગયો છું. કારણકે જ્યારે દુર્ગાદાસે પ્રથમ મારવાડની સ્વતંત્રતા માટે ઝુંડો ઉઠાવ્યો ને કંટાળીઆના સૂબાને મારી નાંખ્યો ત્યારે હું તેની સાથે નહોતો. પણ દુર્ગાદાસ ઉપર વરસેલા જુલમની વાત મારે કાને આવી કે તેનીજ સાથે મરવું કે જીવવું એમ નક્કી કરી હું પણ નીકળ્યો. અમે બાળપણમાં સોબતી હતા ને તે પછી દોસ્તી થઇ. એણે એકવાર મને તરતાં ડુબી મરતો બચાવ્યો હતો; તેનો બદલો વાળવાનો જ્યારે દિલ્લીના પાદશાહ જેવો એનો જીવ લેવા તૈયાર થયો છે ત્યારે મને વખત મળ્યો છે એમ વિચારી હું મારે ઘેરથી છાનોમાનો નીકળી આવી મારા મિત્રને મળવા ચાલ્યો. ડુંગરીની આસપાસ મુસલમાનો વીંટાએલા હોવાથી છુપા માર્ગની વાટે ચુપકીથી જતાં બે મુસલમાનોને વાત કરતાં સાંભળ્યા. તેઓ કહેતા હતા કે કંટાળીઆમાં દુર્ગાદાસને હાથે બસેં માણસો માર્યાં ગયા છે. એ ખબર અજમેરમાં તૈબરખાનને પહોંચાડયાથી તેણે દુર્ગાદાસને ઘેરી લેવાને હદપર માણસો મોકલ્યાં છે, ને કહાવ્યું છે કે દુર્ગાદાસને જીવતો કે મુવેલો પકડવો ને એનાં માણસોને જીવતાં રાખવાં નહિ. આ સમાચાર લેઇ હું દુર્ગાદાસને જઇ મળ્યો. તેણે મને સારો આવકાર આપી પોતાની સઘળી આપત્તિઓથી વાકેફ કર્યો. દુર્ગાદાસે મને કહ્યું કે આ માણસોને ખાવાનું મળતું નથી. રાત દહાડો ઉ-

જાગરા કરી દુશ્મનોથી જાગૃત રહેવું પડે છે, ચારે દિશાએ શત્રુઓ મજબૂત ઘેરો ઘાલી પડેલા છે, બીજે કોઇ ઠેકાણેથી નસાય તેમ નથી; માત્ર એક જગા સીધી ચઢાણની હોવાથી મુસલમાનો ધારે છે કે તે માર્ગે આપણાથી નસાય તેમ નથી; તેથી તે જગા ઉપર ચોકી થોડી છે. પણ આ થાકી ગએલાં માણસો સલામત જાય ત્યાં સુધી દુશ્મનોને રોકી શકે એટલાં તાજાં માણસો વગર એ કામ બને તેવું નથી. પણ આવા સમયમાં મદદ કરે એવા માત્ર મહાસિંગજી ઠાકોર છે. તેમને મારા સંકટની ખબર મળવી જોઇએ. હું તરતનોજ છૂપા રસ્તાને માર્ગે ત્યાં ગયો હતો તેથી મેં એ કામ માથે લીધું ને તમારા તરફ આવ્યો છું. હવે તમે કહો કે જ્યારે હું માંડામાં મિત્રોને મળીને સહાય મેળવવાને બદલે દુશ્મનો વચ્ચે ઘેરાઈ ગયો ને જેની પાસેથી સહાય મેળવવાની આશા તે કેદ પડેલો, ને તે દુર્ગાદાસને મળેલો છે એમ જાણી તેને ફાંસીએ ચડાવવાનો છે, એમ સાંભળ્યું છે, ત્યારે મને કેટલું લાગ્યું હશે ?

માનસિંગે કહ્યું. નહિ નહિ, એટલું બધું તો કાંઇ નથી. મારા કાકાનો વાળ વાંકો થતા પહેલાં તો કેટલાએ મુસલમાનોનાં માથાં મારૂભૂમિની માટીમાં રગદોળાશે. જ્યાં સુધી તરવાર પકડવાને આપણા હાથ સલામત છે ત્યાં સુધી એક પણ ખરા રાઠોડનું ડોકું મુસલમાનોની ફાંસીએ લટકાવું તેમને ભારે પડશે. કોઇ પણ ખરો રાઠોડ પોતાની તરવાર મુસલમાનોથી ડરીને મ્યાન કરવાનો નથી. એવો કોઇ પણ દેશદ્રોહી નહિ હશે કે તે સ્વતંત્રતા કે મોત મેળવ્યા વગર પોતાની તરવાર નીચી મૂકે. આપણે આપણી જીંદગી જોખમમાં નાંખી છે. હવે તો દુર્ગાદાસની છાવણીમાં કે ચિતામાં ગયા વગર છૂટા થવાનાજ નથી.

એ સાંભળી બાવાજી બોલ્યા, પ્રભુ તારામાં આવો ને આવો જુસ્સો તાજો રાખે ને હિંમતમાં વધારો કરે. જેઓ જીવવા માટે જેટલા આતુર હોય તેટલાજ મરવા માટે હોય તેજ અજીત છે.

જેઓ આ જીંદગીમાં રહી સ્વર્ગમાં જવાની તૈયારી કરે છે તેજ વીરલા છે. આ સાંભળી માનસિંગે સભ્યતાથી માથું નીચું નમાવ્યું. પછી તેણે કરણુસિંગ (દુર્ગાદાસના ખેપીઆનું નામ) તરફ ફરીને કહ્યું કે ઠાકોર, મેં પ્રથમ મોકલેલાં સો માણસોનો કાંઇ પણ પત્તો મળતો નથી. તો હવે આધાર માત્ર મારા નાના કાકા કલ્યાણસિંગ જે પોતાની જાગીરમાં અહિંથી થોડેજ દૂર રહે છે તેમના ઉપર છે. એમની જાગીર નાની છે, તેથી ત્યાંથી ઘણાં માણસ મળવાની આશા નથી, તોપણ મને લાગે છે કે જેટલાં મળે તેટલાં વડે આપણે આપણા સરદારને સલામત બહાર કહાડી શકીશું.

પોતાની મુરાદ જલદીથી હાંસલ કરવાને—કેમકે ચપળતા એ જીતનું મૂળ છે—તથા દુશ્મનોથી ઘેરાઇ જતા બચવાને સાંજ પડે કે ગામડીઆનો વેશ લેઇ માનસિંગે કરણુસિંગને સાથે લેઇ પોતાના કાકાને ત્યાં જવાનો ઠરાવ કર્યો.

વાતો કરતાં દિવસ વીતી ગયો. સૂર્યનારાયણે અસ્તાચળની પાછળ જવા માંડયું આકાશમાં સોનેરી રંગનાં વાદળાં દેખાવા માંડયાં ને ધીરે ધીરે તારાઓએ એક પછી એક એમ પોતાનાં મુખ પ્રકાશ્યાં મઠમાં મહેંદ્રનાથના ચેલાઓ દીવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા ને બાવાજીએ દેવની આરતી ઉતારી. ઉતાવળથી થોડું ઘણું વાળુ કરી લેઇ માનસિંગ ને કરણુસિંગ ભેડ બાંધી ગામડીઆ ખેડુતના વેષમાં તૈયાર થયા. બાવાજીએ બંનેનો દેખાવ જોઈ કહ્યું કે હવે જાઓ, તમે બંને સલામત છો. આ દેખાવમાં તમને કોઈ ઓળખનાર નથી. બંને જણા બાવાજીને પગે લાગી તેમની રજા લેઇ કલ્યાણસિંગ પાસે જવાને રસ્તે પડયા.

મધ્યરાત્રિ જતા પહેલાં માનસિંગ ને કરણુસિંગ દેવળીઆની નજીકમાં આવ્યા. માનસિંગ દરવાનને બોલાવી દરવાજો ઉઘડાવી અંદર પેઠા. કલ્યાણસિંગના મેહેલનાં બારણાં ઉઘડાવી અંદર ગયા. તો કલ્યાણસિંગ સુતેલા હતા. તોપણ જગાડયા વગર ચાલે તેમ

નહોતું. માનસિંગે બારણાં ખખડાવી કાકાને બોલાવ્યાથી કલ્યાણસિંગ જાગી ઉઠ્યા. તે વખત ઉડાઉડનો હોવાથી રજપુત સરદારો ને લોકો રાત્રિની વખતે લગાર પણ ગરબડાટ થતાં જાગી ઉઠતાં. તેમને હમેશાં ચપળ ને જાગૃત રહેવું પડતું. કલ્યાણસિંગે જાગીને કોણ છે? એવી બૂમ પાડી તરવાર હાથમાં લીધી. માનસિંગે જવાબ વાળ્યો. તેનો સાદ ઓળખી બારણાં ઉઘાડી કલ્યાણસિંગ બંને જણાને ભેટ્યા.

કલ્યાણસિંગે કહ્યું ભાઇ માનસિંગ, રાત્રિની વખતે આ પ્રમાણે અણધાર્યું કેમ આવવું પડયું? માનસિંગે કહ્યું કે કાકા, માંડાની શી દશા થઇ, તે તો આપણા જાણવામાં આવ્યું હશે. માહાસિંગજીને પકડીને લેઇ ગયા છે. ચંદ્રસિંગ લાલબાને પકડવાની લાલચથી આવ્યો હતો, પણ હું ને લાલબા બંને સલામત મહેંદ્રનાથના મઠમાં રાત્રે છૂપી રીતે આવી ભરાયાં. માંડામાં મુસલમાની લશ્કરની ચોકી મૂકી મુસલમાન સરદાર મારા કાકાને તથા મારાં કાકીને લેઇને પોતાના થાણામાં ગયો છે. હવે એ તરફની ધાસ્તી નથી. મારૂ દેશમાં આપણી સત્તા કેટલી છે, તેથી પાદશાહ કાંઈ અજાણ્યો નથી. એટલે મારા કાકાનો તો તેઓ વાંકો વાળ કરવાના નથી.

કલ્યાણસિંગ બોલ્યો, પણ બેટા, મહાસિંગે અવિચારનું કામ કર્યું એમાં તો લગારે શક નથી. બીજાની પીડા પોતાને માથે વહોરી લેતા પહેલાં ખૂબ વિચાર કરવો જોઇએ. આપણી સલામતી જોઇને બીજાનો વિચાર કરવો જોઇએ. દુર્ગાદાસને મદદ કરવામાં આપણી સલામતી હતી કે નહિ તે જોવું જોઇતું હતું. એ સાંભળી માનસિંગથી ચૂપ બેસી રહેવાયું નહિ. તે બોલ્યો કે કાકા સાહેબ, એ શું બોલો છો? રામસિંગ રાઠોડના વંશજ જ્યારે આવો વિચાર કરશે ત્યારે મારૂભૂમિની સ્વતંત્રતા ડૂબીજ. હમેશને માટે ડૂબીજ. રાઠોડ રાજ્ય ડૂબ્યું ને મ્લેચ્છનું રાજ્ય હમેશને માટે આપણે માથે ચોંટયુંજ. આપણા દેશની ખાતર નહિ, તેર

આપણી રજપૂતવટની ખાતરે પણ મહાસિંગજીએ દુર્ગાદાસને મદદ કરવી જોઇએ. શરણે આવેલાનું મરતાં સુધી રક્ષણ કરવું એ રજપુતોનો ધર્મ છે. પણ દુર્ગાદાસે તો મારા કાકાનો પ્રાણ બચાવ્યો હતો. તેમનું રક્ષણ કરતાંજ દુર્ગાદાસ મુસલમાનોનો ભોગ થઇ પડયો છે. ફરી કોઇવાર જેનું મુખ જોવાનું નથી, એવી પોતાની જનેતાનો તેણે ભોગ આપ્યો. પોતાના ગામનો નાશ કરાવ્યો ને વતન ત્યજી ડુંગરાની કઢણોનો રહેવાસી થયો. અત્યાર સુધી પોતે જે વેઠયું છે ને વેઠે છે, ને હવે પછી જે વેઠશે, તે સઘળાનું મૂળ તમારા મોટા ભાઇ મહાસિંગજી છે. તમારા ઘરની આબરૂ સાચવતાં તેણે મુસલમાનોનો કોપ ખેંચી લીધો છે. જો તેણે મહાસિંગજીને તે રાત્રે બચાવ્યા ન હોત, ને પાપી જોરાવરખાનને માર્યો ન હોત તો તેજ રાત્રે તેઓ માંડા આવી લૂટત ને તમારી ભત્રીજીને પકડી લેઇ જાત ને હમેશને માટે આપણા કુળને માથે કાળી ટીલી ચોંટત. તમારૂં સાચવતાં જે લૂટાયો, ઘેરાયો ને મુસલમાનોના હાથમાં સપડાવાની તૈયારીમાં આવ્યો તેને સંકટ સમયે મદદ ન કરવી ? પોતાનો પ્રાણ ઉગારનાર ને ઘરની આબરૂ રાખનાર સંકડામણમાં આવે તે વખતે પોતાનું કેમ થશે તેનો વિચાર કરી તેને નિરાધાર રાખવો ? એમ તમે કહો છો ? એવી સ્વાર્થી, એકલપેટી, ને રજપુતોના સ્વભાવથી ઉલટી સલાહ શું તમે આપોછો ? કાકા, માફ કરજો. હું તો તમારૂં બચ્ચું છું. મારાથી વત્તું ઓછું બોલાયું હોય તો ક્ષમા કરજો. પણ મને લાગે છે કે આપ ખરી વાતથી હજુ સુધી વાકેફ થયા જણાતા નથી. સ્વાર્થી ને મતલબીઓ કે દુર્ગાદાસના સામા પક્ષના, મારૂદેશના દ્રોહી માણસોએ આપને ઉંધીચતી વાતો કહી દુર્ગાદાસ જેવા સ્વદેશાભિમાની વીર પુરૂષને માટે આપના મનમાં ખોટો વિચાર ઉત્પન્ન કર્યો છે. દુર્ગાદાસે આપણે માટે જે જે કર્યું છે ને વેઠયું છે, તેનો ઇતિહાસ લાંબો છે. એને માટે આપણે જે કરીએ તે

થોડું છે. આ સાંભળી કલ્યાણસિંગ સ્તબ્ધ થઇ ગયો. દુર્ગાદાસ માટે કેટલીક ખોટી વાતો સાંભળ્યાથી તથા તેનો સ્વભાવ લગાર વધારે સાવધ હોવાથી અને તેના મનમાં સ્વદેશાભિમાન કરતાં સ્વાર્થ કાંઇક પ્રબળ હોવાથી મહાસિંગના કરેલા કામને તે અ-વિચારનું ગણતો હતો. પણ જ્યારે તેણે જાણ્યું કે દુર્ગાદાસે પો-તાના ભાઇનો પ્રાણ ઉગાર્યો છે, તથા પોતાની ભત્રીજી લાલબા મુસલમાનોના હાથમાં જતી અને તેથી પોતાના ઘરની આબરૂ જતી ઉગારી છે, ત્યારે તેના મનમાં દુર્ગાદાસ ઉપર ભાવ ઉત્પન્ન થયો. પોતાને માટે દુર્ગાદાસ ખરાબ થઈ, મુસલમાનોનો ભોગ થઈ પડવાની અણી ઉપર આવેલો જોઈ તેના મનમાં દયા પ્ર-બળ થઇ. તોપણ તેના મનમાંથી સ્વાર્થ નરમ પડયો નહોતો. તે બોલ્યો કે ભાઈ, માનસિંગ, તું કહેછે તે બધું ખરૂં છે. દુર્ગાદાસે આપણા ઘરની આબરૂ રાખી ને મારા ભાઇનો પ્રાણ બચાવ્યો. પણ જ્યાં આખો મારવાડ મુસલમાનોથી ઘેરાઇ ગયો છે, નાના મોટા સઘળા રાઠોડ સરદારોએ મુસલમાનો આગળ શિર નમાવી પોતાની તરવારો હેઠે મૂકી છે. ત્યાં દુર્ગાદાસ એકલો દિલ્લીના પા-દશાહ જેવા બળવાન પાદશાહની સામો થવાથી શો લાભ થવાનો હતો? તેમજ દુર્ગાદાસની મદદે મોટા ભાઇ જઇને શી ધાડ મા-રવાના હતા? મુસલમાની સૈન્ય આગળ આપણાં બસેં ચારસેં કે હજાર બારસેં માણસો સાગરમાં બિંદુ બરાબર છે. એક જણના નાશ સાથે બીજાનો પણ નાશ થાય એટલુંજ. એથી વધારે શું કરી શકવાના હતા? દુર્ગાદાસને મદદ કર્યાથી કામ સફળ થવાની આશા હોય તો ખરૂં. પણ જ્યારે તેનો તો ભાસ પણ જણાતો નથી, ત્યારે એકની સાથે બીજાએ પણ દીવામાં પતંગીઆની માફક ઝંપલાવવું, એ શું અવિચાર નહિ?

માનસિંગે કહ્યું, કાકા, તમે એ શું બોલોછો? સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થ કરવો એ શું સારૂં નથી? પણ દુર્ગાદાસને મદદ કરવા

એમાં તો પરમાર્થ નહિ, પણ ફરજ છે. ફરજ બજાવતાં આપણું શું થશે, એ રજપુતો કોઇવાર જોતા નથી ને જોવાના પણ નથી. મારવાડ મુસલમાનમયી થઈ છે, ને સમય વરતીને સઘળા મુંગે મોંઢે જોયા કરે છે—મુસલમાનોનો જુલમ સાંખે છે; પણ તે સઘળા બાયલા થઇ ગયા છે-સઘળા વીર નાશ પામ્યા છે, હવે કોઈ માતા જોધસિંગ, માલદેવ, અમરસિંગ, જશવંતસિંગ, રામસિંગ જેવાને જન્મ આપતીજ નથી, એમ નથી. તેઓ સઘળા ધીરજથી સમયની રાહ જુએ છે. આગેવાન વીર પુરૂષની રાહ જુએ છે. તેવો દેશદાઝી વીર પુરૂષ દુર્ગાદાસ તેમને મળેલો જોઇ, તેઓ એક પછી એક બહાર પડશે. કાકા, "હિંમતે મરદા તો મદદે ખુદા." આ મારી પાસે ઉભેલા કરણુસિંગ ઠાકોરને આપ ઓળખતા નહિં હશો. એ ને દુર્ગાદાસ બાળપણના સોબતી છે. નાનપણમાં ડુબી મરતાં દુર્ગાદાસે એમને બચાવ્યા હતા, તે ઉપકાર યાદ કરી બદલો વાળવાને ઘેરથી છાનામાના નીકળી દુર્ગાદાસ પાસે ગયા; ને ત્યાંથી દુર્ગાદાસના હુકમથી મુસલમાનોના ઘેરા વચ્ચેથી સલામત અહિં આવ્યા છે. દુર્ગાદાસે તમારા ભાઇ પાસે મદદ માગવાને એમને મોકલ્યા છે. એ કહે છે કે દુર્ગાદાસ ચારે બાજુએ ડુંગરાની ખીણોમાં ઘેરાઇ ગયા છે. ખોરાક વગર વનફળ ને કંદમૂળ ઉપર ગુજારો ચલાવે છે. અને જો થોડી પણ મદદ નહિ મળે તો મુસલમાનોને હાથે સપડાશે કે કપાઇ મરશે. તમારા મોટા ભાઇ મહાસિંગજી તો મદદ કરી શકે એવી હાલતમાં નથી, તેથી હું તેમને તમારી પાસે લેઇ આવ્યો છું. તમારા ભાઇ ઉપર ને ઘર ઉપર કરેલા દુર્ગાદાસના ઉપકારનો બદલો વાળવાને આપથી થાય એટલી સહાય કરો એવી મારી વિનતિ છે. અને તેજ માટે રાત્રે આવા વેશમાં જોખમ વેઠી આપની પાસે આવ્યા છીએ.

આ સાંભળી કલ્યાણસિંગને કાંઇ જવાબ દેવાનું સુઝયું નહિ. થોડીવાર પછી તે બોલ્યો, માનસિંગ, તું જાણે છે કે મારી જા-

ગીર નાની છે. દુર્ગાદાસને છોડાવાય એટલાં માણસની મદદ કરી શકું એવી મારી સ્થિતિ નથી. તેમ જો મેં મદદ કરી છે, એવું મુસલમાનો જાણે તો ચાંચડની પેઠે ચોળી નાંખી મારી જાગીર ખાખાવીખી કરી નાંખતાં વાર પણ લગાડે નહિ. માટે હું શું કરી શકું તે કહે. માનસિંગે કહ્યું, કાકા, દુર્ગાદાસના છૂટકારાનો સઘળો આધાર માત્ર તમારા ઉપર છે. તમારાથી જેટલાં બની શકે તેટલાં માણસો અમને અત્યારેજ આપો ને તમે પોતે આવશો નહિ; એટલે મુસલમાનોને વહેમ જશે નહિ. કેમકે એ માણસો લેઈ આડેફેટે રસ્તે અમે અત્યારેજ દુર્ગાદાસ પાસે જવાનો વિચાર કર્યો છે. અમે દુર્ગાદાસ પાસે જઈ પહોંચ્યા એટલે તમારા ઉપર કોણ વહેમ ખાનાર છે અને વહેમ લાવવાનો આધાર પણ શો ! એ બધા કરતાં કદાચ મહાસિંગજીના ભાઇ ગણીને તમારા ઉપર વહેમ લાવી તમારી પણ પરમેશ્વર ન કરે ને મહાસિંગજી જેવીજ વલેહ કરી તો તમો બંને ભાઇને કોણ છોડાવશે ? મારૂભૂમિને સ્વતંત્રતા આપવા, મુસલમાનોને મારી કહાડવા ને રાઠોડોને નિર્ભય કરી રાઠોડરાજ્ય સ્થાપવા, દુર્ગાદાસ મેદાન પડ્યો છે. પણ તેજ જો મુસલમાનોને હાથે પકડાયો તો પછી તમારો છૂટકો કરનાર બીજો કયો દુર્ગાદાસ ઉભો થનાર છે ? માટે કાકા, હું કહું છું તે રીતે છૂપી મદદ આપો. એટલે દુર્ગાદાસને અમે ઘેરામાંથી છોડાવીએ તો એ છૂટો થએલો સિંહ, શું નહિ કરી શકે ? તે છૂટો થયા પછી અમે મહાસિંગજીને છોડાવવા જઇશું; ને જો એકવાર જય મેળવી તેમને છોડાવી શકયા, તો ઘણા રાઠોડ સરદારો મદદે આવી મળશે. એટલે આપણે ધારેલી—મારવાડને સ્વતંત્ર કરવાની મુરાદ હાંસલ કરતાં વાર લાગશે નહિ.

કલ્યાણસિંગે વિચાર્યું કે માનસિંગના વિચાર હવામાં બાચકા ભરવા જેવા—બાથમાં આભ લેવા જેવા કે શેખસલ્લીની વાત જેવા છે. તોપણ એટલું તો ખરૂં કે કદાચ મુસલમાનો વહેમાઇને મારી

પણ મહાસિંગ જેવી વલેહ કરે. તેમ થાય તો અમારો છૂટકારો કરનાર કોઈ નથી. માટે દુર્ગાદાસને મદદ તો કરવી. થોડાં ઘણાં માણસો છે તે આપી અત્યારેજ વિદાય કરીએ તો મુસલમાનો જાણશે નહિ અને કદાચ એજ મદદથી દુર્ગાદાસ છૂટયો તો ભાઈનો પણ છુટકારો થશે. એ પણ ઠીકજ છે. આપણે ક્યાં મેદાનમાં પડવું છે કે જાહેરમાં આવવું છે? એવો વિચાર કરી તે બોલ્યો, ભાઈ માનસિંગ અત્યારે મારાં સઘળાં માણસો એકઠાં કરીશ તો ભાગ્યે ત્રીશેક થશે. એથી વધારે મદદ મારાથી થઈ શકે તેમ નથી. એમ કહી તેણે પોતાનાં માણસો એકઠાં કરી તેમને હથીઆરો આપ્યાં. ને માનસિંગ જ્યાં લેઈ જાય ને જે કામ સોંપે તે કરવું, અને મરતા સુધી માનસિંગના હુકમમાં રહી તેનું રક્ષણ કરવું, એવો હુકમ આપ્યો.

કરણસિંગ જે અત્યાર સુધી મુંગો ઉભો રહ્યો હતો, તેણે દુર્ગાદાસની રતી કલ્યાણસિંગનો ઉપકાર માન્યો. તથા આટલી પણ મદદ દુર્ગાદાસને વખતસર મળશે તો તેનો છૂટકારો થશે એમ જણાવી સંતોષ બતાવ્યો. પછી એ તથા માનસિંગ તેમની રજા લઈ માણસોની સાથે દુર્ગાદાસ તરફ છૂપી રીતે કાંઈ પણ ગરબડ થવા દીધા સિવાય જવાને પાછલી રાતના નીકળ્યા ને આડફેટે રસ્તે મુસલમાનો મળે નહિ એમ તેમની નજર ચૂકવતા આગળ ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૮ મુ.

લાલબા કસાઈ.

સોરઠો.

પાપી કરીને પાપ, ફસાવતો નિર્દોષને;
પણ પરિણામે બાપ, ખાડો ખોદે તે પડે.

આપણે લાલબાને મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠમાં મૂકી છે, તેની

હવે સંભાળ લઇએ. મહેંદ્રનાથે પાસેના ઝુંપડામાંથી લાલબાની સેવા ચાકરી કરવા માટે એક દાસી બોલાવી આણી હતી, તથા એક એલાહેદી કોટડી તેને રહેવા માટે કહાડી આપી હતી. લાલબા ત્યાં રહી, દુર્ગાદાસ વિજયી થઈ પોતાના માતપિતાનો છૂટકારો કરે, એવી પ્રભુ પ્રાર્થનામકરી, દિવસ નિર્ગમન કરતી હતી. મહેંદ્રનાથ વખતોવખત તેની ખબરઅંતર પૂછી સંભાળ લેતા હતા. લાલબાની કોટડી એવી એકાંત જગામાં કહાડી આપી હતી કે બહારના કોઇ પણ અજાણ્યા માણસને લાલબા ત્યાં છે એવું માલમ પડે નહિ. તેમ બાવાજીના મઠમાં કોઇ સ્ત્રી રહેતી હોય એવો વહેમ લાવવાનું પણ કોઇને કારણ હોય નહિ. તેથી લાલબા ત્યાં શાંતિમાં રહેવા લાગી.

લાલબાની પેઠે તેના ઉપર મોહિત થયેલો ચંદ્રસિંગ શાંત નહોતો. માંડામાં રાત્રે મારામારી થઈ તે વખતે તે લાલબાની શોધમાં મહેલની અંદર અહિં તહિં ધૂમવા લાગ્યો. જ્યારે ઘણી તજવીજ કરતાં પણ લાલબાનો પત્તો ન લાગ્યો, ત્યારે તે નાશી ગઇ હશે એવો વહેમ ખાઈ લઢાઇ બંધ કરાવી, મહાસિંગ તથા તેજબાને લેઇ તેઓ તાબડતોબ ત્યાંથી નીકળ્યા અને લાલબાની શોધને માટે સવારો દોડાવ્યા. પરંતુ તે સવારોએ પણ તેને નિરાશ કર્યો. જેમ જેમ લાલબાના પત્તાના નિરાશાના જવાબ આવતા ગયા, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે આતુર થતો ગયો. તે ક્યાં ગઇ હશે ? એને કોણ લેઈ ગયું હશે ? શી રીતે ગઇ હશે ? હવે ક્યારે ને ક્યાંથી હાથ આવશે ? શા ઉપાયથી ને કેવી રીતે હાથ આવશે ? એવા એવા સવાલો એના મનમાં ઉઠવા લાગ્યા. એમ કરતાં કરતાં રાત્રિ પડી ત્યાં રસ્તામાં તેમણે મુકામ કર્યો.

પોતાના મુકામ ઉપર ચંદ્રસિંગ રાત્રે ગમગીનીમાં કપાળે હાથ દેઇ એકાંતમાં બેઠો બેઠો શોચના કરવા લાગ્યો. શું કરવું ને કેમ કરવું ? લાલબા ક્યાં હશે ને કેમ મળશે, તેનો વિચાર કરવા

લાગ્યો. કોઈ વાતનો એને ઉકેલ પડયો નહિ. એની શોધ કોણ, ક્યારે ને કેમ લાવશે, તેની સૂઝ પડી નહિ. નોકર ઉપરા ઉપરી આવીને વાળુ કરવા માટે તેડાં કરવા લાગ્યો, પણ તેના કહેવા ઉપર તેનું ધ્યાન ખેંચાતુંજ નહોતું. એટલામાં એકદમ તેને તેજબાનું સ્મરણ થયું. તેણે ધાર્યું કે તેજબાથી લાલબાનો પત્તો મળશે. તેજબાના સ્વભાવ અને કરણીથી તે જાણીતો હતો. ગમે તેટલું પણ તે ઓરમાન માતા છે. ઓરમાયાનું હેત અરસ્પરસ હોતું નથી; ને તેજબાના સ્વભાવ પ્રમાણે તો તેનું હેત લાલબાપર હોયજ નહિ. તે જાણતો હતો કે માંડા ઉપર આફત લાવનાર માત્ર એજ હતી. તેજબાથી તેને માલમ પડયું હતું કે લાલબા દુર્ગાદાસના પક્ષમાં છે અને પોતાનો પતિ દુર્ગાદાસને મદદ મોકલી રાજ્યદ્રોહી થતો અટકે એટલાજ માટે એણે આ આફત માથે વહોરી લીધી હતી. વળી ચંદ્રસિંગે લાલબાની માગણી કરી તેમાં મદદગાર પણ તેજબા હતી. તેજબા પોતાની સગી હતી, તેથી હજુ પણ લાલબાનો પત્તો મેળવી આપવામા મદદ કરશે, એમ જણાયાથી તે તેજબા પાસે ગયો. ભાઇને મળવા આવ્યો જાણી તેજબાએ અંદર બોલાવ્યો. તે વખતે મહાસિંગ ઠાકોર બીજા ઓરડામાં ઢોલીઆ ઉપર સૂતેલો હતો. તેના ઘા પુરા રૂઝાયા નહોતા. તેવામાં તેના ઘર ઉપર અણધારી આફત આવ્યાથી, તેની લાલબાનું ને માનસિંગનું શું થયું હશે તેના શોચથી, અને તેનો જીવ ઉગારનાર મિત્ર દુર્ગાદાસ ઘેરાઇને માર્યો જશે એવા વિચારથી, તેના દુઃખમાં વધારો થયો. તેને કોઇ વાતે ચેન પડતું નહોતું. તોપણ સુખભોગમાં અંધ થએલ તેજબા તેની થોડીજ સંભાળ લેતી હતી. તેનું સઘળું ધ્યાન રાજ્યવૈભવ કેમ બચે અને રાજ્યદ્રોહી માનસિંગ ને લાલબાનો નાશ કેમ થાય, તે તરફ દોરાયલું હતું. એવામાં ચંદ્રસિંગ આવ્યો. તેના આવ્યાની ખબર મહાસિંગને પડી નહિ.

તેજબાએ પૂછયું કે કેમ ભાઇ, અત્યારે રાતની વખતે આ-

વવું થયું? તમે અમારે માટે શો ઠરાવ કર્યો? અમારા રાજ્યને તો કાંઈ આંચ આવવાની નથીને? અમે કાંઇ ગુનો કર્યો નથી. ગુનો કરનાર તો માનસિંગ ને લાલબા છે, માટે જો જો ભાઈ, અમને કાંઇ આળ ન આવે એવું કરજો. મેં તો માત્ર તમારી મદદ ઉપર સઘળું જોખમ ખેડયું છે, ને છોકરાં છૂટાં પાડયાં છે. એ બંને છોકરાં છોકરવાદ છે. આડા અવળું જોવું નહિ, લાંબું વિચારવું નહિ, અને કાંઈપણ સાંભળ્યું કે અવિચારથી ઝંપલાવવું. મેં ઘણુંએ સમજાવ્યું પણ ઓરમાયાની શીખામણ ઉપર તે કાંઈ ધ્યાન આપે? તેઓ એકનાં બે થયાં નહિ, અને હવે લતીજા લેશે. તે દિવસે મેં લાલબાને તમારી સાથે લગ્ન કરવાને ઘણુંએ સમજાવી, પણ તે તો એકની બે થઈજ નહિ. મારા મનમાં એમ હતું કે એ સગપણ થાય તો આપણું સગપણ તાજું રહે. અને તમારૂં ઘર કયાં નીચું છે? તમે પણ જુના વખતના મારવાડના ધણી છો. વળી સમયપર તમે કામના છો. પણ છોકરાં તે છોકરાં. કાચી વયમાં દીર્ઘ દૃષ્ટિ કયાંથી લાવે? ચંદ્રસિંગે કહ્યું. બા, હું તેજ માટે આવ્યો છું. તમારા રાજ્યને કાંઇ આંચ આવે નહિ ને તમારો વાળ વાંકો થાય નહિ એવી તજવીજ મેં કરી રાખી છે. એ વાતની તમારે કાળજી કરવી નહિ. પણ બા, લાલબાની મેં ઘણીએ તજવીજ કરાવી પણ કંઇ પત્તો લાગતો નથી. બહાર દરેક બારણે મારા ખાસ વિશ્વાસુ માણસોની ચોકી મૂકીને હું અંદર આવ્યો હતો. તેમનાથી તજવીજ કરતાં માલમ પડતું નથી કે લાલબા કયે બારણે થઇ નાશી ગઈ. વળી ચોકીઆતોની નજર ચૂકાવી કદાપિ નાશી ગઇ હોય એમ ધારી આસપાસ સવારો દોડાવ્યા, પણ સર્વે નિરાશ થઇ પાછા આવ્યા. કોઇ રીતે લાલબાનો પત્તો મળતો નથી. તેથી તમારી પાસે આવ્યો છું. તમે જો લાલબાને નાશી જવાનો અને છૂપાઇ રહેવાનો રસ્તો બતાવો તો.

તેજબાએ કહ્યું કે જ્યારે એ કોઇ દરવાજેથી નાશી ગઈ નથી

અને આસપાસ પત્તો લાગતો નથી ત્યારે તો હું ધારૂં છું કે એ ઘરમાં એક સળગ છે, તેની વાટે મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠમાં નીકળાય છે. એ સળંગ વાટે એ અને માનસિંગ નાશી ગયાં હશે. કેમકે માનસિંગનો પણ કાંઈ પત્તો નથી. માનસિંગે એને મઠમાં રાખી હશે. કેમકે ત્યાં લાલબા છે, એવો કોઇને વહેમ જાય નહિ. માટે તમે મઠમાં તજવીજ કરાવો તો લાલબા હાથમાં આવશે. માનસિંગ દુર્ગાદાસ ઉપર કુરબાન થએલો છે, એટલે લાલબાને મઠની શાંત, છૂપી ને સલામત જગાએ રાખીને એ તો દુર્ગાદાસ પાસે ગયો હશે. પણ મઠમાંથી લાલબા એમને એમ મળશે નહિ ને એ રાજી ખુશીથી તમારી સાથે આવશે નહિ. વળી લાલબાની મરજી નહિ હશે તો—જે નથીજ—મહેંદ્રનાથના કબજામાંથી એને લેવી એ તમને તો શું પણ પાદશાહ પંડને એ ભારે પડશે. બાવો બહુ તપસ્વી ને મહંત છે. એના શાપથી બળીને ખાખ થઈ જવાય એવો બળવાન છે. માટે બળાત્કારથી લાલબાને પકડી લવાય એમ નથી. યુક્તિથી લાવશો તો લવાશે. ચંદ્રસિંગે કહ્યું કે બા, એ કેવી યુક્તિ કરવી તે મને તો સમજાતું નથી. તમેજ કાંઈ રસ્તો બતાવો તો સારૂં. તેજબાએ કહ્યું. હું ઓરમાન છું, તથાપિ લાલબા મારી આમન્યા લોપતી નથી તેથી હું જો બોલાવું તોજ એ ખુશીથી આવશે. ચંદ્રસિંગનું તો નામ સાંભળીને નાશી જવાની, તેથી હું આ મારી વીંટી આપું છું, તે નિશાની લેઈ તમે જાઓ. પણ તમારા વેષથી તમને ઓળખશે, માટે તમે વેષ બદલીને તથા તમારૂં મુખ ઓળખાય નહિ એવી રીતે અને રાતના જજો. ત્યાં જઇ આ વીંટી બાવાને આપી કહાવજો કે તેજબાએ લાલબાને તેડવા માટે અમને મોકલ્યા છે. લાલબાને જોયા વગર એના બાપ અન્ન લેતા નથી માટે એમને અમારી સાથે મોકલો. માત્ર એજ યુક્તિથી લાલબા ફસાશે. મારી આજ્ઞા લોપશે નહિ, એના પિતા અન્ન લેતા નથી એવું સાંભળતાંજ ગમે તેવું જોખમ

બેડીને પણ એ આંધળીઆં કરશે. પુત્રીધર્મ સમજનારી ને બજાવનારી લાલબા જેવી દીકરીઓ થોડીજ છે, એમ મારે પણ એનાં વખાણ કર્યાં વગર ચાલતું નથી. માટે જેમ બને તેમ તમે જલદીથી જાઓ. નહિ તો આગળ જતાં તેમને વહેમ પડશે તો વળી ત્યાંથી બીજે ઠેકાણે એને લેઈ જશે, તો પછી પત્તો મળવો મુશ્કેલ પડશે. ચંદ્રસિંગે તેજબાની વીંટી લીધી અને તૈયારી કરવાની રજા માગી.

વેષ પાલટી, મોં માથું બાંધી ઓળખાય નહિ એવા બનીને ચંદ્રસિંગ ને ત્રણ વિશ્વાસુ નોકરો મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠ ભણી જવાને તેજ રાત્રિના નીકળી પડયા. મધ્યરાત્રિએ મઠ પાસે આવી દરવાજો ઠોકયો. બાવાજીના શિષ્યોએ તેમની રજા લેઇ દરવાજો ઉઘાડયો ને તેમને અંદર લીધા. ઠરાવ પ્રમાણે ચંદ્રસિંગે વીંટી આપીને સઘળી વાતથી બાવાજીને વાકેફ કર્યા. બાવાજીએ અંદર જઇ લાલબાને જગાડી ને વીંટી આપી તેજબાનો કહાવેલો સંદેશો કહ્યો. તે સાંભળી લાલબા ઉઠીને ઉભી થઇ. મહેંદ્રનાથે કહ્યું કે બેટા તું જવાને તૈયાર થઇ, એ તારા પુત્રીધર્મને ધન્ય છે. પણ કદાચ આ વીંટી તેજબા પાસેથી પડી ગઇ હોય કે જોરાવરીથી લેઇ લીધી હોય ને કાંઈ દગો હોય ત્યારે ? એ પુરૂષ કોણ છે તે કાંઈ ઓળખતા નથી માટે આવા ભયના વખતમાં તને માત્ર વીંટીને આધારે મોકલવી એ, મને ભય ભરેલું લાગે છે. લાલબાએ કહ્યું કે, દગો કોઇનો સગો નથી. કરશે તે પામશે. ખોદશે તે પડશે તેજબાનું હેત તો ઓરમાયાંના જેવુંજ છે. પણ આજસુધી મેં એમની આજ્ઞા મારાં સગાં માતુશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે પાળી છે. વળી મારી સ્થિતિથી અજાણ્યા હોવાથી મારા પિતાજી અજાણતા નહિ હોય એ વાત પણ સંભવિત છે. મારા પિતાજીના ઘા રૂઝાયા નથી. દુર્ગાદાસ કે જેણે એમનો પ્રાણ બચાવ્યો તેને સંકટમાંથી છોડવવાને કરવા ધારેલી મદદ રખડી તથા ઘર ઉપર અ-

ગુધારી આફત આવી. તેમાં મારૂં શું થયું છે તે એમના જાણવામાં નહિ આવ્યાથી એ ઘણા ચિંતાતુર રહેતા હશે ને નહિ જમતા હોય. એવે વખતે આ સંદેશો સાચો હોય ને હું જાઉં નહિ તો એમને કેટલું દુઃખ થાય ? માટે કદાચ દગો હોય તો તેમાં પડવાનું જોખમ ખેડીને પણ મારે જવું જોઇએ, એમ મારી નજરમાં આવે છે બાવાજીએ કહ્યું કે ધન્ય છે બેટા તારા પુત્રીધર્મને, અને લાગણીને. તું જા, અને પ્રભુ તારૂં રક્ષણ કરશે. સાચાનો બેલી ઇશ્વર છે. માટે તૈયાર થા ને જા. તારાં માતાપિતાને મારો આશીર્વાદ કહેજે અને દુર્ગાદાસે એમને આપેલી પેટી મારી પાસે સલામત છે એમ કહેજે. એમ કહીને આશીર્વાદ આપી પેલા અજાણ્યા માણસો સાથે લાલબાને બાવાજીએ વિદાય કરી.

પ્રકરણ ૯ મું.

દુર્ગાદાસનો છૂટકારો ને સોજીત જીતવું.

બારે વરસાં બીહ, પાંડવ હી રહીયાં પ્રછન;
દુર્ગાએ કો દીહ, અછતો રહ્યો ન આસોત.

મતલબ—બાર વરસ સુધી ડરીને પાંડવ પણ છુપા રહ્યા હતા, પણ આસકરણના પુત્ર દુર્ગાદાસ તું તો એક દિવસ પણ છુપો રહ્યો નહિ.

આણી તરફ દુર્ગાદાસ અરવલ્લીની ખીણોમાં ઘેરાઈ પડયો છે, તેની આસપાસ મુસલમાન લશ્કરનો જાપતો મજબૂતીથી રહેલો છે. તેથી તે દિન પ્રતિદિન વધારે ને વધારે સંકડામણમાં આવતો ગયો. ખાવાનું ખૂટયું ને વનમાંથી મળતાં કંદમૂળ ને ફળફળાદિ

પણ ખૂટવા લાગ્યાં. પોતાનાં માણસો ખોરાક વગર નબળાં થઇ ગયાં, તોપણ તેઓ દુર્ગાદાસને ત્યજીને જવાની ના પાડવા લાગ્યાં. દુર્ગાદાસનો મુખ્ય આધાર માત્ર મહાસિંગ તરફથી મળવાની મદદ ઉપર હતો. દિવસ ઉપર દિવસ જવા લાગ્યા પણ એ મદદની કાંઈ પણ નિશાની જણાઈ નહિ. તેમ મુસલમાનો ઉપર છાપો મારીને બહાર નીકળી જવાય તેમ પણ નહોતું. એક વિકટ માર્ગ જ્યાંથી નાસી જવાય એવું નથી એમ મુસલમાનો માનતા હતા અને તેથી તે માર્ગની સંભાળ રાખવાની મુસલમાન સરદારે થોડી-જ કાળજી રાખી હતી, તેજ માર્ગ માત્ર દુર્ગાદાસને કે તેના માણ-સોને નાશી જવાનો હતો. એક રાત્રે દુર્ગાદાસે પોતાનાં માણસો ભેળાં કરીને કહ્યું કે ભાઇઓ, મેં જે આશાથી આ ઝુંડો રોપ્યો તે આશા સફળ થવામાં પરમેશ્વર સાનુકૂળ હોય એમ લાગતું નથી. મારૂભૂમિને સ્વતંત્ર કરવાનું માન મળવાનું આપણા ભવિષ્યમાં જણાતું નથી. મારૂભૂમિને સ્વતંત્ર થવાનો કોઇપણ સમય હોય તો તે માત્ર આ હતો. પણ મુસલમાનોથી ચંપાઈ ગએલા બા-યલા મારવાડીઓ આ અમૂલ્ય સમય ગુમાવે છે. ગયો અવસર ફરીને આવવાનો નથી. આપણે મુઠીભરે એ મહાભારત કામ કર-વાને માથે ઉઠાવ્યું હતું. જે મહાસિંગજી જેવા બહાદુર રાઠોડો હજુ મારવાડમાં છે, અને તે આપણને સહાય કરશે, એમ સમ-જીને ઉઠાવ્યું હતું. પણ મારૂદેશને કમનસીબે એ બહાદુર વીર પણ મુસલમાનોથી ડરી ગયા એમ જણાય છે. તો હવે આપણું કર્તવ્ય એજ છે કે આપણે છૂટા પડવું. ભાઇઓ, મેં તો પણ લીધું છે કે "મરવું કે મારૂદેશ સ્વતંત્ર કરવો, તે વગર તરવાર મ્યાન કરવી નહિ." પણ મારી સાથે તમારે ભૂખે મરવાની કે ક્યાંઈ મરવાની જરૂર નથી. પરમેશ્વર ફરીને આવો સંજોગ મેળવે અને કોઈ બીજો દુર્ગાદાસ મળે ત્યાં સુધી તમે તમારે ઘેર જઇ તમારો ધંધો કરો. ભાઇઓ, તમે જાઓ; અને તમારા સરદારના

આ છેલ્લા બોલ યાદ રાખજો. હું તો મારા નસીબને આધીન થઇશ. પ્રભુ તમને સહાય થાઓ.*

આ સાંભળી જે સાઠ માણસો એની સાથે હતા તે સઘળા એકે અવાજે બોલી ઉઠયા. આ શું બોલો છો ? અમારૂં ને તમારૂં નસીબ સાથે જોડાએલું છે. જ્યાં સુધી આ ખોળીઆમાં જીવ છે ત્યાં સુધી અમે તમારાથી જૂદા પડવાના નથી તમારો ધંધો છે તેજ અમારો ધંધો છે, ને જે તમારૂં પણ છે તેજ અમારૂં પણ છે. અમે તમારાથી છૂટા પડવાના નથી. મરીશું કે મારૂદેશ સ્વતંત્ર કરીશું.

એટલામાં દુર્ગાદાસના શરવા કાને "રામ બોલો ભાઇ રામ" નો અવાજ પડયો. અત્યારે કોણ મરી ગયું હશે, કયાં લેઇ જતા હશે, કયાંથી લાવતા હશે, આવો વિચાર દુર્ગાદાસ કરે છે, એટલામાં ચાર જણાએ ઉચકેલી ઠાઠડી આગળ છે અને આગળ એક જણે અગ્નિ સળગાવવાની તોલડી લીધેલી છે ને પાછળ કેટલાક સ્મશાનીઆ ચાલે છે, એવો દેખાવ નજરે પડયો. જોતજોતામાં તે ડાઘુઓએ ઠાઠડી દુર્ગાદાસની પાસે લાવીને મૂકી. આ શું છે, એમ જાણી તે અચંબામાં પડયો. તેમાંથી તે મુક્ત થાય

---

* દુર્ગાદાસના આ અરણ્યવાસના સમયમાં એ કેવી રીતે રહે છે એની તપાસ કરવાને એક છુપો માણસ પાદશાહે મોકલ્યો હતો, તે તપાસ કરી પાદશાહ પાસે ગયો ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે કેમ શી ખબર લાવ્યા ? જાસુસે કહ્યું કે પાદશાહ સલામત, દુર્ગાદાસ ઘોડા ઉપર રહ્યો રહ્યો ભાલાથી ભાખર શેકી ઘોડા ઉપર બેઠો બેઠોજ ખાય છે એવો સાવધ છે. પાદશાહ હાથ પછાડી બોલ્યો કે " એવો સાવધ નર આપણે હાથ આવવાનો નથી. " ઘોડા ઉપરથી ભાલાવડે ભાખર ફેરવતા દુર્ગાદાસનું ચિત્ર છે એમ મેં સાંભળ્યું હતું, પણ જોધપુરમાં મેં સઘળે તપાસ કરી પણ એ ચિત્ર હાથ લાગ્યું નહિ.

તે પહેલાં તો ઠાઠડી છોડી કે અંદરથી એક અરાડ વરસનો જુવાન કૂદીને આગળ આવી દુર્ગાદાસને પગે પડયો. રૂપસિંગ રાઠોડ જે અત્યાર સુધી એક બાજુએ હતા, તે આગળ આવીને બોલ્યા. ઠાકોર દુર્ગાદાસ, આપની જય થાઓ, મહાસિંગજી ઠાકોરે આપને મદદ કરવાને માણુસો એકઠાં કર્યાં હતાં તેમાંનુ પાયદળ આપીને મને મોકલ્યો છે, ને બીજા ત્રણુસેં સવારો તેમનો ભત્રીજો માન-સિંગ લેઇને પાછળથી આવી પહોંચે છે. દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે મુસ-લમાનોના આવા જબરા ઘેરામાં માનસિંગ શી રીતે આવી શકશે? પણ વારૂ, કરણુસિંગ ઠાકોર તમને મળ્યા હતા? રૂપસિંગે પૂછ્યું, કયા, દેબારીવાળા? ના, તે અમને મળ્યા નથી. અમે તો મહા મુશ્કેલીથી આવ્યા છીએ. માંડેથી નીકળ્યા પછી રસ્તામાં મુસલ-માનોનાં ધાડાં ને ધાડાં જણુાવા લાગ્યાં. આ ડુંગરા તો બે ત્રણુ ગાઉ સુધી ઘેરીને મુસલમાનો પડયા છે. એ ઘેરામાંથી અવાય એવો કોઈ માર્ગ નથી. તેથી અમે તો ત્યાંથી પૂર્વમાં વળીને દક્ષિણમાં વળી મોટો ચક્રાવો ખાઇ આ રસ્તે અહિં આવવાને નીકળ્યા. પણ જ્યાં જઇએ ત્યાં દાઢીવાળા તો ખરાજ. અમે તેમની નજર ચૂકાવી આડફેડે રસ્તે આડાઅવળી જતા આવતા હતા. એટ-લામાં આ જુવાન મળ્યો. એણે અમને પૂછ્યું કે તમે કયાં જાઓ છો? જો દુર્ગાદાસ પાસે જતા હો તો મને સાથે લેઈ જાઓ. હું તમને બહુ કામ લાગીશ. પ્રથમ તો મારૂં માનો તો હું કહું છું કે તમે આ પ્રમાણે જશો તો મુસલમાનો તમને જવા નહિ દે. માટે હું મડદું થાઉં ને તમે બધા સ્મશાનીઆ થાઓ. મને ઠાઠડીમાં બાંધો ને રામ બોલો ભાઈ રામ કરતા ચાલો. મુસલ-માનો પૂછે તો કહેવું કે ભાઇ, આ જુવાન સંધ્યાકાળે મરી ગયો, તેને જુવાનનું મરણુ એટલે અમારે અત્યારે સ્મશાનમાં લેઈ ગયા વગર ચાલે નહિ, તેથી લેઈ જઇએ છીએ. અમે એની સલાહ માનીને તેમ કર્યું. પણ જો તે પ્રમાણે ન કર્યું હોત તો

અમે મુસલમાનોથી સપડાઈ જાત. એ ત્રણ વખત મુસલમાનોએ અમને રોક્યા. અમે રખેને તમારે માટે ખોરાકી લાવતા હોઇએ, એમ ધારી તેમણે એ ત્રણ જગાએ ઠાઠડી છોડાવી. પણ આ જુવાન એવો શ્વાસ રૂંધી પડેલો કે તેમણે એને મડદુંજ જાણ્યું. તેથી અમને આવવા દીધા. એ પ્રમાણે આ સઘળા માણસોને સાચવીને સલામત લાવનાર હું નથી, પણ એ બહાદુર જુવાન છે.

આ સાંભળી દુર્ગાદાસ એ જુવાન છોકરા તરફ ફરીને બોલ્યો. ઓ બહાદુર વીરા, આ ઘેરાયલા દુર્ગાદાસને માટે અણીની વખતે સલામતીથી સહાય લેઈ આવનાર જુવાન તું કોણ છે? અને તારૂં નામ શું? તે બોલ્યો કે હું મારૂપુત્ર ગંભીરસિંહ રાઠોડ છું. મારૂ-ભૂમિને સ્વતંત્ર કરવાને મેદાન પડનાર દુર્ગાદાસની ખબર મળ-વાથી તેની ખોળ કરવાને છાનોમાનો ઘેરથી નીકળી અહિં આવતો હતો, તેવામાં આ માણસો મળ્યાં, તેમની સાથે તમે જોયું તે રીતે હું અહિં આવ્યોછું. હવે હું ઇચ્છું છું કે મને જીવતા સુધી તમારી સાથેજ રાખજો. તમારે ડાબે પડખે રહી લઢાઇના મેદા-નમાં તરવારદેવીને ભોગ આપવાની મને પરવાનગી આપશો તો હું મોટો આભારી થઇશ. દુર્ગાદાસ હસીને બોલ્યો, ગંભીરસિંગ તું મારો નાનો ભાઈ છે. મારો ભાઇ જશકરણ જમણે ને તું ડાબે પડખે રહી સુખેથી લડજો. અને તારી સાથે આ તારો ભત્રીજો તેજકરણ રહેશે. ગંભીરે તેજકરણ તરફ ફરીને હાથેહાથ મેળવ્યા.

આ નવી મદદ આવ્યાથી તરતજ તેનો લાભ લેવો જો-ઇએ એવો દુર્ગાદાસે વિચાર કરી નવાં આવેલાં માણસોને કહ્યું કે ભાઇઓ, આપણે ચાલો. ખોરાકી વગર અશક્ત થઈ ગએલા આ માણસોને લેઇ અહિંથી મેદાન પડીએ. વાયવ્ય કોણનો માર્ગ વધારે વિકટ હોવાથી મુસલમાનોએ થોડી સંભાળ રાખી છે, ત્યાં થઇને આપણે નીકળી જઇએ. ત્યાં જે કાંઇ થોડો પહેરો રાખ્યો છે, તેમાંથી કોઇને બચવા દેવો નહિ એટલે બાકીનાને આપણા

નાઠાની ખબર પડશે નહિ. સવારે જાણશે ત્યાં સુધીમાં તો આપણે સલામત જતા રહીશું. તમે મુસાફરીના થાકથી થાક્યા તો હશો, પણ આ કામમાં જેટલી ઢીલ કરીશું તેટલું આપણને નુકશાન થશે. એ સાંભળી સઘળા બોલી ઉઠયા. બહાદુર સરદાર, અમે થાક્યા નથી. અમને અત્યારે ને હવે પછી અમારો ધણી માનસિંગ આવી મળે ત્યાંસુધી જ્યાં લેઇ જશો ને જે કામ સોંપશો તે અમે આ ખોળીઆમાં પ્રાણ હશે ત્યાંસુધી બજાવીશું. ગંભીરસિંગ બોલ્યો, મોટા ભાઇ ચાલો. આપ રસ્તો બતાવો એટલે આપને પડખે આપનો નાનો ભાઈ ઉભોજ જાણજો. દુર્ગાદાસ હસીને બોલ્યો. ભાઇઓ, નવા આવેલામાંથી અરધા આગળ મારી સાથે ચાલો ને અરધા રૂપસિંગ રાઠોડ, આપ પાછળ રહીને લાવો; ને વચમાં ભૂખમરાથી આ નબળા થએલાને રાખો કે મુસલમાનોનાં મારાથી તેમને આગળથી ને પાછળથી બચાવી શકાય. એમ એમ કહી જુના માણસોને વચમાં રાખી દુર્ગાદાસ આગળ ચાલ્યો.

ડુંગરાની કઢણો એવી હતી કે જેવા તેવા માણસોના તો હાંઝાજ ગગડી જાય. એ કઢણો ચૂપકીથી ચઢ ઉતર કરતાં કરતાં એ ડુંગરા વચેની બારીમાં આવી પહોંચ્યા. મુસલમાન સિપાઇઓ ત્યાં થોડાજ હતા. તેમને ખુદાને આશરે મોકલી રજપુતો આગળ ચાલ્યા. મુસલમાનોમાંથી એકપણ ન બચ્યો કે તે પોતાના સોબતીઓને ખબર આપે. હરોલમાંના દુર્ગાદાસ, જશકરણ, ગંભીર અને તેજકરણે તરવારનો એવો તો ઝપાટો ચલાવ્યો કે તેમની પાછળ ચાલનારની તરવારને લોહી ચાખવાનો વારોજ ન આવ્યો. મુસલમાનો અણચિંત્યા રજપુતોના હુમલાનો ભોગ થઇ પડયા. તેઓ આ જગા સલામત છે એમ ધારી ગાફલ રહ્યા તેનું તેમને આ ફળ મળ્યું.

રજપુતોએ રાત્રે ને રાત્રે રસ્તો કાપવા માંડયો, ને સવારનો પહોર થતામાં તો મુસલમાનોને ડુંગરાની ખાણોમાં ઉંઘતા મૂકી કે-

ટલેક દૂર નીકળી ગયા. દુર્ગાદાસ સૌથી આગળ ચાલતો હતો. હજુ ભળભાંખળું થયું નહોતું. અજવાળાની ને અંધારાની લઢાઇ ચાલતી હતી. પાછલી રાતનો ચંદ્રમા પોતાનું મુખ પૂર્વમાં પ્રકાશતો હતો. દૂરથી કોઇ કોઈ ડુંગરાની ભેખડો ઉપર આવેલાં ભીલનાં છાપરાંમાંથી પાછલી રાતના એકલા મરઘાનો અવાજ આવતો હતો. તેવામાં આ પ્રમાણે દુર્ગાદાસના સાંભળવામાં આવ્યું. મને શા માટે બાંધી છે. હું આ ડુંગરામાંથી નાસીને કયાં જવાની હતી. મારા ઉપર આ સીતમ શા માટે ગુજારો છો. મેં તમારો શો અપરાધ કર્યો છે. આવાં કરૂણાજનક વાકયો સાંભળી દુર્ગાદાસના પગ સ્વાભાવિક રીતેજ એ અવાજ તરફ વળ્યા. તેણે પોતાનાં માણસોને ત્યાં ઉભા રાખ્યાં ને પોતે આગળ ચાલ્યો. જશકરણ, ગંભીર ને તેજકરણ તેને પગલે પગલે પાછળ ચાલ્યા. એટલામાં કોઇ સ્ત્રીના " મને મારીરે, મને કોઇ છોડાવો રે " એવી એક ભયંકર ચીસ સાંભળી. દુર્ગાદાસને તેના સોબતી દોડતા ત્યાં જઇ પહોંચ્યા, તો કોઇ પુરૂષ કોઈ સ્ત્રીના ઉપર બળાત્કાર કરવા જતો જણાયો. તે સ્ત્રી તેનાથી દૂર ખસી જઈ ચીસ પાડી થરથર કાંપતી ઉભી હતી. દુર્ગાદાસે ત્યાં આવી બૂમ પાડીને કહ્યું, કેમ રે પાપી. આ સ્ત્રી ઉપર કેમ જુલમ કરે છે ? આવા ડુંગરાની ભયંકર જગામાં આ કોણ સ્ત્રીને તું લેઇ આવી પાપી કર્મ કરવાને તૈયાર થયો છે ? પેલો પુરૂષ જબરદસ્ત હતો, તે તરતજ તરવાર ઉઘાડી દુર્ગાદાસ ઉપર કૂદી પડયો, ને બોલ્યો કે આ ધર્માત્માનો ઢોંગી તું કોણ છે ! ને અહિં શા માટે આવ્યો છે ? એમ કહી તરવાર ઉગામે છે એટલામાં તો તે ઘાયલ થઈ નીચે પડયો. દુર્ગાદાસ વાત કરતો હતો એટલામાં ગંભીર તેની પડખે કૂદી આવ્યો ને એક ઝપાટે પેલા પાપીને નીચે પાડયો. દુર્ગાદાસ તે બાઈ પાસે ગયો એટલે તે કરગરવા લાગી કે ભાઇ, તમે મને આ પાપી પાસે મૂકી જશો નહિ. મને એના હાથમાંથી છો-

ડાવી કોઈ નિર્ભય જગાએ લેઇ જાઓ. આ સાંભળતાંજ ગંભીર બોલી ઉઠયો કે અરે ! બેન તું અહિં ક્યાંથી ? લાલબા તને અહિં લાવનાર આ પાપી કોણ છે? લાલબાએ કહ્યું, કોણ ભાઇ તું ગંભીર કે ? મને તું આ પાપીની પાસેથી લેઇ જા. પછી એ કોણ છે તે હું તને કહીશ. ગંભીરે કહ્યું. બેન, હવે તું સલામત છે. મારી સાથે સુખેથી ચાલ. અમે પગપ્યાદા છીએ માટે તારે ચાલવું પડશે. તારાથી ચલાશે કે ? નહિ રે, ભાઇ આ પાપીનો ઘોડો આ પાછળ ખીણમાં બાંધેલો છે. અને ત્યાં એની સાથેના ત્રણ માણસોના ત્રણ ને એક મારો ઘોડો છે. આ સાંભળતાં દુર્ગાદાસે વધારે પૂછપરછ કર્યા વગરજ આગળ ચાલવા માંડયું. ખીણમાંના માણસો આ નાગી તરવારોવાળા પોતાના ઉપર ધસી આવતા જોઇ પલાયન કરી ગયા. એટલે પાંચે ઘોડા હાથ આવ્યા તેના ઉપર આ પાંચે સવાર થઈ પોતાનાં માણસોને આવી મળ્યા. પેલો ઘાયલ થએલો અચેત પડેલો હોવાથી તે મરી ગયો હશે એમ ધારી તેની તરવાર લેઇ તેને ત્યાંજ ગીધ કાગડાનો ભક્ષ થઇ પડવાને રહેવા દીધો.

હવે ગંભીરે પૂછ્યું કે બેન લાલબા, એ પાપી જીવ કોણ હતો, ને તું એના હાથમાં શી રીતે સપડાઇ ગઈ? લાલબાએ કહ્યું, ભાઇ, એ ચંદ્રસિંગ પડીઆર. જેને પરણવાને મેં ના કહી હતી તે, મને મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠમાંથી છેતરીને લેઇ આવ્યો. એમ કહી તેણીએ પોતાના ઘર ઉપર શી રીતે ને શી શી આફત પડી. મહેંદ્રનાથના મઠમાં શી રીતે આવવું પડયું, ને માનસિંગ દુર્ગાદાસ માટે મદદ મેળવવાને ક્યાં ગયો છે, તે સઘળી વાત કહી. આ વાત કહેતાં દુર્ગાદાસને મદદ નહિ મળી શકવાથી મારૂદેશનો ઉદ્ધાર કેમ થશે, અને દુર્ગાદાસનું શું થશે, તથા મારાં માતાપિતાને કોણ છોડાવશે એમ કહેતાં કહેતાં એની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ, ને ડુસકાં ખાતી ખાતી પૂછવા લાગી કે ભાઇ, તું

ક્યાં જાય છે? તથા રાતની વખતે આવાં ઘોર જંગલોમાં ને ડુંગરામાં તું ક્યાંથી! તથા આ મારો છૂટકારો કરનાર વીર પુરૂષ કોણ છે, તે કહે. આ સાંભળી ગંભીરે કહ્યું કે બેન, જેને માટે તમે આટલી બધી કાળજી રાખો છો, તેજ આ દુર્ગાદાસ, મારા મોટા ભાઇ છે. આપણે ઘેરથી રૂપસિંગ રાઠોડ જે મદદ લેઇ આવ્યા હતા, તે મદદની સાથે હું એમને જઇ મળ્યો, ને મુસલમાનોના ઘેરામાંથી છુટી અમે અત્યારેજ બહાર નીકળ્યા છીએ. લાલબાએ એ સાંભળી દુર્ગાદાસ તરફ નિર્દોષ પ્રેમી આંખે જોઈ નમન કર્યું. દુર્ગાદાસે કહ્યું, મારા મિત્ર મહાસિંગજીની પુત્રી તે તું મારી પુત્રીતુલ્ય છે, પણ અમારે યુદ્ધનું ભયંકર કામ કરવાનું છે માટે તને કોઈ નિર્ભય જગાએ મૂકવી જોઇએ.

એ સાંભળી લાલબા બોલી, કાકા, મને આવા અઘોર જંગલમાં દુશ્મનોના ફરતા દળમાં કયી સલામત જગાએ મૂકશો! મહેંદ્રનાથના મઠ જેવી સલામત જગાએથી પણ દગાએ મને ફસાવી, તો તે કરતાં વધારે નિર્ભય જગા આ જંગલોમાં કયાંથી મળશે? માટે તમે મને મરદનો પોશાક પહેરી તમારી સાથેજ આવવા દો. હું તમને નકામી વેઠ નહિ થઇ પડું. મને એક તરવાર આપો ને જુઓ કે હું પણ ખરી મારવાડ પુત્રીની કૂખે અવતરી છું કે નહિ. રજપુતસ્થાનમાં તારા ને જવાહીર બાઈ જેવી થઇ ગઇ તેવી નામના કરવાનું મને બહુ મન છે. માટે જો મારૂં હિત ચહાતા હો તો તમે મને મરદના પોશાકમાં સાથેજ લો. એને એકલી કોઇ ઝુંપડામાં ભીલને ભરોસે રાખવા કરતાં પુરૂષના વેશમાં સાથેજ લેવી ઠીક પડશે, એમ ધારી દુર્ગાદાસે લાલબાને સાથે લીધી

એમ કરતાં સવાર પડી. ચંદ્રમાએ પોતાનું તેજ કમી કર્યું સૂર્યનારાયણે પૂર્વમાં પોતાનું મુખ પ્રકાશ્યું. સૂર્યના સોનેરી કિરણથી પૃથ્વીમાતા છવાઇ ગઈ. એવામાં એક નાના નાળામાં તેઓ દાતણ પાણી કરવા લાગ્યા. અસ્ત્ર હથીઆર બંધ રહ્યા ને અર-

ધા દાતણુ પાણીએ વળગ્યા. એ રીતે સઘળા પરવારી તૈયાર થાય છે કે દૂરથી ઘોડાની ખરીઓના ખડખડાટ સંભળાયા. બે જણા આગળ ચાલતા હતા. બોકાની બાંધેલી હોવાથી તેઓ કોણ છે એ દૂરથી ઓળખાય તેમ નહોતું તોપણ પોશાકપરથી તેઓ શત્રુ નહિ, પણ મિત્ર, જાતભાઇ છે એમ જણાયું. એટલામાં બેમાંથી એક જણે આગળ આવી દુર્ગાદાસને રામ રામ કર્યા, કે બીજાએ કાકા સાહેબ, રામ રામ એવો પોકાર માર્યો. દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે કેમ, કરણુસિંગ, મહાસિંગ ઠાકોરનો બહાદુર ભત્રીજો માનસિંગ તે આજ કે? કરણુસિંગે હા કહ્યાથી દુર્ગાદાસ તેને ઘણા હેતથી ભેટયો. એટલે પુરૂષના વેષમાં લાલબાએ કહ્યું કે ભાઇ, રામ રામ. માનસિંગ લાલબાને તરત પિછાની શકયો નહોતો. પણ તેનો અવાજ સાંભળ્યો ત્યારે તેના તરફ જોઇને આશ્ચર્ય પામ્યો ને પૂછ્યું કે બેન, તું અહિં કયાંથી? મહેંદ્રનાથના મઠમાંથી તું એકલી શી રીતે આવી મળી? ને તે પણ પુરૂષના વેષમાં? ગંભીરે આગળ આવી પોતાના મામાના છોકરાનો (માનસિંગની ફોઇનો છોકરો ગંભીરસિંગ હતો તેથી) હાથ પકડયો. બંને જણા મળ્યા ને પોતાની તથા લાલબાની હકીકતથી ગંભીરે માનસિંગને વાકેફ કરી તેના મનની બેતેજારી દૂર કરી.

હવે માનસિંગે દુર્ગાદાસ તરફ ફરીને કહ્યું કે કાકાસાહેબ, હવે આપણે સોજીતગઢ ઉપર જવું જોઇએ એ ગઢ જીતીને મારા કાકાને છોડાવ્યા કે બીજા ઘણા મારૂસરદારો આપણી મદદે આવશે. જેઓ મુસલમાનોથી ડરીને ભરાઇ બેઠા છે તેમને આપણા વિજયથી હિંમત આવશે. તેમ થશે એટલે મારૂભૂમિની સ્વતંત્રતા દૂર નથી એમ નક્કી જાણવું. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે ભાઈ, હું પણ એજ વિચાર કરૂં છું. આપણે આજેજ રાત્રે એકદમ સોજીતગઢ ઉપર જઇને છાપો મારવો જોઇએ. ગઢ મજબૂત છે ને તેના રક્ષણાર્થે મુસલમાની લશ્કર પણ ઘણું હશે. આપણી પાસે હુમલો કરી એ

ગઢ જીતવા જેટલાં માણસો નથી માટે છાપો મારી મુસલમાનોને અસાવધ પકડવામાંજ આપણી ફતેહ છે, એમ મને લાગે છે. માટે આજે બપોરના આ સામેની ખીણમાં એક ગામડું છે, ત્યાંના લોકો પાસેથી ખોરાક મેળવી ત્યાંજ છૂપાઈ રહીશું, ને રાતના સોજીતગઢ ઉપર જઇશું.

સંધ્યાકાળ થવા આવી, સૂર્યભગવાન અસ્તાચળપર ગયા ને પૃથ્વીમાતા અંધકારથી છવાઇ ગઈ. તારાઓ એક પછી એક પ્રકાશવા લાગ્યા; એટલે રજપુતો પણ સઘળા તૈયાર થઈ એકઠા થયા. દુર્ગાદાસે પોતાના ઘોડાને આગળ ચલાવ્યો કે સર્વે તેની પાછળ ચાલ્યા. સોજીતની પાસે એક નાની ટેકરીને ઓથે દુર્ગાદાસ થોભ્યો કે સર્વે ખડા થઇ ઉભા. કોઇ પણ જરા ચેં કે ચું કરતું નહોતું. સઘળા શાંત થઇ ઉભા હતા. એ ડુંગરીની પડખેથી *સોજીતનો કિલ્લો દેખાતો હતો. કિલ્લાના દરવાજા બંધ હતા; ને બુરજો ઉપર ઝાંખુ અજવાળું દેખાતું હતું. ત્યાં પહેરેગીર સ્થિર ઉભેલો જણાતો હતો. શીઆળાની રાતની થંડીથી અકડાઇ ગએલો હોવાથી કે ઉભાં ઉભાં ઉંઘવાની ટેવથી ઉંઘી ગએલો હોવાથી તે સ્થિર મૂર્ત્તિની માફક ઉભેલો જણાતો હતો. તેથી થોડે દૂર એક બીજો ધીમે ધીમે નાગી તરવારે કોટની દીવાલ ઉપર ચાલતો હતો. તોપણ તે આ અંધારામાં ઉભેલા તેના દુશ્મનોને દેખતો નહોતો. તેમ દુર્ગાદાસ વગર બીજો કોઇ તેમનો શત્રુ પણ નહોતો. દુશ્મની જણાવેલા સઘળા માણસો કબજે આવ્યા હતા, ને ઘેરાયલો દુર્ગાદાસ છૂટો થવાની તેમને હજુ બાતમી મળી નહોતી. તેઓ હજુ તેને ડુંગરામાં ઘેરાએલો સમજતા હતા. તેથી શત્રુ આવી પહોંચશે એવી

---

* આ સોજીતનું અસલ નામ તંબાવતી હતું. તે ઉજડ થયા પછી સંવત ૧૧૧૧ માં ફરીને વસ્યું. ત્યાં સેજુલ માતા છે તે ઉપરથી એનું નામ સોજીત પડયું છે.

તેમને ફીકર પણ નહોતી. એ રીતે પહેરેગીરો બેફીકર હતા. પણ હજુ ઘણી રાત્રી ગઈ નહોતી. ગામમાં પણ લોકોનો શોરબકોર શમ્યો નહોતો. એટલામાં દરવાજા તરફથી ઝાલરના નવ ટકોરા થયા. રાતના નવ વાગ્યા છે એવી ખાત્રી થઇ. દુર્ગાદાસે સઘળાને થોડીવાર આરામ લેવાની રજા આપી, ને પોતે પણ ઘાસીઓ નાંખી નીચે બેઠો.

સઘળા ચૂપાચૂપ પોતપોતાનાં કપડાં પાથરી આરામ લેવા લાગ્યા. સઘળા થાકથી ઉંઘી ગયા. પણ દુર્ગાદાસને ઉંઘ આવતી નહોતી. જેના મનમાં ચિંતા ને ફીકર હોય, જેને કરજ કે ધન હોય, જેને મહાન્ કાર્ય કરવું હોય કે જેને માથે ભય હોય, તેને ઉંઘ કેમ આવે ? તેનું મન શાંત થઈ તેને નિરાંત કેમ વળે ? દુર્ગાદાસના મનમાં હુમલો કયાંથી કરવો ને કેમ કરવો ? નવી મદદ કેમ ને કયાંથી મેળવવી ? શી રીતે જીતવું ને સોજીત જીતી આગળ કયાં જવું ? એ બાબતના તુરંગો આવવા લાગ્યાથી તેની ઉંઘ જતી રહી. પવનને લીધે પાંદડું સરખું ખખડયાથી પણ તે ખડો થઈ જતો. પોતાના પડખામાંથી તેણે તરવાર દૂર કરીજ નહોતી. આ પ્રમાણે દુર્ગાદાસ વિચારસાગરમાં ડોલતો હતો. એમ કરતાં દશ, અગીઆર ને બાર વાગ્યા. તોપણ દુર્ગાદાસની આંખ મીંચાઈ નહિ. જેમ જેમ રાત્રી જતી ગઈ ને હુમલો કરવાનો વખત નજીક આવતો ગયો, તેમ તેમ તે વધારે ઈંતેજાર થતો ગયો. તે વધારે આતુરતાથી કિલ્લા તરફ જોવા લાગ્યો. શહેરમાં સઘળું શાંત થઇ ગયું. લોકોનો કોલાહલ શમ્યો. બુરજોપરના દીવા વધારે ઝાંખા પડતા ગયા, ને પહેરેગીરો ઉભા ઉભા હમણાં નીચે પડશે, એવા જણાવા લાગ્યા, એવામાં દૂરથી કાંઈ ઝાંખો ઓળો પોતાની તરફ આવતો જણાયો. દુર્ગાદાસ ઉઠીને તરત ઉભો થયો ને હાથમાં તરવાર લીધી, એટલે સામેથી અવાજ આવ્યો કે મોટા ભાઈ, એતો હું ગંભીર છું. ગભરાશો નહિ. દુર્ગાદાસે પૂછયું કે

ગંભીર, આટલી રાત્રે તું એકલો ક્યાં ગયો હતો? ગંભીરે કહ્યું કે ભાઇ, તમે બધાને સુવા જવાની આજ્ઞા કરી, તે વખતે હું પણ સુવા જવાના વિચારથી તમારી પાસેથી દૂર ખસ્યો. પણ જેના મનમાં ચિંતા હોય તેને ઉંઘ કેમ આવે? જેમ તમે ઉંધ્યા નથી તેમ મને પણ ઉંઘ ન આવી તેથી હું સોજીતગઢ ઉપર કઇ જગાએથી હુમલો કરવો સહેલો ને સલામત છે, તે જગાની ખોળ કરવા તમે ન જાણો તેમ છાનોમાનો નીકળ્યો. કિલ્લાની ભીંત નજીક જતા સુધીમાં ઉપરના દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં મારો ઓળો પડલો જોઈ પહેરેગીરે ટોકયો. પણ સાવચેતીથી હું તરતજ ભીંતની નજીક સુધ જવાથી તેના જોવામાં ઓળો ન આવ્યાથી તે શાંત થઇ ગયો. એ કોઇ ભૂતપ્રેતનો ઓળો સમજ્યો હશે. હું તો જમીન ઉપર ધસડાતો ધસડાતો કિલ્લાની દિવાલ તપાસતો આગળ ચાલ્યો તો એક ટેકરા આગળ તે ભીંત થોડી ઉંચી છે. ત્યાં કોઇ પહેરેગીર ઉભેલો નહોતો, ને દૂરનો એક પહેરેગીર ઝોકતો હતો. તેથી આપણે તો ભીંત ઉપર ચડવાનો મનસુબો કર્યો. ધીરે રહીને ભીંતમાં એક બાકોરૂં હતું, તેમાં પગ મૂકી ભીંતને આધારે આસ્તેથી ટેકાવી ઉભો થયો તો મારો હાથ ઉપર પહોંચ્યો. એક જબરા કૂદકાથી હું ઉપર ચઢી શકયો; એટલે આપણે તો સલામત થઇ ગયા. કોઇની દૃષ્ટિએ ન પડે તેમ ચૂપકીથી કૂદકો મારી નીચે આવ્યો, ને ગામના વતનીની માફક ગામમાં આમતેમ ફરવા લાગ્યો. ધીરે ધીરે મારા મામા મામીને કેદ કર્યા છે તે જગા, ઇનાયતખાનને રહેવાની જગા, દરવાજે જે માણસો છે તેમની સ્થીતિ સંખ્યા ને પહેરેગીરો એ વગેરે જોઇ વળ્યો. એક ઠેકાણે તો સેવક સપડાઇ જતો જતોજ બચી ગયો. છેવટે મારે ઉતરવાની જગા આગળ પહેરેગીર ઉંઘતો જોઇ, મારા હાથતો ચળવળ્યા, પણ તેથી ધોંધાટ થતાં બીજા જાગી ઉઠયા તો મારા ભોગ મળશે ને આપનો ઇરાદો ધૂળ મળશે, એમ વિચારી હાથને

વારી રાખ્યો ને આસ્તે રહી દીવો ગુલ કરી છાનો માનો ગયો હતો તેજ રસ્તે ઉતરીને તમારી પાસે આવ્યો.

આ સાંભળી દુર્ગાદાસે કહ્યું કે ભાઇ, તેં આ ઠીક ન કર્યું. એવા સાહસિક કામથી વખતે આપણી ધારેલી મતલબ અફળ જાત, અને આપણી ખરાબી થાત. જો તું સપડાયો હોત, સિપાઇઓ ચેતી ગયા હોત, કિંવા વધારે જાગૃત થયા હોત, તો કેવું પરિણામ આવત? બીજું કાંઈ નહિ, ને માત્ર તુંજ સપડાયો હોત, તો અમને તારી કેટલી ખોટ પડત? મારવાડમાં તારા જેવા ઉત્સાહી, દેશદાઝવા વીર પુરૂષોની ઘણી જરૂર છે. તેવા પુરૂષોજ ક્યાં છે? ભાઇ, તારી તો મારે ઘણી જરૂર છે. તારી ભીડ બીજાથી ભાગે તેમ નથી. માટે મારૂં પડખું છોડી મારી આજ્ઞા વગર તારે જવું નહિ. એટલું છતાં તું સલામત જઇ આવ્યો તેથી પરમેશ્વરનો હું પાડ માનુંછું. અને એથી મારી ખાત્રી થાય છે કે આજે નક્કી આપણને વિજય મળશે. તું જે સમાચાર લેઈ આવ્યો છે તે આજના હુમલા વખતે આપણને બહુ કામ લાગશે. હું મારા મનમાં એજ વિચારો ગોઠવ્યા કરતો હતો. હું જે કલ્પતો હતો તે તું નજરે જોઈ નક્કી કરી આવ્યો છે. એટલે આપણી ફતેહજ છે. હવે બાર વાગી ગયા છે ને હમણાં એક વાગશે, માટે સઘળાને ઉઠાડો એ શબ્દ સાંભળતાંજ જશકરણ ને તેજકરણ તો તેમની પડખે આવી ઉભા, લાલબા પણ ખડી થઇ ગઈ. કરણસિંગ, રૂપસિંગ ને માનસિંગ પણ આગળ આવ્યા. દુર્ગાદાસે કરણસિંગ ને રૂપસિગની સાથે સઘળા માણસોને તથા લાલબાને સોંપી, દુર્ગાદાસ, જશકરણ, તેજકરણ, ગંભીર ને માનસિંગ એ પાંચ જણા ગંભીર જઇ આવ્યો હતો તે રસ્તે ગયા ને સઘળાને દરવાજા ઉઘાડતાની સાથે એકદમ અંદર ધસી આવવાનો હુકમ આપ્યો. દુર્ગાદાસ ને તેના સોબતી ધારેલી જગાએ પહોંચ્યા કે ગંભીર ને તજકરણ નીચે દીવાલને અઢેલીને ઉભા કે તેમના ઉપર

ચઢીને દુર્ગાદાસ, જશકરણ ને માનસિંગ ઉપર આવ્યા ને પેલા બંનેને ઉપર ખેંચી લીધા. પાંચે જણા નીચે કૂદી પડી લાગલા દરવાજા નજીક ગયા. દુર્ગાદાસે એકજ ઝટકે ઝોકતા પહેરેગીરને માર્યો ને માનસિંગે દરવાજો ખોલ્યો. પહેરેગીરને મારવાની ગડબડમાં બીજા જાગી ઉઠયા. તેમાંના બે ત્રણ મરાયા ને બે ચાર નાઠા. એટલામાં સઘળા માણસો આવી પહોંચ્યા. દરવાજા બંધ કરી આગળ ચાલ્યા. ગભીરના દોર્યા સઘળા અંદરની ગઢી ભણી વળ્યા. ગઢી નજીક આવતાંમાં તો મુસલમાનોનું એક જબરૂં ટોળું આવી પહોંચ્યું. ઇનાયતખાન ઘોડેસ્વાર થઇ આગળ ચાલતો હતો. દુર્ગાદાસે એકજ ભાલાથી તેને નીચે ઢોળી પાડયો. એટલામાં મુસલમાનો તૂટી પડ્યા. ઇનાયતના શબ આગળ ઘેરી વળ્યા, ને રજપુતો ઉપર જબરો હલ્લો કર્યો, રજપુતો જરા દૂર ખસ્યા કે મુસલમાનો ઇનાયતનું શબ લઇ પાછા વળ્યા. ઇનાયત કાંઇ મરણ પામ્યો નહોતો પણ ઘાયલ થયો હતો. તેને બચાવવો એટલીજ મતલબ મુસલમાનોની હોય, એમ જણાયાથી, દુર્ગાદાસે તેને લેઇ જતાં અટકાવ કર્યો નહિ ને પોતાનાં માણસો લેઇ આગળ ચાલ્યો. દગો થયો એમ સમજી કેટલાક મુસલમાન સિપાઇઓ ગભરાયા ને ઇનાયતને લેઈ શહેર બહાર જતા રહ્યા. થોડાક રહ્યા, તે છૂટા છવાયા જૂદે જૂદે ઠેકાણે હતા, ત્યાંથી એકઠા થાય, તે પહેલાં દુર્ગાદાસે તેમને ઘેરી લેઇ તેમનાં હથીઆર છોડાવી દીધાં. કિલ્લા ઉપર રાઠોડ રાજાનો વાવટો ચઢાવી તે ગઢીમાં આવ્યો. ત્યાંના પહેરેગીરો તો આ અણધારી આવેલી આફતથી ભયભીત થઇ પહેલેથીજ નાસી ગયા હતા, તેથી ગઢીનો કબજો લેતાં દુર્ગાદાસને મહેનત પડી નહિ.

ગઢીમાં પેસી તેઓ એકદમ મહાસિંગના કેદખાનામાં ગયા ત્યાં કોઇ પહેરેગીર નહોતા. તેથી ઓરડો ઉઘાડી અંદર પેઠા. મહાસિંગ એક ઢોલીઆ ઉપર બેઠો હતો. તેની પાસે એક ચાકર

તેની સારવાર કરતો હતો. તેજબા તે વખતે અંદરના ઓરડામાં ઉંઘતી હતી. મહાસિંગને ઉંઘ આવતી નહોતી. કંટાલીઆમાં થએલા જખમો રૂઝાવા આવ્યા હતા. પણ તેના ઘર ઉપર પડેલી અણધારી આફતથી, પોતાની વ્હાલી પુત્રીના ને બહાદુર ભત્રીજાના વિયોગથી, તેમનું શું થયું હશે તેના વિચારથી, દુર્ગાદાસને હવે કોણ મદદ કરશે, તેને ઘેરામાંથી કોણ છોડાવશે, મારૂદેશની સ્વતંત્રતા હવે કેમ મેળવાશે, આ કેદખાનામાંથી અમારો છૂટકારો હવે કેમ થશે, એ સઘળા વિચારોથી તેને રાત દિવસ ઉંઘ આવતી નહોતી. તેજબા વખતોવખત તેની ખબર લેતી ને દિલાસો દેતી, અને તેથી આ બહાદુર પણ ભોળા ઠાકોરને કોઇવાર વિશ્રામ મળતો હતો, પણ તેજબાનું પાપી દીલ તેના પારખવામાં આવ્યું નહોતું. તે તેને પાક દાનતની ને પોતાના જેવા ભલા દીલની સમજતો હતો સ્ત્રીની કમઅક્કલથી એ કોઇ વાર અવળા વિચાર લાવે છે, એમ તે સમજતો હતો. ઇનાયતખાન કોઇ કોઇ વાર મહાસિંગ પાસે આવીને ખબર લેતો હતો, પણ તે તો તેને દાઝયા ઉપર ડામ બરાબર હતું કેમકે તેના ઘર ઉપર આફત લાવનાર એ ને ચંદ્રસિંગજ છે, એમ તે સમજતો હતો. ફીકરમાં ને તુરંગમાં તેની ઉંઘ જતી રહી હતી, કોઇવાર આંખ મળી જતી તો તેમાંથી એકદમ ઝબકીને જાગી ઉઠતો. આજ રાતના શહેરમાં ગરબડ થયાથી તે એકદમ ઝબકી ઉઠયો ને ખાટલામાં બેઠો થયો, ને પોતાના ચાકરને જગાડ્યા. તેમાંથી એકને પોતાની પાસે રાખી બીજાને બહાર તજવીજ કરવા મોકલ્યો. તે આવતા પહેલાં તો બારણું ખખડયું ને દુર્ગાદાસ અંદર આવ્યો. દીવો બળતો હતો તેના તેજમાં દુર્ગાદાસ આવ્યો કે મહાસિંગ આશ્ચર્ય પામીને ગભરાયો. દુર્ગાદાસ એકદમ અહિં ક્યાંથી આવે, એમ સમજી આ સ્વપ્નું તો નહિ હોય, એમ માનવા લાગ્યો. દુર્ગાદાસે આગળ આવી રામ રામ કર્યા, એટલે મહાસિંગ એકદમ ઉભો થઇ તેને

ખૂબ હેતથી ભેટયો. પછી પુરૂષના વેષમાં લાલબા, માનસિંગ, ગંભીર ને તેજકરણ આગળ આવી પગે પડ્યાં. આ બનાવે તેને અચંબામાં નાખ્યો. પુરૂષના વેષમાં લાલબાને જોઇ તેને તે ઓળખી શકયો નહિ. ધીરે ધીરે તેને શુદ્ધિ આવી. આ અચણુચ બનાવથી તેનું ગભરાએલું મન શાંત થવા લાગ્યું. એવામાં તેનો ચાકર અંદર ધસી આવ્યો, ને તેણે કહ્યું કે મહારાજ, મુસલમાનો શહેરમાંથી ભાગી જાય છે ને કેટલાક બહાદુર રજપુતોએ આવી મુસલમાનોને કાપી નાંખ્યા છે. આ સમાચાર સાંભળીને તે સમજ્યો કે મારો છૂટકારો હવે નક્કી થયોજ છે. મારૂદેશની સ્વતંત્રતા મેળવવા દુર્ગાદાસ વિજય કરી અંદર આવ્યો છે. પ્રથમ તેણે ધાર્યું હતું કે આ સર્વેને મારા જેવી સ્થિતિમાં લાવવાને મુસલમાનોએ અહિં આણેલા છે. પણ તેની એ ભ્રમણા હવે દૂર થઈ. એનું મન શાંત પડયું ને મનનો ગભરાટ શમ્યો, ત્યારે દરેક જણ તરફ ધારીને જોવા લાગ્યો. એની પ્રથમ દૃષ્ટિ એની પાસે બેઠેલી લાલબા તરફ પડી. તેને તેણે ઓળખીને કહ્યું કે લાલબા, તું આ દશાને પામી છું. વારૂ, તને સલામત આવેલી જોઇ મારૂં મન ટાઢું થયું. ભાઈ માનસિંગ, તેં બેનને ઉગારી નહોત તો તેને પાપી ચંદ્રસિંગ પકડી લેઇ ગયો હોત. અરે ! ગંભીર શું તું પણ સાથે છે ? મારી બેન ને બનેવી ક્યાં છે ? તેઓ કેમ કાંઇ જણાતાં નથી ? નાનકા! તેજકરણ તને સલામત આવેલો જોઇ હું બહુ રાજી થયો, દુર્ગાદાસ. તમારી બહાદુરી ને હોંશીઆરીથી, તમારા પરાક્રમ ને સ્વદેશાભિમાનથી, તમારી દઢતા ને દીર્ઘદષ્ટિથી, મારવાડની સ્વતંત્રના પાછી મળશે, એમાં મને લગારે શક નથી. મને તમે કહો કે હવે કિલ્લામાં શાંતિ થઇ છે કે નહિ ? દરવાજાનો બંદોબસ્ત બરાબર કર્યો છે કે નહિ ? હવે મુસલમાનો દગાથી ફાવી શકે તેમ તો નથીને ? દુર્ગાદાસે કહ્યું કે સઘળા દરવાજા બંધ કરાવી દરવાનો મૂકેલા છે ને મુસલમાનોનાં હથીઆર

છોડાવી તેમને કબજે કરવાને જશકરણ, કરણસિંગ ને રૂપસિંગને મોકલેલા છે. થોડીવારમાં તેઓ પણ આવી પહોંચ્યા ને દુર્ગાદાસને ખબર આપી કે હુકમ પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કરી છે. હવે કોઈ મુસલમાનનું ચલીયું સરખું પણ શહેરમાં ફરકતું નથી. દરવાજે રજપુતો દરવાન રાખેલા છે ને થોડાકને જાગૃતિથી રોન ફરવા મોકલ્યા છે. સઘળા મુસલમાનોનાં હથીઆર છોડાવી તેમને કેદખાનામાં કેદ કરીને ત્યાં પહેરો મૂકી અમે તમને વરધી આપવાને આવ્યા છીએ. એમ કહીને તેઓ મહાસિંગ ઠાકોરને ભેટ્યા. મહાસિંગે કહ્યું કે ભાઇઓ, હવે મને નિરાંતે ઉંઘ આવશે આજ સુધી ઉજાગરામાં રાત દિવસ ગાળ્યાં છે. આ મારી લાડકી લાલબાનું શું થયું હશે તેના વિચારમાં ને વિયોગમાં મને અન્ન પણ ભાવતું નહોતું. હવે મારૂં મન શાંત થયું. હવે અન્ન ભાવશે ને ઉંઘ આવશે. તમે પણ સર્વે થાકેલા હશો. તેમ કાલે શું થશે તે માલમ નથી. ઇનાયતને લેઇ નાઠેલા સિપાઇઓ ખબર આપશે એટલે આ ગઢ ઉપર મુસલમાનો જબરો હુમલો લાવશે. માટે કાલે તેની તમારે તૈયારી કરવી પડશે. હજુ થોડી રાત્રી છે. તેટલો વખત તમે આ પાસેના મકાનમાં આરામ લો. દુર્ગાદાસ તમે શી રીતે છૂટયા ને અહિં આવ્યા, લાલબા મેહેલમાંથી શી રીતે નાઠી ને આ વેષમાં અહિં આવી એ બધું મારે સાંભળવું છે, પણ એ વાતો કરવાનો કાલે ઘણો વખત મળશે. મારી મુખ્ય ઇંતેજારી શમી છે, માટે તમે આરામ લો. એ પ્રથમ અગત્યનું છે, તેથી જાઓ. બેટા લાલબા, તું અંદર જઈ તારી માની પાસે સુઈ જા ને માનસિંગ તું અહિંજ સુ. આ પ્રમાણે સર્વે આરામ લેવામાં પડયાં.

સવાર થયું. દુર્ગાદાસ, મહાસિંગ વગેરે સર્વે ઉઠયાં. મહાસિંગે લાલબાને તથા માનસિંગને સઘળી વીતકની વાત પૂછી દુર્ગાદાસના છૂટકારાની તથા ગંભીરના સાહસની વાત સાંભળી મહાસિંગ

ઠાકોરને નવું લોહી આવ્યું. તેજબા :લાલબાનો છૂટકારો જાણીને આશ્ચર્ય પામી. તેના ગભરાયલા ચેહેરા ઉપરથી લાલબા પામી ગઇ કે આપણા ઘરને માથે આફત લાવનાર એજ હશે. તેજબાની ધારેલી ઉમેદ ધૂળ મળી. દુર્ગાદાસ છૂટયો એટલુંજ નહિ, પણ જેને માથે તે આફત લાવનાર હતી, તેણેજ તેનો છૂટકારો કર્યો. પોતાની મૂર્ખાઇનો તે પસ્તાવો કરવા લાગી. આ બધાં કૃત્યનો પાયો નાંખનાર એ પોતેજ છે, એવું જો દુર્ગાદાસ જાણશે તો તે મારૂં શું કરશે તેનો વિચાર કરવા લાગી. પણ એ સઘળું ભોપાળું ખુલ્લું કરનાર કોઈ છેજ નહિ. દુશ્મનો વગર બીજું કોણ જાણે છે કે દુર્ગાદાસને ખબર પડશે. દુર્ગાદાસ ઉપર પ્રેમ બતાવ્યાથી ખચીત મારા ઉપર તે વહેમાશે નહિ. એવા વિચારથી તે ધીરજ લાવી. ઇનાયત નાશી ગયો ને દુર્ગાદાસ વિજયી થયો એટલે હવે આપણી જાગીરને કાંઈ જોખમ લાગવાનું નથી, એમ તે સમજી. વળી તે સુખ ભોગ ને મોજશોખના વિચારમાં પડી. ખરૂં કહીએ તો એનામાં પતિવ્રત તો હતુંજ નહિ. પતિવ્રત તે શું, તેજ એ સમજતી નહોતી. પોતાના પતિના મંદવાડમાં ને કેદખાનામાં પતિસેવા કરી પતિને ધીરજ આપવાનું તો તે કવચિતજ વિચારતી. એ વખતે પણ પોતાની જાગીરનું શું થશે ને તે કેમ બચશે કે પોતાનો વૈભવ જળવાય, તેનોજ વિચાર એ કર્યા કરતી હતી. તે દુષ્ટ, સ્વાર્થી ને નીચ વાસનાની ભરેલી હતી. પતિના સુખ દુઃખમાં ભાગ લેવાનો વિચાર તો તેને સ્વપ્નામાં પણ આવતો નહોતો. તે ઉગતાને પૂજનારી, સ્વચ્છંદી ને દુરાચારી હતી.

બીજા હાથ ઉપર લાલબા જુદાજ સ્વભાવની હતી. પોતાની ઓરમાન માતાના ગુણથી વાકેફ થયા પછી તે દરરોજ પ્રભુનો પાડ માનતી કે તેણે તેજબા જેવી દુષ્ટાની કૂખે તેને અવતાર આપ્યો નહોતો. તે શુદ્ધ મનની, પવિત્ર, ઇશ્વર ઉપર પૂર્ણ આસ્થાવાળી, સદાચરણી ને સ્વદેશભક્ત હતી. સ્વદેશની સેવા કરવા

છોડેલા દુર્ગાદાસને તેણે દીઠો પણ નહોતો, તે વખતથી તેના ઉપર તેને મમતા થઇ હતી. તે પાક દાનતની બાઇ ખરીજ રજપુતાણી હતી. દુર્ગાદાસનો છૂટકો થવાની આશા ભંગ થતી જોઇ તેની છાતી ભરાઇ આવતી. તે પોતાના ભાઇ માનસિંગને દુર્ગાદાસની સહાયે જવાની યોજના ઘડવા કહેતી; તે માત્ર સ્વદેશભક્તિથી. તે ચંદ્રસિંગના હાથમાં સપડાઇ ત્યાં સુધી મઠમાં ઇશ્વર પાસે દરરોજ પ્રાર્થના કરી એજ માગતી કે તે દુર્ગાદાસને બચાવે ને તે પોતાનાં માત પિતાને છોડાવે. ચંદ્રસિંગને હાથ સપડાયા છતાં તેણે પરમેશ્વર ઉપરની આસ્થા છોડી નહોતી. અને તેથીજ પ્રભુએ તેની પ્રાર્થના સાંભળી, દુર્ગાદાસને તેના છૂટકારા માટે મોકલ્યો. દુર્ગાદાસે તેને છોડવી ને જ્યારે તેણે જાણ્યું કે તેનો છૂટકારો કરેનાર દુર્ગાદાસજ છે, ત્યારે તેનું અંતઃકરણ ઉપકારના ભારથી કેટલું દબાઇ ગયું હશે ? એ ઉપકારમાં તેણે એના પરમ પ્રિય પિતાને બંધનમુક્ત કર્યો, ત્યારે તે પ્રભુને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી તેનું ક્ષેમ યાચવા લાગી. તેના પવિત્ર અંતઃકરણમાં કોઈ પણ વિકારનો વાસ નહોતો. તે રાત્રિ દિવસ પ્રભુ પ્રાર્થના કરી તેનો ઉપકાર માનતી ને પૂજ્યભાવથી દુર્ગાદાસનું નામ સાંભળતી. આ પ્રમાણે મા દિકરીના આચાર વિચાર ને રહેણી કરણીમાં આશમાન જમીનનો તફાવત હતો. તેટલું છતાં એક પરણેલી ને બીજી કુંવારી હતી. એક એમ સમજતી કે મારા જેવી બીજી રૂપાળી સ્ત્રી જગતમાં છેજ નહિ. ત્યારે બીજી ખરેખરી સૌંદર્યનીજ મૂર્ત્તિ ભરજુવાનીમાં તેની માના રૂપને છક્કડ ખવડાવે તેવી હતી. એક સ્વભિમાની ને બીજી નિરાભીમાની હતી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

આફતપર આફત ને જય ઉપર જય.

રણસિંગાનો રવ સુણી, રણે ન ચઢતા જેહ;
કાયર બણુચક બાયલા, નામરદા નર તેહ.

હવે લગાર ગઢીથી બહાર જઇ સોજીતની આસપાસ નજર કરીએ. કિલ્લા ઉપર રાઠોડરાજ્યનો વાવટો ઉડતો હતો; અને રજપુત પહેરેગીરો સાવચેતીથી અને દૂર દૃષ્ટિ ફેંકી પહેરો ભરતા હતા. હાથમાં બંદુક પકડેલી હતી, અને તરવાર લટકતી હતી. દરવાનો પણ જાગૃતિથી ને હોંશીઆરીથી સાવધ થઇ બેઠા હતા. મુસલ્લમાનોનું ચલીયું સરખું પણ ફરકવા દેતા નહિ. એવામાં રાજસિંગ પાતાવત પોતાનાં થોડા માણસો લેઇ પોતાની જાગીરમાં જમા ઉઘરાવવા ફરતો હતો, તેણે સોજીતગઢ ઉપર રજપુત વાવટો ફરકતો દીઠો. દરવાજા પાસે આવી દરવાનોથી ખાત્રી કરી તો તેને માલુમ પડયું કે દુર્ગાદાસે ઇનાયતને નસાડી સોજીતગઢ જીતી લીધો છે ને મહાસિંગ ચાંપાવતને છૂટા કર્યા છે. દુર્ગાદાસનાબળવાની વાત તેના સાંભળવામાં આવી હતી, પણ તેની ઠકરાત એટલી નાની હતી કે તે મારવાડનો છૂટકારો કરી શકશે એવું સ્વપ્નું પણ એને અસંભવિત લાગતું હતું. એવામાં તે ઘેરાઈ ગયાની અને મહાસિંગને કેદ કર્યાની વાત તેને કાને આવ્યાથી મારવાડની સ્વતંત્રતાની આશા ગુલ થઇ. અને તે પણ હમેશને માટે, એમ તેને જણાયું હતું. રાજસિંગ બહાદુર રાઠોડ હતો. મારવાડમાં મુસલમાની રાજ્ય થયાથી તેનું હૈયું બળતું હતું. મુસલ્લમાનોનો જુલમ જોઇ તેને જુસ્સો ભરાઇ આવતો. પણ એ ડાહ્યો હોવાથી પોતે એકલો શું કરી શકશે, એવા વિચારમાં બળતે હૈયે ફરતો હતો. તે સ્વદેશાભિમાની ને સ્વધર્માભિમાની છતાં લાચારીથી સમય આવવાની

રાહ જોતો બેઠો હતો. સોજીતના દરવાનોની વાત સાંભળી તે સમય હવે આવ્યો છે, એમ તેને લાગ્યું. તેથી તેણે ત્યાંથીજ પોતાના એક માણસને પોતાના લશ્કરને એકઠું કરી સોજીત લેઇ આવવાને મોકલ્યો, ને પોતે ગઢમાં પેઠો. ગઢીમાં જઇ પ્રથમ તે મહાસિંગ ઠાકોરને મળ્યો. એવામાં દુર્ગાદાસ પણ ત્યાં આવ્યો. મહાસિંગ ઠાકોરે એક બીજાની મુલાકાત કરાવી. રાજસિંગે કહ્યું કે બહાદુર રાઠોડ, તમે આજથી મારા ભાઈ છો. જે ઉભરો મારા મનમાં ઉભરાયા કરતો હતો, તે તમને જોવાથી શમ્યો જે કામ કરવાની મારા જેવાએ હિંમત કરી નહોતી. તે કામ તમે કરી બતાવ્યું છે. આખી રાઠોડ પ્રજા ઉપર તમે ઉપકાર કર્યો છે. મુસલમાનોના કબજામાંથી કે જુલમમાંથી છોડવવાની રાઠોડ પ્રજાની સ્વપ્નવત્ આશા તમે ખરી કરી આપી છે, જે વાત બનવી અશક્ય જણાતી હતી, તે વળી તમે સિદ્ધ કરી આપી છે, એ જોઈ મારૂં મન પ્રફુલ્લિત થયું છે. અને તેથીજ તમને આજથી મારા જ્યેષ્ટ બંધુ તરીકે સ્વીકારી તમારા હુકમને માન આપવા પ્રતિજ્ઞા લેઉં છું. માટે આજથી મને તમારા કનિષ્ઠ બંધુ તરીકે અંગીકાર કરી તેની સેવા માન્ય કરશો, એવી મારી વિનતિ છે. આજે હું મારાં ગામડામાં જમા ઉઘરાવવા નીકળ્યો હતો, એવામાં સોજીત ઉપર રાઠોડ વાવટો ઉડતો જોઇ દરવાનોથી તપાસ કરી તો તમારી કૃતેહની વાત સાંભળી. મારા હૃદયમાં દબાઇ રહેલી મારૂભૂમિની સ્વતંત્રતાની આશા, તે ફળીભૂત થએલી જોઇ હું અહિં આવ્યો છું; અને મારૂં જે કાંઈ છે તે મારૂદેશની સ્વતંત્રતા ખાતે અર્પણ કરૂં છું. અહો પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર તું દુર્ગાદાસનું હૃદય અને દઢતા સર્વ રાઠોડોને આપ, અને મારવાડની સ્વતંત્રતાના નાખેલા પાયા ઉપર મજબૂત ઇમારત ચણવાનું બળ આપ.

રાજસિંગ પાતાવતનું આ છેલ્લું વાક્ય સાંભળતાંજ દુર્ગાદાસ બોલી ઉઠ્યો. મારા નાનાભાઇ, જો તમારાજ જેવા રાઠોડો

મારી સહાયમાં મળશે તો તે મારવાડ તો શું, પણ દિલ્લીને સ્વતંત્ર કરવાને સમર્થ થશે. તમારા જેવી દેશદાઝ આપણા બીજા ભાઇઓમાં હોય, અને તે આપણી સહાયે આવે તો પછી આપણે શું ન કરી શકીએ ! એવા દૃઢ બળ આગળ હિમાચળ પણ અચળ રહેવાને શક્તિમાન ન થાય તો આલમગીર કોણ બિસાતમાં છે ! રાજસિંગજી હું તમને મારા બંધુ તરીકે સ્વીકારવામાં ભાગ્યશાળી સમજું છું. આજથી હું તમને નામ દેઇને નહિ, પણ નાનાભાઈ કહીનેજ બોલાવીશ. નાનાભાઇ, રાતની હકીકતથી તો તમે વાકેફ થયા હશો. ઈનાયત સલામત નાશી શકયો છે. તે ઘાયલ તો થયો છે, પણ જીવતા રહ્યો છે. તે જોધપુર જઇને બીજું લશ્કર લાવશે. તે પહેલાં આપણે આપણા બચાવની તૈયારી કરવી જોઇએ. આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં રસોઈ તૈયાર છે માટે જમવા પધારો એવું કહેણ આવ્યાથી સર્વે જમવાને ઉઠયા.

જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ આસપાસના ઠાકોરો પોતપોતાનાં માણસો લેઈ સોજીતમાં એકઠા થવા લાગ્યા. મારવાડમાં જાગૃતિ આવી ગઇ. થોડા દિવસ ઉપર જ્યાં શાંતિ હતી ત્યાં હથીઆરો ખખડવા લાગ્યાં. મારવાડીઓ જે મુસલમાનોના જુલમથી ચંપાઈ ગયા હતા, તે પોતાના દુઃખનો અંત આવ્યો સમજી સઘળા યોદ્ધાઓ મારૂભૂમિનો છૂટકો કરનારની વહારે આવવા નીકળ્યા. જે જુસ્સો કટાઈ ગયો હતો, તે દુર્ગાદાસની સરાણે તીવ્ર કર્યો. સઘળાના મુખમાંથી દુર્ગાદાસનું નામ નીકળવા લાગ્યું. સઘળા તેને વાહવાહ કહેવા લાગ્યા. સઘળા તેની માતાનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. સર્વે પૂજ્યબુદ્ધિથી દુર્ગાદાસનું મુખ જોવાને ઈંતેજાર થઈ સોજીતમાં ઉભરાવા લાગ્યા. રાજસિંગ પાતાવતનાં એક હજાર માણસો આવી પહોંચ્યાં. આઉવેથી સોનિંગજી ચાંપાવત પણ પોતાનાં માણસો એકઠાં કરી દુર્ગાદાસને આવી મળ્યા. દિલ્લીથી દુર્ગાદાસ સાથે બચી આવેલા રૂપસિંગ ઉદાવત,

મોહોકમસિંગ મેડતિઆ ને ભોજરાજ બિદાવત પણ પોતપોતાનાં સંપૂર્ણ સાહિત્ય સાથે દુર્ગાદાસની હજુરમાં આવી ખડા થયા. સઘળાના મુખમાંથી મારૂમાતાની સ્વતંત્રતા ને દુર્ગાદાસનાં નામ નીકળતાં; એક પછી એક એમ હથીઆરબંધ માણસોનાં ટોળાં ને ટોળાં આવવા લાગ્યાં. સોજીતગઢ રાઠોડ યોદ્ધાથી ઉભરાઇ ગયો. ઠામ ઠામ તરેહ તરેહનાં વાજાં વાગવા લાગ્યાં ને પચરંગી વાવટા ફરકવા લાગ્યા. ઘેરે ઘેર આનંદોત્સવ થઇ રહ્યો. સોજીતગઢના સર્વ લઢવૈયા હથીઆર સજી દુર્ગાદાસની સહાયે આવવાને તૈયાર થયા.

પણ હવે કેમ કરવું તેના વિચારમાં દુર્ગાદાસ પડયો. એ વિચારમાં તે કોઈ પણ દિશા જોયા વગર ચાલ્યો. એમ કરતાં તે સોજીતના ઉજડ ભાગમાં ફરતો ફરતો આવ્યો. સોજીતમાં તાજા જુસ્સાવાળું તાજું લશ્કર આવ્યું હતું. અને હજુ આવતું બંધ પડયું નહોતું. એ લશ્કરનો હવે ઉપયોગ કરવાનો હતો. પણ તે શી રીતે કરવો તે નક્કી કરવાનું હતું. લઢાઇની યોજના ઘડી કહાડવાનું એને શિર હતું. સઘળા એના દોર્યા દોરાવાના હતા. પણ તેમને ક્યાં ને શી રીતે દોરવાથી ધારેલી મુરાદ બર આવે, તે ગોઠવવાનું દુર્ગાદાસને માથે હતું. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે સોજીતનો કબજો રાજસિંગ પાતાવતને સોંપી એકદમ જોધપુર ઉપર જઈ તે જીતવું. જોધપુરમાં હજુ લશ્કરનો નવો વધારો થયો નથી. પણ સોજીત લીધાના સમાચાર પાદશાહને પહોંચશે એટલે તે વધારે લશ્કર મોકલ્યા વિના રહેવાનો નથી. એ લશ્કર આવતા પહેલાં હમણાંજ જોધપુર ઉપર ગયા તો તે આટલા લશ્કર વડે જીતવું ભારે પડશે નહિ. તાજા જુસ્સાથી ભરેલું, જયના મદમાં છકેલું લશ્કર લેઈ જવાથી સોજીતની હારથી નાઉમેદ થએલા જોધપુરના લશ્કરને એકજ સપાટામાં હરાવાશે. જોધપુર જીત્યું એટલે જે રાઠોડ પાટાયતો મારવાડની સ્વતંત્રતા ચહાતા છતાં જયની આશા ન હોવાથી હજુ અધકચરા રહેલા હશે—ઢચુંપચું

મનથી સહાય આપવાથી વેગળા રહ્યા હશે, તે પણ આવી મળશે. એ પ્રમાણે આખી રાઠોડ પ્રજા ઉઠયા પછી આલમગીરના બાપનો પણ ભાર નથી કે મારવાડની સ્વતંત્રતા પુનઃ છીનાવી શકે. માટે બીજે દિવસે જોધપુર જવું, એવો વિચાર કરી તે પાછો ફર્યો ને મુકામપર આવી પોતાનો ઠરાવ તેણે પોતાના મિત્રોને કહી સંભળાવ્યો. સઘળાએ એકે અવાજે તે વિચાર પસંદ કર્યો.

સોનિંગજીએ કહ્યું કે ભાઇ, આપણે જોધપુર જીતીશું તોપણ આલમગીર જેવા બળવાન પાદશાહ સામા આપણી જીત ટકાવી રાખવાને આપણને બીજાં હમજાતિ મોટાં રાજયોની મદદ મેળવવાની જરૂર પડશે. જજીઆ ને જાત્રાવેરાથી સઘળા રજપુતો અંદર અંદર કળકળી રહેલા છે. છતાં બહાર પડવાની હિંમત ચલાવતા નથી. પાદશાહ સામા છડે ચોક હિંમત કરે એવા માત્ર ઉદેપુરના મહારાણા રાજસિંગજી છે. તેમણે તો પાદશાહને જાત્રા ને જજીઆ વેરો નહિ લેવાને શિખામણપત્ર પણ લખ્યો છે, પણ આલમગીરે તે ગણકાર્યો નથી. મહારાણા તેથી પાદશાહ ઉપર ગુસ્સે થએલાજ છે, એટલે એ આપણને જરૂર સહાય કરશે. વળી જેસલમેરવાળા ભાટી પણ પોનાના ભાણેજની સહાયે આવશે. વિકાનેરવાળા કાંઇ નાગોરવાળાની પેઠે લલચાય એવા નથી. માટે તેમને તથા કીશનગઢ, રતલામ, સીતામાઉ ને જાભવાવાળા આપણા ભાયાતોને આપણી હકીકત લખીને આપણને સહાય કરવા વિનતિ કરવી. એ સર્વે સ્થળે જવાને હોંશીઆર ને સાવધ માણસો પસંદ કરવા, એવો મારો વિચાર છે એ વિચાર સર્વને પસંદ પડયાથી સર્વેએ માંહોમાંહે વિચાર કરીને સર્વે એ સ્થળે જવાને પુખ્ત વયના, ઠરેલ ને મોભાદાર સરદારોને પસંદ કરી તેમને વિનતિ પત્રો દુર્ગાદાસે લખી આપી રવાને કર્યા; તથા તેમને જણાવ્યું કે જે મદદ મળે તે મદદની સાથે તેમણે પ્રથમ સોજીત આવી ત્યાંથી દુર્ગાદાસ જ્યાં હોય ત્યાં આવી મળવું.

જોધપુર ઉપર ચઢવાનો ઠરાવ થયો ત્યારે તેજબા અંદર ઓરડામાં બેઠી હતી, ત્યાં તેણે સાંભળ્યો. મહાસિંગ ઠાકોર જ્યારે અંદર ગયા ત્યારે તેમને તેજબાએ કહ્યું કે શું દુર્ગાદાસ આપણને અહિં રાખી જાય છે? શું આપણને ફરીને મુસલમાનોના કબજામાં જવા દેવાને અહિં નિરાધાર રાખી જાય છે? જેણે આપણને એકવાર મ્લેચ્છોના કબજામાંથી છોડવ્યાં તે જશે તો આપણને બીજીવાર તેમના પંજામાં સપડાતાં કોણ બચાવશે? સોજીત લેવાને શું મુસલમાનો આવ્યા વિના રહેશે? અને આવશે તો કાચાપોચા ઠરાવથી કે થોડા લશ્કરથી આવશે? તે વખતે આ જગાએ આપણો બેલી કોણ? હું તો કહું છું કે દુર્ગાદાસે અહિંજ રહેવું, ને મુસલમાનો આવે તેમને મારી કહાડવા. એના વગર કોઇ માનો જાયો બીજો નથી કે તે આપણો બચાવ કરી શકે જો આપણે બીજીવાર સપડાયાં તો તેઓ એવાં કબજે રાખશે કે ત્યાંથી આપણો છૂટકારો થાયજ નહિ. જેના મનમાં ભય હોય તે સઘળે ભય ભયજ દેખે. એકવાર દાઝેલો ફુંકી ફુંકીને ખાય.

મહાસિંગે કહ્યુ કે ઘેલી, તું એવા વિચાર ક્યાંથી કરે છે? રાજસિંગ પાતાવત સોજીતનો બચાવ કરવાને રહેનાર છે. વળી હજાર માણસો તેમનાં છે તે પણ અહિંજ રહેશે. આ નાના કિલ્લાના બચાવ માટે એટલાં માણસો બસ છે. દુર્ગાદાસ શું તારોજ બચાવ કરવાને નીકળ્યો છે? તારા ને મારા બચાવ કરતાં બીજું ઉમદા કામ એને કરવાનું છે. મારવાડને મ્લેચ્છોના હાથથી છોડવી સ્વતંત્ર કરવી એ એનો ઉમદા હેતુ પાર પાડવા માટે એણે જોધપુર જવુંજ જોઇએ. એ મહાન કાર્ય કરવામાં આપણો સ્વાર્થ આડે આવવો ન જોઇએ. એ સોજીતમાં રોકાયો તો મુસલમાનો વધારે બળથી આવી ઘેરીને, ખોરાકની તાણ પાડીને કે ગમે તે રીતે લેશે ને બધાને તાબે થવું પડશે કે નાશી જવું પડશે. લોકો

હાર્યાથી તેમનો જુસ્સો નરમ પડશે; એટલે નવી કુમક આવતી અટકશે. માટે દુર્ગાદાસનો વિચાર માન્ય કરવો એમાંજ ડહાપણ છે. હવે મારા જખમ રૂઝાવા આવ્યા છે ને બે ચાર દિવસમાં હું પણ હથીઆર બાંધી તારૂં રક્ષણ કરવાને તૈયાર થઇશ. માટે આ ધર્મના કામમાં તારે ઢીલ નાંખવી નહિ.

ઘરમાં કકળાટ થતો સાંભળી દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે કેમ ઠાકોર શું છે ? એટલે તેજબા પડદે રહી ધ્રુજતી ધ્રુજતી બોલી કે શું તમે અમને મ્લેચ્છોના હાથમાંથી છોડવી પાછાં તેમનાજ કબજામાં સોંપવાને અહિં મૂકી જવાનું ધારો છો ? તમારા સિવાય અહિં અમારૂં રક્ષણ થવું દોહિલું છે. માટે તમારે જવુંજ હોય તો તમારા ભાઇને સારૂં થાય ત્યાં સુધી અમને બાલીમાં મારે પીયર પહોંચાડો. અમે ત્યાં રહીશું ને તમારા ભાઇને સારૂં થશે, એટલે એ તમારી પાસે આવશે. દુર્ગાદાસને તેમ કરવામાં અડચણ નહિ જણાયાથી તેને હા કહી. દુર્ગાદાસે પંડે જઇ તેમને બાલી પહોંચાડવાનું માથે લીધું ને લાલબાને પણ ત્યાંજ રાખવાનો ઠરાવ કર્યો. નિર્દોષ લાલબા પોતાનો પિતા સાથેજ આવવાનો હોવાથી બાલી જવાને ખુશી થઇ.

સવારમાં દુર્ગાદાસે પોતાની સાથે આવવા માટે પચીશ સવારોને હુકમ આપ્યો, અને બીજાઓને પોતે પાછો આવતા સુધી સોજીતમાં રહેવાની આજ્ઞા કરી. સર્વેને માટે ઘોડા તૈયાર થયા. લાલબા ને તેજબાને માટે મ્યાનો તૈયાર કરાવ્યો માનસિંગ ને ગંભીરસિંગ પણ તૈયાર થયા. સઘળો ખટલો બાલી જવા માટે નીકળ્યો. રસ્તામાં કોઇ મુસલમાનનું ચલીયું સરખું પણ ફરકતું જણાયું નહિ. દુર્ગાદાસે એવો આડો તેડો માર્ગ લીધો કે કોઈ મુસલમાનો સામા મળે પણ નહિ, મ્યાનાના ભોઇ એવા મજબૂત ને ચાલવામાં ચપળ હતા કે તેમણે સવારોને પણ થકવ્યા. એમ કરતાં રાત્રિ પડી. ખાવાનું ભાથું ખાઇ લેઈ થોડો વિસામો ખાઇ

વળી આગળ ચાલ્યા; તે મોટી પ્રભાતમાં બાલી આવી પહોંચ્યા. કોટના દરવાજા હમણાંજ ઉઘડયા હતા, એટલે તેમને અંદર જવાને અડચણ પડી નહિ.

તેજબાનાં પીયરીઆં જો કે રાઠોડ નહોતાં તોપણ તેઓ પોતાની દીકરીને, જમાઇને અને તેમનો જીવ ઉગારનાર દુર્ગાદાસને જોઇ રાજી થયાં. સર્વેએ એક બીજાને મળી ભેટી ખુશાલી જણાવી. દુર્ગાદાસે પાછા જવાને તાકીદ કરી, એટલે તેજબાએ કહાવ્યું કે કેમ, મારા પીયરનું અન્ન પણ નહિ ખપેકે ? જમ્યા વગર જવાનું નથી. આજે થાકયા પાકયા આરામ લેઇને કાલે અહિંથી જવાશે. પૃથ્વીસિંગ તેજબાનો ભાઈ થતો હતો, તેણે આ વાતને ટેકો આપ્યો. મહાસિંગ ઠાકોર પણ સંમત થયા. તેથી દુર્ગાદાસથી ના કહેવાઈ નહિ.

મહાસિંગ ને દુર્ગાદાસ એકાંતમાં બેસી હવે પછી લઢાઇની કેવી યોજના કરવી તેના વિચારમાં ગુંથાયા. લાલબા પોતાને માટે આપેલા ઓરડામાં એકાંતમાં પ્રભુપ્રાર્થના કરવા લાગી કે તે મારવાડને મુસલમાનોથી જલદી છૂટી કરે. તેજબા મેમાનોની સંભાળ લેવરાવવામાં ગુંથાઇ. તેજબાનાં પીયરીઆં માનસિંગને સોજીતની લઢાઇની હકીકત પૂછી વાકેફ થયાં ને ગંભીરસિંગની જુવાની તરફ જોતાં તેની બહાદુરાનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં. ગંભીરે નીચે મોંઢે તે સર્વ સાંભળ્યા કર્યું. એ પ્રમાણે વિવિધ વાર્તાવિનોદ કરતાં સંધ્યાકાળનો સમય થયો. પશ્ચિમમાં સૂર્યનારાયણ અસ્ત પામ્યા ને પૂર્વમાં ચંદ્રમાનો પ્રકાશ જણાયો. એટલામાં માનસિંગ ગાભરો ગાભરો દુર્ગાદાસને ખોળતો આવ્યો. માનસિંગને ગભરાયલો જોઇ દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે કેમ શી ખબર છે ? માનસિંગે કહ્યું કે દેસુરીની ખબર લેઈ એક ખેપીઓ આવ્યો છે. ત્યાં ત્રાસદાયક ખુન થયાં છે, ને તેમાં ઘણા ખાનદાન કુટુંબના આગેવાનો મરાયા છે. એટલું બોલી તે અટકયો. તેનાથી આગળ બોલાયું

નહિં એટલે દુર્ગાદાસે કહ્યું કે એતો હું સમજ્યો. મારા સસરા નાહરસિંગ એમાં મરાયા છે. ખેપીઆને અંદર બોલાવો.

માનસિંગે બહાર જઇ ખેપીઆને અંદર લાવી દુર્ગાદાસને કહ્યું કે આ નવીન પુરૂષ તે ગુલાબસિંગ રાઠોડ છે. તેઓ ખુન થયાં કે તરતજ ત્યાંથી નીકળી આવ્યા છે. એટલે ગુલાબસિંગે કહ્યું કે હું તમારા વિજયી બાહુને બોલાવવા આવ્યો છું, કે જેથી તમે તમારા સસરાનું વેર લો. તમારા સસરા સાથે બીજા અરાઢ રાઠોડોનાં ખુન દેસુરીમાં થયાં છે. એમ કહી તેણે ટુંકામાં નીચે પ્રમાણે એ ઘાતકી હકીકત કહી સંભળાવી.

હું ને મારો પિતા આઉવેથી મારે ગામ જતા હતા ત્યાં રસ્તામાં રાત્રિ પડવાથી દેસુરીમાં મુકામ કર્યો. સોજીનથી નાઠેલો ઇનાયતખાન જે દિવસે દેસુરીમાં પેઠો તેજ દિવસે અમે પણ ત્યાં આવ્યા. ઇનાયતખાને તમારી જીતની અને પોતાની હારની વાત છુપી રાખવાને ઘણોએ યત્ન કર્યો પણ વ્યર્થ. ત્યાંથી નાસી આવેલા સિપાઇઓએ સોજીતની સખ્ત લઢાઇની વાત ચલાવી. તેવામાંજ ઇનાયતખાન નાસતો દેસુરીમાં આવ્યો. એટલે સઘળા રાઠોડો સમજ્યા કે મારવાડની સ્વતંત્રતાની શરૂઆત થઈ. રાત્રે એક બીજાને ઘેર રાઠોડો આનંદભેર વાતો ચલાવા લાગ્યા ને કેટલાક તો તમારી જીત માટે તમારા સસરાને મુબારકબાદી આપવા લાગ્યા. એ મુબારકબાદી આપવામાં હું ને મારો પિતા પણ હતા. મારા પિતાએ કહ્યું કે ઠાકોર, જ્યારે બધું મારવાડ તાબેદારીમાં ગરક છે, ત્યારે જુલમીનો નાશ કરવાનો ગુણ દુર્ગાદાસમાં ક્યાંથી આવ્યો ! તેમણે કહ્યું કે નાનપણથીજ એ મોટા મનનો ને નિર્બળનો બેલી હતો. બળવાન છોકરા, નિર્બળને મારતા જોઇ, તે હમેશાં નિર્બળની સહાય કરતો. મુંગા પ્રાણી ઉપર પણ જો કોઇ જુલમ કરતો તો દુર્ગાદાસ તે અવાચક પ્રાણીની મદદે જતો. એના મોસાળમાં એને એવો સદ્‌ગુણી જોવાથીજ મારી વહાલી

દીકરી પદ્મણી એનેજ દેવા સારૂ મારૂં મન ઉશ્કેરાયું હતું.

બીજે દિવસે સવારે દેસુરીના કિલ્લેદારે નાહરસિંગ અને બીજા અરાઢ રાઠોડ ઠાકોરોને તેડું મોકલી દરબારમાં બોલાવ્યા. નાહરસિંગ વૃદ્ધ હોવાથી સર્વથી પાછળ ગયા. મેં દરબારગઢના દરવાજામાં જતા જોયા. હું તેમની રાહ જોતો બહાર રહ્યો. થોડી વાર પછી મારો ચાકર સાસભેર મને ખોળતો આવ્યો. રસ્તામાં તેણે મને ખબર આપી કે મારા પિતાને પણ નાહરસિંગ સાથે સંપ કરી બળવો કરવાના અપરાધ માટે કેદ કર્યા છે. મારા ચાકરે કહ્યું કે નાહરસિંગ ને તેમના અરાઢ સોબતીઓનો શિરચ્છેદ કર્યો છે, તેનું વેર લેવાને તથા તમારા પિતા અને તેમના સોબતી કેદીઓને છોડાવવા માટે દુર્ગાદાસને તેડી લાવવાને તારાગઢે જવાને તમારા પિતાએ તમને હુકમ કર્યો છે. તે ઉપરેથી લાગલો સવાર થઇ હું સોજીત ગયો તો ત્યાં ખબર મળી કે તમે અહિં આવ્યા છો તેથી હું અહિં દોડતો આવ્યો છું. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે ચાલો આપણે જલદી તૈયાર થઈ સોજીતગઢ જઇએ.

ગુલાબસિંગે કહ્યું કે સોજીતગઢ શા માટે ? દુર્ગાદાસે કહ્યું કે લશ્કર લાવવાને. ગુલાબસિંગ બોલ્યો કે સોજીતમાં તમને ના દીઠા એટલે રૂપસિંગ અને કલ્યાણસિંગને સર્વ લશ્કર લેઇ પાછળથી ચાલી આવી પહોંચવાનું કહી હું અહીં આવ્યો કે વખત જાય નહિ. એથી સર્વ લશ્કર દરવાજા બહાર તમારી રાહ જુએ છે. આ પ્રમાણે તમારૂં મન વરતવાની હિંમત કર્યા માટે મને માફ કરશો, દુર્ગાદાસે કહ્યું કે તમારા જેવા મારૂં મન વરતનાર હમેશાં મારે પડખે હોજો. એમ બોલી માનસિંગને કહ્યું કે તમારા કાકાને મળવા જેટલો વખત નથી. તમે તેમને સમાચાર કહી પાછળથી આવી પહોંચજો. લશ્કર લેઇ ચાલતો થાઉં છું. ગંભીર દુર્ગાદાસની પૂંઠે ચાલ્યો. માનસિંગે કહ્યું કે હું રસ્તામાંજ તમને પકડી પાડું છું.

દુર્ગાદાસ બાલીના દરવાજા બહાર આવ્યો કે સર્વ લશ્કરે જયજયકારના અવાજથી આકાશ ગજાવી મૂક્યું. મારૂદેશની જે, દુર્ગાદાસની જે, આવા પોકાર પડી રહ્યા. દુર્ગાદાસે સંજ્ઞા કરી કે સર્વ ચૂપ થઇ ગયા. તેણે કહ્યું કે ભાઇઓ, આપણા દેશ ઉપર મુસલમાનો જુલમ ઉપર જુલમ ગુજારતા જાય છે. આપણે તે જુલમનો ઉચ્છેદ કરવાને ઉઠયા છીએ. આ મારે પડખે ઉભેલા બહાદુર ગુલાબસિંગ ઠાકોર આપણા દેશ ઉપર એક નવો જુલમ ગુજર્યાની ખબર લેઈ આવ્યા છે. એમાં અરાઢ બહાદુર રાઠોડ ઠાકોરોનો ઘાત કર્યાના સમાચાર છે. મારા પોતાના સસરા જેને હું પિતાતુલ્ય ગણું છું તેનો ભોગ પણ લીધો છે. એ ભોગ લેનારો પાપી ઇનાયતખાન છે. સોજીતમાં મેં એને મરતો ઉગાર્યો તેનું ફળ એણે મને એ રીતે આપ્યું છે. આપણે અત્યારે તેનો બદલો લેવા જવાનું છે, રાત્રે ચૂપકીથી ગઢમાં દાખલ થઇ ઇનાયતના કામનો બદલો ઇનાયત કરવો. એમ મારા ધ્યાનમાં આવે છે. ભાઈઓ, હું આગળ થાઉં છું. અને તમે મારી પાછળ પાછળ કાંઇ પણ બોલ્યા વગર ચાલ્યા આવો. દેસુરી મજબૂત છે. આપણી ખબર તેમને પડી તો આપણને ગઢમાં દાખલ થવું ભારે પડશે. ગઢમાં મુસલમાની લશ્કર છે, તેમાં ઇનાયતનાં નાસી આવેલાં માણસોથી વધારો થયો હશે. આપણી સંખ્યા થોડી છે, માટે આપણે ડહાપણથી રસ્તો કહાડવો, એમાંજ ડહાપણ છે. માટે કાંઇપણ ખડખડાટ ભડભડાટ વગર એકદમ મારી પાછળ ચાલો.

સઘળા ચૂપકીથી એવા ચાલતા હતા કે ઘોડાના ખરી સરખી પણ ખખડતી નહોતી. મધ્યરાત્રિએ દેસુરીમાં દાખલ થયા. ગામમાં સર્વ ચૂપાચૂપ હતું. લોક સર્વ નિદ્રાને વશ થયા હતા. માત્ર દરબારગઢમાં ગાનતાન ને હસાહસનો ગડબડાટ થતો દૂરથી શાંત રાત્રિમાં સંભળાતો હતો. ગામને કોટ નહોતો પણ દરબારગઢ મજબુત હતો. ગામમાં પેઠા કે દૂરના એક મકાનમાંથી રૂદન

કરનારનો અવાજ કાને પડયો. તે મકાનમાં એક દીવો બળતો જણાતો હતો. દુર્ગાદાસે પોતાના માણસોને ગામની આસપાસ ચોકી સારૂ મોકલી બાકી વઘેલાને એક એકાંત જગામાં ઉભા રાખ્યા. પોતે, માનસિંગ તથા જશકરણ પેલા રૂદનના અવાજ તરફ ચાલ્યા. મકાનનાં બારણાં અદખોલાં પડેલાં હોવાથી દુર્ગાદાસ અંદર પેઠો તો ત્યાં એક બાઇ પાસે પડેલા મડદા નજીક રૂદન કરતી હતી. એ બાઇ તે દુર્ગાદાસની સ્ત્રીની ધાવ હતી. દુર્ગાદાસે ધાવને પીછાની કે તે બોલ્યો, અરે ! મોતી, તું શા માટે રૂદન કરે છે ? અને આ લુગડામાં ઢાંકેલું મડદું કોનું છે ? મોતીએ ઉચું જોયું તો દુર્ગાદાસને દીઠો. તે બોલી, ભાઈ, તમે આવ્યા તે ઠીક થયું. પણ થોડા વહેલા આવ્યા હોત તો આ મારા અન્નદાતાનો પ્રાણ ઉગારત. આ મડદું તમારા સસરા નાહરસિંગનું છે. નાહરસિંગ સાથે અરાઢ ઠાકોરોનો ગઢમાં શિરચ્છેદ કર્યો હતો. અમને ખબર પડી કે પદ્મની બેનના કહેવાથી હું દોડની ત્યાં ગઈ, ને દરવાન પાસે માગી લીધું કે ભાઇ, આમાં મારો અન્નદાતા છે. હવે તેઓ મરણ પામ્યા છે. હવે તેઓ મુસલમાનોને શું કરી શકનાર છે ? માટે એમને અમારા ધર્મ પ્રમાણે અગ્નિસંસ્કાર કરવાને લેઇ જવા દો. દરવાને કહ્યું કે તેમને મુસલમાની ધર્મ પ્રમાણે દટાવી દેવાનું મને ફરમાન થયું છે. માટે તેમને દટાવી દેવામાં આવશે. અમારો ઉપરી બહુ ખરાબ છે. જો તેનો હુકમ તોડયાનું એના જાણ્યામાં આવે તો અમારી પણ એજ દશા કરે એવો એ છે. આ સાંભળી મેં તેને બહુ કાલાવાલા કર્યા કે ભાઇ મારા ગરીબ ઉપર દયા કરી માત્ર મારા અન્નદાતાનું મડદું મને લેઈ જવાની રજા આપો તો બહુ સારૂં. તમારે એટલું મડદું ઓછું દાટવાનું થશે હું હમણાંજ છાનું માનું એટલું મડદું લેઇ જઇ અત્યારેજ બાળી મૂકાવીશ તો કોઈ જાણશે પણ નહિ. મારા કાલાવાલાથી ને આંખમાં આંસુથી એ દરવાનને દયા આવી. તેણે કહ્યું કે તું આમાંથી

જલદીથી ઓળખીને ઉપડાવી જાજો. કે બાકીનાને ઇનાયતખાન પૂછ-વા આવે તે પહેલાં દટાવી દેઉં. મેં ઘેર આવી નોકરોને લેઇ જઇ મારા માલિકનું ધડ ને શિશ અહિં આણ્યું છે. એમ બોલી રડવા લાગી. મારા અન્નદાતારે! મારા માલિક જેવો દયાળુ ઠાકોર મારવાડમાં બીજો કયો છે! દેસુરીમાં તો શું પણ આસપાસના દેશમાં એમની સર્વ કોઇ વાહવાહ કરે છે. એવા દયાળુ વૃદ્ધ ઠાકોરને મારીને મુસલમાનો શું કમાવાના હતા! પણ ભાઇ, એમણે તમારા ઉપરનું વેર એમના ઉપર વાળ્યું. હવે હું તો નિરાધાર થઈ પડી. હવે મારી કે મારાં બાળકોની સંભાળ લેનાર તમારા વગર મારે કોઇ નથી. વારૂ, આ જગાએ એમને અગ્નિદાહ દેનારૂંજ કોણ હતું? દુર્ગાદાસ તમે અણીની વખતે ઠીક આવી પહોંચ્યા કે એમને તમારે હાથે અગ્નિસંસ્કાર તો થશે.

આ હકીકત સાંભળી દુર્ગાદાસને વિચાર કરવા જેટલો વખત નહોતો. એ મકાનની નજીકમાંજ ચિતા ખડકાવી દુર્ગાદાસે નાહરસિંગને અગ્નિસંસ્કાર દીધો ને પેલી ધાવને ધીરજ દીધી; અને પોતાની સ્ત્રીને મળીને દિલાસો દેઇ હિંમત આપી. તથા મારવાડમાં શાંતિ થતાં બોલાવી લેતા સુધી આવા લઢાઇના વખતમાં હોંશીઆરીથી સંભાળ ને વ્યવસ્થા રાખવાને પોતાની સ્ત્રીને તથા ઘરનાં બીજા માણસોને શીખામણ દીધી. એટલામાં ગુલાબસિંગ જે ગઢની ખબર લેવા ગયો હતો તે આવી પહોચ્યો તેણે કહ્યું કે આ વખતે ગઢમાં સર્વે દારૂપી ગુલતાન થએલા છે. હસાહસ, ઠઠ્ઠાબાજી, ને ગાનતાન ચાલી રહ્યું છે. અરાઢ નિરપરાધી ઠાકોરોનાં ખુન કરીને ગાનતાનમાં મશગુલ થનારા નફ્ફટ લોક! ધિક્કાર છે તમને! દુર્ગાદાસ તરતજ ચિતામાંથી બળતું લાકડું લેઇ આગળ થયો કે સર્વે તેની પાછળ ચાલ્યા. ગઢના દરવાજા બંધ હતા ત્યાં મજબૂત ચોકી મૂકી, બંદોબસ્ત કરે છે કે ગંભીરે એક કાગળ દુર્ગાદાસના હાથમાં મૂકયો. તેમાં જે ઠાકોરોનાં ખુન થયાં હતાં તેમનાં નામ હ-

તાં. તથા બીજી તરફ જે ઠાકોરોને કેદ કર્યાં હતા તેમનાં નામ પણ હતાં. એ ઠાકોરોની સવારમાં નામની તપાસ ચલાવી સજા કરવાનો ઠરાવ રાખેલો હતો. ગંભીરે કહ્યું કે આ કાગળ મને આવતાં રસ્તામાંથી જડયો છે. કેદ કરેલા ઠાકોરોમાં આ તમારા નાનાભાઇનો પિતા કેશરીસિંગ પણ છે. આ તેનું નામ. ભાઇ, હવે તેમનો જલ્દી છૂટકારો નહિ કરીએ તો સવારે કોણ જાણે આપણને શાએ માઠા સમાચાર સાંભળવા પડશે. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે તું ગભરા ના. આપણે એજ વિચારમાં છીએ. આ દરવાજા વાટે પાપીઓ નાશી ન જાય માટે અહિં તમે બધા મજબૂતીથી તૈયાર થઇ ઉભા રહો; અને બીજું કરવાનું કામ હું ને જશકરણ કરીએ છીએ. એમ બોલી બંને ભાઇ દીવાલ ઉપર ચઢી અંદરના મકાનના છાપરા ઉપર ચઢયા ને ઘાસના પૂળાથી ચારે બાજુએ છાપરૂ સળગાવી બહાર આવતા રહ્યા. એ મકાન લકડકામથી કરેલું હોવાથી તથા તે પુરાણું મકાન હોવાથી ભડભડાટ સળગવા લાગ્યું. એટલે અંદરવાળા ગભરાયા. તેમની દારૂની લેહેર જતી રહી, ગાનતાન ભૂલી ગયા ને મકાનમાંથી દોડાદોડ કરવામાં પડયા. બહારથી બળતા ઘાસના પૂળા, લાકડાં ને વાંસ મકાનમાં આવી પડવા લાગ્યાં એટલે દરવાનોએ દરવાજા ઉઘાડયા. બહાદુર રાઠેડા તેજ લાગ જોતા હતા. દરવાજા ઉઘાડયા કે હર હર મહાદેવ ! મારૂદેશની જે, દુર્ગાદાસની જે. એમ બોલતા આગળ ધસ્યા. દુર્ગાદાસ, સોનિંગ, જશકરણ. કરણસિંગ, માનસિંગ, ગુલાબસિંગ વગેરે મોખરે રહ્યા. તેઓ દરવાનોનો ઘાણ કહાડી આગળ ચોકમાં આવ્યા. ઇનાયતખાન આગળ આવ્યો. મુસલમાની લશ્કર થોડું જાગૃત થયું, થોડું સજ્જ થયું, થોડાની લેહેર મટી ન મટી એટલામાં તો રાઠોડો મારો મારોનો પોકાર મારતા અંદર ધુસ્યા. ઇનાયતનો વિચાર દુર્ગાદાસપર વેર લેવાનો હતો; તેથી તે જુસ્સાબંધ આગળ ધસ્યો. ને જેવો દુર્ગાદાસપર ઘા કરવાને જાય છે કે

પડખેથી તેજકરણે એક ઝટકે તેને હેઠળ પાડયો. દુર્ગાદાસ મસ્તાન હાથીની પેઠે પોતાના હાથરૂપી સૂંઢ ફેરવવા લાગ્યો. એનું જોઇ સઘળા રાઠોડો શૂરપર ચઢયા ને મુસલમાનોના ઢગલા પડવા લાગ્યા, તેમનામાં ભંગાણ પડયું, જેમ જેને ફાવ્યું તેમ તે નાસવા લાગ્યું. એટલામાં ગંભીરે બૂમ પાડી કે મોટા ભાઇ આ તરફ તમારી જરૂર છે. ગંભીરનો અવાજ સાંભળતાંજ દુર્ગાદાસ રસ્તો કાપતો તે તરફ ધસ્યો. ગંભીર ઉપર કિલ્લાનો સરદાર શેરખાં તૂટી પડયો હતો. ગુલાબસિંગ ગંભીરને પડખે લઢતો હતો. મુસલમાનોનું બળ વધારે જોઇ ગંભીરે સહાયની બૂમ મારી હતી. દુર્ગાદાસ આવ્યો કે મુસલમાનોના પગ નરમ પડ્યા. સોનિંગની સમશેરે પગ કેર કરવા માંડયો, મુસલમાનો પોતાના સરદારને છોડી જવા લાગ્યા કે શેરખાંએ તે હીચકારાઓને બહુ ધમકાવ્યા, ડરાવ્યા, હિંમત આપી, પોતાનો દાખલો આપવા લાગ્યો, પણ સર્વ વ્યર્થ. નિરાશ થએલા મુસલમાનોમાં જીતની આશાના અંકુર ફુટયાજ નહિ. દુર્ગાદાસને જોઇને તેઓ ડરવા લાગ્યા. ત્યાં તેના મારા આગળ તેઓ ધીરજ શી રીતે રાખી શકે ? અંતે શેરખાં મરાયો ને તેને અડીને રહેલા મુસલમાનો શરણ આવ્યા. તેમણે હથીઆર મૂક્યાં કે દુર્ગાદાસે સંજ્ઞા કરી મારો બંધ કરાવ્યો રાઠોડોએ એકીવારે તરવારો મ્યાન કરી. દુર્ગાદાસે મોટા મનથી શરણ આવેલા કોઇ પણ મુસલમાનને દુઃખ દીધું નહિ. તેણે તેમનાં હથીઆર લેઈ જવાની રજા આપી. ત્યારે તેમણે રાઠોડો સામાં હથીઆર નહિ ઉચકવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

દુર્ગાદાસ જય પામ્યો. દેસુરી મુસલમાન વગરનું થયું. દરવાજા ઉપર રાઠોડ વાવટો ચઢાવ્યો, ને વિજયઘોષ કરાવ્યો. એ એ વિજયઘોષ આકાશમાં ગાજી ઉઠયો ને આસપાસના રાઠોડોને જાગૃત કર્યા. પણ કિલ્લાની અંદરના કેદખાનામાં તે વખતે જૂદોજ બનાવ બન્યો. કેદખાનાના દરવાનો હજુ મુસલમાનોજ હતા. મુસ—

લમાન લશ્કર હારીને ગયું છે, તે તેના સરદારના સમજવામાં આવ્યું હતું. પણ તે પોતાના કામપર દ્રઢ રહ્યો. રાઠોડ લશ્કર જય પામ્યું. પણ દુર્ગાદાસ કિલ્લાના બંદોબસ્તમાં રોકાયો, તેટલામાં ગંભીર, ગુલાબસિંગ ને માનસિંગ થોડાં માણસો સાથે કેદખાનાના ઉપરી પાસે આવ્યા, ને કેદખાનાની કુંચી માગી. સમશેરખાન જમાદાર કહે કે મારો સરદાર નાઠો ને મુસલમાન લશ્કર ભાગ્યું છે, હવે હું મારાં આટલાં થોડાં માણસો વડે દીવામાં પતંગીઆની માફક ઝંપલાવી પડું ને વિના કારણ આ બહાદુર સિપાઇઓનાં લોહી રેડું, તેથી કાંઇ લાભ નથી, માટે દુર્ગાદાસના મોટા દીલ ઉપર ભરોંસો રાખી આ હથીઆર ને કુંચીઓ હું તેને શરણ કરૂં છું. ગંભીરે કહ્યું, બહાદુર સરદાર, તમે તમારૂં કામ બરાબર બજાવ્યું છે. હવે આભમાં બાથ ભરતાં કાંઇ ફળ મળવાનું નથી, તેથી તમે શરણ થાઓ છો તે યોગ્યજ છે. હવે આ હથીઆર તમે લો અને તમારાં માણસો પણ હથીઆર સાથે જાઓ. હું દુર્ગાદાસ નથી. મારા જેવા તેની પાસે સેંકડો છે. પણ તે મશરણે આવેલાને કોઇ વાર દુઃખ દેતોજ નથી. અને અમે પણ તેનો દાખલો લેઈ તેમજ કરતાં શીખ્યા છીએ. અમે મુસલમાનોપર વેર લેવાને લઢાઈ ઉઠાવી નથી. પણ અમારો દેશ મુસલમાનોએ જુલમથી છીનાવી લીધો છે તેને સ્વતંત્રતા પાછી અપાવવા માટે આ લઢાઇ ઉઠાવી છે. તેથી વેર એ શું છે, તે અમારામાંનું કોઇ સમજતુંજ નથી. માત્ર મારૂંદેશની સ્વતંત્રતા, એટલુંજ અમે માગીએ છીએ ને તે મળતા સુધી અમે ઠરી ઠામ થવાના નથી. સમશેરખાન બોલ્યો, કે જો દુર્ગાદાસ પાસે તમારા જેવા બાળકો પણ આવા જ્ઞાની ને બહાદુર પણ દયાળુ છે તો મારી ખાત્રી છે કે હવે મારવાડમાં મુસલમાનો ટકવાના નથી. આજે જે હથીઆર તમે મને અને મારા માણુસોને લેઈ જવા દેઈ અમને માન આપોછો તે હથીઆર હવે ફરીને મારૂ-

દેશ સ્વતંત્ર થતા સુધી તમારી સામાં આવશે નહિ, એ નક્કી સમજવું. એમ બોલી તે પોતાનાં માણસો સાથે આગળ ચાલ્યો.

ગંભીર ને ગુલાબસિંગ કેદખાનું ઉઘાડી તેમાંના કેદીઓ જોવાને દોડયાં. પ્રથમ ગુલાબસિંગ પોતાના પિતા સુરતનસિંગને મળ્યો. તેમણે કહ્યું કે અરે ! તને પણ પકડી આણ્યો, ગુલાબ ! ગુલાબસિંગે કહ્યું કે પિતાજી, હવે તમે ભય ધરશો નહિ. દુર્ગાદાસ આવ્યા છે ને તેમણે વિજય મેળવી કિલ્લો સર કીધો છે. મને એમણે પોતાના ભાઇની માફક ગણ્યો છે. પોતે કિલ્લાની વ્યવસ્થા કરવામાં ગુંથાયા ત્યારે તેમણે તમારો જલદીથી છૂટકારો કરવાને મને અહિં મોકલ્યો છે. હમણાં એ પણ અહીં આવી પહોંચશે. સુરતનસિંગ ઠાકોર આ પ્રમાણે પોતાનો છૂટકારો થવાથી, અને તે પણ પોતાનાજ પુત્રને હાથે, તે જોઇ ખુશી થયો. તે પોતાના પુત્રની સાથે દુર્ગાદાસને મળવા માટે જવાને બહાર આવ્યો આણી તરફ ગંભીર દોડતો દોડતો ને ઠેકડા મારતો મારતો પોતાના પિતાના કેદખાનાની કોટડી પાસે ગયો ને તાળું ઉઘાડી અંદર પેઠો. કેશરીસિંગે પોતાના દીકરાને દીઠો કે તેને વળગી પડયો. પોતાનો દીકરો છાનોમાનો નસી ગએલો ને આવા ઉડાઉડના સમયમાં તેની કાંઇપણ બાતમી મળેલી ન હોવાથી તેનું શું થયું હશે તે તેને માલમ નહોતું. એ દીકરાને આમ અણચિંત્યો કેદખાનામાં આવી મળ્યો તેથી આંખો સાનંદાશ્રુથી ભીંજાઇ ગઇ; તેનાથી કાંઇ પણ બોલી શકાયું નહિ. એ જોઇ ગંભીરે કહ્યું કે પિતાજી મારા સરદાર દુર્ગાદાસે તમારો છૂટકો કર્યો છે. મુસલમાનોને મારી હઠાવી ગઢ તાબે કર્યો છે, ને તમારા છૂટકારા માટે મને અહિં મોકલ્યો છે. માટે આપ ચાલો. આપણે દીવાનખાનામાં જઈ દુર્ગાદાસના આવવાની રાહ જોતા બેસીએ.

બંને દીવાનખાનામાં ગયા. પણ દુર્ગાદાસ હજુ પરવાર્યો નહોતો. એને દીવાનખાનામાં આવવાની હજુ ઢીલ હતી, તેથી

કેશરીસિંગે ગંભીરને પૂછ્યું કે, બેટા તું અહિં ક્યાંથી? દુર્ગાદાસ તારો સરદાર ક્યાંથી ? તારી ને તેમની મુલાકાત શી રીતે થઇ ? એ વગેરે વાતથી મને વાકેફ કર. ગંભીરે કહ્યું કે બાળપણથી આપના ઉપદેશ ને ઉદ્દેશથી મારા મનમાં દેશસ્વાતંત્ર્યનો જુસ્સો તો હતોજ. મારૂદેશમાં મુસલમાનોને જુલમ કરતા જોઇ મારૂં હૈયું બળતું હતું, પણ લાચાર. હું બાળક શું કરૂં ? શું કરવું ને કેમ કરવું કે આ પરધર્મીઓનું રાજ્ય જઈ મારૂદેશ સ્વતંત્ર થાય. એ વિચાર મારા મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો, તેવામાં દુર્ગાદાસ મારૂદેશની સ્વતંત્રતાને માટે મેદાનમાં પડયાની બૂમ મારા સાંભળવામાં આવી. મહા મહેનતે સમાવેલા મારા જુસ્સાને હવે હું રોકી શકયો નહિ. મારૂં મન દુર્ગાદાસ પાસે જવાને તલપ્યા કરવા લાગ્યું. પણ તમારી પરવાનગી માગતાં મને બાળક ગણી કદાચ તમે નહિ આપશો, એમ વિચારી છોકરવાદી કરી તમને અંધારામાં રાખી હું એક રાત્રે છાનોમાનો ચાલી નીકળ્યો ને કેટલીક મહેનતે દુર્ગાદાસને જઇ મળ્યો. તમને કેદ કર્યાની અને નાહરસિંગ વગેરે સરદારોનાં ખુન કર્યાની ખબર મળ્યાથી તમારા છૂટકારા માટે દુર્ગાદાસ અહિં આવ્યા. મને તેમણે પોતાના નાના ભાઇ તરીકે ગણીને માન આપ્યું છે. તેઓ બીજા કામમાં રોકાયાથી આપનો જલદી છૂટકારો થાય તે માટે મને આપના તરફ મોકલ્યો. પિતાજી હવે મારવાડની સ્વતંત્રતાને ઝાઝો વિલંબ થાય એમ લાગતું નથી.

એમ વાતો કરે છે એટલામાં દુર્ગાદાસ આવી પહોંચ્યો. તેણે ગંભીરને પોતાના પિતાની પડખે ઉભેલો જોઇ કેશરીસિંગને ઓળખ્યા. ગંભીરે પોતાના પિતાને સાન કરી, કે ઠાકોર બોલ્યા, દુર્ગાદાસ તમારા જેવા બહાદુર મારૂપુત્રો વડેજ મારવાડ સ્વતંત્ર થશે. તમે વાવેલા બીજનાં ફળ તમેજ ચાખશો. તમે મને બંધનમુક્ત કર્યાથી હું તમારો ઉપકાર માનું છું. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે જેની કૂખે અમારા નાનાભાઇ જેવાં રત્ન નીવડયાં છે, તેને બંધનમુક્ત

કરવાની તક પરમેશ્વરે મને આપી તેથીજ મારવાડના સુભાગ્યનાં ઉદયચિન્હ દષ્ટિએ પડે છે. મહાસિંગ મારા મિત્ર છે ને તેના તમે બનેવી છો વળી આ મારા નાના ભાઇના પિતા એટલે મારા મુરબ્બી છો, તેથી તમારે ઉપકાર માનવા જેવું રહેતું નથી. ખરૂં કહું તો એમાં ઉપકારજ નથી. મેં મારી ફરજ બજાવી છે, ને તમને બંધનમુક્ત કરી મારૂદેશની સ્વતંત્રતાની સાહ્યમાં ઉમેર્યો કર્યો છે. આવી વાતો ચાલે છે એટલામાં ગુલાબસિંગ સુરતનસિંગ ઠાકોરને લેઈ આવ્યો. રામ રામ કરી સુરતનસિંગ ઠાકોર ઉભા. સુરતનસિંગ ઠાકોર વયે વૃદ્ધ હતા. લગભગ એંશી વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં. એમણે દુર્ગાદાસના પિતાને અને દાદાને ઉજ્જન, કજવા ને આગ્રાની લઢાઇઓમાં બહાદરી બતાવતાં જોયા હતા, તેથી ઠાકોરે કહ્યું, બહાદુર પિતાના બહાદુર બેટા દુર્ગાદાસ, તારા પિતાને અને દાદાને તો રણસંગ્રામમાં સત્ય પક્ષે લઢી જય મેળવતા જોયા હતા, અને આ ત્રીજી પેઢીએ તને પણ જય મેળવતો જોઉં છું. પ્રભુ તારા બાહુમાં બળ આપો, અને તેં માથે ઉપાડેલા કામમાં તને જય અને જશ આપો. એ આશીર્વાદ વગર તેં કરેલા મારા છૂટકારાનો બદલો હું શી રીતે વાળી શકું એમ છું? હવે હું તો વૃદ્ધ થયો છું. મરણ પથારીએ પડયા જેવો છું. આ મારો ગુલાબ તારે આશ્રયે મૂકું છું. બેટા ગુલાબ, તું દુર્ગાદાસની પડખે રહેજે, અને સહાય કરજે. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે કાકા સાહેબ, આપના વૃદ્ધપણાને જેમ આપનારી બહાદુરી આપના કૂળને છોડી ગઇ નથી. આપનો પુત્ર મારા જશા કરતાં જાય એવો નથી; અને હું પણ મારા જશા જેવોજ એને ગણીશ. એટલામાં ગંભીર બોલી ઉઠયો, મોટા ભાઇ, મને ભૂલતા ના હોં. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે અરે! તને તે કેમ ભૂલીશ? સુરતનસિંગે પૂછયું કે દુર્ગાદાસ, એ કોણ છે? દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, એ તો આ કેશરીસિંગ ઠાકોરનો સુપુત્ર ગંભીરસિંગ. એ મહાસિંગ ઠાકોરની બેનનો દીકરો થાય છે. સુરતનસિંગે કહ્યું

કે કેશરીસિંગ ઠાકોરના કૂળને હું ક્યાં ઓળખતો નથી ? કજવાની લઢાઇમાં મોખરે રહી લઢતાં એમના પિતા ગુજરી ગયા હતા. એમનો ભાઈ ઉજ્જેણની લઢાઇમાંથી જશવંતસિંગ મહારાજે નાગી તરવારે મુસલમાની લશ્કર ભેદીને જવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે મોખરે મરાયો હતો. એમનું કૂળ કાંઇ જેવું તેવું નથી. એવા બહાદુર કૂળની કૂખે બહાદુરજ રત્ન પ ક્યાં હશે. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે એની બહાદુરી, દેશદાઝ ને મમતાનાં જેટલાં વખાણ કરૂં તેટલાં થોડાં છે. એની ઉમરતો નાની છે, પણ સમજ વૃદ્ધ કરતાં વધારે છે. માટેજ મેં એને મારા નાના ભાઇ તરીકે પહેલ વહેલો સ્વીકાર્યો, અને આજે તમારા ગુલાબસિંગને મારા બીજા નાના ભાઇ તરીકે કબુલું છું, અને મારી ખાત્રી છે કે તે, એ વિશ્વાસમાં ખામી પડવા દેશે નહિ.

આ પ્રમાણે વાતચીત કરી સઘળા સુઈ ગયા. સવાર થયું. દેસુરી ઉપર રાઠોડ વાવટો ફરકતો જોઇ, આસપાસના રાઠોડો જાગૃત થયા સોજીતગઢના જયમાં દેસુરીના જયથી વધારો થયો. મુસલમાનોની હાર થતી જોઇને તથા રજપુતોનો વિજય સાંભળીને રજપુતો જોરપર આવ્યા. આસપાસના રજપુતો હથીઆરબંધ થઈ દેસુરીમાં ભરાવા લાગ્યા. એ ચાર દિવસમાં તો વીસહજાર કરતાં વધારે રાઠોડ લશ્કર દેસુરીમાં દુર્ગાદાસની સરદારી નીચે જમા થયું. દેસુરીના વિજયી રાઠોડો પણ આસપાસના દેશાભિમાની સરદારોને ઉશ્કેરી ભેળા કરવા લાગ્યા. કેશરીસિંગ, સુરતનસિંગ અને બીજા જે રાઠોડ સરદારોનો છૂટકારો થયો હતો, તેમણે પણ પોતપોતાનાં લશ્કર દેસુરીમાં જમાવ્યાં. એ રીતે દેસુરી રાઠોડ લશ્કરથી ભરાઇ ગયું.

—✻✻✻—

પ્રકરણ ૧૧ મું.

જોધપુરની જીત.

દુહો.

દુર્ગા આશકરણુરા, નીતરો જંગાં જાય;
અમલ ઔરંગા ઉતરે, દિલ્લી થરક્કા ખાય.

મતલબ કે—આશકરણના દુર્ગા, તેં નિત્ય લઢાઇઓ કરીને ઔરંગઝેબનો અમલ ઉતાર્યો ને દિલ્લી પણ ડરવા લાગી.

એક દિવસ દુર્ગાદાસ, જશકરણ, માનસિંગ, ગંભીરસિંગ ઇત્યાદિ રાઠોડ સરદારો બેઠા છે, એટલામાં એક ખેપીઓ દોડતો આવ્યો. ગંભીરે આગળ જઇને કાગળ માગ્યો. ખેપીએ કહ્યું કે તે તો દુર્ગાદાસ પંડને હાથોહાથ આપવાનો છે. ગંભીરે આ વાત દુર્ગાદાસને કહ્યાથી તેને અંદર બોલાવ્યો. ખેપીએ પૂછ્યું કે આપનું નામ દુર્ગાદાસ? જવાબમાં હા કહ્યાથી ખેપીએ કાગળનું પાકીટ તેના હાથમાં આપ્યું. દુર્ગાદાસે કાગળ ગંભીરના હાથમાં વાંચવાને આપ્યો ને વાંચવા ફરમાવ્યું. તેથી ગંભીર તે વાંચવા લાગ્યો.

"મુરબ્બી દુર્ગાદાસ, એક ઘડીનો પણ વિલંબ કર્યા સિવાય એકદમ જોધપુર આવજો. હું, મારો પિતા ને માતા બાલીમાં હતાં ત્યાં ઇનાયતખાન ને તેનાં નાઠેલાં માણસો આવી પહોંચ્યાં. મારા મામાએ ને પિતાએ કેટલીક મેહેનત કરી, પણ ઘણા આગળ થોડાનું શું ગજું. મારો મામો નાશી ગયો ને અમે ત્રણે ઇનાયતને હાથ પકડાયાં. બાલીથી અમને *ઝાલોર લાવ્યો. ઝાલોરનો કિલ્લો

---

* એનું પ્રાચીન નામ જાલંધર હતું. ત્યાં જાલંધરનાથ રહેતા હતા, એ ઉપરથી એ નામ પડયું છે. એ ગામ ચોહાણ રાજાની રાજ્યધાની હતું. અલાઉદ્દીન ખુનીએ એ ગામ આઠ વરસ સુધી લઢીને જીત્યું હતું.

એક બાજુએ દૂર હોવાથી ત્યાં લશ્કરની મદદ આવવી મુશ્કેલ સમજી તથા તમારા લશ્કરની નજીકમાંમરહેવું જોખમભરેલું જણાયાથી એ અમને લેઈ જોધપુર આવ્યો. અહિં એણે અમને પાકા બંદોબસ્તથી રાખ્યાં છે. એ અમારા ઉપર કાંઇક રહેમદીલ રાખતો હતો. તેવામાં મારા પિતા ઉપર રાજ્યદ્રોહનું તોહોમત મૂકી તપાસ કરવાનું ઠરાવ્યું. તપાસમાં ગુનો સાબીત ગણી દેહાંત દંડની સજા કરવાનું ઠેરવ્યું છે. એ સજા હવે એ જલદીથી અમલમાં લાવવાનો છે. માટે તે દરમીઆનમાં તમે આવી અમારો છૂટકારો કરશો તો ભલા, નહિ તો તમે જેનો એકવાર જીવ બચાવ્યો તે, જેને એકવાર કેદમાંથી બંધનમુક્ત કર્યા તેમનો, એ પાપીઓ નાશ કરશે. પછી તમારો વિજય અમારે શા કામનો ? તમારા મિત્રને દેહાંત દંડ થતાં નહિ ઉગારો તો કોને ઉગારશો ? એમના મરણ સાથે અમારૂં પણ મરણ થવાનુંજ. પાપી ઇનાયત મારા પિતાની ગેરહાજરીમાં પોતાની પાપી મુરાદ બર લાવવાને મારા ઉપર જુલમ કરશે એટલે મારે ઝેર પી મરવાનો વારો આવશે. મારી ફોઇને પણ અહિં કેદ કરી આણેલાં છે. અમને માત્ર તમારોજ આધાર છે. માટે જરૂર જલદીથી સહાય કરવાને આવજો. આજે અવાય તો કાલ ઉપર ને હમણાં અવાય તો સાંજ ઉપર રાખશો નહિ. કાગળ કેટલી મુશીબતે મોકલ્યો છે તે મારૂં મન જાણે છે. ફરીને લખવાનો વારો નહિ આવે.

લી. તમારા મિત્રની પુત્રી લાલબા.

આ કાગળ વાંચતાંજ બહાર ડંકો વાગવા લાગ્યો. સૂર્યવંશી મહારાણાનાં નિશાનો ફરકવા લાગ્યાં. મહારાણા રાજસિંગની જય. મહારાજા અજીતસિંગની જય, મારૂદેશની જય, એવા જય ઘોષથી આકાશ ગાજી રહ્યું. દુર્ગાદાસ આ અવાજથી સમજ્યો કે આપણી ઉદેપુરના રાણા ઉપરની અરજ ફળીભૂત થઈ. મહારાણાશ્રીનાં માણસો ડંકા નિશાન સાથે આવ્યાં છે. દુર્ગાદાસ તરતજ

ઉઠીને સામો ભેટવા ગયો ને મહારાણાના પાટવીકુંવર જયસિંગજીને સિસોદી સૈન્યને મોખરે દીઠા. તેમને મળી, ભેટી વાતો કરી, જોધપુર કયે માર્ગે ને શી રીતે તાકીદે જવું તેની ગોઠવણી કરી. સિસોદી સૈન્ય દશ હજાર સ્વારોનું હતું ને આશરે પચીસ હજાર રાઠોડ લશ્કર હતું. તેમાંથી એક હજાર માણસ કિલ્લાના રક્ષણાર્થે રાખી સુરતનસિંગ ઠાકોરને કિલ્લાની રખવાળી માટે રાખવાનો ઠરાવ કરી બાકીના સર્વેએ લશ્કર સાથે રાતના નીકળી કુચ મુકામે જોધપુર જવાનો દ્દઢ ઠરાવ કરી દુર્ગાદાસ ઉઠયો.

ઉદેપુરના મહારાણા રાજસિંગે પોતાની સહાયમાં તેમના પાટવી પુત્ર જયસિંગને મોકલી પોતાની સ્વદેશપ્રીતિ જણાવી. તેનો ઉપકાર માનવાને દુર્ગાદાસ જયસિંગના મુકામપર ગયો. બંને જણા મળી ભેટીને વાતો કરવા લાગ્યા.

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે આજના સમયમાં મુસલમાનો આખા દેશ ઉપર કેર વરતાવે છે. હિંદુ ધર્મનાં દેવલો તોડીને ત્યાં મસીદો બનાવી છે. બ્રાહ્મણોની જનોઇઓ બાળી નખાવી છે. આપણાં પવિત્ર ધર્મપુસ્તકો કૂવામાં નખાવી દીધાં છે. આપણી પવિત્ર મૂર્ત્તિઓ મસીદોનાં પગથાઆંમાં ચણાવી છે. હિંદુઓ ઉપર જુલમ ને કેર વરતાવી તેમને બળાત્કારે મુસલમાન બનાવે છે. પાદશાહે પોતાની પ્રજા માત્રને સરખી ગણી સરખા હક આપવા જોઇએ, તેને બદલે તેણે હિંદુઓ ઉપર જુલમ કરી મુસલમાનોને માન મરતબાથી નવાજ્યા છે, હિંદુઓને નોકરીમાંથી કહાડી મૂકી રઝળતા કર્યા છે. મુસલમાન ધર્મની જગાઓને વર્ષાસન બાંધી આપ્યાં છે, ત્યારે તેણે હિંદુઓના જાત્રાળુ ઉપર કર નાખ્યો છે. એણે મુસલમાન લોકોને અને ધર્મને સઘળી રીતે ઉત્તેજન આપી હિંદુ લોકોને અને ધર્મને હલકા પાડ્યા છે. મુસલમાનનો પક્ષપાત કરી મુસલમાન હિંદુનો ભેદ જાહેર રીતે ઉઘાડો પાડયો છે. મતલબ કે અગાઉના એના બાપદાદાનો સઘળો રિવાજ બંધ કરી, તેથી

ઉલટીજ વર્ત્તણુક ચલાવી છે. તેમાં અધૂરામાં પૂરૂ હમણાંજ એણે હિંદુઓ ઉપર હૈડીઆ વેરો નાંખ્યો છે. જે જુલમ અગાઉના અફગાન, સૈયદ કે લોદી, કોઈ પાદશાહે કર્યો નહોતો, તેવો જુલમ આ પાપી પાદશાહે કરવા માંડયો છે. અમારી રાઠોડનીજ વાત લો. મહારાજા અમરસિંગજીને મરાવ્યા, જશવતસિંગજીને દેશવટો દીધો. કેમકે કાબુલમાં સુબાગીરી આપી તે માત્ર હિંદમાંથી તેમનો પગ કહાડવાને માટેજ હતો. તેમના કુંવરોને દગાથી મરાવ્યા ને બાલ રાજા અજીતસિંગજીને પણ કેટલીક મુશ્કેલીએ બચાવ્યા છે, તે આપથી કાંઈ અજાણ્યું નથી. હજુ એ બાળક છે. પાદશાહ તેમની હયાતીથી પણ કદાચ અજાણ હશે. અમારા મારૂ સરદારો પણ ઘણાખરા અજાણ છે. એટલે પાદશાહે મારૂદેશ ખાલસા કર્યો. ખાલસા કરીને પણ પ્રજાને સુખ આપવું જોઇએ તે આપ્યું નહિ. પોતાનું સ્વદેશીરાજ્ય ગયું ને પરધર્મીને પરરાજ્ય થયું છે એવું પ્રજાના મનમાં ન આવે એવી નવા રાજ્યસ્થાપકોએ રાજ્યનીતિ ચલાવવી જોઇએ. તથા અમલદારો પણ એજ રાજ્યનીતિ અમલમાં લાવે એવા નીમવા જોઇએ, તેને બદલે દુરાચારી, જુલમી, ક્રૂર ને ધર્માંધ અમલદારોએ આખા દેશમાં ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકરાવી છે. પાદશાહે પંડે પણ અરાજ્યરીતિ ચલાવી છે. તે છતાં પણ સર્વ રાઠોડ સરદારો પોતાના રાજાના મરણથી અને પાદશાહના જુલમથી દબાઈ ગયા હતા. પાદશાહે કેટલાકને લાલચો આપી ફોડયા છે નાગોરવાળાને અને પડીઆરોને રાજ્યલોભથી લલચાવ્યા છે. પણ તે બાપડા પાદશાહની કપટજાળમાં ફસાયા છે. ઔરંગજેબની લુચ્ચાઈથી તેઓ વાકેફ નથી. કિંવા લોભનાં પડળ આવ્યાથી તેઓ તેની લુચ્ચાઇને જોઈ શકતા નથી; નહિ તો અમરસિંગ મહારાજનો વંશજ દેશદ્રોહી થાય નહિ. પડીઆરો માટે તો નક્કી ન કહેવાય. ખેર ! હોનાર હોયાં જાય છે. સમય આવે એમની પણ આંખો ઉઘડશે. એટલું છતાં મહારાણા

રાજસિંગજીએ અમારી વિનતિ સાંભળી અને આપને અમારી સહાયે મોકલ્યા એ બહુ સારૂં થયું. આપની સહાય વગર અમારાથી એકલે હાથે આખા હિંદના પાદશાહને પૂરા પડાશે એવી આશા રાખવી એ બાથમાં આભ લેવા જેવી હતી. પ્રભુ આપની નિષ્કલંકી ગાદીને જેમ આપો અને આપની સુકીર્ત્તિમાં વધારો કરો, અસ્તુ.

દુર્ગાદાસ બોલી રહ્યો કે મહારાણા જયસિંગજી બોલ્યા. દુર્ગાદાસ, તમારા જેવા વીર નર મારૂપુત્રોમાં છે એટલે અમારી મદદની જરૂર પડે તેમ નથી. તમારા બહાદુર સરદારો ને સૈન્યનો જુસ્સો જોઈ હું આશ્ચર્ય પામુંછું કે આવા પરાક્રમી મારૂપુત્રો આગળ મોગલો કેમ ટકી શકયા ? ભાઈ, તમારો પત્ર મહારાણા સાહેબે વાંચીને મને આજ્ઞા કરી કે તમે દશહજાર સ્વારો લેઈ જઈ દુર્ગાદાસને સહાય કરો. અને બીજું વધારે સૈન્ય જોઇએ તો મંગાવજો. પાદશાહના જુલમથી માત્ર મારવાડજ ત્રાસી ગયું છે એમ નથી. આખા હિંદમાં સર્વ સ્થળે એવો કેર વરતાવ્યો છે. જજીઆ વેરા માટે અને એના બાપની અને તેની પહેલાં થઇ ગએલા મોગલ પાદશાહોની રાજ્યનીતિ નહિ છોડવા માટે મહારાણાશ્રીએ પાદશાહને એક શિખામણપત્ર લખ્યો છે. પણ મને નથી લાગતું કે એથી એ ધર્માંધ પાદશાહને લગાર પણ અસર થાય. એથી તો એ ઉલટો ક્રોધાવેશમાં આવશે. પણ મહારાણાજીએ તો પોતાનો મિત્રધર્મ બજાવ્યો છે. પોતાનો મિત્ર ભૂલતો હોય તો તેની ભૂલ તેને બતાવવી એ મિત્રની ફરજ છે. તે ફરજ બજાવ્યા છતાં ન સમજે તો તેમાં આપણો દોષ નથી જગત્ આપણો દોષ કહાડશે નહિ. રાણાજીનો શીખામણપત્ર પહોંચ્યા છતાં પણ પાદશાહની પૂર્વની વર્ત્તણુકમાં લગાર પણ તફાવત પડયો નથી. ઉલટો તેમાં વધારો થયો છે. રાણાજી તે સર્વ જાણતા હતા. પણ હવે કેમ કરવું ? હિંદુઓ ઉપર થતો જુલમ અટકાવવા શા શા ઉપાય લેવા તેના વિચારમાંજ હતા. દયાળશાહ દીવાનનો અભિપ્રાય તો વેર

પર વેર લીધા વગર એ પાદશાહની આંખો ઉઘડવાની નથી, એ-વોજ હતો. એવામાં તમારો પત્ર આવ્યો. એટલે દયાળશાહે કહ્યું કે, મહારાજ આવો યોગ ફરી આવશે નહિ. દક્ષિણમાં મરેઠા ઉ-ઠેલાજ છે. અને માળવામાં ને રાજ્યસ્થાનમાં રજપુતો ઉઠ્યા તો પાદશાહને નમ્યા વગર છૂટકો નથી. રજપુતશિરોમણિ આપ પા-દશાહની સામા ઉઠ્યા એટલે એક પણ રજપુત રાજ્ય કોઇ પણ કારણથી પાદશાહનો પક્ષ ધરાવનાર નથી. બધા દેશમાં પાદશાહે દારૂ પાથરેલો છે. હવે માત્ર અગ્નિ મૂકવાનીજ ખોટ છે. તેથી આપ ઉઠ્યા એટલે ધડાકો થયા વગર રહેનાર નથી. રાણાજી એ વાતમાં સમંત થયા. તેમણે સિસોદી સૈન્યને તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો. આખા સૈન્યના ત્રણ ભાગ પાડ્યા છે. તેમાંથી એક ભાગ આપી મને તમારી સહાયે મોકલ્યો છે. બીજું લશ્કર લેઇ દયાળસિંહ પંડે મુસલમાનોપર વેર લેવાને માળવામાં ઘુસ્યા છે, ત્રીજો ભાગ રાણા-જીએ પોતાની પાસે ચિતોડમાં રાખ્યો છે

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે આપણે આજે પ્રથમ જોધપુર જવું જોઇએ. મારો વિચાર તો પ્રથમ અજમેર જવાનો હતો. પણ જોધપુર માંડાના ઠાકોર મહાસિંગને કેદ કર્યાના અને તેમના ઉપર રાજ્ય-દ્રોહનું તોહમત મૂકી થોડી મુદતમાં ફાંસીએ ચઢાવવાના છે એવા સમાચાર આવ્યા છે. એમનો પ્રાણ ઉગારવો એ અમારી પ્રથમ ફરજ છે. ચાંપાવતો મારૂ સરદારોમાં મુખ્ય સત્તાવાળા છે. તેમનો પ્રાણ બચાવવો એ જરૂરનું છે. માટે આજેજ રાત્રે કુચ મુકામે જોધપુર જવું જોઇએ. દેસુરી ને બાલીના બચાવ માટે થોડું થોડું જરૂર જોગું લશ્કર રાખવું. સોજીતના બચાવ માટે તો બંદો-બસ્ત કરેલોજ છે. એ ત્રણે કિલ્લેદારોને વખતો વખત મુસલમાની લશ્કરની આવજાવની ખબર આપવાની સૂચના આપી આપણે જો-ધપુર જવું; એવો મારો વિચાર છે. આપનો શો અભિપ્રાય છે તે કૃપા કરી જણાવો. જયસિંગે કહ્યું કે મને તો હુકમ છે કે મારે

તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું. સિસોદી સૈન્યે બીજા કોઈના ઉપ-
રીપણા નીચે આજ સુધી કામ કર્યું નથી. તથાપિ આજે હું ત-
મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાને આવ્યો છું. કેમકે મારા પિતાજીનો
એવો હુકમ છે. માટે તમે જ્યાં મોકલશો કે લેઈ જશો, જે કામ
સોંપશો કે જ્યાં રાખશો, તે પ્રમાણે કરવાને મારે કોઈ જાતનો
વાંધો નથી. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે આપ મારા મુરબ્બી છો. આપણે
કાંઈ જૂદા નથી. તેમ આપણે બંનેને એકજ કામ કરવાનું છે-પ-
રધર્મીનો પરાભવ અને અજીતસિંગજીનું રાજ્ય પાછું સ્વતંત્ર કરવું
તે. આપ આપણા એકત્ર સૈન્યની સરદારી લો. અને હું આપના
તાબેદાર તરીકે આપની આજ્ઞા મુજબ વર્તીશ. જયસિંગજીએ કહ્યું
કે તેમ બને નહિ. આજ સુધી મારવાડને જેણે જય મેળવી આપ્યો
છે, તેજ છેવટ સુધી જય મેળવી આપશે. સર્વમાન્ય સર્વોપરી
સૈન્યાધિપતિ આજ સુધી તમેજ છો, અને છેવટ સુધી તમેજ
રહેશો. તમારી જે આજ્ઞા હોય તે મને જણાવો. દુર્ગાદાસે કહ્યું
કે તો જેવી આપની ઇચ્છા. માન અપમાન કે ઉપરી તાબેદારીના
ભેદથી આપણામાં અણગમો કે ભેદ થવો ન જોઇએ. જ્યાં સંપ
છે ત્યાંજ જય છે. કુસંપથી હમેશાં નાશ થાય છે. એ કુસંપનું
બીજ માન મરતબો કે ઉપરીપણું છે, તે મનમાં લાવવું ન જો-
ઇએ. જ્યાં સુધી આપણામાં કુસંપનાં બીજ રોપાયાં નથી ત્યાં
સુધી આપણે અજીતજ છીએ. જોધપુર મજબૂત છે ને મુસલમાની
લસ્કરનો જમાવ પણ ઘણો છે. વળી સોજીત ને દેસુરીની હારની
ખબર દિલ્લી પહોંચશે એટલે તેમની સહાયે દિલ્લીથી પાદશાહી લ-
સ્કર પણ આવતું હશે કે આવશે. માટે આપણું સર્વ લસ્કર સાથે
લેઈ એકદમ જોધપુર જીતી લેવું. રાજ્યધાની જીતી કે સર્વ મારૂ
સરદારો મેદાન પડશે. હજુ કેટલાક જયની આશા ન હોવાથી
મુસલમાનોના જુલમના દબાણમાં દબાઈ રહ્યા છે. એ સર્વ જો-
ધપુર જીત્યાથી આપણને આવી મળશે પછી મુસલમાનોનો ભાર

નથી કે તેઓ મારવાડમાં પોતાનો પગ ટકાવી શકે. હરોલમાં હું રહીશ ને પાછળ આપ રહેશો એટલે મધ્યમાં બાકીનું સર્વ સૈન્ય ચાલશે. જમણે પડખે માનસિંગ ને ડાબે પડખે ગુલાબને રાખવાથી આપણે સર્વ વ્યવસ્થાપૂર્વક જઇશું. માનસિંગ ને ગુલાબસિંગ જો કે જુવાન છે, તથાપિ તેઓ શૂરા ને સાવચેતી રાખનારા પહેલવાનો છે, માટે એ બંનેને બે પડખે રાખવા એવો મારો ઈરાદો છે. મહારાણા જયસિંગજીને એ વિચાર. ગમ્યાથી બંને જણા તૈયારી કરવાનો વિચાર કરી જૂદા પડયા.

રાઠોડ લશ્કર જોકે લગભગ ૩૫ હજાર માણસનું હતું તોપણ મુસલમાની લશ્કરની સંખ્યા આગળ તે ઘણું નહોતું. તેથી મારવાડી લશ્કરને માર્ગમાં શાંતિથી પણ ત્વરાથી ચાલવાની અને સર્વ સાથે ચાલવાની દુર્ગાદાસે આજ્ઞા કરી હતી. ચંદ્રમાનો પ્રકાશ થયે સર્વ સજ્જ થઇ લશ્કરી વ્યવસ્થા પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યા. જોધપુર નજીક આવ્યું. એવામાં સોજીતથી એક ખેપીઓ ખબર લાવ્યો કે પાદશાહી જોરાવર સૈન્ય લેઈ તૈબરખાન તમારા ઉપર આવે છે. તથા તમને જોધપુર જતા રોકવા માટે અને તમને રસ્તામાંજ અટકાવવા માટે પોતાના સૈન્યના ત્રણ ભાગ પાડી ત્રણ રસ્તે રવાના કર્યા છે. એ ત્રણે ભાગ જોધપુર નજીક તમને આવી મળશે એમ અનુમાન થાય છે. આ સમાચાર સાંભળી દુર્ગાદાસે જલદીથી જોધપુર પહોંચવાને ઉતાવળથી ચાલવા માંડયું. તૈબરખાન આવી પહોંચે તે અગાઉ જોધપુર જીતીને મહાસિંગને છોડાવવા જોઇએ, નહિ તો તૈબરખાનનું બળવાન સૈન્ય જોધપુરના રખવાળોને આવી મળ્યું તો સઘળી બાજી ધૂળ મળશે. એવા વિચારથી રાત્રિ દિવસની મુસાફરીથી થાકેલા લશ્કરને તાજું કરવાને એક કલાકનો વિસામો આપી ત્વરાથી જોધપુર ઉપર ચાલ્યા. સઘળું સૈન્ય ભૂખ, તરસ ને થાકની કાંઇ પણ દરકાર કર્યા વગર ઉમંગભેર આગળ વધ્યું ને પહેલા પહોરના જોધપુરના કિલ્લા નજીક પહોંચ્યું. રજપુત

સૈન્ય આ પ્રમાણે અણચિંત્યું આવી પહોંચશે, એવું મુસલમાનો ધારતા નહોતા. ઘણા મુસલમાનો હજુ તો મોં ધોતા હતા ને કેટલાક નિમાજ પઢતા હતા. રજપુત સૈન્ય જાણે પૃથ્વીમાંથી નીકળી આવ્યું હોય તેમ દૃષ્ટિએ પડવાથી પ્રથમ તેઓ ગભરાયા ને કિલ્લો છોડી ભાગવા લાગ્યા. પણ તરતજ તેમને પોતાની ફરજ યાદ આવી. કિલ્લાનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. તેનું ભાન આવ્યાથી તેઓ સર્વે સાવધ થઈ એકઠા થઇને કિલ્લાનો બચાવ કરવાની તૈયારી કરવા મંડયા.

દુર્ગાદાસે કોટની નજીક પડાવ નાંખ્યો. જેમ જલદી કિલ્લાનો કબજો લેવાય તે લાભકારક છે, એમ તે સમજતો હતો. તેથી કિલ્લાના રખવાળો તૈયાર થાય તે પહેલાં તો તેણે હુમલો કરવાની ગોઠવણ કરી. નાગોરના દરવાજા ઉપર હુમલો કરવાને જયસિંગજીને મોકલ્યા ને મેરતાનો દરજા ઉપર પોતે ચઢયો. આ પ્રમાણે બંને દરવાજા ઉપર એકી વખતે હુમલો કરવાથી તથા તેમના ઉપર મારાનો વરસાદ વરસાવ્યાથી કિલ્લાના રખવાળોનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. તેથી તેમણે ઇનાયતખાનને તથા દિલાવરખાનને મદદ મોકલવાને કહાવ્યું. અંદરની ગઢીમાંથી જેમ દરમાંથી કીડીઓ ઉભરાઈ નીકળે તેમ માણસોનાં ટોળેટોળાં હથીઆરબંધ નીકળવા લાગ્યાં. દુર્ગાદાસ ને જયસિંગ કોટ ઉપર ચઢી ગયા. તેમનો દાખલો લેઇ તેમના સરદારો પણ સિંહોની માફક તલપ મારી ચઢયા. રાઠોડ ને સિસોદી સૈન્યે બંને દરવાજા કબજે કરી દરવાજા ખોલ્યા કે બાકીનું સૈન્ય કોટમાં ધસી આવ્યું. શેહેરમાં ગઢમાંથી આવતાં માણસો ઉપરાઉપરી પડવા લાગ્યાં. બંને સૈન્ય તરવારદેવીને ભોગ આપવા લાગ્યાં. મડદાંના ઢગલા પડવા લાગ્યા. ઘાયલ થએલાની કરુણાજનક કીકીઆરીઓ સંભળાવા લાગી. આ બહાદુર માણસોને કપાતા જોઈ દુર્ગાદાસને દયા આવી. પણ પોતાનાં માણસોના બચાવ માટે તેને તરવારનો ઝપાટો ચલાવ્યા વગર છૂટકો નહોતો. તે મસ્તહસ્તીની માફક શત્રુઓ ઉપર તૂટી પડયો ને ગ-

ઢમાંથી આવતા સૈન્યને કાપવા લાગ્યો. એવામાં ઇનાયતખાન નવું સૈન્ય લઇ ગઢમાંથી બહાર નીકળ્યો ને નજીકના રજપુતો ઉપર ધસારો કર્યો. પણ ગુલાબસિંગ ને માનસિંગ પોતાનાં માણસો સાથે તેને ભેટવાને તૈયાર હતા. બીજી તરફ દીલાવરખાન જયસિંગજી ઉપર ધસ્યો. ત્યાં સોનિંગજી ને કરણસિંગ સામા થયા. આ પ્રમાણે બંને બાજુ જબરૂં યુદ્ધ મચ્યું. મુસલમાનો દીન દીનનો પોકાર કરતા ને પોતાના સરદારની ઉશ્કેરણીથી ઉશ્કેરાતા રજપુતો ઉપર જુસ્સાબંધ ધસી આવ્યા. આણી તરફ હર હર મહાદેવ કરતા રજપુતો તેમને ભેટવા તૈયાર થઇ ઉભેલાજ હતા. શેહેરમાં મડદાંના ઢગલા થયા ને લોહીની નીકો વહેવા લાગી. ગુલાબસિંગે ને માનસિંગે ઇનાયત ઉપર એવોતો મારો ચલાવ્યો કે તેની હરોલ તૂટીને લશ્કર પાછું હઠવા લાગ્યું. ઇનાયતખાને તેમને કુરાનના સોગન આપી અટકાવ્યા ને મરવું કે મારવું પણ પાછા હઠવું નહિ એમ કહી આગળ દોર્યા. પોતે લઢાઇને મોખરે થયો. એવામાં દુર્ગાદાસ બાકીના સૈન્યનો નાશ કરી માનસિંગની મદદે આવી પહોંચ્યો. તેજકરણ ને ગંભીર તેને પડખે રહી લઢતા હતા. ઇનાયતે જાણ્યું કે દુર્ગાદાસ ઉપર એકદમ ધસારો કરી તેને પાછા કે માર્યા વગર જીત થવી અશક્ય છે તેથી તે મરણીઓ થઇ તેના ઉપર ધસ્યો ને તેણે એક એવો જબરો ઘા કર્યો કે કદાચ તેજ ક્ષણે દુર્ગાદાસ નીચે પડયો હોત. પણ ગંભીરે તે ઘા દુર્ગાદાસ ઉપર જતો અટકાવી પોતે ઝીલી લીધો. એવામાં તેજકરણના હાથથી ઇનાયત નીચે પડયો. દુર્ગાદાસે ગંભીરને પાછળ રાખી ઇનાયતને પકડયો ને તે તેની ઉપર ચઢી બેઠો. કટાર કહાડી મારવા જાય છે તેવોજ ઇનાયત બોલ્યો કે મને જેવો એકવાર મરતો બચાવ્યો છે, તેવોજ આ બીજીવાર બચાવો. દુર્ગાદાસનો હાથ થોભ્યો. આ જગાએ બીજો માણસ હોત તો ઇનાયત બચવો મુશ્કેલ હતો. પણ દુર્ગાદાસના દૈવીગુણથી તે બચ્યો. તેણે ગંભીર તરફ દૃષ્ટિ નાંખીને

કહ્યું કે, ભાઇ, તું ઘાયલ થયો છે, પણ તને મારનાર દયા ચાહી બચી જાય છે. ગંભીરે કહ્યું કે મને કાંઈ વિશેષ વાગ્યું નથી. મારી ફીકર કરશો નહિ. મારી ફીકરમાં તમે તમારો દૈવીગુણ તજશો માં. તમને સલામત જોઇ, મને મારો જખમ લગારે જણાતો નથી. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે અરે ! ઇનાયતખાન મારી ઇચ્છા નથી, તથાપિ મારી આબરૂની ખાતર મારે તને જીવતો મૂકવો પડે છે. તેં તારાં હથીઆર ફેંકી દીધાથી જો કે દુશ્મન છે તોપણ હથીઆર વગરનાને મારવો એ મારો ધર્મ નથી. અને તેથી બીન ગુનાહ અને હથીઆર વગરના અશક્ત વૃદ્ધ મારા સરદારોને મારતાં તેં જે દયા ત્યજી હતી તે દયા હું તારા ઉપર લાવી તને બચાવું છું. એમ કહી તેણે પોતાની કટાર કમરે ખોસી. દુર્ગાદાસે ગુલાબસિંગને કહ્યું કે ભાઇ, ઇનાયતખાનને તમારા સ્વાધીનમાં નાશી ન જાય એવી સંભાળથી રાખજો અને એના હોદ્દાને છાજતું માન આપજો. ઇનાયતખાન પડયાથી તથા તે શરણ થયાથી તેના સર્વ સૈન્યે શરણે આવી હથીઆર છોડયાં. બીજી તરફ જયસિંગે એવો તો મારો ચલાવ્યો કે દીલાવરખાન પાછો હઠયો. કરણસિંગ તેની પૂંઠે પડ્યો અને તેને ગઢમાં નસાડયો. દીલાવરખાને ગઢ બંધ કર્યાથી કરણસિંગ પાછો વળ્યો. આ પ્રમાણે જોધપુર શહેર કબજે થયું પણ તેનો ગઢ મજબૂત હતો. એ ગઢ જોધપુર જે ડુંગરની તળેટીમાં છે તે ડુંગર ઉપર બાંધેલો છે. શેહેરથી તેનો ચઢાવ સુમારે એક મૈલ જેટલો છે. એ ચઢાવ ચઢીને ગઢ જીતવાનો હતો. એ ગઢમાં હજુ પુરતું લશ્કર હતું. તૈબરખાન આવતા પહેલાં ગઢમાંનુ સૈન્ય તાબે થવું જોઇએ, એવો દુર્ગાદાસનો વિચાર હતો તેથી ચઢાણ ઉપર ચઢીને ગઢ ઉપર તોપોનો મારો ચલાવવાની તેણે રચના રચી ને દીલાવરખાનને સંદેશો મોકલ્યો.

તૈબરખાન જોરાવર સૈન્ય લેઇ જોધપુર આવે છે એવા સમાચાર દીલાવરખાનને મળ્યા હતા, અને તે સૈન્ય રાત્રી પડતાં

પહેલાં આવી પહોંચશે એવી વકી હતી. તેથી તેટલો વખત ગઢ શત્રુને કબજે જતાં અટકાવવાની તેની મતલબ હતી. તોપણ ગઢ કબજે આપવાનો સંદેસો આવ્યો જોઇ તેણે કિલ્લા ઉપરથી કહ્યું કે આ ગઢમાં હું મરતા સુધી લઢીશ. પણ એક બળવાખોર મારવાડીને આ કિલ્લો કબજે સોંપીશ નહિ. એટલુંજ નહિ, પણ આજ સુધી મહાસિંગને અને તેના કુટુંબને કેદી તરીકે રાખ્યાં હતાં, તેમને આજે તમારી સમક્ષ ફાંસીએ લટકાવું છું. આ સાંભળી દુર્ગાદાસના એલચીએ કહ્યું કે, ત્યારે તો દુર્ગાદાસે કહાવ્યું છે કે જો મહાસિંગનો કે તેના કુટુંબનો એક વાળ વાંકો થશે તો જે મુસલમાનો કેદી તરીકે આજે અમારા કબજામાં છે; તેમાંનો એક પણ જીવતો રહેશે નહિ. દીલાવરે કહ્યું કે અમે તમારા એવા ડરથી ડરવાના નથી. તૈબરખાન આવે છે તે આવેથી તમો સર્વેની અમો ખબર લેઇશું. રાજ્યદ્રોહી સાથે અમે કોઇ જાતનો સંબંધ રાખવા ઇચ્છતા નથી. માટે તમે પાછા જાઓ, ગઢની આશા મૂકો. નહિ તો મહાસિંગ ફાંસીએ લટકયા જાણજો. એવામાં તેની પાછળથી કોઈ દગાખોર મુસલમાને દુર્ગાદાસ ઉપર ગોળી તાકી, પણ લગાર ઉંચેથી ચાલી ગઈ. સઘળા રજપુતો દગો સમજી સજ થયા ને બંધુક તીર છૂટવા માંડયાં. તોપોના ધડાકા થવા માંડયા. કિલ્લાની ભીતો ધણીધણીને પડવા લાગી. હવે દીલાવર સમજયો કે આપણે તાબે થવાનો વખત નજીક આવ્યો તેથી તેણે મહાસિંગને પકડી મંગાવ્યો. ગળામાં દોરી ભેરવેલી હતી. ગાળો ખેંચવા જેટલી વાર હતી. દીલાવરે કહ્યું કે, જુઓ તમારા મહાસિંગ લટકે છે. તમે પાંછા જાઓ, નહિ તો એ મુવા જાણજો. ગઢ દુર્ગાદાસના તાબામાં આવવાની અણી ઉપર હતો. તેવે વખતે એણે મહાસિંગની આ સ્થિતિ જોઇ. તે થોભ્યો. તેના માણસોને અટકાવ્યાં. પણ તેજ ક્ષણે મહાસિંગ બોલી ઉઠયા કે, વિજયી દુર્ગાદાસ, મારવાડને સ્વતંત્રતા મળવાની આડે મારા દેહને લાવશો નહિ. મરવું એકવાર

છે. મોડા કે વહેલા મરવું તો છેજ. તેમાં હું તો હવે મરવાની હદ ઉપર આવેલો છું. તેને મારવાડને મળતી સ્વતંત્રતા અટકાવીને જીવવું શા કામનું છે! માટે આવો. થોભશો નહિ. મારૂં ગમે તે થાઓ તેની તમે દરકાર રાખશો નહિ. મારવાડને માટે રણમાં મરવું તેના જેવુંજ મારૂં આ મરણ હું લેખું છું. માટે ડરશો નહિ. આ સાંભળતાંજ દીલાવર બોલી ઉઠયો કે એને ફાંસી દો. આ વાક્ય સાંભળતાંજ માનસિંગ ને ગંભીર મહાસિંગજી તરફ જવાને જુસ્સાબંધ દીલાવર ઉપર ચઢવા લાગ્યા. ફાંસી ખેંચનારનો હાથ અટકયો. તે સમજ્યો કે મારો સરદાર અવિચારી હુકમ આપે છે; તેથી તથાં વખતે મહાસિંગને છોડવવાને રજપુતો આવી પહોંચશે, તો પછી મુશ્કેલી પડવાની, એ દેહેશતથી તેમનો રખવાળ તેમને પાછો બંધીખાનામાં લેઇ ગયો.

આ તરફ લઢાઇ જોસબંધ ચાલી. હથીઆરો ઉછળ્યાં, બંધુકો ને તોપોના ધડાકા ને ભડાકા થવા માંડયા, ને તીરનો વરસાદ વરસ્યો. બંને બાજુ જુસ્સાથી લડતી હતી. તેવામાં દીલાવરખાન ઘાયલ થયો. તેણે સલાહનું કહેણ ચલાવ્યું. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે મહાસિંગ, તેમનું કુટુંબ ને ગઢ હવાલે સોંપ્યા સિવાય અમે સલાહના બોલ સાંભળતા નથી. દીલાવરે કહ્યું કે તમે નકામા અભિમાન કરો માં. અમે સલાહ માગતા નથી. પણ માત્ર તમને બે બોલ કહેવા છે, તે કહેતા સુધી લઢાઈ બંધ રાખવા કહીએ છીએ. તમે જો પાછા નહિ વળો તો મહાસિંગ, તેનું કુટુંબ અને બીજા સર્વ રજપુત કેદીઓને ફાંસીએ લટકાવીશું. એટલું બોલે છે એટલામાં તો સર્વ કેદીઓને ગળામાં ફાંસીનાં દોરડાં ઘાલી ગઢ ઉપર ઉભાં રાખ્યાં. તેજબા, મહાસિંગ, તેની બેન લાલબા સર્વે રડતાં કકળતાં ત્યાં ઉભાં હતાં. માત્ર મહાસિંગ શાંતપણે તેમને ધીરજ દેતો હતો. દુર્ગાદાસે આ બનાવ જોઇ બૂમ પાડી કહ્યું કે જો તેમનો વાળ વાંકો થશે તો ઇનાયતખાન આજ ક્ષણે નાશ પામશે. એમ બોલ-

તામાં તો ઈનાયતખાનને લેઈ જશકરણુ ને કરણુસિંગ હાજર થયા.

દુર્ગાદાસે ઈનાયતખાનને કહ્યું કે, ખાનસાહેબ, રણક્ષેત્રમાં મેં મારી ઇચ્છા નહિ છતાં પણ તમારી જીંદગી બક્ષી હતી. પણ હું દિલગીર છું કે મારે તે ફરીને જોખમમાં નાખવી પડે છે. પણ તેની તમારાજ માણસો મને ફરજ પાડે છે. તમે ઉંચે જુઓ કે મહાસિંગને અને તેના કુટુંબને ત્યાં કેવી સ્થિતિમાં રાખ્યાં છે. જો હું મારા દેશને દગો દઇ પાછો જાઉં તો એ તેમને જીવવા દે. પણ મારામાં શક્તિ છતાં હું શા માટે દગો દઉં ? માટે હું કહું છું કે જે ક્ષણે મહાસિંગ ફાંસીએ લટકશે તેજ ક્ષણે તમારાં ધડ શીશ જૂદાં થશે આ વચન સાંભળી દિલાવર ડર્યો ઈનાયતખાનના કુટુંબને પાદશાહી દરબારમાં કેટલું વજન છે તે એ જાણતો હતો. વળી પાદશાહી લશ્કર લેઇ જોધપુરની સહાયે આવનાર પાદશાહી સરદાર તૈબરખાન તેનોજ ભાઇ હતો તેથી તે બોલ્યો કે ઇનાયતખાનને તમે લેઈ જાઓ અને તમારૂં લશ્કર બોલાવી લો તો મહાસિંગને તથા તેમના કુટુંબને પણ સલામત લેઇ જવામાં આવશે; અને સંધિ કરવા સંબંધમાં હું વિચાર કરી પાછળથી માણસ મોકલીશ. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે હાલમાં તેમ કરવામાં આવશે. પણ સૂર્યાસ્ત થતા સુધીમાં કિલ્લો કબજે સોંપવામાં નહિ આવે તો અમને ફરીને ગઢ ઉપર હુમલો લાવવાની જરૂર પડશે, તથા ઇચ્છા નહિ છતાં નકામાં માણસોનો સંહાર કરવાની ફરજ પડશે.

દીલાવર સમજ્યો કે સાંજ સુધીમાં તૈબરખાન આવી પહોંચશે. હવે રજપુતો મારાથી ઠગાયા. એમ સમજી તેણે હા પાડી. દુર્ગાદાસ જાણતો હતો કે દીલાવરની મતલબ વખત ગાળવાની છે. પરંતુ ઉપરનો ઠરાવ કરતા પહેલાં તૈબરખાન આવશે તેનું શું કરવું તે એણે નક્કી કરી રાખ્યું હતું. તેથી તેણે પોતાના લશ્કરને પાછું બોલાવી લીધું. આ પ્રમાણે હાથ આવેલો લાગ ગુમાવ્યો એ વાત જયસિંગ રાણાને ગમી તો નહિ, પણ તેને દુર્ગાદાસની

વ્યુહરચના ઉપર ને દીર્ઘદૃષ્ટિ ઉપર ભરોંસો હતો, તેથી તે પોતાના સરદારના હુકમને તાબે થયો. દુર્ગાદાસે શહેરના રક્ષણાર્થે પૂરતાં માણસો રાખી બંદોબસ્ત કર્યો. રામસિંગ, રૂપસિંગ ને સોનિંગ એમને શેહેરના રક્ષણાર્થે રાખ્યા. આણી તરફ દીલાવરખાન છૂપી રીતે કિલ્લામાંથી નીકળી તૈબરખાનની શોધ માટે ગયો ને તૈબરખાનના લશ્કરના હરોલના ભાગને જઇ મળ્યો.

પાછલો પહોર દિવસ બાકી હતો. એ વખતે દુર્ગાદાસને જયસિંગજી મળ્યા. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે રાણા સાહેબ, હવે આપણે ગઢના રખવાળોની સહાયે તૈબરખાન આવે છે તેને રોકવાને જવું જોઇએ. બંને સૈન્ય એકત્ર થતા પહેલાંજ તેમને રોકવા એવું મારા ધ્યાનમાં આવે છે. એ સૈન્ય લગભગ આવી પહોંચ્યું હશે. તૈબરખાને ત્રણ ભાગ પાડી પોતાનું લશ્કર વહેંચી નાંખ્યું છે. એ ત્રણ ભાગ પણ એકઠા થાય તે પહેલાંજ આપણે દરેક ભાગને જુદા જુદા હરાવી શકીએ, એવો સંજોગ બને તો તે લાભકરતા છે. નહિ તો એનું સર્વ સૈન્ય એકત્ર થયા પછી તેમને હરાવવા, એ આપણને ભારી થઇ પડશે. ઔરંગજેબ ને મુરાદના એકત્ર લશ્કરને હરાવવાના લોભમાં જે ભૂલ અમારા જશવંતસિંગજી મહારાજાએ ઉજ્જેણના રણક્ષેત્રમાં કરી હતી, તેવી ભૂલ આ જગાએ આપણે કરવી જોઇએ નહિ. તૈબરખાનનું સૈન્ય સિતેર હજાર છે, અને શહેરના રક્ષણાર્થે રાખ્યું છે તે જતાં આપણી પાસે ભાગ્યે પચીશ હજાર રહેશે. પણ જો એટલા પડે આપણને વિજય પ્રાપ્ત થયો તો પછી પાદશાહનો ભાર નથી કે આખા રાજ્યસ્થાનમાં તેનો પગ ટકાવી શકે. માટે આપણે સત્વર જવું જોઇએ. કિલ્લો મજબૂત છે ને તે જીતવામાં વખત ગુમાવવાથી કદાચ તૈબરખાનના ત્રણે ભાગ એકઠા મળી આવી પહોંચે તો ગઢમાંનું લશ્કર જોસપર આવે અને આપણું આખો દિવસ લઢીને થાકેલું સૈન્ય નિરાશ થાય. આવા વિચારથી ગઢ જીતવાનું પડતું મૂકી તૈબર-

ખાનનાં ત્રણે લશ્કરને છૂટાં છૂટાં હરાવવાં એજ બેહેતર છે એમ ધારી ગઢવાળા સાથે મેં સંધિ કરી છે. રાણા સાહેબની ખાત્રી થઈ કે દુર્ગાદાસે ભૂલ કરી નથી, એનો વિચાર બરાબર છે. એટલે તેમણે કહ્યું કે લશ્કર તો સર્વ તૈયારજ છે, હવે ઢીલ શાની છે? આપ હુકમ આપો એટલે આ ચાલ્યા. એમ બોલી રાણા સાહેબ ઉઠ્યા કે સર્વ સરદારોને આજ્ઞા કરી. નિશાનબંધ સર્વ સૈન્ય ગઢવાળા ન જાણે તેમ બહાર નીકળ્યું. શહેર બહાર આવીને લઢાઇની ગોઠવણીમાં સર્વ સૈન્ય ગોઠવી આગળ ચાલ્યા થોડે દૂર જઈ લઢાઇની જગા પસંદ કરી. ગુલાબસિંગ અને માનસિંગને ઉત્તર તરફ ડુંગરાની ખોમાં ને જયસિંગજીને બીજી બાજુએ થોડું થોડું સૈન્ય આપી ઝાડીમાં રાખ્યા. મધ્યમાં પોતે રહ્યો ને એક બાજુએ તેજકરણને ગંભીર ને બીજી બાજુએ જશકરણને રાખ્યા ને પોતાના હુકમ વગર કોઇએ ચું કે ચાં કરવી નહિ, એવી આજ્ઞા કરી.

થોડા વખતમાં તો ધૂળના ગોટેગોટ જણાવા લાગ્યા. હરોલ ગએલો કરણસિંગ ખબર લાવ્યો કે મુસલમાની સૈન્ય પાણીના પૂરની પેઠે ધસારાબંધ ચાલ્યું આવે છે. રજપુતો ભેટવાને માટે તૈયારજ હતા, એટલે તેઓ તો આ સમાચારનીજ રાહ જોતા હતા. સામે આવનાર સૈન્ય તૈબરખાનના લશ્કરનો એક ભાગ હતો. તેનો સરદાર મહમદખાં હતો. મહમદખાંએ રજપુત સૈન્ય સામું આવેલું જોઇ પોતાના લશ્કરને ઉભું રાખ્યું. તેનો વિચાર બાકીના બંને ભાગ આવતા સુધી રાહ જોવાનો હતો. પણ આ વખતે ગઢમાંથી નાસી આવેલો દીલાવરખાન તેને સલાહ આપવા લાગ્યો કે, આ પ્રમાણે તમે અહિં ખોટી થશો અને બાકીનું સૈન્ય તો કોણ જાણે ક્યારેએ આવશે ને સંધ્યાકાળે તો રજપુતો કિલ્લો કબજે લેશે. પછી તમે કોની સહાયે જશો? અને એકવાર કિલ્લો કબજે લીધા પછી પાછો જીતી લેવો, તમને તો શું પણ બાદ-

શાહ પંડને એ ભારી પડશે. વળી રજપુત સૈન્ય આખો દિવસ લઢીને થાકેલુ છે, તેમને તમારા તાજા સૈન્યને હરાવતાં વાર લાગશે નહિ આવો સોના જેવો લાગ તમે ગુમાવશો તો તમને ઉલટો ઠપકો મળશે. રજપુત સૈન્ય કાંઈ ઘણું નથી, માટે આજ વખતે એકદમ લડાઈ કરવી. એવી મારી સલાહ છે; પછી માનવી ન માનવી આપની ઇચ્છા. મહમદખાં દીલાવરની સલાહને તાબે થયો. ને લશ્કરને લઢાઇની વ્યવસ્થા પ્રમાણે ગોઠવી લઢવાની આજ્ઞા આપી. રજપુતો મુસલમાનોના હુમલાની રાહ જોતા ઉભા હતા. એ સ્થિર સ્તંભોની ઉપર મુસલમાનો દીન દીન કરતા તૂટી પડયા. દીલાવરખાન એક બાજુએ અને મહમદખાં એક બાજુએ એમ આગળ ધસ્યા. મુસલમાનો નજીક આવેલા જોઈ રજપુતો લગાર પાછા હઠયા કે પડખે ઝાડીમાં રહેલા સૈન્યને પાછળથી ઘેરી લેતા સુલભ પડે. તથા મુસલમાનોને નાસવાનો લાગ ન મળે, હવે દુર્ગાદાસે નાગી તરવારે સવારોને મુસલમાનો ઉપર ધસી જવાની આજ્ઞા આપી, પોતે સૌને મોખરે હતો. મારો મારોના પોકાર પડી રહ્યા. મડદાંના ઢગલા પડવા લાગ્યા. લોહીની સેરો છૂટવા લાગી. એક તરફ દીન દીન અને બીજી તરફ હર હર મહાદેવના પોકાર પડતા હતા. મહમદખાં અને દીલાવરખાન બહાદુરીથી ધસી આવી પોતાના દાખલાથી લશ્કરને ઉશ્કેરવા લાગ્યા. રજપુતો મરણીઆ થઈ કૂદી પડયા. મરવું કે મારવું, જીતવું કે રણમાં મરી સ્વર્ગે જવું એજ તેમનો વિચાર હતો. એવામાં દુર્ગાદાસે કહ્યું કે ભાઇઓ, મારો, ધસો પણ પીઠ બતાવશો માં. પીઠ બતાવી ભાગવાનીજ જગા નથી. શેહેરમાં પેસશો તો ભૂખે મરશો તે કરતાં શત્રુને મારતાં મરવું કે સ્વર્ગ મળે, મરવું એકવાર છે મોડું કે વહેલુ મરવું તો છેજ ત્યારે આપણી ભૂમાતાને સ્વતંત્ર કરવાને રણક્ષેત્રમાં લઢતાં કાં ન મરવું ? મારવાડને સ્વતંત્ર કરવાનેજ આપણે લઢવાને ઉઠયા છીએ. જો આ વખત હાર્યા તો

આપણા ઉપર મુસલમાની રાજ્યની જબરી બેડી ચોંટવાની. પછી તે તૂટવી મુશ્કેલ છે. જો એ બેડી તોડવી હોય, તમારી સ્ત્રીઓ, દીકરીઓ, ને બેનોની આબરૂ લૂંટાતી બચાવવી હોય, આપણા વડવાઓએ મેળવેલી કીર્ત્તિ સાચવી રાખવી હોય તો મારો મારો ને દુશ્મનને હઠાવો. આ શબ્દ સાંભળતાં સઘળાનાં રોમ ઉભાં થયાં. ભાલા ને તરવારો ઝપાટાબંધ પોતાનું કામ કરવા લાગી. કરણસિંગ દીલાવરને ખોળતો તેના ઉપર ધસી ગયો ને એકજ ઝટકે તેનું માથું ઉરાડી મૂક્યું. એવામાં દુર્ગાદાસની સંજ્ઞાથી માનસિંગ, ગુલાબસિંગને જયસિંગ ઝાડીમાંથી નીકળી આવ્યા. મુસલમાનો ઉપર આગળથી ને પાછળથી એ મારા શરૂ થયા. એટલે આગળના પાછળ ને પાછળનાં આગળ એમ નાસવા લાગ્યાથી લશ્કરમાં ભંગાણ પડ્યું. મહમદખાં સમજ્યો કે હવે ઉગરવાનો આરો નથી. માનસિંગ તેના સામો આવી પહોંચ્યો. મહમદખાં ઘાયલ થયો. તેનો ઘોડો મરાયો ને તેણે સલાહનો વાવટો ઉંચો કર્યો. હજુ લડાઈ બંધ પડી નહોતી. મારા મારીના તાનમાં ને મદમાં કોઇ કાંઈ ભાળતું નહોતું. મહમદખાં માનસિંગને શરણ થયો. તેણે તેની તરવાર પાછી આપી; મહમદખાંએ તેમના સરદાર પાસે લઈ જવાની તેને અરજ કરી.

આ તરફ કરણસિંગ દીલાવરખાનનું માથું ભાલામાં ભરાવી પોતાના સરદાર તરફ જતો હતો, તેને મહમદખાંએ દીઠો, તેથી તે માનસિંગને કહેવા લાગ્યો કે જો તમારો સરદાર પણ આવોજ હોય તો તેવાને શરણ થવા કરતાં મરવું બેહેતર છે. માનસિંગે કહ્યું કે નહિ સાહેબ, જો નિર્દયતા રૂપી ભૂત હોય, તો તે અમારા સૈન્યમાં કોઈના હૃદયમાં નથી. જ્યારે એ ભૂતને કોઈ જગાએ વાસો ન મળ્યો, ત્યારે તે કરણસિંગના હૃદયમાં જઇ ભરાયું છે. મારો સરદાર તો સાક્ષાત્ દયાની મૂર્ત્તિ છે. જુઓ તે પેલા રહ્યા, એમ કહી દુર્ગાદાસ તરફ આંગળી કરી.

દુર્ગાદાસ પણ લોહીથી ખરડાએલો હતો. તેનું શરીર અને કપડાં, ભાલો ને તરવાર સર્વ લોહીમય થયાં હતાં, આ પ્રમાણે દુર્ગાદાસ જો કે રક્તમય હતો, તથાપિ તેની આંખમાં અમી હતી. તેણે કરણસિંગને દીઠો કે તેને કહ્યું, બહાદુર ઠાકોર, રણક્ષેત્રમાં બહાદુરી બતાવી એ જેવી તમારા નામને જેબ આપે છે, તેવી મડદા ઉપર દાખવવાથી આપનાર નથી. કરણસિંગ બોલ્યો કે સાહેબ, આપનો દૈવીગુણ અમારામાં કયાંથી લાવીએ. હું તો માણસ છું. એણે આપણા દેશ ઉપર એટલો કેર વરતાવ્યો છે કે એના ચામડાના તો જોડા સીવીએ તો તે પણ થોડું છે. એમ બોલી તે લઢાઇમાં ધુસ્યો હજુ લઢાઈ બંધ પડી નહોતી. મહમદખાંએ પોતાનાં માણસોને મરતાં જોઇ માનસિંગને કહ્યું કે ઠાકોર, મને તમારા સરદાર પાસે જલદી લેઈ જાઓ. એમ બોલતાં બોલતાં બંને જણા દુર્ગાદાસ નજીક આવ્યા.

દુર્ગાદાસે મહમદખાંને નજીક આવતો જોઇ, અને તેનો પોશાક તથા દેખાવ જોઇ તેને મુસલમાની સૈન્યાધિપતિ સમજ્યો, એટલે તેણે સલામ કરી. મહમદખાંએ પોતાની તરવાર તેના તરફ લંબાવી. પણ તેનું હૈયું ભરાયાથી "શરણાગત" એવો ઉચ્ચાર ન થયો. પણ દુર્ગાદાસ તે સમજ્યો. તેથી તેણે બૂમ મારી લઢાઇ બંધ રખાવીને કહ્યું કે ભાઇઓ, પ્રભુએ આપણને જય આપ્યો છે. હવે થોડીવાર તે પ્રભુનો પાડ માની મડદાંને ઠેકાણે પાડો અને ઘાયલોની બરદાસ્ત થવા શેહેરમાં મોકલી દો. આ હુકમ સાંભળી સર્વ શાંત પડી ગયા. એક પળ પહેલાં જ્યાં તરવારો ને ભાલા ઉછળતા હતા, દીન દીન ને હર હરના પોકાર પડતા હતા, મારો મારો વગર એક પણ બીજો શબ્દ સંભળાતો નહોતો ત્યાં હમણાં બધા શાંત થયા. લગાર પણ અવાજ આવતો નહોતો. માત્ર ઘાયલ થએલા મુડદાં નીચે દબાયાથી અને સજીવ મનુષ્ય તેમના ઉપર ચાલી જતાં હોવાથી, તેમના કરુણામય અવાજ સિવાય

કાંઇ સંભળાતું નહોતું. મહમદખાંના હુકમથી સર્વ મુસલમાની સૈન્યે હથીઆર મૂક્યાં. દુર્ગાદાસે મહમદખાંની તરવાર પાછી આપી કહ્યું કે ખાનસાહેબ પાદશાહે વગર કારણે અમારો દેશ લેઈ લીધો છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેના નામથી તેના અમલદારોએ અમારા ઉપર બેસીતમ જુલમ ગુજાર્યો છે, તે સહન ન થયાથી, અમે અમારા દેશને છોડવવાને હથીઆર પકડયાં છે. એવા દેશાભિમાનીઓની સામા હવે આ તરવાર નહિ ઉચકો એવી આશા છે. મહમદખાંએ શરમાઇને નીચું જોયું, દુર્ગાદાસે ગંભીરને મહમદખાંની બરદાસ્ત લેવાનું સોંપી તેમને શેહેરમાં રવાના કર્યા. કેમકે તૈબરખાનનું લશ્કર હવે નજીક આવી પહોંચવાનો સંભવ હતો. તેમના સામા થવાની ગોઠવણી દુર્ગાદાસને કરવાની હતી. મહમદખાં ગયા પછી થોડીજ વારમાં તૈબરખાનનું લશ્કર નજરે પડયું.

આણી તરફ તૈબરખાનને જે સમાચાર મળ્યા હતા તે સમાચારે રજપુતોની તરવારો ન કરે તેવું કામ કર્યું. તેણે જે બાતમીદારો હરોલમાં મોકલ્યા હતા તે ખબર લાવ્યા કે શેહેર બહાર અહિંથી થોડે દૂર મુસલમાનોના મડદાંના ઢગલા પડેલા છે. કેટલાક ઘાયલોને પણ બૂમો પાડતા મેં સાંભળ્યા છે, તેમાંના એક ઘાયલે કહ્યું કે દુર્ગાદાસે આપણા સૈન્યની ખાખાવીખી કરી નાંખી છે. મહમદખાં ઘાયલ થઇ શરણ થયો છે ને કિલ્લાનો સરદાર દીલાવર માર્યો ગયો છે. રજપુત સૈન્ય અસંખ્યાત છે. એવામાં મહંમદખાંના લશ્કરમાંથી નાશી આવેલા કેટલાક સિપાઇઓએ આવીને એ વાતને ટેકો આપ્યો. તેણે કહ્યું કે દીલાવરખાંએ મહમદખાં સાથે વાત કરી તે વખતે હું ત્યાં હતો, તેથી જણાય છે કે ગઢ પણ રજપુતોએ જીત્યો છે અને ઈનાયતખાન કેદ પકડાયો છે. કેટલાક કાયરોએ તો વાત વધારીને કહ્યું કે સાહેબ, મહમદખાં ને અકબરખાન બંને સરદારોનાં સૈન્ય હારીને શરણ થયાં છે. રજપુત સૈન્ય પાર વિનાનું છે, પણ દુર્ગાદાસે સૈન્ય રચના એવી

રચી છે કે તેની સંખ્યા થોડી જણાય, અને આપણે ભૂલાવામાં પડી ફસાઇએ. ઉદેપુરવાળા પણ રાઠોડોની મદદે પોતાનું બળવાન સૈન્ય લેઇ આવેલા છે. મહારાણા જયસિંગજીને ભીમની માફક લઢતાં મે મારી નજરે જોયા છે. આ સર્વ સમાચારથી તૈબરખાન ડર્યો. તેના લશ્કરના પણ હાંજા નરમ પડયા. તેઓ મરણ પાસે આવેલું જોઇ થરથરવા લાગ્યા. તૈબરખાને જોયું કે શરણ થવા કરતાં પાછા ફરી સલામત જગાએ જઈ નવી મદદ આવતાં સુધી રાહ જોવામાં ડહાપણ છે. લઢીને તાબે થવું તે કરતાં પાછા ફરી સલામત જગાએ જવું એ સારૂં છે તેથી તેણે પોતાના સૈન્યને પાછા ફરવાનો હુકમ કર્યો.

દુર્ગાદાસે મુસલમાની લશ્કરને પાછા ફરતું જોયું. એટલે ગુલાબસિંગ અને જયસિંગજીને પડખાપર રહી મુસલમાની સૈન્ય રોકવાને સવારો આપી મોકલ્યા. એક બાજુથી તીર ને બંદુકોની ગોળીઓનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો, ને સામેથી દુર્ગાદાસ પંડે થોડા સવારો લેઇ ખુલ્લી તરવારે ધસી ગયો. હવે મુસલમાની સૈન્ય ગભરાટમાં પડયું. જે પ્રથમ ધીરે ધીરે ચાલતું હતું તે હવે ભાર ઓછો કરવાને હથીઆરો ફેંકી દેઈ જે જેને જેમ ફાવ્યું તે તેમ નાસવા લાગ્યા. તૈબરખાનના હુકમની કોઇ દરકાર રાખતું નહિ. સર્વે ભયભીત થઇ ભાગવા લાગ્યા. હવે સલાહ વગર છૂટકો નથી, એમ તૈબરખાનને જણાયું. ચારે બાજુ લશ્કર ઘેરાઇને મરવા લાગ્યું ને મડદાંના ઢગલા પડવા લાગ્યા. એટલે તેણે સલાહનું કહેણ મોકલ્યું. તેણે કહાવ્યું કે પાદશાહી વાવટો અમારા સ્વાધીનમાં રહેવા દેવો તથા અમને અને અમારાં માણસોને સલામત તાકીદે અજમેર જવા દેવાં, એ શરતે અમે અમારાં હથીઆર છોડવાને તૈયાર છીએ. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે આ અને પહેલાંની લઢાઇઓમાં જેટલા મુસલમાન સરદારો કેદી પકડાયા છે, તેટલા રજપુત સરદારો જે પાદશાહ પાસે કેદમાં છે, ને જેનાં નામ અમે આપીએ, તેટલાનો તા-

બડતોબ બદલો કરવો તથા જે સિપાઇઓ હમણાં અમારે શરણ થાય, તેમણે કુરાનના સોગન ખાઇ અમારા સામા ફરીને નહિ લઢવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી, એ સરતે તમારી બોલી અમે કબુલ કરીએ છીએ. તૈબરખાને તે સરત કબુલ કરી પોતાના સૈન્યને વગર કારણે મરતું બચાવવાને સંધિ કરી, હથીઆર મૂકયાં. એટલે તેનું લશ્કર પણ પોતાનાં હથીઆર છોડી શરણ થયું. દુર્ગાદાસે તૈબરખાનની તરવાર પાછી આપી, અને તેમને તથા બીજા સરદારોને રામસિંગના સ્વાધીનમાં સોંપી તેમને માન સાથે જોધપુર શેહેરમાં મોકલ્યા. બાકીના મુસલમાની સૈન્યને કુરાનના સોગન આપી થોડાં માણુસની રખવાળી નીચે માનસિંગની સાથે પાસેના ગઢમાં મોકલ્યા; અને પોતે તથા જયસિંગજી અકબરખાન જે મુસલમાની સૈન્યનો ત્રીજો ભાગ લેઈ આવતો હતો, તેની ખબર લેવાને સામા ચાલ્યા.

ગંભીરસિંગની સાથે મહમદખાં શેહેરમાં ચાલ્યો. તેને રાજ્યમેહેલના એક ભાગમાં ઉતારો આપવાનો હતો. ત્યાં લાવી ઉતારો આપ્યા પછી ગંભીરસિંગે એક તરફી વાલંદને બોલાવી મહમદખાંને થએલા જખમો ઉપર પાટા બંધાવ્યા. એવામાં દુર્ગાદાસ તરફથી સમચાર આવ્યા કે તૈબરખાન શરણે આવ્યો છે. તે પછી થોડીવારે રામસિંગની સાથે તૈબરખાન પણ મહેલમાં દાખલ થયો. માત્ર મહમદખાંએ ઉદાસ ચેહેરે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. તૈબરખાને કહ્યું કે તમારે ઉદાસ થવાનું કારણ નથી. તમારા આ જખમોજ કહી આપે છે કે તમે તમારો ધર્મ બજાવ્યો છે. પણ નસીબે તમને યારી આપી નહિ, તેમાં તમારોમવાંક નથી. પરંતુ એક પણ જખમ ખાધા વગર હું શરણ થયો છું. હું આપણા અજીત્ય પાદશાહને શું મોં બતાવીશ! હું મારો જીવ બચાવવાને નહિ, પણ મારા બહાદુર ને મારા પરની ભક્તિભાવવાળા સિપાઇઓની ખાતર શરણ થયોછું. મેં જોયું કે આ રજપુત સૈન્ય કાંઇ

માણસનું નહિ, પણ દૈવી માણસોનું છે, તેમના સામા લઢીને મારા શૂરા પહેલવાનો નકામા કપાઇ મરશે. ગમે તેવા બળવાન સૈન્યવડે પણ તેમને જીતાય એવું નથી ત્યારે ચારે તરફ ઘેરાએલા મારા સૈન્યને શા માટે કપાવી મરવા દેવા ? એવા વિચારથી શરણ થયો.

આ વાતો ચાલતી હતી, તે સમયે ગંભીર પોતાના સરદારની પડખે જવાને ઉતાવળો થયો. તેણે મહમદખાંની બરદાસ્ત લેવાનું કામ રામસિંગને સોંપ્યું ને મહમદખાંની રજા માગી. મહમદખાંએ કહ્યું કે ફરી મળતા સુધી સલામ. તમે મારા શત્રુ જેવી નહિ પણ ભાઈ જેવી વર્ત્તણુક ચલાવી છે. ગંભીર બોલ્યો કે સાહેબ, અમે અમારા સરદારનો દાખલો લઇએ છીએ; કે જે સરદાર સર્વ માણસ જાતનો મિત્ર છે. એ કેવા દૈવીગુણનો છે તેનો તમને અનુભવ થશે ત્યારે તમારી ખાત્રી થશે. આ સાંભળી તૈમરખાન તેના તરફ સાનંદાશ્ચર્યથી જોવા લાગ્યો, ને બોલ્યો કે અરે ! ભાઈ તું કોણ છે ? આટલો બાળક છતાં આવાં અનુભવી વૃદ્ધ જેવાં વાક્ય બોલે છે ! તેણે કહ્યું કે સાહેબ, મારૂં નામ ગંભીરસિંગ છે. એથી તે વધારે આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો કે ત્યારે સોજીતના કિલ્લા ઉપર પ્રથમ ચઢનાર તે તમેજ હતા કે શું ? ગંભીરે નીચું જોયું. પણ માનથી તેનું મન ઉભરાઇ ગયું. તેના કરેલા પરાક્રમની બુજ કરીને તેના સરદારે તેને ઠાકોર બનાવ્યો હતો, પણ તેના પરાક્રમની કિંમત તેના દુશ્મનોમાં પણ થએલી જોઈ તેનું હૈયું પ્રફુલ્લિત થયું. તેણે નરમાસથી સલામ કરી કહ્યું કે, હાજી તે હુંજ છું. અને તેજ જગાએ મારા સરદારે મને ઠાકોર બનાવ્યો છે, અને પોતાના નાના ભાઈ તરીકે સ્વકાર્યો છે. આ સાંભળી તૈમરખાન સાનંદાશ્ચર્યથી બોલ્યો કે જ્યાં મારવાડનાં બાળકો પણ આવાં છે, ત્યાં આખી પ્રજા લઢવાને ઉઠી એટલે આપણા લશ્કરનો શો આશરો ?

મહમદખાં બોલ્યો કે આવું સાંભળતાં આપણને હાર્યાનું દુઃખ

લાગતું નથી. કેમકે આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે અજીત્ય સૈન્યના નાયકને શરણે આવ્યા છીએ. જ્યાં નાનાં બાળકો આવાં શૂરાં છે, અને મરદો બળવાન હોઈ પોતાના સરદારો ઉપર ફીદા થએલા છે, ત્યાં આ દેશ આપણાથી કેમ સાચવી શકાય ? અરે ! આ દેશની સ્ત્રીઓ જ કેવી છે ! જ્યારે દુર્ગાદાસના ઘર ઉપર સમશેરખાંએ સૈન્ય મોકલ્યું, ત્યારે દુર્ગાદાસની વૃદ્ધ માતાએ દુર્ગાદાસનો જે બચાવ જેવી દૃઢતાથી કર્યો, તે મેં જાતે જોયો છે. પણ એ વૃદ્ધ માજીનું એ દુષ્ટ સમશેરખાંએ ખુન કર્યું.

આ સાંભળી ગંભીર ગુસ્સામાં બોલી ઉઠ્યો કે અરે ! તમારી અમીરાતને ધિક્કાર છે. જો તમે સમશેરખાંનું એ ઘાતકી કામ જોઇ રહ્યા તો, એમ હોય તો સાહેબ, આ ઘરમાંથી આપ સિધાવો ને આપના સિપાઇઓને રાખ્યા છે ત્યાં કે બીજી કોઈ જગાએ પધારો. અને પોતાની માતાનું ખુન થએલું જોનાર રૂપે તમે દુર્ગાદાસને હવે મોં બતાવશો નહિ. એ પ્રમાણે બાળક ને નરમ સ્વભાવના ગંભીરને, હુકમ કરનાર ગુસ્સાવાળો સરદાર બનેલો જોઈ, સર્વ ચકિત થયા. આ જોઇ તૈબરખાન પણ આભોજ બની ગયો.

મહમદખાંએ પોતાનો હાથ લંબાવી તેનો હાથ પકડયો ને કહ્યું કે ભાઇ ગંભીર. હું સોગન ખાઇને કહું છું કે મેં જો સમશેરખાંને માજીનો ઘાત કરતાં જોયો હોત, તો તેજ ક્ષણે આ તરવાર તેના પેટમાં ખોસી હોત. મેં તો તે પહેલાં વૃદ્ધ માજીને જોયાં હતાં. અને તે વખતે મેં રહેમ દીલ બતાવ્યું, એવું સમશેરખાંને લાગ્યાથી તેણે મને સોજીત મોકલ્યો. ત્યાંના સરદાર સાથે મને કજીઓ થવાથી કંટાળીને હું દિલ્હી ગયો. ગંભીરે કહ્યું કે અરે ! ત્યારે તો તમે તેજ મહમદખાં કે જેણે મારાં વૃદ્ધ માજી સાથે માન ભરી વર્ત્તણુક ચલાવી હતી. અને જો તેમ હોય તો મેં તમારા ઉપર વિના કારણ ગુસ્સો કર્યો તે માટે હું તમારી માફ માગું છું. મહમદખાંએ કહ્યું કે, માફ માગવાની કાંઇ જરૂર નથી. હું તેજ

મહમદખાં છું. સોબતથી હું દિલ્હી ગયો ત્યારે કેટલાક બોલવા લાગ્યા કે હું દુર્ગાદાસની તરફેણમાં અને રાજ્યદ્રોહી છું. પાદશાહે તે ઉપરથી મને મારી રાજ્યભક્તિ સાબીત કરી આપવાને દુર્ગાદાસની સામા તૈબરખાનના હાથ નીચે મોકલ્યો. જો હું ના આવું તો રાજ્યદ્રોહી ઠરૂં. હું જો કે દુર્ગાદાસને માન આપું છું, તથાપિ એને બળવાખોર તરીકે લેખું છું. અને તેથીજ પાદશાહે કરેલી નેમણુક મેં કબુલ કરી. નહિ તો હું મારવાડમાં ફરીને લઢવા આવત નહિ. એ સાંભળી ગંભીરે કહ્યું કે ખાનસાહેબ, એથી હું બહુ ખુશી થયો. મારો સરદાર મને હમેશાં કહે છે કે કાંઇ બધા મુસલમાન સરખા નથી. તેમાં પણ પ્રમાણિક, દયાળુ, ને ખરા વીર પુરૂષો છે. અને તે તમે આજે મને પુરવાર કરી આપ્યું છે. જ્યારે દુર્ગાદાસ જાણશે કે મને શરણ થનારામાં એક એવો છે કે જેણે મારી માની સાથે માનભરી વર્ત્તણુક ચલાવી હતી, ત્યારે તેને ભેટીને તે કેટલો ખુશી થશે? એમનાં માતુશ્રીના મોતથી થતી દિલગીરીમાં અને તેથી મુસલમાનો ઉપર ઉપજતા ગુસ્સામાં કેટલો ઘટાડો થશે? પણ આ વાત હું એમને હમણાં કહેનાર નથી. એમની મેળે એ અહિં આવીને તમને મળશે ત્યારે જાણશે. એમ બોલી તેણે રામસિંગને મહમદખાંની સુપરત કરી. પછી તે ઘોડેસ્વાર થઇ દુર્ગાદાસ પાસે જવાને ઘોડો કૂદાવતો ચાલ્યો. એવામાં માર્ગમાં માનસિંગ ને તેના સવારો મળ્યા. માનસિંગે ગંભીરને કહ્યું કે, ઠીક થયું તે આપણે મળ્યા. ચાલો હવે આપણે ગઢ તાબે લેવાની માગણી કરવાને જઇએ છીએ. અકબરશાહ ને તેનું સૈન્ય પણ શરણે આવ્યું છે.

અકબરશાહ એ ઔરંગજેબ પાદશાહનો સૌથી નાનો શાહજાદો હતો. પાદશાહની એનાપર પ્રીતિ હતી. પરંતુ પાદશાહ બહુ અવિશ્વાસુ હતો. એને કોઇના ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. સરદાર ઉપર કે પુત્ર ઉપર કે કોઇ ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. જેણે જેવું કર્યું હોય

તેવું તે બધાને દેખે. પોતાના બાપને કેદ કરીને અને ભાઇ ભત્રીજાને મારી નાંખીને પોતે રાજ્ય મેળવ્યું હતું, તેથી તે ધારતો હતો કે મારા છોકરા ને સરદારો મારી પણ એજ વલે કરે, 'જેની આંખમાં કમળો હોય તે સર્વત્ર પીળું પીળું દેખે.' એ કહેવત આલમગીરે ખરી કરી આપી. તે સર્વત્ર દગોજ દેખતો હતો. તેથી કોઈ પણ સ્થળે સૈન્ય મોકલે તો તે સૈન્યના સરદાર ઉપર દેખરેખ રાખવાને બાતમીદાર મૂક્યા વગર તે રહેતો નહિ. અકબરશાહને પણ તૈબરખાન ઉપર બાતમીદાર તરીકે પાદશાહે મોકલ્યો હતો. પણ એ બંને વચ્ચે ગાઢો સ્નેહ બંધાયો હતો. અકબરશાહને અંદરખાનેથી બાતમીદાર તરીકે મોકલ્યો હતો, તોપણ દેખીતો તૈબરખાનના હાથ નીચે સરદાર તરીકે નીમ્યો હતો. અનુભવી સરદારના હાથ નીચે લશ્કરી તાલીમ આપવાની દેખીતી મતલબ હતી.

એ અકબરશાહ પાસે વીશ હજાર માણસનું સૈન્ય હતું. દુર્ગાદાસે એ સૈન્યને આવતું દીઠું કે પોતાના બે માણસોને ઇનાયતખાન, તૈબરખાન ને મહમદખાનના જીતી લીધેલા વાવટા સાથે તાબે થવાના કહેણ સાથે મોકલ્યા. તેમણે અકબરને એ વાવટા બતાવી દુર્ગાદાસનું કહેણ કહ્યું. તેઓ બોલ્યા કે જોધપુર કબજે થયું છે, અને આ ત્રણે સરદારો કેદ પકડાયા છે, દીલાવરખાન માર્યો ગયો છે, અને સઘળું મુસલમાની સૈન્ય હથીઆર છોડી શરણ થયું છે. તથા અમારા સરદાર દુર્ગાદાસે આપને પણ શરણ થવાનું કહાવ્યું છે. શરણ થએલા પાદશાહી વાવટા જોઇ, એ સંદેશા વિશે અકબરને કાંઇપણ અંદેશો રહ્યો નહિ. તેણે ધાર્યું કે જ્યાં પચાસ હજાર સૈન્ય શરણ થયું અને મુખ્ય સરદાર તાબે થયો, ત્યાં આ વીશ હજાર માણસનું શું ગજું છે કે નકામા લઢીને તેમનો નાશ કરાવવો ? આમ વિચારી તે પણ શરણ થવાને તૈયાર થયો. તે પોતાના હથીઆર ને વાવટો લેઈ દુર્ગાદાસની સન્મુખ આવ્યો. તેણે પોતાની તરવાર દુર્ગાદાસ આગળ ધરી, તે

દુર્ગાદાસે પાછી આપી. એટલે સર્વ લશ્કર પણ પોતાનાં હથીઆર મૂકી શરણ થયું.

દુર્ગાદાસ મહાસિંગને બંધનમુક્ત કરવા બહુ આતુર હોવાથી તેણે માનસિંગને થોડાં માણસો આપી ગઢ તાબે લેવાની માગણી કરવાને આગળ મોકલ્યો. માનસિંગ શેહેરમાં આવતો હતો ત્યાં માર્ગમાં ગંભીર મળ્યો એટલે બંને જણા ગઢની માગણી કરવા ચાલ્યા. આ વખત ચંદ્રોદય થયો હતો. માનસિંગે માણસ મોકલી કિલ્લેદારને ગઢ તાબે કરવા કહાવ્યું. હવે કિલ્લેદાર ગભરાયો. તેણે જાણ્યું કે એક તો સંધિ છતાં દીલાવરને નાશી જવા દીધો ને બીજું સૂર્યાસ્ત થઇ ગયો, તોપણ સંધિ પ્રમાણે ગઢ તાબે કર્યો નહિ; તેથી દુર્ગાદાસ આ સર્વ લશ્કરનો ને મારો પણ નાશ કરશે. આ વિચારથી ગઢ ઉપર આવી શરણે થવાની તેની છાતી ચાલી નહિ, તેથી તે મહાસિગ પાસે ગયો. મહાસિંગે જાણ્યું કે વળી આ મરણની જગાએ લેઇ જવાને આવ્યો હશે. પણ એટલામાં કિલ્લેદાર બોલ્યો કે ઠાકોર સાહેબ, મેં તમારો પ્રાણ બચાવ્યો છે દીલાવરે દોરી ખેંચવાનો હુકમ કર્યો તે સમયે એનો હુકમ અમાન્ય કરી મેં આપને બચાવ્યા છે, તો આપ મારી ખાતર આ વખતે કિલ્લા ઉપર આવી રજપુત સરદારને આ સૈન્યનો પ્રાણ બચાવવા અરજ કરો. આ ઉપરથી મહાસિંગ કિલ્લેદારના આવવાનો ભેદ પામી ગયો.

મહાસિંગની બેડી તોડી નાંખીને તેને એક તરવાર આપી. પછી બંને જણ ગઢના કોટ પાસે આવ્યા. પણ માનસિંગ ચંદ્રના ઝાંખા અજવાળામાં પોતાના કાકાને ઓળખી શક્યો નહિ. તેણે શરણે આવેલા વાવટા બતાવી, કિલ્લેદારને કિલ્લો સ્વાધીન કરવાનો હુકમ કર્યો. આ સાંભળી મહાસિંગ બોલ્યા કે આ કિલ્લેદારો દુર્ગાદાસની દયા ઉપર શરણે થઇ કિલ્લાની કુંચીઓ સોંપવા તૈયાર છે. માનસિંગે પોતાના કાકાનો સાદ ઓળખ્યાથી કહ્યું કે કાકા, તમે જે કહોછો તે વચન આપવામાં આવે છે. આ સાંભળી કિલ્લેદાર

બોલ્યો કે હું માત્ર મારા સૈન્યના પ્રાણ બચાવવા માગું છું. જો તે કબુલ કરો તો કિલ્લાની કુંચીઓ આપનીજ છે. માનસિંગે એ શરત કબુલ કરી ગઢમાં રજપુત સૈન્ય દાખલ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. દરવાજા ખોલવા માંડેલા સાંભળી ગંભીર પોતાના પિતા કેશરીસિંગ જે ઈનાયતખાનની સંભાળ રાખવામાં હતા, ત્યાં દોડી ગયો ને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. તે બોલ્યો કે પિતાજી મારાં માજીને પ્રથમ બંધનમુક્ત કરવાને હવે આપ કિલ્લામાં જાઓ. આ સાંભળી કેશરીસિંગે કહ્યું કે બેટા, તું કહે છે તે બરાબર છે. પણ તું જાણે છે કે મને મારા સરદારે આ જગાએ ચોકી ઉપર રાખેલો છે. માટે મારૂં ખાનગી ગમે તેવું અગત્યનું કામ હોય, તો પણ તે રજા ન આપે ત્યાં સુધી, મારાથી આ જગા છોડીને જવાય નહિ, માટે મારી જગાએ તું જા અને તારી માને બંધન મુક્ત કર. હું મારો ધર્મ બજાવવામાં રોકાયો છું, તેની ખબર આપજે. ભાઈ, તારે પણ આ ઉપરથી ધડો લેવાનો છે કે ધર્મ આગળ ખાનગી કોઇપણ કામ આડે લાવવું નહિ, ગંભીર એ સાંભળી ગઢમાં જવાને નીકળ્યો

માનસિંગ ગઢનો કબજો લેતો હતો, તે વખતે મહાસિંગ ઠાકોરે કહ્યું કે બેટા માનસિંગ, જ્યારે તારી અણ અનુભવી કમરે મારી આ તરવાર બંધાવી તને દુર્ગાદાસની સહાયે જવા તૈયાર કર્યો, ત્યારે મેં થોડુંજ ધાર્યું હતું કે આટલી ટૂંકી મુદતમાં તું આ મજબૂત જોધપુર ગઢનો કબજો લેઈ શકીશ. પ્રભુની ગતિ ગહન છે. ગઢની કુંચીઓ લીધી ને લશ્કર હથીઆર છોડી તાબે થયું. એટલે માનસિંગે કિલ્લેદારને કહ્યું કે, મારાં કાકી ને ફોઇ રાખ્યાં છે તે જગાએ ચાલો. એ જગા અંધારામાં એક જુના ઓરડામાં હતી. ત્યાં પ્રકાશ નામે નહિ મળે. પણ માનસિંગ દીવો લાવ્યો હતો તે વડે તેજબાને તે ઓરડામાં પડેલી જોઈ મહાસિંગે તેને ઉઠાડી. તેજબાએ કહ્યું, ત્યારે શું આપણે મરવાનાં?

દુર્ગાદાસે શું આપણને તજી દીધાં ? મહાસિંગથી કાંઇ બોલાયું નહિ. ગંભીર પણ પોતાની માની આવીજ દશા થઇ હશે એવા વિચારથી બોલી શક્યો નહિ. તેથી માનસિંગે કહ્યું કે કાકી, હજુ તમારા મરવા પહેલાં તો ઘણા મુસલમાનો મરશે. હમણાં તો દુર્ગાદાસે તમારો છૂટકારો કરવાને મને મોકલ્યો છે. એ સાંભળી તેજબાએ આંખો ઉંચી કરી માનસિંગને જોયો એટલે પોતાની ખાત્રી થઈ કે આ સ્વપ્નું નથી પણ સત્યજ છે. એટલે તેજ-બાના મનમાંથી મરવાના અને દુઃખના વિચાર જતા રહ્યા ને પ્યાર, વૈભવ ને સુખના વિચાર આવવા લાગ્યા. હવે જાણે તે કેદખાનામાં નહિ પણ સ્વતંત્ર હોય તેમ જણાયું.

ગંભીર ને માનસિંગ આગળ ચાલ્યા; તો તેજબાના જેવાજ ઓરડામાં ગંભીરની માને રાખેલી હતી. ત્યાં તે ઉંઘતી હતી. પણ જ્યારે ગંભીર તેને બોલાવવા લાગ્યો ત્યારે તેનો અવાજ સાંભ-ળીને અને દીકરો પોતાની માતાને ભેટી પડયો તેનો પ્યાર જો-ઇને તેને એટલું આશ્ચર્ય લાગ્યું કે એ સ્વર અને એ લાડ એને સ્વપ્નવત્ જણાયાં. ગંભીરે કહ્યું. માજી, હું તમને બંધનમુક્ત કરવા આવ્યો છું. પણ એ બોલ તેને ભ્રમણા જેવા લાગ્યા. તે અવાજ સાંભળતી હતી, તેને ભેટી હતી, તેના ગાલ ઉપરનાં હ-ર્ષાશ્રુનો સ્પર્શ કરતી હતી, તોપણ તે તેના તરફ જોઇને બોલી કે હું શુદ્ધિમાં છું ? હું ગાંડીતો નથી થઇ ? મને આ સ્વપ્નું તો જણાતું નથી ? તે ગંભીરસિંગ તરફ જોઇને બોલી કે, હું આ જે જોઉં છું, તે મારો દીકરો છે ? કે હું ગભરાટમાં બેભાન થઇ છું ? મારો ગંભીર નાશી ગયો હતો. તે કોઈ જગાએ માર્યો ગયો હશે, એમ હુંતો માનતી હતી, તેજ આ છે ?

ગંભીરે કહ્યું કે માજી, હુંજ તમારો દીકરો ગંભીર છું. તમને કહ્યા વિના નાશીને દુર્ગાદાસ પાસે આવ્યો હતો, તે દુર્ગા-દાસે તમારો છૂટકારો કરવાને મને અહિં મોકલ્યો છે. માનસિંગે

કહ્યું કે ફોઇબા એ તમારો ગંભીરજ છે. એ જે કહે છે તે સત્યજ છે. એણે દુર્ગાદાસ પાસે આવી સોજીતગઢમાં નામના કરી છે. અને જોધપુર જીતવામાં પણ ભાગ લીધો છે. આ વચન સાંભળી તેણીને હર્ષાશ્રુ આવ્યાં; તે પોતાના પુત્રને ભેટીને બોલી કે બેટા તારો બાપ ક્યાં છે? શું દુર્ગાદાસે દેસુરીમાંથી એમને છોડાવ્યા નથી? ગંભીરે કહ્યું કે મારા પિતાને ત્યાંથી છોડાવી લાવ્યા છે ને તેઓ અહિંજ છે. પછી પોતાના પિતા શા કામમાં રોકાયાથી નથી આવ્યા તે સર્વ વાત કહી સંભળાવી.

હવે માનસિંગ પોતાની બેન લાલબા પાસે જવાને નીકળ્યો. લાલબાનો ઓરડો તેજબાના ઓરડા કરતાં સારો ને મોટો હતો. તેમાં એક દીવો બળતો હતો. પણ તે ઓરડામાં માનસિંગે લાલબાને દીઠી નહિ. તેથી એક પડદો ખસેડી અંદર ગયો તો ત્યાં લાલબા ઘુંટણીએ બેસી પ્રભુની પ્રાર્થના કરતી હોય એમ જણાયું. તે પ્રભુપ્રાર્થનામાં એટલી તો ગીરફતાર થઇ હતી કે માનસિંગના પગલાંની પડઘી સરખી પણ તેના જાણવામાં આવી નહિ. તેનું ચિત્ત પ્રભુસન્નિધ થયું હતું. થોડીવારે પોતાના જોડેલા બંને હાથ ઉંચા કરી બોલી કે " આ જે વિજયઘોષ સંભળાય છે તે જો રજપુતોનો હોય તો હે પ્રભુ હું તારો ઉપકાર માનું છું. પણ જો તે તૈબરખાનનો હોય, ઇનાયતખાન જેનાથી હાર્યો તેને તૈબરખાન જીત્યો હોય, અને જેણે એકવાર મારી આબરૂનું રક્ષણ કર્યું હતું તે દુર્ગાદાસનો નાશ થયો હોય તો હે દયાળુ પ્રભુ, તું મને તારી પાસે સત્વર બોલાવી લે.

એટલે માનસિંગે કહ્યું કે બેન એ દયાળુ પ્રભુએ આપણા-પર દયા કરી છે. એમ બોલી તે તેની પાસે ગયો. માનસિંગને જોઈ પ્રથમ તે બેશુદ્ધ જેવી જણાઇ. પણ થોડીવારમાં મન સ્થિર કરીને તે બોલી કે ભાઈ, મારા પિતા વગેરે સર્વ સલામત છે? માનસિંગે કહ્યું કે બેન, સર્વ સલામત છે. મારા કાકા, કાકી,

ફોઈ, ફુઆ સર્વ સલામત છે. લાલબાએ કહ્યું, અને દુર્ગાદાસ? તમે એમનું તો કંઇ કહેતાજ નથી. હું આશા રાખું છું કે કાંઈ દુઃખદ સમાચાર તો નહિજ હોય. માનસિંગે કહ્યું કે એ અહિં વિજયશાળી થયા છે. એમણે સર્વ મારવાડ જીતી લીધી છે; અને તમને તથા બીજાં સગાંવહાલાંઓને બંધનમુકત કરવાને મને અહિં મોકલ્યો છે. આ સાંભળી લાલબાનું હૈયું ઠર્યું હોય એમ જણાયું.

લાલબાએ માનસિંગને કહ્યું કે ભાઈ, મને મારા પિતા પાસે લેઇ જાઓ. એટલું બોલતામાં તો મહાસિંગ ને તેજબા આવી પહોંચ્યાં. લાલબા પોતાના પિતાને પ્રેમથી ભેટીને પ્રેમાશ્રુ પાડવા લાગી. મહાસિંગનું હૈયું પણ ભરાઇ આવ્યું. પણ લાલબાની ઓરમાન માતાના અંતઃકરણમાં તેમાંનો એક શતાંશ પણ નહોતો. તેજબાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેના સગા ચંદ્રસિંગને વરવાની લાલબાએ ના પાડયાથી તે લાલબા તરફ પ્રેમને બદલે દ્વેષભાવથી જોતી હતી. લાલબા તે સર્વ જાણતી હતી. પણ તે સમજુ હતી. પોતાના ઘર ઉપર અણચિંતી આફત લાવનાર અને પોતાની વીંટી ચંદ્રસિંહને આપી ફસાવનાર એ હતી, એવું તેના સમજવામાં આવ્યું હતું. પણ એ સર્વ જાહેરમાં મૂકી કુટુંબકલેશ વધારવો, અને પોતાના પ્રિય પિતાને અને બીજાં વહાલાંઓને દુઃખી કરી વેર વધારવું, એમાં ડહાપણ નથી, એમ તે સમજતી હતી તેથી એ સર્વ વાત તેણીએ પોતાના અંતઃકરણની સલામત પેટીમાં પૂરી રાખી હતી.

હવે માનસિંગ પોતાની ફોઇ, ફુવા ને ભાઇને બોલાવી લાવ્યો. સઘળું કુટુંબ એકઠું મળી એક બીજાની ખબર અંતર પૂછવા લાગ્યું. દીલાવરખાન બહુ ઘાતકી હતો. તેણે સર્વને જુદાં જુદાં કેદ રાખ્યાં હતાં. કેદખાનામાં પણ તેમને કોઈ જાતનું સુખ નહોતું. પણ ઈનાયતખાનની રહેમ નજરથી લાલબાને તે દુઃખ દેઈ શકયો નહોતો. બધાં કેદીમાં માત્ર લાલબાનેજ કાંઈક સારી રીતે રાખી હતી. આ સુખ દુઃખની એક બીજાની વાતો સાંભળી તેઓ સમ દુઃખી થયાં

પણ એ દુઃખનો સમય હવે ગયો છે. દુર્ગાદાસના પ્રતાપથી હવે તેઓ બંધનમુક્ત થઈ સુખી થયાં છે, એવો વિચાર આવ્યાથી તેઓ પ્રભુનો પાડ માની દુર્ગાદાસને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યાં.

આ વિજયથી દુર્ગાદાસે જયસિંગજી મહારાણાનો ઉપકાર માન્યો ને ઉદેપુરના મહારાણાજીનો આભાર માનવાનો પત્ર લખ્યો તથા કુંવર જયસિંગજી પાછા ઉદેપુર ગયા.

બીજે દિવસે સવારમાં દરબાર ભરવાનું હતું. મહાસિંગ ઠાકોર વૃદ્ધ અને ઘાયલ હોવાથી તે લઢાઈના મેદાનમાં જઈ શકે તેમ નહોતું. તેથી તેમને જોધપુરના સુબેદાર બનાવી, આસપાસના જે ગઢ હજુ મુસલમાનોના તાબામાં હતા, તે જીતવાને જવાનો વિચાર કરવાનો હતો. જે મુસલમાન અમલદારો કેદ પકડાયલા હતા તેની યાદી કરી તેટલા રજપુત ઠાકોરો જે દિલ્લીમાં કેદ હતા, તેમનો બદલો કરવાને તેમનાં નામ નક્કી કરવાનાં હતાં. તથા છેવટે રાજ્યવ્યવસ્થા કેમ ચલાવવી તે ઠરાવવાનું હતું. મુસલમાન કેદીઓની યાદી રામસિંગે બનાવી દુર્ગાદાસના હાથમાં મૂકી. ગંભીરસિંગ તે વખતે દુર્ગાદાસને પડખે ઉભેલો હતો. તેણે તે યાદી વાંચી મહમદખાંના નામ ઉપર આંગળી મૂકી કહ્યું કે સાહેબ, આ ગૃહસ્થને આપ માનપૂર્વક બોલાવો છો. તથાપિ તે કોણ છે, તે જ્યારે આપ જાણશો ત્યારે—દુર્ગાદાસે એ વાકય પૂરૂં થવા નહિ દેતાં કહ્યું કે "કલ્યાણગઢમાં જે મહમદખાંએ મારાં માતુશ્રી પ્રત્યે માનભરી વર્ત્તણુક ચલાવી હતી, તેજ મહમદખાં એ છે કે શું ? ગંભીરે કહ્યું કે હા સાહેબ. એમ બોલી આ વખત તેમને શી રીતે આ લઢાઇમાં જોડાવું પડયું હતું, તેની સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે ત્યારે તો મારે તેમનો તે સમયનો આભાર આ વખત માનવો જોઇએ. જે આભાર હું તે સમયે તંખમ ખેડીને માનવા જવાનો હતો, તે માનવાનો આ સમય આવ્યો છે, એમ બોલી તે તેજ વખતે કેદીઓના ઉતારા તરફ ચાલ્યો.

પરધર્મી કે દુશ્મન જે કેદીઓ પોતાના તાબામાં આવ્યા હોય, તેની બરાબર સંભાળ રખાવવામાં ને રાખવામાં દુર્ગાદાસ એક્કો હતો. કેદીઓને પોતાના સરદારોનાજ ભરોંસા ઉપર દુર્ગાદાસ રાખતો નહિ. પોતાના સરદારોને સખ્ત તાકીદ આપ્યા છતાં કેદીઓની પોતાના હુકમ પ્રમાણે બરાબર બરદાસ્ત લેવાય છે કે નહિ, તેની દુર્ગાદાસ વખતો વખત જાતે તપાસ કરતો. જેવો જેમનો હોદ્દો તેવી તેમની સંભાળ રખાવતો. સરદારો ને સિપાઇઓ સર્વની લાયકત પ્રમાણે સંભાળ રહેતી. તેમને રહેવાની જગા, ખાવા પીવાનું, બીછાનાં, સર્વ યોગ્યતા પ્રમાણે મળતું. માંદા સાજા અને ઘાયલોની પછી તે દેશી કે પરદેશી, સ્વધર્મી કે પરધર્મી, મિત્ર કે શત્રુ સર્વની સંભાળ રખાવતો ને રાખતો. તેમની ખબરઅંતર જાતે જઇ પૂછી આવતો; તથા ઘાયલોને અને માંદાઓને દિલાસો આપતો. આ પ્રમાણે તે નિત્ય તજવીજ રાખતો હતો. પણ ગંભીરની વાત તેના જાણવામાં આવી ત્યાં સુધી તે મહમદખાંને પિછાની શક્યો નહોતો. રાત્રે ઝાડ ઉપર દૂરથી એકજ વાર દીઠેલો, અને તે પણ છૂપાઇને. વળી તે વખતે એક નાની ટુકડીના જમાદાર તરીકે આવેલો તે ટૂંકી મુદતમાં ૨૦ હજાર સૈન્યનો ઉપરી થઇને આવે એવો સંભવ પણ નહોતો. આવાં કારણોથી તે પોતાનાં માતુશ્રી પ્રત્યે માનપૂર્વક વર્ત્તનારને ઓળખી શક્યો નહોતો. પણ ગંભીરે અંધારામાં રહેલી એ વાત અજવાળામાં આણી કે તરતજ તે મહમદખાં તરફ જવાને નીકળ્યો.

તે મહમદખાંની ખબર લેવા આવ્યો છે, એમ જણાવી મહમદખાંના ઢોલીઆ પાસે ગયો કે બીજા મુસલમાન સરદારો દૂર ખસ્યા. દુર્ગાદાસના ચેહેરા ઉપરથીજ મહમદખાં સમજ્યો કે દુર્ગાદાસે જાણ્યું છે કે હું કોણ છું. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે હે, સર્વોત્કૃષ્ટ મુસલમાન, હું તમારા જે કર્તવ્યથી આભારી થયો છું તે કર્તવ્ય અને તે આભાર જન્મપર્યંત ભૂલાવાનાં નથી. મારાં પરમ વહાલા

માતુશ્રી પ્રત્યે આપે જે શુભ વર્ત્તણુક કલ્યાણગઢના મારા મકાનમાં ચલાવી હતી, તે મેં મારી જાતે ઝાડ ઉપરથી જોઇ હતી. હું તે વખતે તમારા શિર ઉપરના ઝાડમાં સંતાયો હતો. હું તો તેજ વખતે ઝાડ ઉપરથી કૂદકો મારી તમારો ઉપકાર માનવાને તમારી સમક્ષ આવવાનો હતો, પણ એમ કરવું તે તમારા હોદ્દાને હરકત કરતા થશે, એ વિચારથી હું તે વખતે અકટયો. તે વખતનો સમય પ્રભુએ મને આ વખતે આપ્યો છે, અને તેથી હું તમારો આભાર માનુંછું. તમારો ઉપકાર કદી વિસરાવાનો નથી. આપણી આજની થએલી દોસ્તી જન્મપર્યંત જવાની નથી. પ્રભુ તે નિરંતર નિભાવો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

જોધપુરમાં દરબાર.

છપય.

ધન દુર્ગા ધન માત, ધન મારૂ સરદારો;
મહારાણાજી ધન્ય, ધન્ય એહુ રાજ્ય કુમારો.
દેશ ધર્મ ને રાજ્ય, તણી ભક્તિને પણ ધન;
વીર્ય શૌર્ય ઔદાર્ય, ધરી ખર્ચ્યાં તન મન ધન.
વળિ ધરિ અલોભ નિસ્પૃહ રહી, ગયો ન વહિ જે ગર્વમાં;
લહિ પ્રેમ શત્રુ ને મિત્રનો, સંપ જમાવ્યો સર્વમાં.

દુર્ગાદાસની આ જીતની ખ્યાતિ, જોધપુરનું જીતાવું, અને તૈબરખાન જેવા પાદશાહના મહાન સરદારનું ૭૦ હજાર લશ્કર સાથે હારીને કેદ પકડાવું, એ વાત આખા દેશમાં પવનની પેઠે પ્રસરી.

આ જીત મેળવ્યા પછી દુર્ગાદાસ શાંત બેસી રહ્યો નહિ. જે સરદારોએ પોતપોતાનાં લશ્કર દુર્ગાદાસની મદદે મોકલી તેનો

પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો તેમને દુર્ગાદાસે પોતાના વિજયના સમાચાર મોકલી જોધપુર બોલાવ્યા. એટલુંજ નહિ, પણ જેઓ રાઠોડોના જયની આશા થોડી હોવાથી તટસ્થ રહ્યા હતા તેમને પણ સંદેશા મોકલી જોધપુર બોલાવ્યા. પરંતુ જેઓ પાદશાહની પક્ષમાં ખુલ્લી રીતે રહ્યા હતા, તેમને કાંઇ પણ કહાવ્યું નહિ. ગંભીરસિંગના પિતા કેશરીસિંગે દુર્ગાદાસને કહ્યું કે તેમને પણ આપણી સહાયમાં આવવાને કહાવીએ તો શી હરકત છે? દુર્ગાદાસે કહ્યું કે નહિ સાહેબ, આપણે તેમ કરીને આપણા પગ નીચે જાળ પાથરવી નહિ જોઇએ. પોતાના દેશના છૂટકારા માટે જો તેમનામાં લેશ પણ દેશદાઝ હોત તો તેઓ દેશના દુશ્મનને મળી જાત નહિ. આપણા જોધસિંગ, માલદેવ, ગજસિંગ, જશવંતસિંગ એમના રાજ્યનું સુખ એમણે ચાખ્યું છે. તે તેમને યાદ હોવું જોઇએ. તેમજ આ દેશ પચાવી પડનારના રાજ્યનાં દુઃખનો પણ તેમને થોડો અનુભવ થયો નથી. એ સઘળું જાણતાં છતાં તેમને દેશસ્વાતંત્ર્ય માટે સમજ આપવી પડે તો એમજ જાણવું કે તેઓ કદાપિ જોધપુર આવશે તોપણ તે, તેનો બચાવ કરવાને નહિ, પણ દગાથી તે દુશ્મનને સોંપવા માટે આવશે. ઠાકોર સાહેબ, આપણું કર્તવ્ય તો દૈવી છે. સત્ય આપણા તરફ છે. અને તેને માટે સ્વદેશાભિમાની દેશદાઝવાળા પુરૂષોને કાંઇ સમજાવવા પડે નહિ. એવા વીર પુરૂષો તો પોતાની મેળેજ આવીને ખંભા ઠોકશે. અને જેઓ એવા નથી, તેમને તો અલગજ રાખવા જોઇએ; કે જેથી તેઓ દુશ્મની દાવે ન કરી શકે. તે મિત્ર થઇને કરતા અટકે. દુર્ગાદાસની આ સ્વાભાવિક અનુભવથી મેળવેલી દલીલથી સર્વ મારૂ સરદારોની ખાત્રી થઇ કે એવા દેશદ્રોહીઓને આપણા ભેગા ભેળવવાજ નહિ.

દુર્ગાદાસે રાઠોડ સરદારો ન ઠાકોરોને લખેલા પત્રો અમલમાં મૂકાયા હતા. તેણે લખેલી સાધારણ હકીકતથી અને તેના વિજયની કીર્તિ ફેલાવાથી આખા દેશમાં જુસ્સો વ્યાપ્યો હતો.

તેથી થોડાજ દિવસમાં જોધપુર મારવાડના યોદ્ધાઓથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યું. મારવાડને બચાવનારના ઝુંડા નીચે આખો મારૂદેશ પોતાના પુત્રોને મોકલવા લાગ્યો. મહાસિંગના હુકમથી માનસિંગ પોતાની ઠકરાતમાંથી જેટલા જમાવી શકાયા તેટલા યોદ્ધા લેઇ આવી પહોંચ્યો. જે ઘાયલો ને સોજીતગઢમાં દુર્ગાદાસે રાખ્યા હતા, તે ઠાકોર રૂપસિંગની સરદારી નીચે સાજા તાજા થઈ આવી મળ્યા. આ સિવાય જોધપુરના નાના મોટા સર્વ પટાવતો પોતપોતાથી જમા થયાં તેટલાં માણસો લેઇ તેઓ જોધપુર આવ્યા.

રાજસિંગ.

જ્યારે જોધપુરના વિજયના સમાચાર ઉદેપુર પહોંચ્યા ત્યારે મહારાજ રાજસિંગજીએ પોતાનો દરબાર ભરી ખુશાલી જણાવી. તથા દુર્ગાદાસને માટે પોતાના કુંવર ભીમસિંગજી સાથે સીરપાવ મોકલ્યો. જ્યારે આ સીરપાવ લેઇ કુંવર ભીમસિંગજી મહારાણાજીનાં ડંકા નિશાન સાથે જોધપુરના મેદાનમાં આવ્યા ત્યારે આખું જોધપુર જયજયકારના પોકારથી ગાજી રહ્યું. સર્વ મહારાણાજીની જય પોકારવા લાગ્યા.

પોષ સુદ ૧૫ નો દિવસ જોધપુરમાં જોવા લાયક હતો. જોધપુરમાં ઉભરાયલા ભિન્ન ભિન્ન વાવટાવાળા ને ડંકા નિશાનવાળા તે દિવસે જોધપુરના મેદાનમાં ભેગા થવાના હતા. સઘળા સરદારો મેદાનમાં એક પછી એક આવવા લાગ્યા. ચાંપાવત, કુંપાવત, પાતાવત, બીદાવત, ઉદાવત, જેતાવત, જાધાવત, કરણોત, મંડલા, ભાટી, ઉહડ, વિકા, કર્મસોત, મેડતીઆ, ખીચી એમ સ-

ધણા ઠાકોરો ને સરદારો *વિકાનેર, કીશનગઢ, રતલામ, સીતામાઉ ને ઝાભવાના રાજાઓએ પણ પોતાના કુંવરોને લશ્કર આપી જોધપુર મોકલ્યા હતા, તેઓ પણ પોતાના ડંકા નિશાન સાથે આવીને હારદોર ઘોડેસ્વાર થઇને ઉભા રહ્યા. મહારાણાના બંને કુંવરોની સ્વારી પણ સર્વથી પાછળ દબદબાથી આવી પહોંચી. તેઓ સ્થિર પડ્યાં નથી એટલામાં દુર્ગાદાસ પોતાની એક પડખે પોતાના પુત્રને તથા ભાઇને અને બીજે પડખે ગંભીરને તથા ગુલાબને સાથે રાખી આવવા લાગ્યો. રસ્તાની બાજુએ ઉભા રહેલા સ્વારોએ જગા કરવા માંડી કે કેટલાક છાપરા ઉપર ચઢીને અને કેટલાક ટેકરા ઉપર ઉભા રહીને એક બીજાની તરફ દૃષ્ટિ નાંખીને “ મારવાડને તારનાર એ આવે ” એમ બોલવા લાગ્યા. જ્યારે તે નજીક આવ્યો ત્યારે મેઘગર્જનાની માફક આકાશ ગાજી રહ્યું. સર્વે એક અવાજે દુર્ગાદાસની જય બોલ્યા. આ અવાજની સાથે દુર્ગાદાસ બંને બાજુના લોકોને નમન કરતો અને રસ્તામાં ઉભેલા લોકોના આશીર્વાદ લેતો આગળ આવ્યો. રસ્તામાં તેના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ એટલી થઈ હતી કે જો તે ગાડીમાં બેઠેલો હોત તો દબાઇ જાત. નગરની સ્ત્રીઓ જેઓ મલાઝેદાર હતી તેઓ ઝરૂખામાં રહી તેનાં ઓવારણાં લેતી હતી. નાની નાની કુંવારિકાઓ ને બ્રાહ્મણો કંકુના ને ચંદનના ચાંલ્લા કરી અક્ષતથી વધાવતાં હતાં. આ પ્રમાણે સર્વે પ્રજાનું એક સરખું સન્માન લેતો સરદાર દુર્ગાદાસ કોટની બહાર આવ્યો. મેદાનમાં ઉભેલા સર્વે એક દૃષ્ટિએ પ્રેમભાવથી જોતા ને નમન કરતા જય જયકાર ઉચ્ચારતા હતા. જ્યારે તે મધ્ય ભાગે આવ્યો કે એક મંડપમાં તેને લેઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં મધ્યમા બીછાવેલી એક ગાદીની પડખે આવી દુર્ગાદાસ બેઠો.

---

*વિકાનેર, કીશનગઢ, રતલામ, સીતામાઉ ને ઝાભવાનાં રાજ્ય જોધપુરના રાજ્યમાંથી નીકળેલાં છે ને તે રાઠોડ છે.

એ મંડપમાં સર્વે સરદારો એકઠા થએલા હતા. તેમાંના ઘણાખરા જશવંતસિંગજી મહારાજના બાળકુંવર અજીતસિંગજીની હયાતિથી અજાણ્યા હતા. તેથી તેઓ માંહોમાંહે વિચાર કરવા લાગ્યા કે ભાઇઓ દુર્ગાદાસે પોતાના બળથી પાદશાહ આલમગીર જેવા બળવાન પણ જુલમીના ત્રાસથી મારવાડને છોડાવ્યું છે. આપણે શાંત થઈ બેસી રહ્યા, મુસલમાનોના જુલમ સહન કર્યા; અને મારવાડની, આપણા ભાઈ ભાંડુ ને સ્ત્રી પુત્રીની આબરૂ લૂંટાતી જોઇ મુંગા બેઠા, અને એ ધણીએ મેદાનમાં પડી આપણી ને આપણા દેશની આબરૂ સાચવી મુસલમાનોના જુલમથી મોકળા કર્યા ને આપણે જે ગુમાવ્યું તે એણે મેળવ્યું, તો તે ઉપર અલબત એનોજ હક છે. વળી એ પણ રાજ્યકુળનો તો છેજ. મહારાજા જોધસિંગજીના ભાઇ કરણોજીનો વંશજ દુર્ગાદાસ છે. જ્યારે મહારાજા જશવંતસિંગજીના વંશમાં કોઇ રહ્યું નથી, ને દુર્ગાદાસે આ રાજ્ય જીત્યું છે, તો જેણે જીત્યું તેનુંજ રાજ્ય એમાં શો શક છે? હજુ પાદશાહ આલમગીર આ હારથી ડરીને બેસી જાય એવો નથી. હજુ તે વધારે બળવાન લશ્કર જમાવી આ રાજ્ય પાછું લેવાને આવ્યા વગર રહેવાનો નથી. તેવે વખતે રાજ્યને માથે દુર્ગાદાસ જેવો રાજા નહિ હોય તો આ જીત લાંબી મુદત ટકવાની નથી. તેથી જો મારવાડને ફરીને મુસલમાનોના પંઝામાં ફસાતી બચાવવી હોય તો મારવાડની ગાદીએ દુર્ગાદાસનેજ બેસાડવો જોઇએ. દુર્ગાદાસનોજ આ ગાદી ઉપર હક છે, અને એજ યોગ્ય છે. માટે એનેજ નમન કરી રાજા સ્વીકારવો. એ આપણો સત્ય ધર્મ છે એ મેળાવડામાં દુર્ગાદાસની અદેખાઈ કરનારા પણ હતા. તથાપિ ઘણા જણાનું વલણ દુર્ગાદાસની તરફેણમાં હોવાથી તેઓ બળતી છાતીએ ચૂપ બેઠા.

દુર્ગાદાસને ગાદી આપવાની સરદારોની માંહોમાંહેની વાત તેના કાનપર આવતાંજ તે ઉઠીને ઉભો થયો ને મોટે અવાજે

બોલ્યો. એ શું બોલે છે તે સાંભળવાને સર્વે એક ચિત્ત થયા. ક્ષણુવાર ઉપર જ્યાં એટલો ગડબડાટ મચી રહ્યો હતો કે કાન પડ્યું કાંઈ સંભળાતું નહિ ત્યાં હમણાં ગણગણાટ સરખો અવાજ પણ થતો નહિ હતો. દુર્ગાદાસ શું કહેછે તે સાંભળવાને સર્વે શાંત થઈ ગયા.

રાજ્યગુરૂ, સરદારો અને બંધુઓ—આજે આપણે શા માટે મળ્યા છીએ તે આપને મારે જણાવવું જોઇએ. મારે પડખે એ-ઠેલા આપણા વૃદ્ધ સરદાર મહાસિંગજીના ઉપર મુસલમાનોએ અ-સમાન હુમલો કરેલો ત્યારે તેમણે સહાયની બૂમ મારી. તેમનો એક માણસ તેમની સાથે હતો તે ત્યાંજ ઘાયલ થઈ પડ્યો હતો, એવામાં એમની બૂમ મારા કાનપર આવતાંજ મેં ત્યાં જઈ તેમને છોડાવ્યા ને એમની ઘાયલ સ્થિતિમાં મારે ઘેર લેઈ જઈ રાખ્યા. પણ એમનો બચાવ કરતાં મુસલમાનોનો સરદાર મરાયાથી તેનું વેર લેવાને તેમનો આગેવાન મારા ઉપર ચઢી આવ્યો ત્યારે એ-મને છુપાવી હું પણ સંતાઈ ગયો. મારા ઘરમાં મારાં વૃદ્ધ માજીનું ખુન કર્યું ને તેઓ ચાલ્યા ગયા એટલે અમે મહાસિંગજીને મારા માણસ સાથે એમને ઘેર પહોંચાડ્યા ને મારા ઘરના અમે ત્રણે પાસેનાં કોતરોમાં ભરાયા. શત્રુઓ મારાં માજીનું ખુન કરીનેજ ધરાયા નહિ પણ તેમણે પાછળથી મારૂં ઘરબાર ને ગઢી પણ બાળી રાખનો ઢગલો કરી મૂક્યો. આ સમાચાર મને મળતાંજ મારાં માજીનું વેર લેવા મારી આસપાસના મારા બહાદુર સોબતીઓ જે અહિં હાજર છે તેમની સહાય મેળવી કંટાળીઆના સુબા—(મારાં વહાલાં માતુશ્રીના ખુની)નું ખુન કર્યું ને હું ને મારા સો-બતીઓ મહાસિંગજી તરફથી મદદ મળતાંજ મુસલમાનોના ઘેરા-માંથી નીકળી ઓચિંતા સોજીતગઢ જઇ તેને જીતી લેઇ મહાસિં-ગજીને છોડાવ્યા. તે પછી શું થયું તે મારા બહાદુર વીરાઓ તમે જાણો છો. હવે જે મુસલમાનોએ આપણો દેશ કબજે કરી લૂંટ, ચોરી, ધાડ, જુલમ, ને કેર વર્તાવ્યો હતો, જેમણે આપણા મોટા

મોટા રાજ્યસ્તંભ સરદારોનાં ઘરોની ઝડતી લેઇ લૂંટ ચલાવી હતી, આપણી વહુ દીકરીઓની લાજ લૂંટી હતી, એ મુસલમાનોનું એક ચકલીયું સરખું પણ હાલ મારવાડમાં ફરકતું નથી. આપણા તરફ સત્ય ને ધર્મ હોવાથી પરમેશ્વરે આપણને જય આપ્યો છે ને જુલમીઓને નસાડયા છે. હવે મુસલમાન કેદીઓનો બદલો થતાં આપણા દેશમાં કોઇ મુસલમાન રહેવાનો નથી. આપણે જીત્યા છીએ ખરા પણ એટલાથી સંતોષ માની બેસી રહેવાનું નથી. દિલ્લીનો પાદશાહ આલમગીર આટલી હારથી હિંમત હારી જાય એવો નથી. એનું અસંખ્ય લશ્કર જે ભરતખંડના જુદા જુદા ભાગમાં વેરાયલું પડેલું છે તે સર્વે એકઠું કરી મારવાડને મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવા જેટલું સામર્થ્ય મેળવી તે આપણા ઉપર ચઢી આવશે, તે વખતે તેના સામા થવાને આપણે તૈયાર થવું જોઇએ અને તેનોજ વિચાર કરવાને આજે તમને બોલાવ્યા છે.

ભાઇઓ, મારવાડને મુસલમાન વગરની કરવામાં મારો હાથ સાધનભૂત થવાથી જો કોઇના મનમાં એમ આવતું હોય કે એ રાજ્ય ઉપર મારો હક છે. અને તેથી મને રાજ્યાભિષેક થવો યોગ્ય છે તો તે તેમની ભૂલ છે. આ હાથથી જે કાંઇ થયું છે તે સર્વ પરમેશ્વરની સહાયથીજ થયું છે. મેં મારા જાતિ બંધુઓની મદદથી જે કાંઈ કર્યું છે તે દરેક સ્વદેશાભિમાની રઠોડ કર્યા વગર રહેજ નહિ. પ્રસંગ મારે માથે આવી પડયાથી મેં કર્યું, એ કોઈ પણ પ્રકારના લેશ પણ સ્વાર્થની ખાતર નથી. ભાઇઓ આપણું પિતાતુલ્ય રક્ષણ કરનાર આપણા બહાદુર મહારાજા જશવંતસિંગજીનો વારસ બાળકુંવર અજીતસિંગજી હજુ હયાત છે. આ રાજ્ય ગાદી મારી નથી—મારો એના ઉપર લેશ પણ હક નથી. એ ગાદીનો માલીક પ્રભુએ આપણે માટે હયાત રાખેલો છે અને જ્યાં છે ત્યાં સલામત છે. એમના પૂજ્ય પિતાની બહાદુરી વારસામાં મેળવી રાજ્યગાદી ચલાવવા લાયક નીવડે એવાં સર્વ ચિન્હ તે-

મનામાં છે. સિંહનાં બચ્ચાં તે સિંહજ નીવડશે એમાં સંશય નથી. પણ તેઓ હજુ બાળવયમાં હોવાથી મુસલમાનોના દગા ફટકામાં ફસાઈ ન જાય એવી છુપી જગાએ રાખી તેમને ઉછેરવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી પાદશાહ સાથે આપણું સમાધાન થાય નહિ, પાદશાહના હુમલાથી આપણે મોકળા થઇએ નહિ, ત્યાં સુધી તેમને છુપા રાખવામાંજ મને ડહાપણ લાગે છે. અને તેથી જે તેમની હયાતી આજ સુધી મારે છુપી રાખવી પડી હતી. જ્યારે સમય આવશે ત્યારે તેમને બહાર પાડી તેમની ગાદીનો રાજ્યાભિષેક તેમને કરવામાં આવશે. એવો સમય જલદી આવે. માટે આપણે સર્વે બંધુઓએ એક દીલથી આપણા દેશના ધર્મના શત્રુ સામા થવાને તૈયારી કરવી જોઇએ.

એટલામાં પાસે બેઠેલા સરદારો માંહોમાંહે વાત કરવા લાગ્યા કે આપણે તો એ બાળકુંવર દિલ્લીમાં મરાઇ ગયાનું જાણતા હતા. ત્યાંથી શી રીતે બચી આવ્યા ? દુર્ગાદાસના કાનપર એ શબ્દ આવતાંજ તે બોલ્યો કે ભાઇઓ, તમારા મનનો અંદેશો દૂર કરવા માટે અગર તમારૂં અજાણપણું મટાડવા માટે મારે કહેવું જોઇએ કે આપણા પૂર્ણ પ્રતાપી મહારાજા જશવંતસિંગજીના ગુજર્યા પછી તેમના એકના એક બાળકને દિલ્લી બોલાવ્યો. આપણા સત્તર મારૂ સરદારો અને એકહજાર રાઠોડો મહારાણી ભટીઆણી સાથે દિલ્લી ગયા. પાદશાહે ઘાત કરવા માટે બાળકને માગ્યો, ત્યારે અમે તે ૭ માસના બાળકને એક વિશ્વાસુ મદારીના કંડીઆમાં મોકલી દીધો. એ મુસલમાન મદારીએ પોતાની ઇમાનદારી બરાબર સાચવીને અમે કહેલી જગાએ તેને લેઈ જઇ સોંપ્યો. ત્યાં તે બાળ રાજા તેના પાળકના હાથ નીચે હજી ઉછરે છે. આજે તે પાંચ વરસના થવા આવ્યા છે. પણ એવા બાળકને આવા જોખમ ભરેલા વખતે બહાર પાડવા ઠીક નથી. માટે ભાઇઓ, લગાર શાંતિ પકડો, ધીરા થાઓ, સમય આવે તમારો રાજા આવીને તમારા

ઉપર રાજ્ય કરશે, તમને સુખ આપશે અને એમના વડીલોની કીર્ત્તિ સાચવશે. પણ ધારો કે એ બાળક રાજા નહોત—મહારાજા જશવંતસિંગજીના વારસને પાદશાહ કબજે લેઇ શક્યો હોત—તો-પણ આ રાજ્યગાદી ઉપર મારો હક નથી. રાજ્યકુળનું લોહી મારા સિવાય અહિં મળેલા ઘણા ઠાકૌરોની નસોમાં વહે છે. એ ગાદી ઉપર પ્રથમ તેમનો હક છે, મારો નથી. તેમાંથી વડીલ શાખાના હક્કદારને ગાદી આપવામાં આવત. તેમનો હક ડૂબાવીને હું ગાદી પચાવી પડું એ દુર્ગાદાસથી " નભૂતો ન ભવિષ્યતિ " બનત. રાજ્યલોભનો અંકુર સ્વપ્નમાં પણ ફુટે તો મને ધિક્કાર છે. હવે તમો સર્વ ભાઇઓને મારી એટલીજ વિનતિ છે કે એ બાળરા-જાની ખાતર,—મહારાજા જશવંતસિંગજીના વારસની ખાતર, આ-પણા દેશરક્ષણની ખાતર, આપણા દેશની, કૂળની, ઘરની ને સ્ત્રી-ઓની આબરૂ સાચવવાની ખાતર અને છેવટે આપણા ધર્મની ખાતર આપણે એક દીલથી આપણા દેશશત્રુની સામા થવું ને તે-મને આપણા દેશમાંથી હાંકી કહાડી આપણી મારૂભૂમિ શત્રુ વ-ગરની કરી આપણા બાળ રાજા અજીતસિંગજીને રાજ્યાભિષેક કરવો. પરમેશ્વર એ સમય જલદી આપો કે જ્યાં મારામારી, કા-પાકાપી ને ક્રૂરતાએ ઘર કર્યું છે, પાયમાલી થઇ છે, ખેતી ને ખે-ડુત વગર દેશ ઉજડ થઇ જંગલ થઈ રહ્યું છે ત્યાં શાંતિ ને આ-બાદી ફેલાવી દેઇએ.

આ પ્રમાણે બોલી દુર્ગાદાસ સર્વેને નમન કરી પાછો ફર્યો ને વૃદ્ધ સરદાર મહાસિંગજીની પાસે આવી બેઠો કે થોડીવાર સર્વ સ્તબ્ધ થઇ બેસી રહ્યા. એટલે મહારાણા ભીમસિંગજી ઉઠયા ને રાણા સાહેબ તરફથી આણેલો સીરપાવ એક નાનું ભાષણ કરી દુર્ગાદાસના સ્વદેશાભિમાન ને પરાક્રમનાં વખાણ કરી તેને આપ્યો. તે સ્વીકારી દુર્ગાદાસ બોલ્યો કે આ સીરપાવ હું મારા માલિક અજીતસિંગજીને મોટા થએ રાજ્યાભિષેક સમયે પહેરાવવા માટે તે

શુભ સમય આવતા સુધી સાચવી રાખીશ. કેમકે મેં એકનિષ્ઠાથી ને શુદ્ધ મનથી માત્ર મારા દેશની સેવા કરી છે, તે સેવાનો કોઇ પણ પ્રકારનો બદલો જો કે તે રાજ્યસ્થાનના છત્રપતિ મહારાણા સાહેબ તરફનો છે તોપણ મારે તે અંગીકાર કરવો યોગ્ય નથી. અને તેથી એ મારા બાળરાજા માટે રાખું છું, ને તેમના તરફથી હું મહારાણા સાહેબનો ઉપકાર માનુંછું, એમ કહી બેસી ગયો. એટલે સર્વ મહારાણા રાજસિંગજીની જય, મહારાજા અજીતસિંગજીની જય, મારવાડના વીર રાઠોડપુત્ર દુર્ગાદાસની જય. એમ ત્રણવાર જય પોકારી છાના પડયા; એટલે મહાસિંગજી ઠાકોર ઉઠયા ને બોલ્યા કે ભાઇઓ, એક ચાંપાવત રાઠોડના બોલવા ઉપર ભરોસો હોય તો હું વૃદ્ધ હોવાથી મારાથી લાંબું બોલાશે નહિ પણ એટલુંજ કહુંછું કે મારા બહાદુર વીરા દુર્ગાદાસે જે કાંઇ અથ ઇતિ અહેવાલ કહ્યો તે અક્ષરશઃ ખરો છે. એમણેજ મારો પ્રાણ બચાવ્યો છે, એમણેજ મારા ઘરની આબરૂ લૂંટાતી સાચવી છે ને એમણેજ મારૂદેશને મુસલમાનોના જબરા પંઝામાંથી ઝુંટાવી લેઇ છૂટો કર્યો છે, જે થયું છે તે એમનાજ પરાક્રમથી થયું છે તથાપિ એ એવા નિઃસ્વાર્થી છે કે એ સર્વ જશ આપણુ સર્વને આપે છે. ધન્ય છે એમની મરહુમ માતુશ્રીને કે આવા બીનસ્વાર્થી પરોપકારી ને બહાદુર બેટાને જન્મ આપ્યો.એટલું બોલી તે બેસી ગયા:

એટલે એક બહાદુર ને પુખ્ત સરદાર અજેસિંગ આગળ આવી બોલ્યો કે ભાઇઓ, આપણે આજ સુધી અંધારામાં હતા. આપણે એમ માનતા હતા કે મહારાજા જશવંતસિંગજીનો વારસ દિલ્હીની લઢાઇમાં મરાયો છે, ને મારૂદેશ રાજ્ય વારસ વગરનો થયો છે. રાજા વગર આપણે કોને માટે પાદશાહ સામા થઇ વેર વાળવું ? ગાદીપતિ વિના બીજાઓને માટે આપણે લઢી મરવું, ઘરબારથી પાયમાલ થવું ને તેટલું છતાં યોગ્ય આગેવાન વગર માંહોમાંહે ઝેર કે દ્વેષનાં બીજ વાવવાં એ ઠીક નહિ, એમ ધારી આજ

સુધી આપણે અલગ રહ્યા હતા. આજે આપણને યોગ્ય આગેવાન મળેલો જોઇ, મારૂદેશ પાદશાહના કબજામાંથી છોડવી, સર્વ સરદારો ઉપર ઉપરીપણું ચલાવી મારૂમાં શાંતિ ને આબાદી ફેલાવે એવો આગેવાન સરદાર દુર્ગાદાસ બહાર પડેલો જોઇ, આપણે આ જગાએ આપણી માતૃભૂમિની સહાયે આવ્યા છીએ. દુર્ગાદાસ કે જેને આપણે રાજ્યગાદી આપવાને તૈયાર થયા હતા તે, રાજ્યલોભ ગમે તેટલો બળવાન છતાં–જે લોભે રાજા ને સરદારો, રાજા ને પ્રજા, બાપ ને દીકરાને લઢાવી ઘણાં રાજ્યો પાયમાલ કર્યા છે તે રાજ્યલોભનો તિરસ્કાર કરી, નિમકહલાલી બતાવી મહારાજા જશવંતસિંગજીના બાળરાજાને માટે આ ગાદી સાચવવાનું ને નિર્વિઘ્ન કરવાનું આપણને કહે છે તો તે યોગ્ય છે. આપણે સઘળાએ એક દીલથી–સલાહ સંપથી, વીર સરદાર દુર્ગાદાસને રાજ્ય રક્ષક કરાવી મહારાજા અજીતસિંગજી મોટા થાય–મારૂદેશ શત્રુ વગરનો થઇ આપણે બીન દેહેશતે તેમને રાજ્યાભિષેક કરી શકીએ ત્યાં સુધી પાદશાહ સામા લઢી આજ સુધી મેળવેલી કીર્ત્તિ સાચવવી. મહારાજા અજીતસિંગજીને આજ સુધી દુર્ગાદાસજીએ છુપા રાખ્યા અને હજુ તેમને છુપા રાખવાની સલાહ આપે છે તે પણ વાજબી છે. આલમગીર પાદશાહ એવો કપટી છે કે કોઇપણ ઉપાયે દગા ફટકાથી કે લાલચથી આપણા રાજ્યગાદીના વારસને ફસાવી લે, તે વખતે કેવાં માઠાં પરિણામ આવે એ ધારવું આપણને મુશ્કેલ નથી. દુર્ગાદાસજીએ કહ્યું તેમ હજાર રાઠોડ ને ૧૭ સરદારોમાંથી કેટલા જીવતા આવ્યા. જશવંતસિંગજી મહારાજ કેવા કાબેલ હતા તોપણ તેમને અને તેમના પાટવી પુત્રને કેવા ફસાવ્યા ? શિવાજી મહારાજ જેવા પ્રતાપીને પણ દિલ્હી બોલાવી ફસાવ્યા હતા. પણ એતો "જેસા ને તેસા" મળ્યા ત્યારે છુટયા. આલમગીરેજ રાજ્ય લોભથી પોતાના ભાઇ ભત્રીજાના પ્રાણ લીધા ને વૃદ્ધ પિતાને કેદ કર્યા. હજુ પણ તેમને કોઇનો વિશ્વાસ નથી. એવા કપટી, પાપી

ને રાજ્યલોભથી સાવધ રહેવાને દુર્ગાદાસે જે પગલું ભર્યું છે તે બીલકુલ યોગ્ય છે. હું ધારૂં છું કે મહારાજા અજીતસિંગજી હયાત છતાં તથા દુર્ગાદાસજીએ પ્રાપ્ત કરેલા રાજ્ય ઉપરથી સ્વામીભક્તિ કે રાજ્યભક્તિથી પોતાના હક છોડયા, પછી રાજ્યગાદી માટે હવે કોઈ વાંધો રહ્યો હોય એમ નથીજ. તેથી હાલમાં રાજ્યગાદી અજીતસિંગજી મહારાજ પોતાને સ્વાધીન લે ત્યાં સુધી દુર્ગાદાસજીને રાજ્ય રક્ષક નીમી તેમની સરદારી નીચે આપણે સર્વેએ એક મનથી રાજ્યનું રક્ષણ કરવું એવો મારો મત છે. તે સૌને કબુલ હોય તો બોલો, મારૂદેશની જય, મહારાજા અજીતસિંગની જય, અને રાજ્યરક્ષક દુર્ગાદાસની જય આ મત ત્યાં મળેલા સર્વને પસંદ પડયાથી તેઓ એક અવાજે જય પોકારી શાંત થઇ બેઠા.

હવે દુર્ગાદાસજી આગળ આવી બોલ્યા કે ભાઇઓ, આપણે જોધપુર જીત્યું એટલે શાંત થઇ બેસવાનું નથી. આલમગીર પાદશાહ એવો નથી કે આટલા પરાજયથી આ દેશ ઉપર રાજ્ય કરવાનો લોભ છોડે. આખી મોગલાઇનું લશ્કર જમાવી એકવાર મારૂદેશ પાછો જીતી લેવાનો યત્ન કરવાને દિલ્લીથી આવ્યા વગર રહેશે નહિ. માટે આપણે આવતાં સંકટોને અગાઉથીજ અટકાવવાને તૈયાર થવું જોઇએ. આજ સુધી એણે આપણા દેશમાં આવીને લઢાઇઓ ચલાવી છે, અને આપણો દેશ ઉજડ કર્યો છે. જ્યાં લઢાઇઓ થાય ત્યાં કેટલો ત્રાસ વરતે છે, તેતો આપણને કાંઇ ઓછો અનુભવ નથી. માટે હવે આપણે તૈયાર થઈ તેના સામા ચાલો. રાજ્યની હદ ઉપર જઇ તેની રાહ જોઇએ. આપણા કેદીઓનો પણ બદલો કરવાનો છે, તે પણ ત્યાંજ થશે. આપણા દેશના જે સરદારો પાદશાહ પાસે કેદમાં છે તેમને, પાદશાહના જે સરદારો આપણી કેદમાં છે, તેના બદલામાં છોડાવવાના છે. લશ્કર માટે લશ્કર અને સરદાર સાટે સરદારોની અદલાબદલી કરવાની છે, તે પણ સરહદ ઉપરજ થશે. આવતા માઘ સુદ ૫ ને મંગળવા-

રને રોજ આપણે જોધપુરથી નીકળીએ તો તે દિવસ સારો છે. માટે આપ સર્વ ભાઇઓનો શો અભિપ્રાય છે? સઘળાઓએ તે દિવસે જોધપુરથી નીકળવાનું પસંદ કર્યું. એટલે દુર્ગાદાસે સર્વ રાઠોડ સરદારોને પોતપોતાનાં લશ્કર સાથે તે દિવસે જોધપુરમાં આવવાને વિનતિ કરી દરબાર બરખાસ્ત કર્યો. તથા જે સહાયકારીઓ જોધપુરનો જય કર્યા પછી પોતાના રાજ્યમાં પાછા ગયા હતા, તેમને દેસુરી મુકામે આવી મળવાને પત્રો લખી સાંઢણી સવારો મોકલ્યા.

રજપુતો શરણે આવેલાની સંભાળ લેવી, તેમને દુઃખ ન દેવું, તેમને અપમાન ન આપવું, પડયા ઉપર પાટું ન મારવી, ઘાયલોની પાટાપટી ને દવાદારૂ કરવી, એ કર્તવ્ય સમજે છે. પરંતુ દુર્ગાદાસમાં દૈવીગુણ હતો. તે પોતાની જાતને જેમ આપનાર શરણાગતનું રક્ષણ કરવાના ગુણ ઉપરાંત દૈવીગુણ ધરાવતો હતો. શરણે આવેલા શત્રુને પણ પોતાના ભાંડુ તુલ્ય ગણી તેમના ઉપર પ્રેમ રાખતો હોવાથી સઘળા મુસલમાન કેદીઓ, પછી તે સિપાઇ હોય, સરદાર હોય, સેનાપતિ હોય કે શાહજાદો હોય, તે સર્વનો પ્રેમ સંપાદન કરી શકયો. સઘળા તેને પોતાનો શત્રુ નહિ, પણ પ્રાણ અર્પનાર બંધુ તરીકે માની પુજ્યભાવથી માન આપતા હતા. દુર્ગાદાસ વચમાં વચમાં અકબરશાહ, ઇનાયતખાન, *તૈબરખાન, ને મહમદખાંની ખબર અંતર લેતો. પોતે જાતે દવા દારૂ કરતો, ને ઘણીવાર તો તે પોતાના સરદારો સાથે તેમને જમવાનું આમંત્રણ કરતો. મહમદખાં પણ પોતાને થયેલા જખમોમાંથી સાજો થવા આવ્યો હતો. દુર્ગાદાસે એ ચારે સરદારોની પ્રીતિ સંપાદન કરી મૈત્રી કરી હતી.

* તૈબરખાન, ઇનાયતખાનનો જમાઈ થતો હતો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

હિંદુ મુસલમાન સરદારોમાં એક્કો

દુહો.

માયી એહા પુત જણ, જેહા દુર્ગાદાસ;
માર મુંડાસો રાખીઓ, વણ થાંભા આકાશ.

મતલબકે—મા, દુર્ગાદાસ જેવા છોકરા જણ કે જેણે માથું મારી વગર થાંભલે આકાશની પેઠે મારવાડ રાખ્યું—

એમ કરતાં ઠરાવેલો દિવસ આવી પહોંચ્યો. જે રાઠોડ સરદારો પોતાને વતન ગયા હતા તે, અને જે સરદારો અધકચરા રહ્યા હતા તે, સર્વ પોતપોતાનાં લશ્કર જમાવી ઠરાવેલા દિવસ અગાઉ જોધપુરમાં આવી હાજર થયા. વિકાનેર, જેસલમેર, કીશનગઢ વગેરે ઠેકાણાના રાજાઓએ પોતાના સરદારો સાથે પોતાનાં સૈન્ય મોકલ્યાં. તથા અગાઉથી કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે રતલામ, ઝાભવા ને સીતામાઉવાળા પોતાનાં લશ્કર સાથે ઉદેપુરના મહારાણા રાજસિંગજીને ચિતોડ મુકામે જઇ મળ્યા. મહારાણાના પાટવી કુંવર જયસિંગજી પોતાનું લશ્કર લેઇ દેસુરી મુકામે આવી મળશે એવી ખબર આવી, એટલે માઘ સુદ ૫ ને રોજ સર્વ સૈન્ય સજ્જ થયું. મુસલમાન કેદીઓને પણ સાથે લીધા. કેમકે અજમેર જઇ પાદશાહ પાસે રહેલા રજપુત કેદીઓની સાથે તેમની અદલાબદલી કરવાની હતી. લશ્કરનો બરાબર બંદોબસ્ત કરી કુચ કરવાની ગોઠવણી રચી જોધપુરથી શુભ મુહુર્તે દેસુરીને રસ્તે પડયા.

સર્વ લશ્કર જયારે દેસુરી પહોંચ્યું ત્યારે દુર્ગાદાસે ત્યાં પડાવ નાંખ્યો. એવામાં સીસોદી સૈન્ય લેઇ મહારાણા જયસિંગજી પણ આવી મળ્યા. સૈન્યનો એક સાગર જમાવ થયો હોય એવું જણાતું હતું. મુસલમાનોને પણ પોતે કેદી છે એવો ભાસ થતો નહોતો. રજપુતો ને મુસલમાનો ભાઇચારાથી વર્ત્તતા હતા. રાત્રિ

પડી ને સર્વે વાળુ કરી સુવાની તૈયારી કરતા હતા. ત્યારપછી સર્વત્ર જળ જંપ્યું જોઇ દુર્ગાદાસ શાહજાદા અકબરના તંબુમાં ગયો. અકબર તે વખતે પોતાના ઢોલીઆ ઉપર બેસી હુકો પીતો હતો. દુર્ગાદાસ તંબુમાં આવ્યો એટલે ચોકીદાર સીપાઇઓ દૂર ખસી ગયા.

દુર્ગાદાસે પ્રથમ વાત ઉપાડી. તે બોલ્યો કે શાહજાદા, પાદશાહે અમારા દેશ ઉપર કેવો જુલમ ગુજાર્યો છે, તે આપના જોવામાં આવ્યું હશે. મહારાજા જશવંતસિંગજીને અને તેમના પાટવીકુંવરને પરદેશમાં દગાથી મરાવી નાખ્યા ને તેમના બાળકુંવરને દિલ્લીમાં ઘેર્યા; અને આ રાજ્ય ખાલસા કરવાનું ધાર્યું. ખાલસા કર્યા પછી પણ આ દેશ ઉપર કેવો કેર વરતાવ્યો છે, તે તમે જોયું હશે. અમારા જનાનાની આબરૂ લે, લોકો ઉપર વિના કારણ જુલમ કરે, અને દેશમાંથી આબાદી જતી રહે એવા ઉપાયો લે, તેવા નોકરો મોકલી આ દેશની ખેતી, વસ્તી ને વેપાર સર્વ પાયમાલ કીધું. પણ તેની નહિ દાદ કે ફરીઆદ. ફરીઆદ પણ કયાં જઈ કરે ? જ્યાંથી વ્હાર આવવાની ત્યાંથીજ ધાડ પડે ત્યાં લોકો બિચારા કયાં જાય ? મારી પોતાની હકીકત તો તમને માલમ પડીજ છે, કે જેથી મારે હથીઆર પકડવાની ફરજ પડી છે. તે ઉપરાંત તમે જુઓ કે જાણે હિંદુ ધર્મનો તેમણે નાશ કરવાનુંજ ધાર્યું હોય, તેવાં કામ આદરી બેઠા છે. તમારા નામરાશી તમારા વડીલ અકબરશાહે હિંદુઓનો પ્રેમ સંપાદન કરી, તેમની સાથે સગપણની ગાંઠથી સંધાયા તથા તેમને મોટા હોદ્દાઓ આપ્યા. તેમના મોટા સેનાપતિઓ ને પ્રધાનોમાં, સલાહકારો ને સુબાઓમાં, હિંદુ મુસલમાન બંને હતા. હિંદુ ને મુસલમાન ધર્મ સરખા ગણી ધર્મ સંબંધી પક્ષપાત ત્યજીને નિષ્પક્ષપાતે રાજ્ય ચલાવ્યું, તો તેમનું રાજ્ય કેવું સલાહશાંતિ ભરેલું ને આબાદ થયું. હિંદુઓએ મુસલમાની રાજ્યો જીતવામાં મદદ કરી, એટલુંજ નહિ, પણ હિંદુરાજ્યો તાબે કરવામાં પણ

તેમણે સહાય કરી. તેથી તેમના વખતમાં રાજ્યનો પણ મ્હોટો ફેલાવો થયો. તેમના પછીના તેમના પુત્ર અને પૌત્રે પણ એજ રાજ્યનીતિ કાયમ રાખી, તો તેઓ પણ રાજ્ય વધારી પ્રજાને સુખી ને આબાદ કરી શક્યા. પણ આલમગીરે તો કાંઈ ઓરજ નીતિ ચલાવી છે. તેમણે હિંદુઓને રાજ્યકાજમાંથી બાતલ કર્યા, મોટા મોટા હોદ્દાઓ આપવા બંધ કર્યા ને એટલાથી પણ સંતોષ નહિ પામતાં તેમના ધર્મમાંએ હાથ ઘાલવાને ચૂક્યા નહિ. જાત્રાળુ ઉપર વેરો, ને જજીઆ વેરો એ શું ઓછો જુલમ ચલાવ્યો છે. અસલના અફઘાન પાદશાહોને પણ વિસરાવી દે એવાં કામો આરંભ્યાં છે.

વારૂ તે પણ ઠીક. તેમને હિંદુઓનો વિશ્વાસ નજ હોય, પણ તેમને પોતાના સરદારો ને દીકરા વટીકનો પણ વિશ્વાસ ક્યાં છે ? એક ઠેકાણે સરદાર મોકલ્યો કે તેની સાથે પોતાનો કુટુંબી બાતમીદાર છેજ. એક જગાએ શાહજાદાને મોકલ્યો કે તેની પાછળ વિશ્વાસુ સરદાર બાતમીદાર છેજ. આ પ્રમાણે સર્વત્ર અણવિશ્વાસ પ્રસરી ગયો છે. તમે ને તૈબરખાન અહિં આવ્યા છો. પણ તૈબરખાનને તમારા ઉપર ને તમને તૈબરખાન ઉપર દેખરેખ રાખવાની ખાનગી સલાહ આપી હશે. તમને કહેતી વખતે તમારા ઉપર ને તૈબરખાનને કહેતી વખતે તેના ઉપર પોતાનો પૂર્ણ ભરોસો છે, એમ જણાવ્યું હશે. આવા અણવિશ્વાસનું પરિણામ શું આવ્યું છે તે જુઓ. આપના વડીલોએ જે રાજ્યનો મજબૂત પાયો ચણી આ વિસ્તીર્ણ પાદશાહત સ્થાપી છે, તે પાદશાહત દોદળી કરી નાંખી છે. એનો પાયોજ ખણી નાખ્યો તો એ ઇમારત કેમ ટકવાની ? જુઓ ઠામ ઠામ હિંદુઓ લઢવા ઉઠયા છે, ઠેકઠેકાણે બળવા જાગ્યા છે, ને પાદશાહતમાંથી અલગ પડી નવાં રાજ્યો સ્થપાયાં છે. કાબુલ ને કંદહાર તો જશવંતસિંગજી મહારાજ ગુજર્યાં પછી ગુમાવ્યાંજ છે. પરંતુ આ

દેશમાં પણ દક્ષિણમાં તો તેમનો કાબુ રહ્યો નથી. રાજ્યસ્થાનને દુશ્મન કીધું છે. ગુજરાત ને માળવા ઉદેપુરને શરણે લગભગ થયાં છે. શીખ ને સતરામીઓ પણ જંપ્યા નથી ને ધર્મપક્ષપાત છોડયા વગર જંપવાના પણ નથી. આ બળવાનો પવન ક્યાં જઇ થોભશે તે અટકળી શકાતું નથી. સૈયદવંશીની માફક બીલકુલ પાદશાહત સત્તાહીન થશે ત્યારે થોભશે, એવું ભવિષ્ય મને તો જણાયછે. અને ત્યારે મોગલો ક્યાં ને પાદશાહત ક્યાં, એવું થઈ જશે.

તમે તમારોજ વિચાર કરો. રાજ્ય ગયા પછી તમારૂં શું રહેશે ? તમે શી ગણતીમાં થશો ? અને રાજ્ય રહે એવાં ચિન્હ તમને શું જણાયછે ? આ મારૂભૂમિમાં તો તમે જોયું કે હવે તમારી અણુ માત્ર જગા છે ? અને પાદશાહ પડે આવે તોપણ અમારા રાઠોડો એને નમ્યું આપે એમ તમે માનો છો ? શિવાજી મહારાજનું મરેઠી રાજ્ય તો ક્યારનુંએ સ્વતંત્ર થયુંજ છે. વિજાપુર, ગોવળકોંડાવાળા તો અસલથીજ મોગલોને ધિક્કારતા આવ્યા છે—પઠાણો તો તમારાથી જુદા પડેલાજ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં એમણે વૈર વસાવ્યું છે. જ્યાંથી આધાર મળવાનો તે આધારભૂત ડાળીઓનેજ છેદી નાંખી છે. ત્યારે હવે તમે તમારોજ વિચાર કરો, તમારૂં શું થશે ?

તમારા ઉપર પાદશાહ જાદે પ્રેમ બતાવે છે. તમને સર્વથી વહાલા ગણે છે. પણ તમારોજ તેમને વિશ્વાસ નહિ, ત્યાં બીજાની શી વાત ? તમે આજ ટાણે તૈબરખાનને બોલાવી કુરાનના સોગન આપી પૂછો કે તમારા ઉપર દેખરેખ રાખવાની તેને ભલામણ કરી છે કે નહિ ? તમે પોતેજ શું કહો છો ? તૈબરખાન જેવા મોટા ને પોતાના વિશ્વાસુ સરદાર ઉપર તમને દેખરેખ રાખવાનું નથી કહ્યું ? આટલું બોલી તે છાનો રહ્યો. હવે અકબરને બોલવાનો વારો આવ્યો.

તેણે કહ્યું કે, એ વાત ખરી છે. પાદશાહે મને કહ્યું કે તું

મારો લાડકવાયો દીકરો છે; અને તારા ઉપર મારો સૌથી વિશેષ પ્રેમ ને વિશ્વાસ છે. તૈબરખાન ગમે તેવો મોટો ને સારો છે. તે ફૂટે એવો તો નથી, તથાપિ રજપુતો કદાપિ એને ધનની લાલચથી ફોડીને ફેરવી નાંખે, તો આટલું બધું સૈન્ય રજપુતો તરફ થઇ ગયે તેમને ચાંપી નાંખતાં આપણને ભારી પડે. માટે તારે તેના દરેક કામ ઉપર નજર રાખી મને ખબર આપ્યા કરવી. ઉપર ઉપરથી તને તેના હાથ નીચે લશ્કરી તાલીમ આપવાનું બહાનું બતાવી તને તેના તાબામાં મોકલું છું. પણ મારી ખરી મતલબ તો તેના ઉપર બાતમી રાખવા મોકલવાની છે; કેમકે લઢાઇમાં તું કેવો શૂરો છે તે હું જાણું છું. તારે કાંઈ વિશેષ તાલીમની જરૂર નથી. વળી એવા મોટા વગવાળા સરદાર સાથે તું રહે ને તેની પ્રીતિ સંપાદન કરે, તો આગળ ઉપર હું તને પાદશાહી આપું ત્યારે તે તને મદદગાર થઇ પડે એ પણ મારી મતલબ છે !!

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે ઓહો ! એ કેવી ગત રમનારો છે. ઉપરથી ખુદાનો ડર બતાવે છે. ધાર્મિકપણાનો ઢોંગ લેઇ બેઠો છે, પણ એમના જેવો અધર્મી કોને કહેવો ? એમનામાં સત્યનો અંશ તો છેજ નહિ. દગા ફટકા ને પ્રપંચમાં સત્ય હોય પણ ક્યાંથી ? આજીમને રાજ્ય લાલચ આપે છે તે જુદી, મોઆજીમને આપે છે તે જુદી, અને તમને આપે છે તે પણ જુદીજ. દરેકને રાજ્ય આપવાની લાલચમાં લપટાવ્યા છે. દરેકને પોતાનો વહાલો કહી વખાણે છે; અને તે છતાં દરેક ઉપર અણવિશ્વાસ લાવી તેમના ઉપર બાતમીદાર રાખે છે. આહાહા ? કેવો પ્રપંચ, કેવું અસત્ય, કેવું ધાર્મિકપણાનું ધુતારૂં. હવે મને લાગે છે કે તમે તમારા સંબંધમાં ખાત્રી કરી જુઓ કે તૈબરખાનને તમારા ઉપર બાતમીદાર રાખ્યો છે કે નહિ ? અકબરને એ વાત ગળે ઉતર્યાથી તેને બોલાવવા મોકલ્યો.

તૈબરખાન આવ્યો. તેને અકબરે કહ્યું કે ખાનસાહેબ, ત-

મને મારા ઉપર પ્રેમ છે કે નહિ. જો તમે મને ચાહતા હો તો હું પૂછું, તેનો સત્ય ઉત્તર આપજો. જો અસત્ય બોલો તો તમને કુરાનના સોગન છે. આપણને મારવાડ ઉપર મોકલ્યા ત્યારે પાદશાહે તમને ખાનગીમાં બોલાવી શી ભલામણ કરી છે? તૈબરખાને પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહ્યું કે મને કોઇનો ડર રાખવાનું કારણ નથી. દુર્ગાદાસ તો પાદશાહનો દુશ્મનજ છે, અને તમારા સંબંધી તો તે વાતજ છે, પછી અહિં ચોથું કોણ છે કે જુઠું બોલું? વળી તમે કુરાનના સોગન આપ્યા છે એટલે બસ. હું જે કહું છું તે સત્યજ પણ તેથી તમે મારા ઉપર ગુસ્સો કરશો નહિ. અથવા તેથી તમારા ઉપરથી મારો વિશ્વાસ અને પ્રેમ લગાર પણ કમી થયાં છે એમ સમજશો નહિ. આપણો પ્રેમ અને વિશ્વાસ તો મુવે છૂટશે. તેમણે મને એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું કે મારા શાહજાદા અકબરને તારા હાથ નીચે મોકલું છું. પણ રજપુતો ને તેમાં દુર્ગાદાસ ઘણો કપટી છે, તે મારા છોકરાને ભોળવીને રાજ્ય અપાવવાની લાલચમાં નાંખશે. જેવી રીતે મેં મારા બાપને કેદ કરીને અને ભાઈ ભત્રીજાઓને મારીને રાજ્ય લીધું છે, તેવી રીતે દુર્ગાદાસ તેને રાજ્ય અપાવવાની લાલચમાં ફસાવશે. માટે તે પ્રમાણે થાય નહિ તેની સંભાળ તમારે રાખવી. તમારા ઉપર મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી માત્ર તમનેજ એ કામ સોપું છું મહમદખાં તો ફૂટેલો જણાય છે. એકવાર એણે દગો કર્યો છે. માટે એને મળી જતાં વાર નહિ લાગે. તમે તેથી પણ બહુ સંભાળ રાખજો. માત્ર તમેજ સંભાળથી દગો ન થાય, એમ ચેતતા રહેજો, ને વિજયશાળી થઇ વહેલા આવજો. આ કામ થયું એટલે મારા મુખ્ય સેનાપતિ ને પ્રધાન તમેજ થશો. તથા તમારા હોદ્દાને છાજતી મારવાડમાંની અજમેરની જાગીર તમને આપીશ. આ પ્રમાણે જે ખરી વાત બનેલી છે તે તમને કહી. પણ શાહજાદા એ વાતની તમને આજે ને અત્યારે શી જરૂર પડી તે જણાવો.

અકબરે કહ્યું કે કાંઇ પ્રસંગ ઉપર વાત નીકળતાં તેની જરૂર પડી. પણ જ્યાં સુધી તમે કાંઇ પણ વાત તમારે મોંઢેથી બહાર ન જાય તેની પ્રતિજ્ઞા લો, ત્યાં સુધી સર્વ વાત કાંઇ બોલવા જેવી નથી. મને તમારા ઉપર વિશ્વાસ હોય માટે આ રજપુત સરદારને પણ હોવાનું સંભવતું નથી. વળી તમે મારા પ્રેમપાત્ર છો તેમ તમારો પ્રેમ મારા પ્રતિ પણ છે. તમે મારૂં શુભ ઇચ્છનારા છો, મારો ઉદય થએલો જોવાને ચાહનારા છો. ને મારા સુખ દુઃખમાં ભાગ લો તેવા છો, તેથી એ સર્વે વાત તમને કહેવી તો છેજ. માટે મારી આ કુરાન ઉપાડો ને કહો કે હું તમને સહાયે રહીશ, અને બનેલી વાત અહિંથી બહાર નહિ જાય. તૈબરખાંને તેમ કર્યું.

હવે દુર્ગાદાસે બોલવા માંડયું. તેણે કહ્યું કે હૂં રજપુત છું. તમારો શત્રુ છું. પરંતુ તમે જુઓ કે મેં તમને જીત્યા છતાં દુશ્મનાવટ બતાવી છે? તમારા ઉપર અણવિશ્વાસ આણ્યો છે? તમારૂં અપમાન કર્યું છે? કિંવા તમે કેદી છો એવું સ્વપ્નું પણ આવે એવું આચરણ મેં કે મારા સરદારોએ તમારા પ્રત્યે કર્યું છે? હવે તમે સામી બાજુ જુઓ. અમે પરધર્મી છીએ એ વાત ખરી. પણ તેમ તમે પરધર્મી અમારા કબજામાં નહોતા? પરધર્મી તોપણ ખુદાના તો સર્વ પુત્ર છીએ. અને એ રીતે તો આપણે સર્વે ભાઇઓ છીએ. માટે આપણુ સર્વેએ ભાઇચારાથી એક બીજા સાથે રહેવું જોઇએ. તેને બદલે તેમને દુઃખ દેવું, તેમના ઉપર જુલમ કરવો, તેમની વહુ બેટીની લાજ લૂંટવી કે લૂંટાવા દેવી, વગર કારણે મુલક પચાવી પડવો અને પાયમાલ કરવો, પરધર્મી ગણી તેમના હક ડુબાવવા, સ્વધર્મીને મોં માગ્યા હક આપવા, પરધર્મીને સરકારી મોટી નોકરીમાં ન રાખવા ને ધર્મવેરા લેવા એ શું ઓછો અન્યાય? તમે અનુભવી છો એટલે તમારા જાણ્યામાં હશેજ. જશવંતસિંગજી ને પ્રથીસિંગજીને કેવા

દગાથી મરાવી નાંખ્યા ? ને તેમનો નિર્વંશ કહાડવાને બાળકુંવરને મરાવવાનો યત્ન કર્યો ? અમારૂં રાજ્ય લેઈ કેવો ઘાતકી સરદાર મોકલ્યો ! અમારો દેશ જુઓ કેવો પાયમાલ કરી નાંખ્યો છે ? જજીઆ વેરો ને જાત્રા વેરો નાંખવાનું શાહજહાં પાદશાહના પુત્રને છાજે ? સેનાપતિમાં, રાજયસભામાં, મોટા સુબાઓમાં, વજીરોમાં જુઓ હવે કોઈ ઠેકાણે તમે હિંદુ દેખો છો ? જે હિંદુઓમાં માનસિંગ, મોહોબતખાં, ટોડરમલ, જયસિંગ, બીરબલ, જશવંતસિંગ એવા સરદારો ઉત્પન્ન થયા હતા, તે હિંદુઓમાં શું હવે તેવા સરદાર, સલાહકાર કે મંત્રી થતા નથી કે છેજ નહિ ? જેમણે તાતાર ને કાબુલ, આશામ ને આરાકાનમાં જઈ લઢાઇઓ કરી પાદશાહને વિજયશાળી કર્યા, તે શું આજે પાદશાહને સહાય ન કરે ? પણ પાદશાહે પંડેજ પગ ઉપર કોવાડી મારવા માંડી. પાદશાહી ઇમારતનો પાયો કે પાદશાહી વૃક્ષનાં મૂળ ખોદવા માંડ્યા, તે ઇમારત કે વૃક્ષ ટકશે ? અને નહિ ટકે તો તેનું પરિણામ શું થશે ? તમે શાણા છો તો વિચાર કરો. પાદશાહને કોઇ સારી સલાહ આપનાર પણ નથી ?

તૈબરખાંએ કહ્યું, સલાહ આપનાર શું કરે ? કોઇ પાદશાહ માને એવો છે ? એને કોઇનો વિશ્વાસ ન મળે. એટલે વખતે સલાહ આપનારનોજ ઘાત કરાવે. એવા ડરથી બધા હાજી હા કરે છે. બાકી જે વૃદ્ધો અકબર, જહાંગીર ને શાહજહાંનને સલાહ આપનારા હતા, તેમના જેવા તેમના વંશજો પણ આજે તેવીજ સારી સલાહ આપનારા છે. પણ તે માનનારા નથી. આલમગીર સર્વજ્ઞ હોઈ સર્વત્ર પહોંચી વળે એવું ગુમાન ધરાવે છે. દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો ને સર્વશક્ત પોતાને માને છે. એટલે માથું ખોવાને અને સર્વસ્વ ગુમાવવાને જોખમે એને સલાહ આપવા કોણ જાય ? પાદશાહે ધર્મભેદ કરી દેશમાં કુસંપનાં બીજ બોયાં છે, તેનાં ઝેરી ફળ થશે તે શું કોઇ નથી જાણતું ? તેનાં વિષફળ થયાંજ છે. ર-

જપુતો, મરેઠા, શીખ, વેરાગીઓ, એ લઢાઇ માંડી બેઠા છે તે શું અમને માલમ નથી? જ્યાંથી સહાય મેળવવાની તેજ આધારભૂત ડાળી કાપવાની હોય? પણ શું કરીએ? અમારી સલાહ સાંભળનાર કોણ છે? એક દેશમાં જન્મી ઉછર્યા, એટલે આપણ સર્વે એક દેશીભાઇજ છીએ. પછી ધર્મ તો જેને ફાવે તે પાળે. ધર્મ કાંઇ બળાત્કારથી પળાવવાનો નથી. બળાત્કારથી કામ કરાવ્યું કેમ થાય? રાજી ખુશીથી સર્વે સારૂં થાય. ખુદાની દૃષ્ટિમાં આપણ સર્વે ભાઇ છતાં, ભાઇ ભાઇ ઉપર જુલમ કરે એ કેટલું અંધેર! પણ કરવું શું? અમને એનું પરિણામ ખુલ્લું જણાય છે કે મોગલાઇ ડુબશે ને સર્વે માંહોમાંહે લઢીને પાયમાલ થઇ દેશની ખરાબી કરશે. અને કદાચ એની લઢાઇમાં ત્રીજો ફાવી જશે. પણ અમને એ ખરાબી થતી અટકાવવાનો ઉપાય જડતો નથી.

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે તેના ઉપાય તો છે, પણ અમારા એકલાથી બને તેમ નથી. તમો સર્વે એક દીલથી અમને સહાય કરો તો તે પાર પડે તેમ છે. એટલે અકબર ને તૈબર અધીરા થઇ તે ઉપાય પૂછવા લાગ્યા. ત્યારે દુર્ગાદાસ બોલ્યો. અમને પાદશાહનો ડર લગારે નથી. અમે એટલા મજબૂત છીએ કે કદાચ પાદશાહ આખા હિંદનું સૈન્ય લેઇ આવશે તોપણ અમે મારવાડમાં તો એનો પગ ટકવા દેનારા નથી. માટે અમને અમારી ફીકર લગારે નથી. તમારી સાથે અમને સ્નેહ થવાથી તમારા ભલા ખાતર અને મોગલાઇ સાથે અમારી કુંવરીઓ દીધેલી હોવાથી માત્ર મોગલાઇપરના પ્રેમની ખાતર અમારે તો જે કરીએ તે કરવાનું છે. કાલે સવારે તમને પાદશાહ પાસે મોકલ્યા ને અમારા સરદારો પાછા લીધા એટલે અમે અમારા દેશમાં જઇશું. અમે જાણીએ છીએ કે પાદશાહમાં તાકાદ હશે, ત્યાં સુધી તે અમારા દેશ ઉપર ચઢી આવશે. પણ તે સાથે અમે એ પણ જાણીએ છીએ કે આખા દેશમાં બળવો જામ્યો છે. દક્ષિણમાં તો પાદશાહી

સત્તા સરખી પણુ નથી. ગુજરાત ને માળવા ગુમાવવાની અણી ઉપર છે. શીખ ને વેરાગી કાંઇ જંપવાના નથી. જાત્રા ને જજીઆ વેરાથી કોઈ હિંદુ સ્થિર પડવાનો નથી. તો પછી અમને પાદશાહ તરફનું ભય રાખવાનું કારણ શું છે? અતિશે થાય તે થોડા માટે. માટે અમારી તો ખાત્રી છે કે મોગલાઇનો સૂર્ય શાહજહાંના વખતમાં મધ્યાનનો થયો હતો તે આલમગીરના વખતમાં અસ્ત પામશે. પછી અમારે ડર શાનો છે? તે છતાં ઉપર કહેલાં કારણોથીજ માત્ર અમારે તો જે કરીએ તે કરવાનું છે. અમારે તો માત્ર સહાયભૂત થવાનું છે. પણુ તેમાં આગેવાની તમારી જોઇએ. જો તમારી ઇચ્છા હોય, મોગલાઇ અસ્ત પામતી બચાવવી હોય, દેશની પાયમાલી થતી અટકાવવી હોય, હિંદુ મુસલમાનમાં સંપ કરી હિંદમાં એક છત્રે રાજ્ય કરવું હોય, તો પાદશાહે જે રસ્તો આપણને બતાવ્યો છે, તે રસ્તો આપણે ગ્રહણ કરો. તેમને ઉઠાડીને અકબરને ગાદી આપો. શાહજાદો એના ગુણુ લક્ષણથી મહાન્ અકબરશાહ જેવો થાય એમ જણાય છે. વળી તેમની સહાયમાં તમે તો છોજ ને આખું રાજ્યસ્થાન થશે. આ સિત્તેર હજાર લશ્કર તમારૂં અહિં તૈયાર છે. કાલે તે પાદશાહને સ્વાધીન થશે અલબત એ લશ્કરે કુરાનના સોગન ખાધા છે, એટલે તે અમારા સામી તરવાર નહિજ ધરશે. અને તેમ થશે એટલે પાદશાહ તેમને બીજી જગાએ મોકલી દેશની પાયમાલી કરાવશે ને તેમને કપાવી નાંખશે. કેમકે પાદશાહ એમનો પણુ હવે વિશ્વાસ કરવાનો નથી. એ લશ્કર પાદશાહ પાસે ગયા પછી આવો સંજોગ મળવાનો નથી માટે વિચાર કરો. હજુ વખત છે. અમે અમારાં સર્વ સહાયકારી સૈન્ય સાથે તમારે પડખે છીએ. ત્રણે શાહજાદાઓ ઘણે દૂર પડેલા છે. પાદશાહ એકલો થોડા લશ્કરથી અજમેર આવેલો છે. તેને ઘેરી લેઇ કેદ કરવો એ કાંઇ મુશ્કેલ કામ નથી. હાલ આપણી પાસે લગભગ દોઢ

લાખ માણસનું સૈન્ય થશે. એટલા વડે તો આપણે આખી મોગલાઈ વશ કરીશું. રાજ્યસ્થાન તો આપણા પક્ષમાં છેજ. શિવાજી મહારાજને આપણા પક્ષમાં લેવા કાંઇ મુશ્કેલ નથી. કેમકે તેઓ પાદશાહના ધર્મના જુલમ સામા લઢે છે. કાંઇ મોગલાઇ સામા લઢતા નથી. જાત્રાવેરો ને જજીઆવેરો બંધ કરી હિંદુઓને અકબ્બરશાહની માફક રાજ્યકાજમાં સામેલ રાખી ધર્મભેદ કહાડી નાંખી, ધર્મમાં સ્વતંત્રતા આપી એટલે શિવાજી મહારાજને લઢવાનું કારણ રહેશે નહિ. નાગોરવાળા ને નાનકપંથી તો એ વેરા માટેજ લઢે છે. એટલે એ વેરા બંધ થતાંજ એ લઢાઇઓ તો બંધ પડશે, પછી માત્ર તમારા ભાઇઓ રહ્યા. એ ભાઇઓ સંપીને રહેવા માગે તો સરદારી આપી સુબા બનાવવા. પણ જો લઢવાજ આવે તો તેમને હરાવવા કાંઇ મોટી વાત નથી. માટે મારી તો ઇચ્છા છે કે દિલ્લીની ગાદીએથી એ ગાદીનો ને મોગલાઇનો ક્ષય લાવનાર પાદશાહને ઉઠાડી તેની ગાદી શાહજાદા અકબ્બરને આપવી. હવે તમારી સલાહ શી છે તે કહો.

દુર્ગાદાસની વાણી સાંભળી બંનેના મુખ ઉપર પ્રથમ લગાર તેજી આવી ને પછી લગાર ઝાંખા પડયા. બંને વિચારસાગરમાં ડોલવા લાગ્યા. બંને કપાળે આંગળી મૂકી સુમ થઇ ગયા. થોડીવાર પછી તૈબરખાં બોલ્યો. બહાદુર દુર્ગાદાસ તમે જે કહ્યું તે યોગ્યજ છે. તેમજ થવું જોઇએ. જો તેમ નહિ થાય તો મોગલાઇ રહેવાની નથી. અને મોગલાઈ ગયા પછી અમે કોણ ગણતીમાં રહેવાના છીએ. માટે મોગલાઇને ડુબતી બચાવવી જોઇએ. મને અકબ્બર ઉપર પ્રેમ છે. તેમ અકબ્બર પણ મહાન્ અકબ્બરશાહ જેવા સદ્‌ગુણી છે. એટલે એમના હાથથી મોગલાઇનું પુનર્જીવન થશે. તમાગ જેવા સરદારો તે માનસિંગ ને ટોડરમલ્લની ખોટ પૂરશે. ખચીત મોગલાઈ તરશે. વળી પાદશાહે જે રસ્તો બતાવ્યો છે તેજ રસ્તે આપણે જવું છે. જે પાદશાહે કર્યું છે તે આપણે

કરવું છે. તેમાં પાપ પણ શાનું ? પાદશાહે તો પોતાના ભાઈ ભત્રીજાઓને મારી પાપકર્મ કર્યું છે. આપણે તેમ કરવું નથી. આપણે બનતા સુધી તેમને મેળવી લેઇ રાજ્યસહાયક બનાવીશું. પાપકર્મની ઇચ્છા આપણે કરવીજ નથી. પાદશાહે અકબરને ગાદી આપવાનું કહેલું છે તે, ગાદી ગુમાવ્યા પછી ક્યાંથી આપવાના હતા ? માટે હાલ ગાદી છે તેજ તેમને ઉઠાડીને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમના વહાલા પુત્રને આપવી છે. એમાં દોષ શાનો ? કેમ શાહજાદા તમારો શો વિચાર છે ?

અકબરે કહ્યું, રાજ્ય એ સર્વેને વહાલું હોય. રાજ્યગાદી ઉપર બેસવાનું કોને ન ગમે ? પણ મારા પિતાએ જે પાપ કર્યું તે પાપ કરીને મારે ગાદી લેવી કે નહિ, તેનો વિચાર હું કરૂં છું. તૈબરખાંએ કહ્યું કે એમાં અમને શો સ્વાર્થ છે ? અમને તો કદાચ હોય, પણ આ બહાદુર દુર્ગાદાસને શું ? જો એમાં પાપ હોય તો તે કરવાને અમે ઉશ્કેરાઇએજ કેમ ? તમને રાજ્યનીતિ માલમ નથી. જો કોઇ પાપ કરે છે તો તેને આપણે શિક્ષા કરીએ છીએ કે નહિ ? તો પાદશાહે પાપ કરી ગાદી મેળવી છે, તે પાપની તેને શિક્ષા ઘટતી નથી ? આપણે ક્યાં બીજી સજા કરીએ છીએ ? પાપથી મેળવેલું આપણે માત્ર પાછું લેવાનું છે. અને તે એટલાજ માટે કે તે ઉપર આપણો હક્ક છે. પાપથી મેળવેલું પણ હક્કવાળું, તે પાપકર્મ કરીને કે અનાચાર કરીને ગુમાવે તો પછી આપણે શું લેઇએ ? જે ઉપર આપણો હક્ક છે તે એમને અનાચાર કરીને ગુમાવવાનો હક્ક નથી. માટે એ આપણું ગુમાવે તે પહેલાં એ ગુમાવવા બેઠા છે એવી આપણી ખાત્રી થવાથી આપણે કબજે લેઇએ એમાં શું પાપ છે ? એ આપણું ગુમાવવા બેઠા છે એ તો નક્કીજ છે. વળી તમે વિચાર કરો તો તમને જણાશે કે તમે એમ કરો એમાં પાપ નથીજ; પણ ઉલટું પુણ્ય છે. તમે જુઓ કે એમના જુલમથી ઠામ ઠામ કેવી લઢા-

ઇઓ ચાલી છે ? મારામારી ને કાપાકાપી કેવી થાય છે ? દેશમાંથી આબાદી જઈ પાયમાલી પ્રસરી રહી છે. સર્વત્ર કુસંપનાં બીજ વાવ્યાં છે. એ એમના જવાથી બંધ થશે. ધર્મભેદથી થતી લડાઇઓ બંધ થઈ ખુના મરકી થતી અટકશે. ન્યાય ને ધર્મમાં સ્વતંત્રતા પ્રસરી આબાદી પુનઃ સ્થપાશે. પાપ થતું અટકાવી પુણ્યનાં કામ કરવામાં શું થોડું પુણ્ય છે ? માટે એ કામ કરવામાં તમે પાપનો વિચાર કહાડી નાખો. તમે ગાદીએ બેસી તમારા પિતાએ જેમ એમના પિતાને દુઃખ દીધું, તેમ તમે ન દેતા. એટલે પછી પાપ શાનું ? તમે ગાદીએ બેસીપ્રસુખનાં, આબાદીનાં, સલાહસંપનાં ને પુણ્યનાં કામ કરશો તો દેશનો તમે કેટલો આશીર્વાદ પામશો ? હાલમાં તો તમે ને તમારા પિતા ગાળો ખાઓ છો. માટે મને તો દુર્ગાદાસજીની સલાહ વાજબી લાગે છે. મહમદખાં પણ પાદશાહનાં જુલમી કામોને ધિક્કારે છે. તે આપણા પક્ષમાં આવશે એટલે પછી આપણું સર્વ સૈન્ય એક દિલજ છે એમ સમજવું. મારા સસરા ઇનાયતખાનની તો ફીકર રાખવાની નથીજ. એ તો જ્યાં હું ત્યાં એ. અને રજપુતો તો આપણે પક્ષે છેજ. તમે ગાદીએ બેસી ધર્મવેરા બંધ કરી ધર્મ છૂટનો ઢંઢેરો ફેરવશો ને નોકરી આપવામાં તમારા પિતાએ કરેલો ધર્મપ્રતિબંધ રદ કરશો, એટલે આખા હિંદની પ્રજા તમારા પક્ષમાં આવશે, લડાઇઓ બંધ પડશે, સલાહ શાંતિ પ્રસરી આબાદી થશે, ને તમે ને તમારી પાદશાહત મજબૂત થઇ સુખી થશે, માટે બોલો શું વિચાર છે?

શાહજાદો શરમાઇને નીચું જોઈ બોલ્યો. સ્વાર્થ અંધ છે. તે ખરૂં ખોટું સૂઝવા દેતો નથી. આ કામમાં મારો સ્વાર્થ છે. એટલે હું અંધ થાઉં એ કુદરતી છે. પરંતુ જ્યારે તમે બંને બીનસ્વાર્થી છતાં એવી સલાહ આપો છો તો મારે તે કર્ત્તવ્ય છે. ઓ પ્રભુ, મને સદ્બુદ્ધિ આપજે અને મારાં હવે પછીનાં કામોમાં મને સન્માર્ગે દોરજે.

હવે એક તરફથી મહમદખાં ને બીજી તરફથી જયસિંગજીને બોલાવવા મોકલ્યા. બંને આવ્યા પછી તેમને પોતાની વાતથી તૈબરખાંએ વાકેફ કર્યા; અને તેમનો અભિપ્રાય પૂછયો. એટલે મહમદખાં બોલ્યો. પાદશાહે આદરેલાં જુલમી કામોથી મને એમની રાજ્યનીતિ લગારે પસંદ નથી. એમનાં એ કામો રાજ્યની ખરાબી કરવા લાગ્યાં છે. અને પરિણામે એમના વખતમાં કે એમના પુત્રના વખતમાં રાજ્યનો નાશ થશે, એમાં લગારે શક નથી હિંદુ મુસલમાનમાં ભેદ બતાવવા માંડયો ત્યારથીજ મને તો એમના ઉપર અણગમો થયો છે. તેમાં આ બહાદુર દુર્ગાદાસના ઘર ઉપર થએલો જુલમ નજરે જોવાથી વધારો થયો. જજીઆ ને જાત્રાવેરો એ દેશમાં કુસંપ વાવવાનાં બીજ છે, તે એમણે વાવ્યાં છે. અને તેમાં ધર્મભેદ બતાવી હિંદુઓને હોદ્દા આપતા બંધ કરી એ કુસંપના વૃક્ષને પાણી સીંચ્યું છે. તેનાં કડવાં ફળ ચાખવા માંડયાં છે તે આપણે જોઇએ છીએ. પાદશાહ એ રૈયતનો પિતા છે. એક હાથની કયી આંગળીમાંથી લોહી નહિ નીકળે ! બાપે તો પોતાની સર્વ પ્રજાને સરખી ગણવી જોઇએ. મારૂં તારૂં ને વહાલા અળખામણીનો વિચાર એના અંતઃકરણમાંથી ઉડવો ન જોઇએ. જે ઘરમાં માબાપ પોતાનાં સર્વ છોરૂંને એક સરખા પ્રેમથી ચાહે છે ને પાળે પોષે છે, તે ઘરમાંજ સલાહસંપ, સુખ ને આબાદી વાસો કરે છે ને એથી ઉલટું ચાલનારનો પોતાનો ને ઘરનો જલદીથી વિનાશ થાયછે. માટે મોગલાઈ અસ્ત પામતી બચાવવાને તથા આપણી આબરૂ ને કુલીનતા સાચવવાને તમારી સલાહ પ્રમાણે કરવું એજ મને દુરસ્ત લાગે છે.

એટલે મહારાણા જયસિંગજી બોલ્યા. તમે જાણો છો કે અમારા મહારાણા રાજસિંગજી—મારા પૂજય પિતાએ જજીઆ વેરો નહિ નાંખવા, ધર્મભેદ કહાડી નાખવા અને મહાન્ અકબરશાહની રાજયનીતિએ રાજ્ય ચલાવવા પાદશાહને શીખામણપત્ર લખ્યો

હતો. એ પત્રની પાદશાહને કાંઈજ અસર થઈ નહિ. એણે હિંદુઓ ઉપર ઉલટો વધારે જુલમ કરવા માંડયો ને દગો કરી જેમ આ રાજ્ય ખાલસા કર્યું, તેમ બીજાં રાજયો પણ ખાલસા કરશે તો અમારી પણ છેવટે એજ ગતિ થશે. એવો વિચાર કરી અમે પાદશાહ સામા ઉઠયા છીએ. હવે મારવાડ દેશ તો સ્વતંત્ર થયો તે તમે જોયું છે. માળવા ને ગુજરાત અમે જીતી લીધાં છે. અને અમારી ધારેલી ઇચ્છા પાર પડશે નહિ ત્યાં સુધી અમે અમારાં હથીઆર મ્યાન કરવાના નથી. પાદશાહને કોઇનો વિશ્વાસ નથી ને અમને પાદશાહનો વિશ્વાસ નથી. અમે મુસલમાનોથી ઘણીવાર દગાથી છેતરાયા છીએ, એટલે તેમના બોલ ઉપર વિશ્વાસ રાખતાં પણ અમને અચકાવું પડે, એવાં આજ સુધીનાં એમનાં કાર્યો છે. આલમગીર જેવા જુલમીને ઉઠાડી, ધર્મભેદ અને ધર્મપ્રતિબંધ કહાડી નાંખી દેશમાં શાંતિ ને આબાદી ફેલાવે એવો પાદશાહ થાય એવું અમે ઇચ્છીએ તે સ્વાભાવિક છે. તેમાં તે કાર્યમાં મદદ કરવી એ ખુશાલી ભરેલું કાર્ય હું સમજું છું. શાહજાદાના સંબંધથી એમના સદ્દગુણો મારા જાણુવામાં આવ્યા છે. તેથી એ શાહજાદો પાદશાહ થાય એવું હું ઇચ્છું છું, મારા અંતઃકરણપૂર્વક હું એમને સહાય કરીશ. તથા આ બાબત હું મહારાણાશ્રીને સૂચના આપીશ. પરંતુ આપણા પાંચ જણામાં કોઇ દગો કરે નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાવી જોઇએ. તમે ત્રણે કુરાન ઉઠાવો ને અમે બંને ગીતાજી ઉઠાવીએ છીએ. પછી આપણે સરત એટલી કે શાહજાદા અકબરને ગાદીએ બેસાડવામાં અને એમને ગાદી ઉપર ટકાવવામાં અમારે સહાય કરવી, અને શાહજાદાએ ગાદીએ બેઠા પછી મહાન્ અકબરશાહની રાજ્યનીતિ ચલાવવી—જજીઆ ને જાત્રાવેરો બંધ કરીને, સર્વ પ્રજાને ધર્મ પાળવામાં સ્વતંત્રતા છે, એવું જાહેર કરીને નોકરી આપવામાં મારૂં તારૂં કે ધર્મી પરધર્મી નહિ જોતાં લાયકાત પ્રમાણે નોકરી આપીને ધર્મભેદ ને ધર્મપ્રતિબંધ

કહાડી નાંખી જુલમ અટકાવવો, ને જેનું જે હોય તે તેને નિર્બાધપણે ભોગવવા દેવું. અકબરે એ સર્વ માન્ય કર્યું અને સર્વેએ મહારાણા જયસિંગજીના કહેવા પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધી.

હવે શાહજાદા અકબરનો વારો આવ્યો. તે બોલ્યો, મિત્રો હવે કાંઈ મને પૂછવાનું નથી. રાજ્યહિત માટે જે સારૂં હોય તે કરવું, તેમાં આપણું ને દેશનું કલ્યાણ છે. મારા પિતાનો મારા ઉપર પ્રેમ છે અને મને રાજ્ય આપવાનું વચન આપ્યું છે. પરંતુ તેમનું બોલવું સત્ય હોય એમ જણાતું નથી. મોઢેથી બોલવા જેવી એમની કરણી નથી. બોલી ને કરણી નીરાળી છે. એમને મારા ઉપર વિશ્વાસ નથી ને બીજા કોઇ ઉપર પણ વિશ્વાસ નથી. જેમ મને લાલચ આપે છે ને અણવિશ્વાસથી મારા ઉપર બાતમીદાર રાખે છે, તેમ મારા ભાઇઓ માટે પણ હશેજ. અણવિશ્વાસથી બાતમીદાર રાખે તો તે યોગ્ય છે. પણ પ્રેમ બતાવે ને અણવિશ્વાસ રાખે તે ખોટું છે. રાજાએ કહેવું કાંઈ ને કરવું કાંઈ એ રાજ્યનીતિની અસત્યતા હું ધિક્કારૂં છું. પિતા એક પુત્રને કાંઈ લાલચ આપે, બીજાને કાંઈ આપે ને ત્રીજાને કાંઇજ કહે, એ પિતા મુરબ્બીપણાને યોગ્ય નથી. પિતાએ ને રાજાએ પોતાની પ્રજાને એક સરખી ગણી વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ. વહાલા કહી અવિશ્વાસ લાવવો એ અતિશય બૂરૂં છે. મારા નામરાશી મારા વડૌવાની રાજ્યનીતિ વખાણવા જોગ હતી. તેઓ સર્વને સરખા ગણી વિશ્વાસ લાવતા એટલુંજ નહિ, પણ અણવિશ્વાસ લાવવા જેવાં પુત્રનાં કાર્ય જોઇને પણ પિતાને શોભતા મહાન્ મનથી પુત્રના અવગુણ મનમાં ન લાવતાં, તે માફ કરી શિખામણ દેતા. ખરો રાજા કે ખરો પિતા તેજ છે કે જે પોતાની પ્રજામાં સંપ ફેલાવે, કુસંપ દૂર કરી તે સુખી થાય એવા યત્ન કરે, દુર્ગુણ દૂર કરવા શિખામણ દેઇ ગુના માફ કરી ભયની સાથે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે. પાદશાહમાં તેવો એક ગુણ ન છતાં ઉલટા દુર્ગુણો છે. પુત્રો,

પરિવાર, રાજ્ય સરદારો, સઘળા સંપી સુખી થઇ રાજ્યમાં શાંતિ ફેલાવે એવા ઉપાયો નહિ કરવાથી સર્વત્ર અશાંતિ, ફાટફુટ, કુસંપ ને મારામારી ચાલી. રાજ્ય ડુબવાની અણી ઉપર આવ્યું છે. પાદશાહત નાહક દરીઆમાં ડુબી ગલકાં ખાય છે. તેવે ટાંકણે આપણે તેને આધારભૂત થઈ, બ્હાર કહાડી બચાવવી, એ હું ધારૂં છું કે આપણી પ્રથમ ફરજ છે.

આ સાંભળી સઘળા આગેવાનોએ પોતપોતાના તાબાના સરદારોને સમજાવી દીધા ને ત્યાંથી મુકામ ઉઠાવી ખોડ ગામમાં આવી અકબરને ગાદીએ બેસાડયો તથા સઘળાઓએ અકબરને મળતા રહી છેવટ સુધી અકબરનેજ સહાય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. એમ કરતાં તેઓ અજમેરથી દોઢ કોશપર બુધવાડા ગામ છે ત્યાં આવી મુકામ કર્યો. પાદશાહ અજમેરમાં ભરાઇ બેઠો. બુધવાડેથી લશ્કરની તથા સરદારોની અદલાબદલી કરવાનો ઠરાવ કરવાને સરદાર ઇનાયતખાનને દુર્ગાદાસે પાદશાહ તરફ મોકલ્યો. ઇનાયતખાન રજપુત કેદીઓને લેઈ બુધવાડે આવે ને મુસલમાન કેદીઓને લેઇ તૈબરખાં અજમેર જાય એવો ઠરાવ હતો. રજપુત કેદીઓ આવે કે મુસલમાન કેદીઓએ અજમેર જઇ પાદશાહના લશ્કર ઉપર હુમલો કરવો ને રજપુતોએ બીજી તરફથી હલ્લો કરી પાદશાહને કેદ પકડવો અને ત્યાંથી સર્વેએ દિલ્લી જઇ અકબરને વિધિપુરઃસર રાજ્યાભિષેક કરવો એવું ઠરાવ્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

એક્કો તૂટયો.

દુહો.

બળ બુદ્ધિ ધન ખરચીને, કરતાં કોટિ ઉપાય;
જનનું ધાર્યું થાય નહિ, ધાર્યું ધણિનું થાય.

મનુષ્યની ધારણા ગમે તેવી છતાં તે ફળીભૂત થવી ઇશ્વરાધીન વાત છે. મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ ને પરિણામ આવે છે કાંઈ. ઇશ્વરની ગતિ ગહન છે તે કોઇથી કળાતી નથી. તે ધારે તો જોષીઓના જોષ, વિધાત્રીના લેખ, ને ભવિષ્યવાદીઓનું ભવિષ્ય ખોટું પાડે. તેની આગળ ક્ષણભંગુર દેહધારી મનુષ્યનું શું ગજું છે ? તે ક્ષણમાં જળને ઠામે સ્થળ ને સ્થળને ઠામે જળ કરી મૂકે છે. મોટા પહાડો ને પહાડો ઉરાડી મૂકી દરીઆમાં નાંખી દેઇ દરીઓ પૂરે છે, ને જ્યાં પહાડો હોય ત્યાં દરીઆ કરી મૂકે છે. માટે મનુષ્ય તું એમ ન ધારતો કે જે થાય છે કે કરે છે, તે તુંજ કરે છે. ઇશ્વરની સહાયતાથી કે તેની ઇચ્છાથી થાય છે, એમ સમજ. કાલે રાત્રે દિલ્લીના પાદશાહને અને તેના મુઠીભર લશ્કરને કેદ કરવાને આખા રજપુત લશ્કરે અને સિત્તેર હજાર પાદશાહી લશ્કરે તથા તેના આગેવાનોએ ઠરાવ કર્યો છે. તેઓ એમજ જાણે છે કે કાલે આપણે પાદશાહને કેદ કરી દિલ્લી જઇ અકબરને ગાદીનશીન કરીશું. પણ ગરીબ બિચારા મનુષ્ય, તને માલમ છે કે ઇશ્વરે તેમાં શું ધાર્યું છે ? કાર્ય તો બહુ ઉમદા હતું, દેશને બહુ લાભકારી હતું, પણ દેશને અને અકબરને વિધાત્રી–પ્રારબ્ધ પ્રતિકૂળ હતું.

અણવિશ્વાસુ ઔરંગજેબનાં રાખેલાં બાતમીદાર મનુષ્ય પૈકી એકના સમજવામાં આ ઠરાવ આવ્યો. તે જાતે મુસલમાન મોલવી હતો. મોલવી સાહેબ, યા અલ્લા, કરતા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ કાફરોએ શું માંડયું છે ? હિંદુ કાફરોએ શાહજાદાને રાજ્યલોભથી કેવો ભોળવી નાંખ્યો છે ? શાહજાદો તો હજુ બાળક, અજ્ઞાન, રાજ્યખટપટથી અજાણ્યો ને કાફરો તરફ દયા દષ્ટિથી જોનારો છે. તે કદાચ ઠગાય, પણ તૈબરખાં જેવો ઠરેલ, ખરો મુસલમાન છતાં પાદશાહ જેવા ધર્મચૂસ્ત મુસલમાનને પદભ્રષ્ટ કરવામાં સામેલ થાય, એ કેવો દગો કહેવાય ? એ કેવી નીમકહરામી ? આલમગીર જેવો ખરો મુસલમાન પાદશાહ આજ

સુધી કોઈજ થયો નથી. કાફરોને મારી તેમનાં દેવળોની જગાએ મસીદો બંધાવનાર, પુરાણોની જગાએ કુરાનો વંચાવનાર, વેદનાં પુસ્તકો પાણીમાં બોળી મૂર્ત્તિઓ મસીદમાં ચણાવનાર, ખરો મુસલમાન પાદશાહ આલમગીરજ છે. એ પેલા કાફર પાદશાહ અકબરને વખાણે છે. પણ મુસલમાન ધર્મની આજ્ઞા તોડનાર ને કાફરોને આશ્રય આપનાર એ પાદશાહને હું તો અંતઃકરણથી ધિક્કારૂં છું. અલ્લાઉદ્દીન ને સિકંદર કે જેણે કાફરોનાં ખુન કરી લોહીની નદીઓ વહેવડાવી, દેવળો તોડી મસીદો બંધાવી, મૂર્ત્તિઓ તોડી મસીદમાં ચણાવી, એજ ખરા મુસલમાન પાદશાહ કહેવાય. આલમગીર તો એમના કરતાં પણ ઉત્તમ છે. બ્રાહ્મણોની જનોઇઓ ઉતરાવી તેનાં દોરડાં કરાવ્યાં, ને હિંદુને વટાળી મુસલમાન કર્યા. નાનકપંથી ને સતરામીઓનાં માથાં ઉડાવી નાખી નમાવ્યા, સરકારી નોકરીમાંથી કાફરનું મૂળ કહાડયું ને હમધર્મીઓનાં માન વધાર્યાં. કાફર ધર્મ માનનારા ઉપર માથાવેરો નાખ્યો ને જાત્રાઓ ભરાતી બંધ પાડવા જાત્રા વેરા નાંખ્યો. આ પ્રમાણે કાફરોનું સાન મોડનાર, તેમનું બળ તોડનાર, ને દીનનો ઝુંડો હિંદમાં સર્વત્ર રોપનાર આલમગીર જેવો બીજો પાદશાહ આપણને કયો મળનાર છે ? માટે આવતા ભયમાંથી તેને બચાવવોજ જોઇએ. નહિ તો તે કેદ પકડાયા પછી ને કાફર અકબર જેવોજ આ તેનો એક નામી પાદશાહ થશે તો દીનનું પડી ભાગશે ને કાફરોનું બળ જામશે. માટે તે અટકાવવુંજ જોઇએ. પાણી વહી ગયા પછી પાળ બાંધવી શા કામની ? પાણી વહી જતા પહેલીજ પાળ બાંધવી જોઇએ. અને તે મારા વગર બીજું કોણ બાંધનાર છે ? આપણે અકબરને કે તેબરખાંને શિખામણ દેવા જઇએ તો તે રાજ્યલોભ છોડી પોતાનો દૃઢ ઠરાવ કાંઈ ફેરવનાર છે ? તેમને શિખામણ દેવા જતાં કદાચ આપણે પણ માથું ખોઇએ. માથું ખોતાં પણ કાર્ય તો સુધરે નહિ. માટે માથું રહે, કાર્ય થાય,

અને ઈનામ મળે એવી યુક્તિ કરવી જોઇએ. યુક્તિની પણ ક્યાં જરૂર છે? ચાલો આપણેજ જઈ પાદશાહને જાહેર કરીએ. આજે રાત્રે જળ જંપ્યા પછી આપણું કામ આપણે સાધીશું. પાદશાહ ક્યાં દૂર છે ? અજમેર દોઢ કોશ છે, તે આપણાથી પગપાળા એક કલાકમાં જવાશે. પણ મારે હમણાંતો મોંમાંથી વરાળ પણ બહાર કહાડવી ન જોઇએ. યા ખુદા !

બુધવાડેથી અમુક દિવસે, અમુક વખતે તે કેદીઓ અદલબદલ કરવાનું પાદશાહ સાથે નક્કી કરી ઈનાયતખાન પાછો આવ્યો. જે દિવસે કેદીઓ અદલબદલ કરવાના હતા, તેની પહેલાંના દિવસની સવારમાં દુર્ગાદાસના તંબુમાં તેના નોકરનાં હાથમાં એક કાગળનો બીડો આવ્યો. એ બીડો શાહજાદા અકબરના નામનો હતો. ચાકરે તે દુર્ગાદાસને આપ્યો. દુર્ગાદાસે અકબરના નામનો બીડો લેઈ વિચાર કર્યો કે આ બીડો અકબરને કોણે લખ્યો હશે ? પાદશાહે તો નહિ લખ્યો હોય ? બીજો તો લખે પણ કોણ ? મને લાગે છે કે પાદશાહે મોકલેલો છૂપો બીડો લાવનાર માણસે અજાણતા રાત્રે અકબરનો તંબુ સમજી અહિં નાંખ્યો હશે. વારૂ જોઉંતો ખરો કે અંદર શું છે ? આપણે દગો કરવો નથી. પરંતુ એ દગાખોર મુસલમાનોનો ભરોંસો પણ શો ? બીડો ખોલી અંદર જોતાં તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું.

“ તમારો પત્ર પહોંચ્યો છે. તમારી યુક્તિ હું મંજુર કરૂં છું; અને એ બદલ તમને શાબાશી આપું છું. મેં તમારા ઉપર બતાવેલા પ્રેમનું તમને ખરેખરૂં સાર્થક કરનારા જોઈ હું ખુશી થાઉંછું. અને ખુદા પાસે માગુંછું કે તમને દીર્ઘાયુષ્ય આપે. કાફર લોકોને બળથી નહિ તો કળથી કે છળથી પણ મારવા, વટાળવા ને તેમનો નાશ કરવો. એમાંજ પુણ્ય ને જય છે. ખુદા પણ એથીજ રાજી થાય છે. તમે કાફરોના પક્ષમાં રહી અમે આવીએ તે વખતે તમે પાછળથી હુમલો લાવશો તેમાંજ ડહાપણ છે. એ

લશ્કરની વચ્ચે ધૈર્યથી કાફરોનો નાશ પણ થશે. તમારો સોબતી તૈમુરખાં પણ તમારા મતને મળેલો જોઇ હું બહુ રાજી થયો. ખાંસાહેબ પણ ખરા ધર્મચૂસ્ત છે. એટલે એ કાફરોનો નાશ કરવામાં સામેલ થાય એમાં નવાઈ નથી. પણ તમે બંને બહુ સાવચેતી રાખજો. દુર્ગાદાસ પાકો ઠગ ને લુચ્ચો છે. માટે તમારી યુક્તિ તેના કબ્જામાં ન આવે એવી સંભાળ રાખજો નહિ તો આરે આવેલું વહાણ ડુબશે ને હાથમાં આવેલા કાફરો સટકી જશે. આવેલો ફકીર તમારા લશ્કરમાં આવી તમારા તંબુમાં કાગળ નાંખી ચાલ્યો જશે. સંભાળજો, કોઇનો ભરોસો કરતા નહિ."

આ પત્ર વાંચી દુર્ગાદાસનો ભરોંસો અકબર ઉપરથી ઉઠી ગયો. શેરખાં એ જોધપુરનાજ રાજા માલદેવના વખતમાં પોતે ન ફાવ્યો ત્યારે જેવી યુક્તિ કરી ફાવી ગયો હતો, તેજ યુક્તિ આલમગીરે આ સમયે સંકટમાં આવ્યો ત્યારે કામે લગાડી. પરંતુ દુર્ગાદાસના તે કબ્જામાં ન આવી. તેણે બીડા ઉપર પાદશાહી મોહોર જોઇ. એટલે મુસલમાનોએ પાછલા કાળમાં હિંદુઓ ઉપર દગાથી મેળવેલી જીતો તેને યાદ આવી. તે સમજ્યો કે પાદશાહે લખ્યું છે તે અક્ષરે અક્ષર ખરૂં છે. કોઇનો ભરોંસો કરવો નહિ ને સંભાળ રાખવી. પાદશાહે જે અકબરને લખ્યું છે તે મારે સમજવાનું છે. પણ હવે વિચાર કરવામાં વખત ખોવો કામનો નથી. સવારનો પોહોર હતો. કાગળ ગજવામાં મૂકી તરવાર હાથમાં લીધી ને જયસિંગજી રાણાના તંબુ ઉપર ગયો. રાણાને તાડબતોબ કાગળ બતાવી ઠરાવ કર્યો કે કદાચ પાદશાહી લશ્કર અજમેરથી નીકળી ચુકયું હશે, અને વખત ખોતાં આ દગાખોર મુસલ્લા આપણા ઉપર ફાવી જશે. માટે માંહોમાંહે મૂખ્ય પટાવતોને બોલાવી ચેતાવી દીધા તથા મુસલમાન કેદીઓ ઉપર બરાબર દેખરેખ રાખવાનું ફરમાવ્યું. એમ કરતાં રાત્રિ પડી. સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી ને જળ જંપ્યું પણ રજપુત લશ્કર જંપ્યું નહોતું. તેઓ સર્વે સા-

વધ થઇ સજ્જ થએલા હતા. રાત્રિના બાર વાગ્યે જ્યારે અકબર, તૈબર ને મહમદ ઉંઘતા હતા ત્યારે દુર્ગાદાસ, જયસિંગજી, શામળદાસ ને બીજા પટાવતો તથા રજપુત લશ્કર ઘોડેસ્વાર થઇ એક મુકામ દૂર જવાની તૈયારી કરતા હતા. સુમારે એક વાગે સર્વે ચુપાચુપ નીકળી સવાર થતામાં તો તેઓ એક મજલ પાછા ગયા ને વળી આગળ ચાલ્યા. એમ કરતાં તેઓ અરવલ્લીની ખીણમાં દેબારીની નાળ પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓ થંભ્યા. ત્યાં તેમણે વિચાર્યું કે હવે ગભરાવવાનું દગો થવાનું કારણ નથી. હવે સર્વે મુસલમાની ફોજ સામી આવશે તોપણ હરકત નથી. આ જગા પહાડી ને વિકટ એવી છે કે આપણે મુસલમાનોને ફાવવા દેઇશું નહિ. આ દેબારીના નાકા આગળ આપણે બેસો. મુસલમાનો આવે તો આપણે પાછા હઠી નાળમાં જવું. શામળદાસને બાતમી રાખવા હરોલમાં મોકલ્યો. એક બાજુ જયસિંગજી અને બીજી બાજુ દુર્ગાદાસનો ભાઇ જશકરણ એ બંનેને બંને ડુંગરા ઉપર રાખ્યા; તે બાજુથી મુસલમાનો ઉપર મારો ચલાવે. શામળદાસ મુસલમાનોને આવતા દેખી આડફેટા થઇ જાય. ને મુસલમાનો નાળમાં પેસે કે પાછળથી મારો ચલાવે દુર્ગાદાસે નાળમાં પાછા હઠી મુસલમાનોને અંદર પેસવા દેઇ સામા થવું એટલે ચારે તરફથી ડુંગરાની ખીણમાં મુસલમાનો ઘેરાઇને કાં તો માર્યા જશે કે તાબે થશે. આ વગર બીજો ઉપાય નથી. આ યુક્તિ સર્વેએ મંજુર કરી. સર્વે જણા પોતપોતાની જગા સંભાળવા લાગ્યા. શામળદાસ જે અકબર સામા લઢનાર જેમલ મેડતીઆનો વંશજ હતો, તે ખરોજ પ્રતાપી ને બહાદુર હતો. તે હરોલમાં રહી બાતમી કહાડવા ગયો.

આણી તરફ સવાર પડી. રજપુતોની છાવણી ઉજડ પડેલી જોઇને અકબર ગભરાયો. તે તૈબરખાંને બોલાવી પૂછવા લાગ્યો કે રજપુતો રાત્રિમાં ક્યાં ગયા ને કેમ ગયા ? આપણને પૂછયા વગર

કે કહ્યા વગર ઠરાવ કરેલો પાળ્યો નહિ ને ગયા એનો ભેદ શો ? ખાંસાહેબ બોલ્યા કે શાહજાદા તેમને તમારા ઉપર ભરોસો આવેલો નહિં હોય, તેથી તે તમને તજીને જતા રહ્યા. પણ તમને છેડયા કે દુઃખ દીધા વગર ગયા, તે ઉપરથી સમજાય છે કે તેઓ તમને તજી ગયા, પણ તે માત્ર અણવિશ્વાસથીજ. નહિ તો તેમને દગો કરવો હોત તો આપણ સર્વે તેમના કબજામાંજ હતા. તેઓ જેમ વગર હરકત કરે જતા રહ્યા તેમ રાત્રે આપણા ઉપર છાપો મારી આપણને કાપી નાંખ્યા હોત તો તેમને કાંઈ વાર હતી ? વળી જોધપુરમાં તો આપણું કોઇજ નહોતું. હથીઆર વગરના સર્વે હતા. તોપણ આપણી સાથે ભાઇચારાથી ચાલ્યા છે. તેઓ ખરાજ ખુલ્લા દીલના ને ભોળા પણ દુશ્મનની પરોણાગત કરનારા ને દયાળુ છે. પડયા ઉપર પાટું મારનારા તેઓ નથી. પરંતુ તેઓ ગયા તે માત્ર અણવિશ્વાસથીજ. આપણો તેમને વિશ્વાસ ન આવ્યો. નહિ આવવાનું કાંઇ કારણ બનવું જોઇએ. અને તે કારણ બનાવનાર પાદશાહ કે પાદશાહના પક્ષનો કોઇ સરદાર જોઇએ. કાંતો આપણી વાત પાદશાહના કળવામાં કોઇ રીતે કોઇ પાપી મનુષ્ય મારફત આવી હોય, તેથી એણે આપણી ને રજપુતોની વચ્ચે ફુટ પડાવવા માટે કાંઇ યુક્તિ રચી હોય; કે પછી કોઇ દગાખોર સરદારના કોઇ બોલ ઉપરથી તેમને દગો ભાસ્યો હોય. ખુદા કરે તે ખરૂં. પણ હવે કરવું શું ? એટલામાં મહમદખાં પણ આવી પહોંચ્યો તેમણે નક્કી કર્યું કે આ ફાટફુટ પાડવાની યુક્તિ કરનાર પાદશાહજ હશે એમાં શક નથી. આપણને રજપુતોથી છૂટા પાડી આપણો નાશ કરવાનું પાદશાહે નક્કી કર્યું હશે. પણ એ એની મુરાદ બર લાવે તે પહેલાં આપણે સાવધ થાઓ. કદાચ પાદશાહ લસ્કર લેઇ આપણાજ ઉપર હુમલો લાવશે. કદાચ આપણા લસ્કરમાં પણ ફાટફુટ કરી હશે. તેમાં પણ દગાનાં બીજ વાવ્યાં હશે. માટે સાવધ થાઓ. તેમણે વિચાર કર્યો કે પાદશાહે

બોલાવેલા આજીમ ને મોઆજીમ કદાચ લશ્કર લેઇ આવી પહોચશે, તો આપણો નાશ નક્કીજ થશે. માટે અકબરને તો બચાવવો જોઇએ. પણ તે શી રીતે કરવું ? આપણાં થોડાં પણ વિશ્વાસુ માણસ આપી રજપુતો ગયા તે રસ્તે તેમને પાછળ મોકલો. દુર્ગાદાસ એવો ઇમાની છે કે એ દગો નહિજ કરે. અને એ જોશે કે અકબર નાશીને આપણે આશ્રયે આવ્યો છે, તેનો વિચાર દગો કરવાનો નહોતો. માત્ર પાદશાહે કપટથી તેમને છેતર્યાં છે, તો તે શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરશેજ. આપણે બંને અકબરના ગયા પછી આપણું લશ્કર લેઈ પાદશાહ ઉપર ચાલો. જો મોઆજીમ ને આજીમ આવી મળ્યા નહિ હોય તો પાદશાહને હરાવી કેદ કરીને દુર્ગાદાસ પાસે લઇ જઈ સોંપીશું ને એને બતાવીશું કે અમે કેવા તેના વિશ્વાસપાત્ર છીએ. પ્રથમથીજ આપણી દાનત દગો કરવાની નહોતી એમ સાબીત કરી આપીશું. પરંતુ જો બંને ભાઇ પાદશાહની સહાયમાં આવી મળ્યા હશે તો બેહેતર છે કે આપણે લઢીને મરવું. કેમકે આપણો દગો પાદશાહે જાણ્યા પછી આપણને જીવતા રાખશે ? નહિજ. તો હરામખોરને હાથે મરવા કરતાં બહાદુરીથી લઢાઇમાં લઢતાં કાં નહિ મરવું ? વળી એ રીતે મરવાથી દુર્ગાદાસની પણ ખાત્રી થશે કે આપણે એના દગાખોર મિત્ર નહોતા, પણ વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર હતા. આ પ્રમાણે વિચાર કરી પચીસ સવારો આપી અકબરને રજપુત સૈન્ય ગયું હતું તે માર્ગે મોકલ્યો. ત્યાં માર્ગમાં શામળદાસ મેડતીઓ મળ્યો. પચીસ સવારો સાથે અકબરને આવતો જોઈ શામળદાસ તેની સામો થયો. શામળદાસ પાસે પાંચશો મેડતીઆ હતા. શામળદાસ લઢવાને સામો આવેલો જોઈ અકબરે કહાવ્યું કે ભાઇ, અમે લઢવા આવ્યા નથી. મેમાનને નહિ મારવા એ રજપુતના ધર્મથી ઉલટા કેમ ચાલો છો ? પચીસ સવાર શું કરવાના છે એમ ધારી શામળદાસ સામો થતો અટક્યો. એટલે અકબર આવીને ભેટ્યો ને તેને સર્વ

વાતથી વાકેફ કર્યો. શામળદાસે ભોમીઓ આપી તેને દુર્ગાદાસ પાસે મોકલ્યો ને પોતે પોતાની જગા સંભાળતો રહ્યો.

આ તરફ તૈબર ને મહમદ લશ્કર તૈયાર કરી સજ્જ થઈ અજમેર તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાં પાદશાહી લશ્કર સામું મળ્યું. મોઆજીમ ને આજીમ પણ પોતપોતાનાં લશ્કર સાથે આવી પહોંચ્યા હતા. તેમનું એકત્ર લશ્કર અર્ધ રસ્તે મળ્યું. એટલે મોલવી સાહેબ પાદશાહને કહેવા લાગ્યા કે કાફરોનું લશ્કર આવે છે. ખરેખરૂં તો એ લશ્કર કાફરોનું નહિ પણ હમજાતિઓનું હતું. તૈબરખાં ને મહમદખાંએ બહાદુરીથી લઢાઇ કરી. તેમણે જોયું કે પાદશાહની સહાયે એના બંને શાહજાદાનાં લશ્કર પણ આવી મળ્યાં હતાં. તેથી તેમણે જીવવાની આશા છોડી હતી. તેઓ જીવ ઉપર આવી જુસ્સાથી પાદશાહી લશ્કર ઉપર તૂટી પડયા. પણ જેવા એ બહાદુરીથી ઉલટમંદ જુસ્સાથી લઢતા હતા, તેવા બીજા નહોતા. તેમના અંગી માણસો સિવાય કેટલાક સરદારોને લાલચ આપી પાદશાહે ફોડયા હતા ને કેટલાક ધર્મચૂસ્ત ધર્માંધ સરદારો અકબર કરતાં આલમગીરને વિશેષ ચહાનારા હતા. તેમનામાં ઉમંગ શાનો હોય ? તેમાંના કેટલાક અલગ રહ્યા, કેટલાક પાદશાહ તરફ જતા રહ્યા ને થોડાક તૈબર ને મહમદ ઉપરના પ્રેમની ખાતર તેમની પડખે લઢતા ઉભા. તૈબરખાં ને મહમદખાંએ જુસ્સાથી હુમલા કર્યા, લશ્કરને પોતાનો દાખલો આપી ઉશ્કેર્યાં, પણ સૌ વ્યર્થ ગયું. છેવટે પાદશાહનો જીવ લેવાના ઇરાદાથી તૈબરખાં તેના હાથી ઉપર ધસ્યો ને એકજ ઝટકે માવતને માર્યો. પણ તેજ ક્ષણે તેના બે કડકા થઇ તે હેઠો પડયો. બીજી તરફ મહમદખાં આજીમને મારવા ગયો, તેમાં તે પણ મરાયો. એ રીતે બે આગેવાન મરાયાથી તેમનું લશ્કર હિંમત હારી ગયું. કેટલાક નાશી છૂટયા ને કેટલાક નાસતાં મરાયા. કેટલાક રણમાંજ પોતાના સરદારની પડખે રહી લઢાઈમાં મરાયા. આ પ્રમાણે આમલગીરનો

નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાની આશા નિષ્ફળ ગઇ, કુદરતની ગતિ ન્યારીજ છે. મનુષ્ય ધારે છે કાંઇ ને પરિણામ આવે છે કાંઈ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

દેબારીનું યુદ્ધ.

દુહો.

દુર્ગા આશકરણરા, થારી હોય ખાતાં અથાહ;
શાહજાદો શરણે રહે, પેશ ભરે પદશાહ.

અર્થ સ્પષ્ટ છે.

આ તરફ અકબર દુર્ગાદાસની છાવણીમાં જઈ મળ્યો. સર્વ વાતચીત થતાં ભરમ ખુલ્લો પડી ગયો ને પાદશાહનો દગો સમજાયો પણ અવસર ગયો. અત્યાર સુધીમાં તો તૈબરખાં ને મહમદખાં લઢીને હતા નહોતા થઇ ગયા હતા. હવે પાછા ફરી રજપુતોથી તેમને મળી શકાય તેમ નહોતું. બંને પક્ષે ઉતાવળ કરી હતી. થવાનું હતું તે થયું. ભાવી મિથ્યા થતું નથી. એમ વિચારી દુર્ગાદાસે અકબરને પોતાને આશ્રયે રાખ્યો. તે ધારતો હતોજ કે જો બંને શાહજાદાનાં લશ્કર પાદશાહને આવી મળ્યાં હશે તો પાદશાહ લઢવા આવશે. નહિ તો તૈબરખાં એને કેદ કરીને લેઈ આવશે. તેથી પાદશાહ ને તૈબરખાંની લઢાઇના સમાચાર સાંભળતાં સુધી તેજ જગાએ થોભવાનો ઠરાવ કર્યો. એટલામાં તૈબરખાંના નાસી આવેલા માણસોએ ખબર આપી કે તૈબરખાં ને મહમદખાં મરાયા ને પાદશાહની કુમકે મોઆજમ ને આજીમ આવી પહોંચેલા છે. તે પછી થોડીવારમાં શામળદાસનાં માણસ ખબર લાવ્યા કે પાદશાહી લશ્કર આપણા તરફ ધસારાબંધ ચાલ્યું આવે છે. એટલે પ્રથમ કરેલા બંદોબસ્ત પ્રમાણે સર્વે પોતપોતાની જગા સંભાળતા સાવધ થઇ ઉભા.

પાદશાહી લશ્કર ધસારાબંધ આવતું જોઇ ભીખારામ સોળંકી ને શામળદાસ મેડતીઓ પોતપોતાનાં માણસો સાથે અગાઉથીજ નાળની બહારની બાજુએ ઝાડીમાં ને ડુંગરાની બખોલોમાં છુપાઇ બેઠા. પાછલો ચાર ઘડી દિવસ બાકી હતો તે વખતે પાદશાહી લશ્કર નાળના મોંઢા આગળ આવ્યું. એટલે દુર્ગાદાસ જાણે હિંમત હારી ગયો હોય તેમ નાળમાં પાછો હઠયો. રજપુતો પાછા હઠતા જોઇ મુસલમાનો વધારે જોરભેર નાળમાં પેઠા. એ નાળ કે ખીણ સાંકડી હોવાથી એક મૈલ કરતાં વધારે લંબાઇ સુધી પાદશાહી લશ્કર અંદર લંબાયું. સર્વે પેઠેલું જોયું કે ભીખારામ ને શામળદાસ નાળના નાકા આગળ આવી પોહોંચ્યા ને મુસલમાનોની પાછળ પડ્યા. રજપુતો ઉપર અણુચિંતા ધસી જવાની લે'માં એકદમ નાળમાં ધુસ્યા હતા તેથી નાળના નાકાનો પૂરતો બંદોબસ્ત કરવો મુસલમાનો ચૂકી ગયા હતા. થોડાં માણસો પાછળ રહ્યાં હતાં તેમને રજપુતોએ કાપી નાખ્યાથી મુસલમાનો નાળમાં ઘેરાયા. બંને ડુંગરાની ઓળો ઉપરથી મુસલમાનો ઉપર મોટી મોટી ગદાઓ ને ગદાઓ તૂટી પડવા લાગી. રજપુતોએ ઉપરથી ગોળીઓનો મારો ચલાવ્યો ને ભીલોએ તીર ચલાવ્યાં. આગળથી દુર્ગાદાસે ને પાછળથી શામળદાસે મારો ચલાવ્યો. એટલે મુસલમાનોને પોતાની સ્થિતિનું ભાન આવ્યુ. પ્રથમ જીતના મદમાં ને રજપુતોને નાસતા જોઈ તેમને પકડી પાડી મારવાના શુરમાં ઔરંગજેબ પોતાનું હમેશનું યુદ્ધકૌશલ્ય ચૂકયો. દેબારીની ખીણમાં મુસલમાનોના મડદાંના ઢગલા થયા. મડદાં ઉપર થઇ માણસો આગળ પાછળ ને પહાડ ઉપર નાસવા લાગ્યા. પણ તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં માર પડતો હતો. શું કરવું તે પાદશાહને સૂઝે નહિ. એમ કરતાં રાત્રિ પડી. પહાડની ખીણમાં અંધારી રાત્રી, નાળમાં મડદાંના ઢગલા પડેલા, ને હથીઆરબંધ માણસો એક બીજાનાં ગળાં કાપવાને ટાંપી રહેલા, આસપાસ પહાડ ને ઝાડી, એવી જગામાં રાત્રિ કેવી ભયંકર થાય

તેનું ચિત્ર કોણ ચિતરી શકે ? જ્યાં ઉભા રહેવાની જગા નહિ, ત્યાં ખાવા પીવાનું ને સુવાનું ક્યાંથી ! આલમગીરે જાણ્યું કે હવે છોકરાનું, સરદારોનું ને લશ્કરનું ગમે તે થાય પણ આપણે તો નાશી છૂટી જીવ બચાવવો–પણ તે શી રીતે ? તેના નસીબે તેને યારી દીધી. તે વેષપાલટી કોઇપણ માણસ સાથે લીધા સિવાય પગપાળો અંધારી રાત્રિમાં અહિં તહિં કુટાતો ટીચાતો, હમણાં પકડાઇશ, હમણાં ઓળખાઇશ, એવા ભયમાં ડુંગરા ઉપર ચઢી ઝાડીમાં થઇ આડોતેડો મનુષ્ય ન મળે તેવી રીતે શત્રુની નજર ચૂકાવી જાણે ઇશ્વરેજ તેનો જીવ ઉગારવાનો ધાર્યો ન હોય, તેમ નીચે ઉતરી બીજી બાજુએ થઇ ચાલ્યો. જ્યાં ભય જણાય ત્યાં ધીમેથી લગાર પણ ખડખડાટ ન થાય તેમ, ને જ્યાં ભય કમી જણાય ત્યાં ઉતાવળથી ચાલતો, એક ઠેકાણેથી બીજે, એમ રખડતો ટી· ચાતો ભૂખ ને તરસ જોયા સિવાય ત્રીજે દીવસે અજમેર જઈ પહોંચ્યો, ત્યારે એના જીવને શાંતિ વળી. દિલ્લીના પાદશાહને આવી અઘરી વેળા આ વખતેજ આવી હતી. આલમગીરના જીવનમાં આવો ભયંકર ને ત્રાસકર સમય આ પહેલ વહેલોજ આવ્યો હતો. જેમ આલમગીર નાશી છૂટ્યો તેમ એના સરદારો પૈકી મોઆ-જીમ, આજીમ ને દીલીરખાન પણ એજ રીતે એક એક નીકળી નાઠા ને જેને જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં થઇ અજમેર પહોંચ્યા. ત્યાં જઇ પાદશાહને મળ્યા ત્યારેજ તેમણે પણ તેને સલામત રહેલો જાણ્યો. બાકીના સરદારો ને લશ્કર સવાર થતા સુધીમાં તો ત્યાંજ કપા-ઇને મરણ પામ્યું. રજપુતોએ તેમનાં મડદાં ઠેકાણે પડાવી નાળ ચોખી કરી. મડદાંની તજવીજ કરતાં પાદશાહ, તેના બે શાહજાદા ને દીલીરખાન એટલા નહિ જણાયાથી તેઓ છટકીને બચી ગયા એમ તેમની ખાત્રી થઈ.

હવે સર્વે રજપુત લશ્કર મેદાનમાં આવ્યું. મુસલમાની લશ્કરનો ઘણો ખરો ભાગ કપાઈ ગયાથી તથા પાદશાહ ને શાહજાદા

એકલા જીવ લેઈ નાસી ગયાથી તેમના તરફથી હુમલો થવાનો ભય તેમને થોડોજ હતો. તેથી તેઓ પાદશાહ સાથે હાથ મેળવવા મેદાનમાં આવ્યા. અને આ જયના સમાચાર મહારાણા રાજસિંગજીને મોકલ્યા.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

પાદશાહી જાળ.

સોરઠો.

ગૌ બ્રાહ્મણ સ્ત્રી બાળ, સ્વધર્મ શરણાગત વળી;
શિર સાટે સંભાળ, કરે ક્ષત્રીવટ સાચવી.

આણી તરફ પાદશાહી લશ્કરનો નાશ થયાથી આલમગીરે પંજાબ, કાબુલ, આગ્રા, બંગાળા ને દક્ષિણ એ સર્વ જગાએથી લશ્કર રાજસ્થાનમાં બોલાવ્યાં. દક્ષિણમાં મરેઠા સાથેની લઢાઇ બંધ પાડી ત્યાંનું લશ્કર પણ અજમેર બોલાવ્યું. એટલે થોડા રોજમાં અજમેરમાં પાદશાહી લશ્કરની ભરતી થવા માંડી. પણ એ ભરતી પૂરી થતા પહેલાંજ રજપુતો હુમલો લાવશે તો માઠી વલે થશે, એમ વિચારી પાદશાહે રાણા રાજસિંગ સાથે તથા દુર્ગાદાસ સાથે સંધિ કરવાના મિષે માણસો મોકલ્યાં.

દુર્ગાદાસ પાસે પાદશાહી સરદાર જુલ્ફીકારખાં ચાળીસહજાર સોનાના દીનાર અને એક પત્ર લેઇ આવ્યો. જુલ્ફીકારે દુર્ગાદાસના તંબુમાં મુલાકાત લેવાની અરજ કર્યાથી તેઓ ત્યાં એકઠા થયા. ત્યારે પાદશાહી સરદાર બોલ્યો, પાદશાહે તમને સલામ કહાવી છે ને ખુશાલી પૂછી છે. વળી એમણે કહાવ્યું છે કે તમારા જેવા પ્રમાણિક માણસે મારા દગાખોર પુત્રને આશ્રય આપવો એ યોગ્ય નથી. તમારા બાપદાદાઓ દિલ્લીના પાદશાહોને આજ સુધી

સહાય આપતા હતા. ને પાદશાહતરૂપી ઇમારતના સ્થંભરૂપ હતા. તમે તમાંરા મનમાં કોઇ તરેહનો વહેમ ભરાયાથી એ પાદશાહત સામા ઉઠયા છો. પણ તમે વિચાર કરો કે પાદશાહતના સ્થંભનો નાશ કરવામાં અમને લાભ છે કે નહિ ? તમે શું અમને એવા મૂર્ખ ધારો છો કે જે વડે પાદશાહત ઉભી છે તે સ્તંભ અમે તોડી પાડીએ અને અમે અમારા રાજ્યનો નાશ કરનાર થઇએ ? અમે સમજીએ છીએ કે તમારી સલામતી ને શુભ ઇચ્છામાં અમારી આબાદી અને શાંતિ રહેલી છે. છતાં કોઇ અવિચારી સરદારના અપકૃત્યથી અથવા અમા-રી ગેરહાજરીમાં અમારી પાદશાહત તોડવાની ઇચ્છા રાખનાર કોઇ સરદારના ભમાવ્યાથી તમે ઉંધો માર્ગ પકડી પાદશાહત સામા ઉઠયા છો પણ પાદશાહત પાડયાથી તમને શો લાભ થવાનો છે? આમાં તો તમારી ને અમારી બંનેની ખરાબી થાય છે. હજારો માણસો કપાઇ જાય છે, કરોડો રૂપીઆ ખરચાઇ જાય છે ને દે-શની ખેતી ને વેપારને નુકશાન થઈ પાયમાલી થાય છે. એટલું છતાં પણ મોગલાઇ જઇ ને હિંદુ રાજ્ય થવાની તમને આશા છે ? હું તો ધારૂંછું કે તમે તમારા રાજ્ય માટે લઢો છો. તમારી ઇચ્છા માત્ર તમારા રાજાને રાજ્ય અપાવવાની છે. તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે તમારૂં રાજ્ય તમને મળે તો પછી લઢવાની શી જરૂર છે ? હું નથી ધારતો કે તમને તમારૂં રાજ્ય મળ્યા પછી તમે પાદશાહીના સ્થંભ મટી જવા માગો છો. તમે પાદશાહીના સ્થંભ રહેવા માગતા હો એટલે પહેલાં જેમ મારવાડના મહારાજાઓ પા-દશાહીની ચાકરી કરતા તેમ કરવા અને નેકીથી ચાલવા કબુલત કરતા હો તો તમારા પ્રમાણિકપણા ઉપર મને ભરોંસો હોવાથી તમારૂં રાજ્ય તમારે સ્વાધીન સોંપવા હું તૈયાર છું. તમારે માત્ર દિલ્લીના તાબેદાર રહી ઇમાનદારીથી નોકરી કરવી એટલીજ બાં-ધણી કબુલ કરવી પડશે. આ પ્રમાણે પાદશાહે કહાવ્યું છે. તે જો કબુલ હોયતો તમારૂં રાજ્ય પાછું મળવાનું આ રહ્યું. પાદશાહી ફ-

રમાન તે લો. આ પાદશાહી નોકરીનું આ બીજું ફરમાન છે તે પ્રમાણે કરો. એમાં રાજ્યદ્રોહી શાહજાદા અકબરને મારી સાથે પાદશાહની હજુરમાં તેના ઇનસાફ માટે મોકલવાનો હુકમ છે. એ હુકમનો અમલ કરવાના ઇનામ તરીકે આ રોકડ ચાળીશ હજાર સોનાના દીનાર તમારે માટે મોકલ્યા છે. વળી પાદશાહે કહાવ્યું છે કે જો તમે અમારી આજ્ઞા પ્રમાણે કરશો તો આ રોકડ ઉપરાંત તથા તમારી જપ્ત કરેલી જાગીર પાછી આપવા ઉપરાંત તેમાં ૮૦ ગામની જાગીર પાદશાહ તરફથી વધારી આપવામાં આવશે તથા તમારા પુત્રને પાદશાહી લશ્કરમાં પાંચ હજાર સ્વારોની સરદારી આપવામાં આવશે. કેમ બહાદુર દુર્ગાદાસ, હવે તમે શો જવાબ આપો છો ?

આ સાંભળી દુર્ગાદાસ બોલ્યો કે પાદશાહી સરદાર, મારા બોલમાં તમને કે પાદશાહને અપમાન થાય એવું બોલાય તો હું આશા રાખું છું કે તમે તે મનમાં લાવશો નહિ. પાદશાહે પ્રથમ મહારાજા જસવંતસિંગજી ઉપર વેર લેવામાં બાકી રાખી નથી. તેટલાથી સંતોષ ન થયો ત્યારે તેમના એકના એક બાળક પુત્રોનો પણ નાશ કરવાનું ધાર્યું. ત્યારે તેનો બચાવ કરતાં કેટલા રાઠોડોનો દિલ્હીમાં નાશ થયો તે મેં મારી નજરે જોયું છે. પછી અમારો બાળરાજા નાનો ને અમારા સરદારો દિલ્હીમાં મરાયલા જોઈ પાદશાહ પોતે પોતાને સલામત સમજી, અમારો મારૂદેશ ખાલસા કરી, એણે પાદશાહી સુબો મોકલ્યો. એ સુબો પણ પાદશાહના મતનો હોવાથી તેણે મારૂદેશ ઉજડ કર્યો. અમારી મા બેનોની લાજ લૂંટી, બાયલાનાં ઘરબાર લૂંટયાં, મરાયલા સરદારોની જાગીરો જપ્ત કરી ને હયાત પટાવતોની ઉપર ચોકી પોહોરા મૂકયા ખેડુતોની ખેતી ખરાબ કરી ને વેપારીઓનો માલ મફત લીધો, તેથી વેપાર ને ખેતી બંધ કરી તેઓ ડુંગરા ને જંગલમાં કે પાસેના મુલકમાં જઈ ભરાયા. ન્યાય વેચવા માંડયો, અન્યાય

ને જુલમ સર્વત્ર પાથરી દીધો. પાદશાહ રજપુતોને શહેનશાહતના સ્થંભરૂપ ગણે છે, એમનું એ કહેવું સત્ય છે. એજ સ્થંભવડે અકબર, જહાંગીર ને શાહજહાન સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત કરતા-દેશમાં ને પરદેશમાં, સપાટ મેદાનમાં ને ડુંગરામાં, મુસલમાન કે હિંદુ સાથે પાદશાહની પડખે રહીને કે સરદારી લેઇને એ સ્થંભોએજ વિજય મેળવી મુલકો કબજે કર્યા છે. કાબુલ, કંદહાર, ખુરાસાન, બલ્ખ, કાશ્મીર એ મુલકો કોણે ને કોની સહાયથી મેળવ્યા ને સાચવ્યા ? રજપુતોએ ઇમાનદારીથી પાદશાહીને માટે પોતાનાજ ભાઇઓનાં ગળાં કાપી પાયમાલી કરી છે. મહારાણા પ્રતાપસિંગ ને અમરસિંગની ખરાબી કરવામાં રજપુતો નહિ તો બીજા કોણે આગેવાની કરી હતી ? પણ એ ઇમાનદારીનો પાદશાહે કેવો બદલો વાળ્યો છે ? આખી પાદશાહતમાં આજે એક પણ રજપુત સરદાર છે ? કોઇજ નહિ, જે હતા તેમનો પણ ધીરે ધીરે ખોડો કહાડયો. વારૂ સરદારી રહી. પણ અમારા ધર્મનુંજ રક્ષણ કયાં છે ? જાત્રાવેરો, જજીઆવેરો એ શું છે ? મંદિરોની મસીદો બનાવી પુરાણો પાણીમાં બોળ્યાં એ કેવો ન્યાય ? શીખ ને સતરામી ઉપર કેવો જુલમ વર્ત્તાવ્યો છે ? વારૂ એ બધુંએ રહ્યું પણ આજપર્યંત અમારી સામે પાદશાહે કેવી વર્ત્તણુક ચલાવી છે તે તો જુઓ. અમને રાજ્ય પાછું આપવાની, જાગીરો આપવાની, સરદારી આપવાની ને છેવટે ૪૦ હજાર સોનાના દીનારની લાંચ આપવાની લાલચ બતાવે છે, પણ તે ક્યારે ? અમે અમારી તરવાર વડે, અમારાં સગાં વહાલાંનાં લોહી રેડી, અમારૂં જે હતું તે અમે પાછું મેળવ્યું છે ત્યારે, હવે અમારે શું મેળવવાનું બાકી છે ? પાદશાહ પાસે અમારૂં શું છે કે તે અમને પાછું આપવાનું કહે છે ! અમારૂં જે હતું તે અમે મેળવ્યું છે. હવે અમારે મેળવવાનું કાંઇ બાકી રહ્યું નથી. અમારે પાદશાહત જોઇતી નથી ને તે માટે અમે લઢતા નથી. અમે માત્ર અમારૂં મેળવવાને લઢયા ને મેળવ્યું.

હવે અમે માત્ર પાદશાહ પાસે એટલુંજ માગીએ છીએ કે અમારૂં પાછું મેળવેલું અમને શાંતિમાં ભોગવવા દે. અમારા ઉપર નાંખેલા નવીન વેરા કહાડી નાંખે ને જુલમ બંધ પાડે. અમારા રાજ્યની રૈયત જે ખેતીવાડીથી નેં વેપારથી પાયમાલ થઈ ગઇ છે તે પાછી અમારા મહારાજાના શાંત છત્રમાં આબાદ થઇ સુખી થાય ને લઢાઇઓથી થતો મનુષ્યવધ અટકે. એટલુંજ અમે હવે માગીએ છીએ. અમારે સરદારી જોઈતી નથી ને અમારે પાદશાહ સાથે લઢવું નથી. માત્ર અમારૂં જે છે તેને પાદશાહ છેડશે નહિ તો અમારે પાદશાહને છેડવાની કે સામા થવાની જરૂર નથી. શાહજાદાને તમારે સ્વાધીન કરવા માટે મને જે લાલચ આપી છે, તેથી હું બહુ દિલગીર થાઉંછું. હું આશ્ચર્ય પામું છું કે પાદશાહ મને પ્રમાણિક કહેતાં છતાં હજુ મારા પ્રમાણિકપણાની તેને પૂરી બુજ નથી. જો તે બુજ હોત તો ૪૦ હજાર તો શું પણ આખી પાદશાહત આપવાની પણ એ હિંમત કરત નહિ. તમારૂં એ નાણું તમે પાછું લેઈ જાઓ. તમારા પાદશાહનો હું ચાકર નથી ને તેનું ફરમાન હું માન્ય કરતોએ નથી. દુર્ગાદાસ શરણે આવેલાનું મરણપર્યંત રક્ષણ કરશે. તે રજપુતવટ અંતની ઘડી સુધી છોડશે નહિ. અમે પાદશાહી ઉંધી વાળવાને કે ઉંધી વાળવાની ઈચ્છા રાખનારના ભમાવ્યાથી ઉઠયા નથી. અમારે પાદશાહી જોઈતી નથી ને ઉંધી વાળવી પણ નથી. મોગલાઇને બદલે ક્ષત્રી રાજ્ય થવાનુંએ નથી ને કરવું પણ નથી. અકબર, જહાંગીર ને શાહજહાંન જેવા પાદશાહ હોય, ધર્મપક્ષપાત કરતા ન હોય, યોગ્યતા જોઈ નોકરી આપતા હોય, ન્યાયપરાયણ રીતે વર્તતા હોય, મારૂં તારૂં ને વહાલું અળખામણું ગણી ભેદ રાખતા ન હોય, તો પાદશાહ આલમગીર હોય કે રાજસિંગ, જશવંતસિંગ હોય કે શાહજહાન, પ્રતાપસિંગ હોય કે અકબર હોય, તેની પ્રજાને શી જરૂર છે ? માત્ર પાદશાહ કે મહારાજા પોતાની પ્રજાને પુત્રતુલ્ય ગણી પિતાની ફ-

રજા બજાવે એટલે બસ છે. પિતાને તો પાંચે આંગળી સરખી જોઇએ. તેને વહાલું ને અળખામણું, પોતાનું ને પારકું, ઉંચ ને નીચ, રાજા ને રાંક, હિંદુ ને મુસલમાન સર્વે સરખા જોઇએ. તમારા પાદશાહને તમે સારી સલાહ આપી સન્માર્ગે ને ન્યાયને રસ્તે દોરો એટલુંજ અમારે જોઇએ છીએ. અમારે બીજું કાંઈ જોઈતું નથી. અમે અમારા અંતઃકરણથી પાદશાહીને ચાહીએ છીએ. પણ પ્રેમ પરસ્પર છે. પાદશાહનો અમારા ઉપર પ્રેમ ન હોય તો અમારો પ્રેમ કેમ ટકે ? પાદશાહ અમને અંતઃકરણથી રાજ્યના સ્થંભરૂપ માની એમના વડૌવાની માફક પાળશે, તો અમે તેને સર્પની માફક નહિ ડસતાં શ્વાનની માફક સેવા કરીશું. પણ પાદશાહ બોલે છે કાંઈ, અંતઃકરણમાં ધડે છે કાંઇ, ને કરે છે કાંઈ. અમે ઘણીએ વાર આવી રીતે છેતરાયા છીએ. કેમકે અમે ભોળા ને વિશ્વાસુ છીએ. પણ એ વિશ્વાસમાં ખાધેલા ધપ્પાથી હવે અનુભવ મેળવી ધરાયા છતાં ભૂલ ખાઇએ તો અમારા જેવા મૂર્ખ કોણ ? અજમેર આગળ હમણાંજ અમને દગાથી પાદશાહે જુદા પાડયા. અને હજુ એ અમને ફસાવવા ઇચ્છે છે. અથવા અમારી જાતિમાં અમને હલકા પાડવા ઇચ્છે છે. મને લાગે છે કે પાદશાહના હાથમાં કાંઇ પણ આપવાનું ન છતાં આપવાની લાલચ આપી, પાદશાહ વખત માગે છે. છેલ્લી લઢાઇમાં અમે પાદશાહી લશ્કરનો નાશ કીધો છે, માટે નવું લશ્કર આવતાં સુધી લઢાઇ અટકાવવાની પાદશાહે આ યુક્તિ રચી છે. બાકી આલમગીર જેવો છળ, કપટ ને પ્રપંચમાં પ્રવીણ અમારા ગુણથી વાકેફગાર છતાં લાલચ આપી શાહજાદાને કબજે લેવાની માગણી કરેજ નહિ. તે જાણતોજ હોવો જોઇએ કે ગમે તેટલી લાલચથી પણ દુર્ગાદાસ લોભાવાનો નથી. ને શાહજાદો કબજે મળવાનો નથી. પણ એ રીતે સલાહ કરવામાં વખત મળશે. સલાહ તો થશે નહિ, પણ એટલામાં મદદ આવી પહોંચશે એટલે રજપુતોને છુંદી મારીશું.

માટે તમે તમારા પાદશાહને જઇને આ નાણું પાછું આપો કહો કે અમારે નાણું જોઇતું નથી. શાહજાદો આ ખોળીઆમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તમારા તાબામાં સોંપાશે નહિ, ને અમારૂં જે છે તે મેળવ્યું છે તેનું મરતા સુધી રક્ષણ કરીશું. સલાહ કરવી અંતઃકરણથીજ ચહાતા હો તો જજીઆ ને જાત્રાવેરો માફ કરો, ધર્મભેદ કહાડી નાંખી ન્યાયથી વર્તો ને તમારા વડીલોની રાજ્યનીતિ ગ્રહણ કરો. તથા શાહજાદા અકબરને કબજે લેવાની માગણી બંધ કરો. એટલી સરતે અમે અમારા દેશમાં શાંતિમાં રહેવા માગીએ છીએ. નહિ તો એ નક્કી સમજજો કે પાદશાહે ગ્રહણ કરેલી અન્યાયપૂર્ણ રાજ્યનીતિ જ્યાં સુધી ચલાવશે, ધર્મભેદ ને જાતિભેદ રાખી જુલમ કરશે ત્યાં સુધી અમે પાદશાહને મરણપર્યંત જંપવા દેનાર નથી. સરદાર જુલ્ફીકાર જાઓ, ને પાદશાહને અમારો આ જવાબ કહેજો. સલામ.

હવે જુલ્ફીકારનો બોલવાનો વારો આવ્યો. તે બોલ્યો કે દુર્ગાદાસ, તમે બહુ ભૂલ કરો છો. આવોમસોના જેવો આવેલો લાગ ગુમાવો છો તે ફરીને આવનાર નથી. પાદશાહીનું બળ કેટલું છે તેની ખરી તુલના તમે કરી શકતા નથી. આલમગીર જો ચાહેતો તમારા દેશની વસ્તી જેટલું સૈન્ય એકઠું કરી આખો મારવાડ દેશ ઉપાડીને દરીઆમાં નાંખી શકે, એટલી તાકાદ ધરાવે છે. એમના બંડખોર શાહજાદાને કબજે લેવાનું ન હોત તો આટલી કબુલાત આપવાને પાદશાહ કદી તૈયાર થાત નહિ. ધર્માંધ, હઠીલો ને બળવાન પાદશાહ આટલો નીચો નમે ને તમને સલાહ માટે કહેણ મોકલે? માત્ર બંડખોર શાહજાદાનેજ માટે. તમારૂં રાજ્ય તમને પાછું આપે, ચાળીશ હજાર સોનાના દીનાર આપે, જાગીરમાં વધારો કરી આપે, ને તમારા દીકરાને પાંચ હજારની સરદારી આપે, એ શું થોડું છે? તમે કહોછો કે તમારૂં રાજ્ય તમે લીધું છે, પણ તે ક્યાં સુધી! પાદશાહની કૃપાદૃષ્ટિ હોય ત્યાં સુધી. આખી મોગલાઇના સેહેનશા-

હને મારવાડ શી ગણત્રીમાં છે ? જે વીસ લાખ બળવાન સૈન્ય જમાવી શકે તેને તમારા મુઠીભર રજપુતો શી બીસાતમાં છે ? તમે પાદશાહની માગણીનો અનાદર કરશો, તેનું કેવું માઠું પરિણામ આવશે તેનો ખૂબ વિચાર કરો. મને નવાઇ લાગે છે કે એક બંડખોર શાહજાદાને માટે તમે આટલું બધું સોનું પાછું કેમ ઠેલો છો ? હાથમાં આવેલો કોળીઓ ફેંકી દેનારના જેવી મૂર્ખાઇ કયી? તમે પાદશાહનો અનાદર કર્યાથી શું સુખી થશો ? એક પિતૃદ્રોહીને માટે તમે તમારા દેશની, તમારી પ્રજાની, તમારા સૈન્યની ને છેવટે તમારી પોતાની કેટલી ખરાબી કરવા તૈયાર થયા છો તેનું હજુ તમને બરાબર ભાન હોય એમ સમજાતું નથી. તમારો જવાબ પાદશાહને મળ્યો કે તે આખી શેહેનશાહતનું સૈન્ય જમાવી મારૂ તો શું પણ આખું રાજસ્થાન ઉજડ કરશે. તમારૂં રાજ્ય, તમારી જાગીર ને માલમિલ્કત જપ્ત કરશે, ને તમારા ધર્માલયોનું શું થશે તે હું કહી શકતો નથી. તમે શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવાના ખાલી દંભમાં જંગલે જંગલ રખડતા થશો, તમારાં બાળકો ઘરબાર વિનાનાં રવડશે, ઘરબાર ને દેશ ઉજડ થશે, ને મહા દુઃખી થઈ ભુંડા હાલ ભોગવશો, તે વખતે આ બધી ભૂલનો પસ્તાવો થશે. પણ તે વખતે એ પસ્તાવો શે કામ લાગશે ! માટે એ ખાલી અભિમાન તજો. જો તમને ખરૂં અભિમાન હોય, ખરૂં ધર્માભિમાન, દેશાભિમાન કે સ્વરાજ્યાભિમાન હોય તો તેના રક્ષણની ખાતર, તમારી ને કૂળની, ને સ્ત્રી પુત્રીની આબરૂની ખાતર પાદશાહની માગણી સ્વિકારી પિતૃદ્રોહીના રક્ષણનો દંભ છોડી દો, તેને મારે હવાલે કરો, ને પાદશાહી ફરમાન કબુલ રાખો. બહાદુર દુર્ગાદાસ, આ હું છેલ્લીજ વખત પાદશાહની સરતો કહું છું. આનો જવાબ હા કે નાનો આપો, એટલે હું રવાને થઈશ. તમારો જેવો જવાબ હોય તે મને કહો કે તે હું પાદશાહને જઇને કહું. હવે હું બીજીવાર કહેનાર નથી. તમારી મરજીમાં આવે તે કહો. પણ જે કહો

તે પક્કો વિચાર કરીને કહો કે પાછળથી પસ્તાવું ન પડે. તમારા સરદારોની ને સહાયકારીઓની સલાહ લેવી હોય તો લો ને જવાબ આપો. હજુ વખત છે. થોડો વખત વિચાર કરીને કહેજો. કેમ શું કહો છો ?

અકબર પાસે બેઠેલોજ હતો—તે આ છેલ્લો સવાલ સાંભળી ગભરાયો. તેને રજપુતોનો ને દુર્ગાદાસનો વિશ્વાસ હતો તે તેમનૂં ભરોંસેજ હતો. તેને પણ હવે ડર લાગ્યો. તે વિચારવા લાગ્યો કે રાજ્યની, દેશની, સગાંવહાલાંની, ઘરબારની, જાગીરની, માલમિલ્કતની, સ્ત્રી પુત્રની ને પોતાની જાતની પણ ખરાબી કરીને મારૂં રક્ષણ કરવાનું રજપુતો પસંદ કરશે ? પાદશાહ એવો ધર્માંધ છે કે તે મારે માટે આખી પાદશાહતનું એકત્ર બળ રજપુતો સામે વાપરી તેમના ધર્મની, રાજ્યની ને દેશની પાયમાલી કરી નાખશે. એવી ખાત્રી થયા પછી પણ રજપુતો મારૂં રક્ષણ કરશે ? વળી આ લાલચ આપી છે તે તો જુદી ? એ લાલચમાં પણ કદાચ નહિ લપટાય શું ! મારે માટે ધર્મ ને રાજ્યની ખરાબી કરવાને તૈયાર થશે ? મને તે સંભવતું નથી. ખરે, તેઓ છે તો દૈવીમનુષ્યો. પણ કોણ જાણે બધા રજપુતો કાંઈ સરખા હોય છે ? એક આડો થયો ને સૈન્યમાં કુસંપ પેઠો, કે દુર્ગાદાસ પણ શું કરશે ? એવે વખતે મને પાદશાહને સોંપે નહિ તો, શું કરે ? મારે માટે ધર્મની, રાજ્યની, જાતની, સર્વની ખરાબી કરે ? તેમનામાં કુસંપ થાય એટલે છેવટે તો મારે પાદશાહ પાસે મરવાને જવાનો વારો આવેજ. પાદશાહ મને મેળવવા માટે કેટકેટલી લાલચો આપે છે ? એ શું મારી હયાતી રાખવા માટે ! નહિજ. એ રાજ્યલોભીએ પિતાને કેદ કર્યો, ભાઇને હાથીને પગે બાંધીને છુંદી માર્યો, ને ભત્રીજાઓને વિષ અપાવ્યું, તે શું મને જીવતો રાખશે ? અને રાખે તોપણ એ જીવ્યાથી મરવું ભલું, એવી સ્થીતિમાં તોય પણ રજપુતોની ખરાબી થતી અટકાવી, ઘણાને દુઃખી કરવા કરતાં મારે

એકલાએજ જવું, ઘણાને મારે માટે મરવા દીધા પછી મરવા જવું, તે કરતાં તેમના જીવ ઉગારીને મરવું એ વધારે સારૂં. માટે હું દુર્ગાદાસની પરવાનગી લેઇ જુલ્ફીકાર સાથે જાઉં. એમ વિચારી તે દુર્ગાદાસ તરફ ફરીને બોલ્યો.

મારા બંધુ, મુરબ્બી કે શુભેચ્છક દુર્ગાદાસ, તમે જવાબ આપો તે પહેલાં મારી એક વિનતિ છે તે સાંભળો. તમે મારા બંધુ કરતાં વિશેષ છો. તમે મારા પ્રાણદાતા છો. એ પ્રાણદાતાનો, તેના દેશનો, રાજ્યનો, કુટુંબનો. એ સર્વેનો જીવ જોખમમાં નાંખી આ પ્રાણ ઉગારવાની મારી ઇચ્છા નથી એકનો જીવ જવાથી ઘણાનો જીવ ઉગરતો હોય તો તે એકનું કલ્યાણ થશે. પણ જો પોતાના જીવની ખાતર તે ઘણાને નુકશાન કરવા દેશે તો તે નરકમાં પડશે. એવો સ્વાર્થી અંધ જીવ ક્યાંઇ પણ સુખી થનાર નથી. મારા એકલાથી તમારૂં, તમારા રાજ્યનું ને ધર્મનું રક્ષણ થશે. માટે મનેજ એકલાને ત્યાં જવા દો. હું મારી રાજીખુશીથી ત્યાં જાઉંછું, એટલે તમારી આબરૂને બટો લાગનાર નથી. આ દુનિઆમાં હવે જીવીને પણ હું શું કરી શકનાર છું? તેમ છતાં કદાચ તમે મારે માટે સર્વે ખરાબી થવા દેશો, તોપણ પરિણામે હું પકડાઇ ગયો તો મારી તો એજ દશા થવાની છે. તે કરતાં તમારી ખરાબી થતી અટકે, વિના કારણ લઢાઇઓમાં મનુષ્યવધ થતો બંધ પડે, ને તમારી પરોણાગતનો બદલો મારાથી તો વળાય તેમ નથીજ. પણ મારી વતી જે થોડો ઘણો બદલો મારા પિતા વાળવાને તૈયાર થયા છે, તે તમારી પાસે રહ્યાથી મને સંતોષ થશે. માટે હું માગી લેઉંછું કે મારી રાજીખુશીથી મને જુલ્ફીકારખાં સાથે જવા દો ને મને મારા નસીબને સ્વાધીન થવા દો. એ સરદાર હું કેવી રીતે ને કેવા કારણથી એની સાથે જાઉંછું તે કહેશે, તેથી જો મારા ઉપર પિતૃપ્રેમ આવ્યાથી મને જીવતો—છૂટો રાખશે તો ભલે નહિ તો મરવું તો છેજ. મોડું કે વહેલું, ઘરમાં કે જંગલમાં, સુ-

ખટાવ્યામાં કે રણક્ષેત્રમાં મરવું તો છેજ. આ માટીનો દેહ કોઇનો અમર થયો નથી ને થવાનોએ નથી. અમર આત્માને તો કોઈ મારી શકનાર નથીજ. તો એવા ક્ષણભંગુર દેહના મરવા માટે ડરવું શાને ? મહમદખાં ને તૈબરખાં મુવા કે નહિ ! મુવા પણ તે જીવતાજ છે. તેમનાં સદાચરણ ને કીર્ત્તિ આ જગતમાં અમર રહેશે. એમનો માટીનો દેહ માટીમાં મળી ગયો, પણ તેમનો અમર આત્મા કાંઈ મુવો નથી. એ આત્માની પેઠે તેમનું નામ પણ અમર રહેશે ને છેજ. મને પણ તેમની સાથે રહેવાનું મળશે. મારો પિતા મને તેમની સાથે મોકલશે તો હું સંતોષથી જઈશ. માટે પ્રિય બંધુ, જો તમે તમારૂં, તમારા દેશનું, ને તમારા ધર્મનું ક્ષેમ ચહાતા હો, તો મને રાજીખુશીથી મારા પિતા સમીપ જવા દો. મને પરવાનગી આપો કે હું જાઉં. એમ બોલી ઉઠવા જાય છે, એટલે દુર્ગાદાસ ઉઠયો ને તેનો હસ્ત પકડી ઉભો.

તે પોતાના સરદારમંડળ તરફ ફરીને બોલ્યો કે ભાઇઓ, આ સંબંધમાં તમારો શો વિચાર છે તે હું જાણવા માગુંછું. મેં મારો વિચાર તો અગાઉથીજ જણાવી દીધો છે. તથાપિ તમારો વિચાર જાણી આપણામાંના ધણાને મતને અનુસરવું એ ડહાપણનું કામ છે. કેમકે આપણે અકબરને શરણાગત રાખીશું તો પાદશાહ આપણા ઉપર વધારે ગુસ્સે થશે, ને આપણા દેશની, ધર્મની, રાજ્યની ને આપણી ખરાબી કરશે, એ તો નક્કીજ છે. એ ખરાબીમાં પડવાનું જોખમ ખેડીને પણ શરણાગતનું રક્ષણ કરવું એવો તમારો દઢ ઠરાવજ હોય, તો તેમ, કિંવા તમારા વિચારમાં એમ આવે કે એક પરધર્મીના રક્ષણ માટે આપણે આપણી ખરાબી શા માટે વહોરી લેવી ? એનું લાગ્યું એ ધણીએ ભોગવશે. એવું નક્કી થાય તો અકબર પોતેજ પાદશાહ પાસે જવાને તૈયાર થયો છે, તેને રાજીખુશીથી જવા દો. કેમ ભાઇઓ, તમારો શો અભિપ્રાય છે ? જે જવાબ આપવો તે એક મતથી

આપવાનો છે, કે પાછળથી કોઇને પસ્તાવું પડે નહિ. તથા એને લીધે આપણી છાવણીમાં માંહોમાંહે વિરોધ થઇ કુસંપનાં બીજ રોપાય નહિ. કોઇની પણ નામરજી હોયતો સુખેથી બોલજો. અકબરને નાખી આપણામાં વિરોધ વાવવો નથી. મારે એ બાબતનો આગ્રહ છે એમ કોઇએ સમજવું નહિ. માટે જેને જે કાંઈ કહેવું હોય તે ખુલ્લા દીલથી કહેજો. એમ બોલી દુર્ગાદાસ સર્વ રજપુત સરદારો તરફ જોઈ રહ્યો. એટલે મહારાણા જયસિંગજી બોલ્યા—

દુર્ગાદાસ, તમે રજપુત છો ને બીજા પણ રજપુતજ છે. રજપુત માત્રને પોતાના જીવ કરતાં રજપુતવટ વહાલી હોય છે. રજપુતવટ રાખવામાં તો આજ સુધીમાં આપણી કેટલી બધી ખરાબી થઇ ગઇ છે, તે યાદ કરો. માથા ઉપર ટપલા પડતા ખમી ને પેટ ભરવું, એ કોઇ રજપુત પસંદ કરશે ? પેટ તો કુતરાં બિલાડાં પણ ભરે છે. રાજ્યસુખ તો આબરૂનું છે. આબરૂ ગુમાવીને રાજ્ય સુખ ભોગવનાર તો કુતરાં બિલાડાં જેવાજ છે. દુનિયામાં આબરૂ ગુમાવારૂપી ટપલા ખાવા, તેના કરતાં જંગલમાં ભટકીને સ્વતંત્રતામાં આબરૂ સાચવી કંદમૂળ ખાઇ રહેવું એ હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે. મનુષ્યની આબરૂ ગયા પછી તેનું જગતમાં શું રહે છે ? કાંઇજ નહિ—મનુષ્યને આબરૂ એજ સર્વસ્વ છે. આબરૂ ગુમાવ્યા પછી તે જીવતો **નર** નહિ, પણ **ખર** મુવા જેવોજ છે. હવે પ્રસ્તુત વિષયમાં આબરૂ શામાં છે તે વિચારો. શાહજાદાને પાદશાહને સ્વાધીન કરવામાં કે તેનું રક્ષણ કરવામાં ? પાદશાહને સ્વાધીન કરવો તે તેના કાળને સ્વાધીન કરવા બરાબર છે. શરણાગતનું રક્ષણ કરવાથી કસાઇના હાથમાંથી ગાય છોડાવ્યા જેટલું પુણ્ય થાય છે. ધર્મ, ગાય, સ્ત્રી, બાળક, બ્રાહ્મણ ને શરણાગત એટલાનું રક્ષણ કરવું એ મહા પુણ્યનું કામ છે. એજ રજપુતનો ધર્મ છે. હવે ગાયને કસાઇને સ્વાધીન કરવી કે તેનું રક્ષણ કરવું. એ બેમાંથી કયું કામ કરવું એટલુંજ વિચારવાનું છે.

આપણો ધર્મ શું કહે છે? આપણી રજપુતવટ શામાં છે? કયું કામ કરવાથી આપણી આબરૂ સચવાશે? આ સવાલનો જવાબ કાંઇ મુશ્કેલ નથી ને ઘણા પણ નથી. માત્ર એકજ જવાબ છે. અને તે એજ કે "શરણાગતનું રક્ષણ કરવામાં." શરણાગતનું રક્ષણ નહિ કરતાં એને કોઇ રજપુત તો કાળને સ્વાધીન કરવાનો નથી. એજ અમારો અભિપ્રાય છે. ભાઇઓ, કોઇને વિરૂદ્ધ કહેવું હોયતો સુખેથી કહો.

શાબાશ, સિસોદી રાણા શાબાશ. ઠાકોર રામસિંગજી બોલ્યા. તમારા મુખમાંથી એવોજ બોલ નીકળવો જોઇએ. વટ કે પત એ બે અક્ષરને માટે ઉદેપુરની નિષ્કલંકી ગાદીના ધણીઓએ કેટલું સોસ્યું છે, તે અમારૂં ક્યાં અજાણ્યું છે. મહારાજા અમરસિંગજીની કુંવરી રૂપાળીબાનું લગ્ન કરી આલમગીરનું માન તોડનારા તમેજ છો. તે વખતે અમારી આબરૂ સચવાવી મુશ્કેલ હતી. જો મહારાણા રાજસિંગજીએ અબળાની વહારે નહિ ચઢયા હોત તો અને આ વખતે અમારા મહારાજાની બાળ વયમાં તેમના રાજ્યના રક્ષણાર્થે પણ તમેજ આવ્યા છો. એજ રજપુતવટ રાજ્યની, કુટુંબ પરિવારની, જીવની કે કશાની દરકાર નહિ કરતાં રજપુતવટ સાચવવાની ખાતર પાદશાહ જેવો બળવાન દુશ્મન માથે વહોરનારા તમેજ છો. એટલે તમારા મુખમાંથી એવાજ બોલની સર્વે આશા રાખતા હતા. "શુદ્ધ રજપુત બીજ સાચવનારા નીષ્કલંકી ગાદીના માલેક રાજસ્થાનમાં માત્ર તમેજ છો;" એવું જે પ્રતાપસિંગ મહારાણાને અમારાજ ભાઇ વિકાનેરવાળા પ્રથુરાજે વિશેષણ આપ્યું છે તે સત્ય છે, રાઠોડો પણ તમારેજ પગલે ચાલનારા છે. તેઓ સર્વે તમારા મતને અનુકુળજ થવાના. તેઓ તમારોજ મત સત્ય માનશે. રાઠોડ પણ રાજ્યસુખની ખાતર આબરૂ કે રજપુતવટ ગુમાવનારા નથી. તેઓ અકબરના એક બિંદુ રક્તને માટે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરીને પણ રજપુતવટ સાચ-

વશે—શરણાગતનું રક્ષણ કરશે. રાઠોડો પોતાના મરણપર્યંત શરણાગતને કાળને સ્વાધીન કરનારા નથી. માટે જુલ્ફીકારખાં જેવો આવ્યો છે તેવોજ પાછો જવા દો. કેમ બંધુઓ, કોઇને એ વિરૂદ્ધ બોલવું હોય તો બોલી દો. ઢીલ કરવામાં માલ નથી. એમાં કોઇએ શરમાવું નહિ.

આ સાંભળી સૌ એક અવાજે બોલ્યા કે " અકબરનું રક્ષણ કરવું. "

સર્વેનું એકમત જોઈ દુર્ગાદાસ બોલ્યો. તમો સર્વે એકમત થયાથી મને કેટલો આનંદ થાય છે તે મારૂંજ મન જાણે છે. સર્વેએ સંપીને એક મતથી કામ કરવું એમાંજ આપણું ભૂષણ છે. એજ આપણું લક્ષણ છે ને એજ આપણું કર્તવ્ય છે. મને વધારે આનંદ તો એથી થાય છે કે આપણા સૈન્યમાં એકપણ વિરૂદ્ધ મતનો અક્ષાત્રધર્મી નથી. ભાઈ જુલ્ફીકાર, તમે સર્વેનું મત સાંભળ્યું છે. તમારા પાદશાહને એ મુજબ સંદેશો કહેજો, કે " આ નાણું તમે લાવ્યા છો તે સુખેથી પાછું લેઇ જાઓ. જોકે એ નાણું અધર્મથી મેળવેલું છે, અમારા આર્ય બંધુઓ ઉપર પાછલા મહાન્ પાદશાહોના બંધ કરેલા જાત્રા ને જજીઆવેરા પાછા ચાલુ કરી પાદશાહે એ ધન મેળવેલું છે. એ ધન અમારૂં હોવાથી, અમારી પાસેથી પાદશાહે બળાત્કારે અમારી મરજી વિરૂદ્ધ લીધેલું હોવાથી તે ઉપર અમારો હક્ક છે. વળી પાદશાહેજ અમને પાછું આપવા માટે મોકલેલું છે, અમારા કબજામાં આવેલું છે તોપણ અમે તે લેવાને રાજી નથી. પાપનું ધન પાપીનેજ ભોગવવા દેવું. પાપથી મેળવેલું ધન અમે લેઇએ તો તેનો હિસ્સો અમારે પણ ભોગવવો પડે. વળી એ ધન અમને લાંચ આપવા માટે અમુક કાર્ય કરવાના બદલામાં આપેલું છે. પરંતુ એ કાર્ય નહિ કરવા છતાં અમે જો તે સ્વાધીન આવ્યાનાજ સબબથી માત્ર લેઇએ તો અમારા ઉપર આલમગીરે મૂકેલો વિશ્વાસ અમે તોડયો કહેવાય. ગેરવાજબી રીતે સ્વાધીન આવેલું ધન પણ અમારે નથી.

જોઇતું. અમારે તે અગ્રાહ્ય છે. માટે લેઈ જાઓ. પાપથી ધન મેળવી તે વડે પુણ્ય કરવાથી તે પાપ ધોવાય છે, એવું માનનારા અમે નથી. નહિ તો અમે એ ધન લેઇને અકબરને આપી દેત. બાપની પુંજી ઉપર દીકરાનો હક્ક છે. એ ધોરણે તો એ ધન અકબરને આપવામાં વાજબી પણ છે. પણ હું માનું છું કે અકબર એ પાપનું ધન ગ્રહણ કરશે નહિ."

અકબર બોલ્યો:—નહિ, મારે એ નથી જોઈતું. જજીઆ ને જાત્રાવેરો હું ધિક્કારૂં છું. એ જુલમી વેરાથી ઉપજેલા પૈસા મારે ન જોઇએ. મારી પાસે ધન નહિ હોય તો હું જે સુકોપાકો રોટલો મળશે તેથી ચલાવી લેઇશ. ધર્મની બાબતમાં પક્ષપાત કરવો, જુલમ કરવો, એ અન્યાય ને મહા પાપ છે. રાજાએ તો સર્વ પ્રજાને પુત્રતુલ્ય ગણવી જોઇએ. આ સ્વધર્મી છે, આ મારો ને આ પારકો છે એમ ગણવું, એ નીચનું લક્ષણ છે. મનુષ્ય પોતાની મરજીમાં આવે તે ધર્મ પાળે, તેમાં રાજાને પોતાનોજ ધર્મ જૂલમ કરી પણ મનાવવાની શી જરૂર છે ? તમે તમારો ધર્મ સાબીત કરી સામાની ખાત્રી કરો, એટલે જેને જે સારૂ લાગશે તે માનશે. પણ હાથમાં તરવાર લેઇ " કહે બે લુંડી સલામ " એમ કરવું એથી શું ધર્મની સર્વોત્કૃષ્ટતા જણાય છે. ઉલટો તે ધર્મ ઉપર સામાને ધિક્કાર છૂટે છે. ટુંકામાં મારા જ્યેષ્ટ બંધુ દુર્ગાદાસ, તમે એ ધન પાછું મોકલો, મારે તે જોઇતુંજ નથી.

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે હું એમજ ધારતો હતો. તમારા સમાગમથી તમારા ગુણોની પરીક્ષા થઈ છે. તમારા સર્વ ગુણો તમારા નામશાહી મહાન્ અકબરને મળતા છે પણ તેને નસીબે યારી દીધી ને તમને નહિ દીધી. પરંતુ તેમાં તમારો દોષ નથી. સોનું તે સોનુંજ છે. પછી તે તાજમાં હોય કે કીચડમાં હોય. માત્ર આર્યભૂમિનાં કમભાગ્ય કે આપણે છેતરાયા. સરદાર જુલ્ફીકાર, હવે તમને રજા છે.

જુલ્ફીકાર એ સાંભળી કાંઈ બોલવા જતો હતો, પણ તેને

અટકાવીને દુર્ગાદાસ બોલ્યો. ભાઇઓ, હવે જ્યારે આપણો નિશ્ચય જ થયો છે, તો તે વિષે વધુ વાદવિવાદ ને દલીલો સાંભળી વખત શા માટે ગુમાવવો ? મને લાગે છે કે પાદશાહે વધારે વખત મેળવવાને આ યુક્તિ રચી છે. મેં પ્રથમ કહ્યુંજ છે કે પાદશાહ જેવો વિચક્ષણ આપણા ગુણોથી અજાણ્યો થઇને આપણને લાંચ મોકલે, શરણાગતને માગે ને આપણે આપણી તરવારથી આપણું મેળવ્યું છતાં આપણને પાછું આપવાનું ડોળ કરે, એ કાંઈજ નહિ, પણ પ્રપંચજાળ છે. આપણે એનું બધું લશ્કર કાપી નાંખ્યું છે, ને માત્ર એજ જીવ લેઈ નાશી ગયો છે. તે પોતાની ગએલી આબરૂ પાછી મેળવવાને આખી શેહેનશાતનું સૈન્ય જમાવતો હશે. એ સૈન્ય આવતા સુધીનો વખત મેળવવાને એ આ ગત રમ્યો છે. માટે આ સરદારને રજા આપો કે આપણે આપણો બંદોબસ્ત જલદી કરી શકીએ. એવામાં મહારાણા ભીમસિંગજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ ગુજરાત તરફથી પાદશાહી લશ્કર અજમેર તરફ જતું હતું, તેને હરાવીને આવ્યા હતા. તેમને મહારાણા જયસિંગજીએ આ દરબારની વાત ટુંકામાં કહી સંભળાવી. એટલે સરદાર જુલ્ફીકારને સર્વેએ રજા આપી.

—→※←—

પ્રકરણ ૧૭ મું,

શાહજાદો ને શંભાજી.

સોરઠો.

ધરા રસાતળ જાય, કે મેરૂ તૂટી પડે,
ભલે થવાનું થાય, પણ શરણાગત સાચવો.

જુલ્ફીકારખાંના ગયા પછી મહારાણા ભીમસિંગજી બોલ્યા કે, ભાઇઓ, તમે આ ખટપટમાં રોકાયા છો, પણ પાદશાહ શા માટ ધડે છે તે હજુ તમારા જાણવામાં આવ્યા નથી. દેબારીનો

જય અમારા જાણવામાં આવ્યો કે મારા પિતાએ મને ગુજરાતનું પાદશાહી લશ્કર આવતું અટકાવવવાને મોકલ્યો ને દિવાન દયાળદાસને માળવા ને દક્ષિણનું સૈન્ય રોકવાને મોકલ્યા ને પોતે બુંદેલખંડનો રસ્તો રોકવાને ગયા છે. હું ગુજરાતની હદ ઉપર ગયો તો તે વખતે આપણા ઉપર આવવાને ગુજરાતનું લશ્કર નીકળી ચૂકયું હતું, એવા સમાચાર મને મળ્યા. હું તેઓ અસાવધ હોય એવી સ્થિતિમાં તેમના ઉપર છાપો મારવાના ઈરાદાથી વ્યવસ્થા ને જગા નક્કી કરી સાવધાનીથી ચાલ્યો. વડનગરની નજીક મેદાનમાં તેમનો મુકામ હતો. ત્યાંજ રાત્રે ચારે બાજુથી છાપો મારી તેમાંના દરેકને કાપી નાંખ્યા. પાછા જઈ ખબર આપવાને કોઈ પણ હયાત રાખ્યું નહિ. ત્યાંથી પછી સુરત સુધી જઈ હજ કરવા જનારાની, ગુજરાતથી પાદશાહનો જે ખજાનો આવતો હતો તેની, ને છેવટે પાદશાહી રાજ્યના વેપારીઓની ખબર લેઈ ગુજરાતમાં હું પાદશાહને ખરચે મોજ કરતો હતો, એવામાં મારા પિતાનો હુકમ આવ્યો કે ગુજરાત લૂટવાનું કામ પડતું મૂકી એકદમ સોજીતગઢ જઈ દુર્ગાદાસને મળવું. હું એ હુકમથી અહિં આવ્યો તો અહિંઆં આ નવા સમાચાર સાંભળ્યા. પાદશાહ એક તરફથી લશ્કર જમા કરે છે ને બીજી તરફથી સલાહના સંદેશા ચલાવે છે. માટે હવે એ મ્લેચ્છોથી છેતરાશો નહિ. આપણે ભોળા હોવાથી ઘણીવાર તેમની કપટજાળમાં ફસાયા છીએ. માટે હવે બહુ સાવધાન રહેવું જોઈએ. લઢાઈની વ્યવસ્થા કેમ કરવી તેનો વિચાર કરવાનો હોવાથી સર્વેએ રાત્રે મહારાણા જયસિંગજીના ઉતારા ઉપર મળવાનું ઠેરવ્યું.

રાત્રે નક્કી ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે આપણું ગમે તે થાય પણ અકબરનું તો રક્ષણ કરવું. પણ આખી પાદશાહતનું લશ્કર જમાવી પાદશાહ આપણા ઉપર ચડશે ત્યારે આપણે તેનું રક્ષણ કરી શકીશું કે નહિ. એ લઢાઈઓમાં કદાચ આપણી ખરાબી

થાય તો તે વખત અકબરની શી વલે થાય ? આપણી નાશભાગમાં એ શત્રુને હાથ પકડાઈ જાય તો એનું શું થાય ? એ વિચારવું કાંઈ મુશ્કેલ નથી. હમેશાં ભવિષ્યનો વિચાર ભુંડું ચિંતવીને કરવો ને એ ભુંડું થતું અટકાવવાનો ઉપાય યોજી રાખવો. આ ધોરણે આપણું ગમે તે થાય, આપણી ખરાબી થાય, પણ તે સાથે આપણે જેને માટે ખરાબી ખેંચી લીધી તેની ખરાબી થતી અટકાવવાનો ઉપાય કરવો જોઇએ. આ વિચારથી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે દુર્ગાદાસે અકબરને સાથે લેઈ જઇ દક્ષિણમાં મરેઠા મહારાજાને આશ્રયે મૂકી આવવો. આપણા જેવાજ વિચારના ને ધર્મલાગણીના મરેઠા મહારાજા એનું રક્ષણ મરતા સુધી કરે એવા છે. વળી તેઓ પાદશાહના કટ્ટા શત્રુ છે. હવે દક્ષિણનું પણ પાદશાહી લશ્કર આપણા ઉપર આવશે, એટલે આલમગીરનું બળ દક્ષિણમાં ઘણું રહેશે નહિ. એવા સમયમાં મરેઠારાજાને અકબરનું રક્ષણ કરવું ભારે નહિ પડે. પેલા આલમગીરના અવગુણનો ઇતિહાસ ગાનાર ભુખણ બારોટ પાદશાહના ડરથી દિલ્લીથી નાશી ગયા ત્યારે તેમનું શિવાજી મહારાજે આશ્રય આપી કેવું રક્ષણ કર્યું ? માટે શાહજાદાને પણ દક્ષિણમાં મરેઠા મહારાજાને આશ્રયે મૂકી આવવામાં ડહાપણ છે. ગુજરાતનું પાદશાહી લશ્કર હમણાંજ કપાઈ ગયું છે, માટે ગુજરાતને માર્ગે દુર્ગાદાસે તેમને લેઇ જવા, એટલે હરકત નથી. એ માર્ગે લેઈ જતાં ઝાઝા લશ્કરની પણ જરૂર પડશે નહિ. શાહજાદાને સોંપી આપી દુર્ગાદાસે તરતજ પાછા વળવું. અને એ પાછા આવતા સુધી મહારાણા જયસિંગજી એમની જગાનું કામ કરશે. શાહજાદાને ખરચી માટે હાલમાં પાંચ લાખ રૂપીઆ આપવા ને તે ઉપરાંત આગળ જતાં જરૂર પડશે તો આપણે મોકલી દેઇશું. આ પ્રમાણે ઠરાવ કરી ઉઠયા ને બીજે દિવસે દુર્ગાદાસ અકબરને લેઇ દક્ષિણમાં મૂકવાને ગુજરાતને માર્ગે ચાલ્યો.

શાહજાદા અકબરને પણ રજપુતો સાથે પાદશાહના નજીકમાં રહેવામાં જોખમ જણાયું. રજપુતો દૃઢ ને બળવાન હતા, તથાપિ આખા હિંદના પાદશાહ સામા ઓઓ વખત ટકી શકશે કે પરિણામે રજપુતો જયશાળીજ રહેશે તેની એને ખાત્રી નહોતી. તેમ પાદશાહની છાવણી નજીક રહેવામાં રાત્રિ દિવસ ભયમાંજ ગાળવા પડે. પાદશાહ છળ પ્રપંચમાં પૂરો હોવાથી કોઇપણ ઉપાયથી શાહજાદાને કબજે લેવાને ચુકે એવો નહોતો. એટલે આખી જીંદગી ભયમાં ગુજારવા કરતાં પાદશાહથી દૂર જઇ કાંઇક શાંતિમાં કે નિર્ભયતામાં રહેવું એ સારૂં છે એમ એને જણાયું. બીજા હાથ ઉપર શિવાજી મહારાજ ને તેમના પાટવીકુંવર સાથે જ્યારે દિલ્લીમાં કેદ કર્યા ત્યારે તેમની અકબરને ઓળખાણ થઇ હતી. તેમના સદ્‌ગુણોથી એ માહીતગાર થએલો હતો, એટલુંજ નહિ પણ એ બંને બાપ દીકરા નાસી ગયા તેમાં અકબરના પણ આંખ આડા કાન હતા. તેથી આવા સંકટને સમયે એ પોતાને આશ્રય આપશેજ ને ત્યાં તે વધારે સલામતીથી રહી શકશે એવી અકબરને ખાત્રી હોવાથી તે પણ દક્ષિણમાં શિવાજી મહારાજને આશ્રયે જવાને લગારે નાખુશ નહિ હતો.

દુર્ગાદાસે પોતાના ખાસ વીણી કહાડેલા સો સવારો સાથે લીધા. ગંભીરસિંગને સાથે લીધો ને પોતાના ભાઇને અને દીકરાને મુખ્ય લશ્કરમાં રાખ્યા. એણે ગુજરાતની ઉત્તરના ડુંગરા વટાવી ઋષભદેવ ને શામળાજી ઉપરનો પહાડી રસ્તો લીધો ત્યાંથી ગુજરાતની પૂર્વના ડુંગરા ઓળંગતો લુણાવાડા, દેવગઢ, ઉદેપુર ને નાંદોદની હદમાં થઈ નર્મદા ને તાપી ઓળંગી માંડવી, વાંસદા, ને ધરમપુરનાં રાજ્ય વટાવી થાણા જીલ્લાના ડુંગરામાં પેઠો. ત્યાં સુધીમાં પાદશાહનું કોઈ ચલીયું સરખું પણ મળ્યું નહિ. પાદશાહના ચોરને લેઈ જવાનો હોવાથી દુર્ગાદાસે આવો વિકટ રસ્તો લીધો હતો. જ્યારે કોકણની હદ ઉપર આવ્યો ત્યારે એ નિર્ભય

થયો. એને પોતાના દેહનો ભય નહિ હતો; પણ અકબરની સલામતીનો ભય હતો. રસ્તામાં જતાં શાહજાદો જો ઓળખાઈ જાય તો તે પાદશાહનો ગુન્હેગાર છે એમ સર્વના જાણવામાં હોવાથી પકડાઇ જવાનો ભય વધારે હતો. મહારાષ્ટ્રમાં તો શિવાજી મહારાજનુંજ રાજ્ય હતું. પણ ઘાટની પૂર્વના સપાટ પ્રદેશમાં પાદશાહી લશ્કર સામું મળવાનો સંભવ હોવાથી અને ઘાટની પશ્ચિમ તળેટીએ એ સંભવ બિલકુલ ન હોવાથી તે કોકણમાં પેઠો. તે વખતે મુંબાઈ એ મચ્છીમારનું એક નાનું ગામડું હતું. અંગ્રેજોએ પોતાની સુરતની વખાર તરતનીજ મુંબાઇમાં આણેલી હતી. તેથી તે વખતે મુંબાઇમાં વેપાર રોજગાર કાંઇ વધારે નહોતો. દુર્ગાદાસ મુંબાઈ થઇ કોકણમાં પેઠો. કોકણ પ્રદેશ નીચાણનો હોવાથી ત્યાં ઠેકઠેકાણે ખાડીઓ હતી. એ ખાડીઓ ભરતીના વખતમાં ભરાઈ જતી ને ઓટ થાય ત્યારે કીચડ થઈ રહેતો. એ ખાડીઓ ને કીચડ ઘોડાઓ સાથે પસાર થવા મુસ્કેલ હોવાથી ઘાટના ડુંગરાની તળેટીએ તળેટીએ ભોમીઓ લેઈ ચાલ્યા. એ ભોમીઓ પણ પેટપૂર ખાવાનું મળતાં તેમને કે તેમના ઘોડાને કોઈપણ પ્રકારની આપદા પડે નહિ એવે રસ્તે થઇ પરલીને કિલ્લે લાવ્યો. ત્યાં શિવાજી મહારાજના ગુરૂ રામદાસસ્વામી રહેતા હતા. તેમનાં દર્શન કરવાને દુર્ગાદાસ કિલ્લા ઉપર ચઢયો. સ્વામી સર્વજ્ઞ હતા. દુર્ગાદાસ, ગંભીરસિંગ, ને અકબર જઇ સ્વામીને સાષ્ટાંગ કરી બેઠા કે સ્વામીએ અજાણ્યા થઇ નામ, ઠામ ને આવવાનું કારણ પૂછયું દુર્ગાદાસે વિવેકથી જવાબ આપી અકબરને ઓળખાવ્યો, ને ટુંકામાં સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. આ વખતે શિવાજી મહારાજની દેહ પડી હતી. *ભુખણ બારોટ વૃદ્ધ હોવાથી પોતાને મળેલી જાગીરમાં

---

* ભુખણ બારોટ ઔરંગજેબના સમયમાં દિલ્લીમાં રાજ્યકવિ હતા. તેમને ઔરંગજેબે પોતાના ગુણોનું ખરૂં વર્ણન કરવાનું

પોતાના કુટુંબને રાખી પોતે સમર્થ (સ્વામીશ્રીને સમર્થ કહેતા હતા.) ની સેવામાં રહી ઇશ્વરભજન કરતા હતા. તેમનું સમર્થે ઓળખાણ કરાવ્યું. અકબરે તો બારોટને તરતજ ઓળખ્યા ને બંને જણા સમ દુઃખી થયા. સમર્થના આગ્રહથી તે દિવસ તો દુર્ગાદાસે ત્યાંજ ગાળ્યો.

શિવાજી મહારાજ પછી તેમના પાટવી કુંવર શંભાજી ગાદીએ બેઠા હતા. તે વખતે તેમનો મુકામ સતારામાંજ હતો. સંગતિ ભેદથી બાપ દીકરાના ગુણમાં કેટલોક ભેદ પડયો હતો. તે વખતે

ફરમાવ્યાથી તેમણે એમના ગુણોનો આબેહુબ ચિતાર એક કાવ્યમાં ચિત્રી તે કાગળ એક પાડોશીને આપી પોતાના કુટુંબ સાથે પોતે છાનામાના દેશવટો લેઈ દક્ષિણમાં નાશી જઇ શિવાજી મહારાજને આશ્રયે ગયા હતા, એમ કહેવાય છે. ઔરંગજેબના ગુણોનો ચિતાર નીચેના કાવ્યમાં ચિત્ર્યો છે.

કવિત.

કિંબલેકી ઠૌર બાપ બાદશાહ શાહજહાન
તાકો કેદ કીયો માનો મકકે આગ લાઇહે
બડો ભાઇ દારા વાકો પકડકે કેદ કીયો
મેહેરહુર નાહિમાકો જાયો સગો ભાઇહે
બંધુ તો મુરાદબક્ષ, બાદ ચુક કરવેકો
બીચ લે કુરાન ખુદાકી કસમ ખાઇહે
કહત ભુખન ભાટ સુનકું નૌરંગજેબ
એતે કામ કીયે ફિર પાદશાહી પાઇહે
હાથી તસબીન લીએ ઘાત ઉઠ બંદગીકો
આપહી કપટ રૂપ કપટ જાપ જપકે.
આગરેમેં જાય દારા ચૌકમાં ચુનાય લીન્હો
છત્રહી છીનાયો માનો બુઢે મરે બપકે
કીનહો હે ગોત્ર ઘાત સોતો મેં નાહિ કહો

શંભાજીને ગાદીએ બેઠાને ઘણો વખત થયો નહોતો. પોતાના પિતાના ગુરૂ સમાધિસ્થ થયા નહોતા. તેથી એના પિતાની પેઠે એ પણ સ્વામીશ્રીનાં ઘણી વાર દર્શન કરવા આવતો ને વખતે વખત સમર્થની રાજ્યકાર્યમાં સલાહ પણ લેતો. પરંતુ એ સલાહ પ્રમાણે હમેશાં એની વર્ત્તણુક રહેતી નહોતી, તેથી સમર્થ પણ એનાથી કોઇવાર કંટાળી જતા. તથાપિ જ્યારે જ્યારે સલાહ લેવાને આવતો ત્યારે આદરપૂર્વક એને યોગ્ય સલાહ આપવામાં સ્વામી

પીલપે તુરાએ ચાર ચુગલનકે ચપકે
ભુખન ભનત શઠ છંદી મતિ મંદ ભયો
સો સો ચુવા ખાયકે બિલાઇ બેઠી તપકે

શિવાજી મહારાજના દરબારમાં ભુખણ બારોટ ગયા ત્યારે તેમણે બાવન કવિત તેમની પ્રશંસાનાં કર્યાં હતાં. તેને ભુખણ બાવની કહેછે. એ બાવન કવિતામાંનું નમુના દાખલ એક કવિત આ નીચે આપ્યું છે.

કવિત.

કુંભકરણ અસુર અવતારી ઔરંગજેબ
કીન્હી મથુરા કતલ દુહાઇ ફેરી રબકી
ખોદ ડારે દેવી દેવ સહર મહલ્લા બાંકે
લાખો કીએ મુસલ્લા માલા છૂટ ગઇ તબકી
ભુખન ભનત ભાગ્યો કાશીપતિ વિશ્વનાથ
ઔર કૌન ગીનતીમૈ ભૂલી ગત ભવકી
ચારો વર્ણ ધર્મ છોડ, કલ્લમા નિમાજ પઢે
શિવા જો ન હોત તો સુનત હોત સબકી.

એમ કહેવાય છે કે શિવાજી મહારાજે ભુખણ બારોટનાં આ બાવન કવિત સાંભળી તેમના ગુજરાન માટે બાવન ગામ જાગીરનાં આપી તેમને પોતાના દરબારમાં રાખ્યા હતા.

કોઈવાર કંટાળતા નહિ. શંભાજી પણ સ્વામીની સમક્ષ તો તેમના આજ્ઞાંકિત જેવો થઇ સાંભળતો, પણ સતારે ગયા પછી એના સોબતીની સોબતમાં સ્વામીનો ઉપદેશ સતારાના ગઢની બહાર રહી જતો. સ્વામી ઘણીવાર એને કહેતા કે ભાઇ, એ કનોજીઆની સોબત છોડી દે એની સોબત તારી ને રાજ્યની ખરાબી કરાવશે ને તારા બાપે મેળવેલી કીર્ત્તિ ઉપર પાણી ફેરવાવશે. સ્વામીની બધી સલાહ શંભાજી માન્ય કરતો, પણ માત્ર એજ સલાહ એને રૂચતી નહિ, ને એ કનોજીઆની સોબત ત્યજી નહિ. સ્વામી પણ માત્ર એથીજ કંટાળ્યા હતા. બાકી શિવાજી મહારાજના બીજા સર્વ સદ્ગુણો શંભાજીમાં ઓઘે ઉતરેલા હતા. શંભાજી પોતાના પ્રિય શિષ્યનો પુત્ર હોવાથી તથા તેના સર્વ સદ્ગુણો એનામાં હોવાથી સમર્થનો એના ઉપર પ્રેમ પણ હતો. એ શંભાજી બીજે દિવસે સ્વામીશ્રીનાં દર્શન કરવાને આવવાનો હતો, તેથીજ સમર્થે સર્વ પરોણાને તે દિવસે ત્યાંજ રોકયા હતા કે તેમની મુલાકાત કરાવાય. સ્વામીશ્રી સમજતા હતા કે દુર્ગાદાસ ને અકબ્બર શંભાજી પાસે જશે તો પેલા કલુષાની સલાહ પ્રમાણે ચાલનાર શંભાજી એમની પરોણાગત કરશે નહિ ને અકબ્બરને આશ્રય આપશે પણ નહિ, તેથીજ તેમણે પોતાને ત્યાંજ તેમની મુલાકાત કરાવવાનું રાખ્યું હતું.

બીજે દિવસે શંભાજી સમર્થનાં દર્શનાર્થે આવ્યો ને સ્વામીશ્રીને સાષ્ટાંગ કરી હાથ જોડી સન્મુખ બેઠો. તે વખતે દુર્ગાદાસ, અકબ્બર ને ગંભીર પણ સ્વામીશ્રીને સાષ્ટાંગ કરીને બેઠા. ભુખણ બારોટ તો ત્યાં બેઠેલાજ હતા.. એટલે સ્વામીએ શંભાજીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે ભાઇ, આ ભાઇઓ તમારા પરોણા આવ્યા છે. મારવાડમાં પાદશાહ સામા ઉઠી પાદશાહને ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકરાવનાર તે આ બહાદુર દુર્ગાદાસ છે. એણે પાદશાહી લશ્કરનો ઘાણ કહાડી નાંખ્યાથીજ આપણી સામે આવેલું લશ્કર પાદશાહે પોતાની પાસે પાછું બોલાવી લીધું છે. આ મુસલમાન ભાઇને તો

તું ઓળખતો પણ હશે. શાહજાદા અકબરનું નામ તો તને યાદ હશે. એટલે શાહજાદા તરફ નજર કરીને જોતાં તેને ઓળખ્યો ને મોં મલકાવ્યું. સ્વામી તરફ ફરીને શંભાજીએ કહ્યું કે હા, સ્વામી એમણે તો અમારા ઉપર બહુ ઉપકાર કર્યો છે. હું ને મારા પૂજ્ય પિતા જ્યારે દિલ્લીમાં કેદ હતા ત્યારે મહારાજા જયસિંગ ને એજ ત્યાં અમારી સંભાળ લેનારા હતા; અને જો એમની સહાય ન-હોત તો અમે દક્ષિણનું મોં જોવા ક્યાંથી પામત ? એમણે અમારે નાસી જવા માટે આપેલી ઘોડી તો હજુ હયાત છે. એમનો ઉ-પકાર તો મારાથી ભૂલાય તેમ નથી અને વળાય તેમ પણ નથી. ખરૂં કહીએ તો અમારા પ્રાણદાતા એજ હતા. એટલે સ્વામી બો-લ્યા કે, તો ભાઇ એમણે કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાનો સમય હમણાં આવ્યો છે. એમના આવા ધર્મસંબંધી સ્વતંત્ર વિચારથી, પાદશાહનો કોપ એમના ઉપર થયો છે. તેથી એ એકલા આ બહાદુર દુર્ગાદાસની સોબતમાં તમારો આશ્રય મેળવવાને આવ્યા છે. અજાણ્યો ને શત્રુ પણ શરણે આવે તો તેનું રક્ષણ કરવું એ તમારૂં કામ છે. કેમકે તમારો જન્મ દક્ષિણમાં છતાં તમે ક્ષત્રીય, કૂળદીપક રામચંદ્રના વંશના છો. ઉદેપુરની ગાદી સૂર્યવંશી ક્ષત્રી-યની છે ને તેમના વંશના તમે છો. એટલે ક્ષત્રીયનુંજ લોહી ત-મારી નસોમાં પણ છે. અને અકબરને શરણું આપવું એ તમારી બેવડી ફરજ છે. એમણે તો તમારા ઉપર ઉપકાર કરી તમારો પ્રાણ બચાવ્યો છે અને ત્યારેજ તમે આ રાજ્ય મેળવવાને શ-ક્તિમાન થયા છો. અકબર તમારા શત્રુનો પુત્ર છે માટે એના ઉપર લેશ પણ સંશય લાવવાનું કારણ નથી. એ દગો કરવાને આવ્યો નથી પણ શરણું માગવાને આવ્યો છે ને તે આ બહાદુર દુર્ગા-દાસના કહેવાથી જણાય છે. માટે એને શરણે રાખી, એનું શાહ-જાદા તરીકે માન સચવાય તેવી જાગીર આપી, તમારા સલાહ-કાર તરીકે રાખો. તમને એમની સલાહ બહુ ઉપયોગી થઇ પડશે.

આ દેહ હવે વૃદ્ધ થયો છે. એ ક્યાં સુધી ટકવાનો હતો? એટલે તમારે કોઈ સારા અનુભવી સલાહકારની જરૂર પણ પડશે; તે એ ભાઇ પૂરી પાડશે.

એટલે દુર્ગાદાસ સ્વામીશ્રી તરફ હાથ જોડી બોલ્યો, 'આપજી, એ મુસલમાન છતાં એનામાં એક પણ મુસલમાનનું લક્ષણ નથી. આલમગીર જેવા દુષ્ટને પેટે આવું સદ્‌ગુણી રત્ન નીવડયું છે એજ મને તો નવાઇ લાગે છે. એનામાં દુર્ગુણનો સ્પર્શ પણ નથી. વળી એના વિચારો પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. રાજ્યકાજમાં અનુભવ મેળવ્યાથી ઘડાયલા છે. એટલે એમની સલાહ પણ મહારાજાને ઉપયોગી થઈ પડશે. અકબર એ એમના એકનામી પાદશાહના સર્વ સદ્‌ગુણોથી ભૂષિત છે. માત્ર પ્રારબ્ધ ફેર છે. અને એથીજ એમને શરણું શોધવાને અહિં આવવું પડયું છે.'

શંભાજીએ કહ્યું કે સમર્થશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા થશેજ. આતો આપશ્રીની આજ્ઞા ન હોય તોપણ પરમેશ્વરે એમના કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાનો મને લાગ આપ્યાથી મારે એમને અવશ્ય આશ્રય આપવોજ જોઇએ. તેમાં વળી આપની આજ્ઞા થઇ. અનુપકાર કરનાર પણ શરણે આવે તો તેનું રક્ષણ કરવું એ મારો ધર્મ છે તો પછી આતો ઉપકારનો બદલો વાળવાનો છે, તે વાળવામાં નવાઇજ શી છે? અકબરે મને દિલ્લીમાં શત્રુ છતાં ભાઇના જેવો ગણી મારી સંભાળ લીધી હતી. ને છેવટે અમને સહાય કરી નસાડી મૂક્યા હતા. મારા પૂજ્યશ્રીની હયાતીમાં આ વખત આવ્યો હોત તો તેમને કેટલો સંતોષ થાત. એમનો દેહ પડયો છે તોપણ સમર્થની સત્તાથી હું અકબરને મારા પૂજ્યની ખોટ પડવા દેઇશ નહિ. માટે આપ સમર્થની આજ્ઞા થાય એટલે આ સર્વ મેમાનોને લેઇ સતારે જઇએ.

એટલે દુર્ગાદાસે કહ્યું કે મારવાડમાં મારી હાજરીની તાકીદે જરૂર છે. હું તો માત્ર આ શાહજાદાને આપને ત્યાં સોંપવા મા-

રેજ આવ્યો હતો. એ કામ મારૂં થયું છે માટે મને તો અહિંથીજ રજા મળે તો સારૂં. કેમકે પાદશાહ અજમેરમાં આખા ભરતખંડના મોગલાઇ લશ્કરનો જમાવ કરે છે તે થતા પહેલાંજ એના સામા જવામાં અમને લાભ છે. એનું સર્વ સૈન્ય જમાવ થયા પછી અસંખ્ય મુસલમાનો સામા અમારા મુઠીભર રજપુતોનું શું ચાલે ? માટે એ સબળ થાય તે પૂર્વેજ એને ઘેરી લેવો જોઇએ. માટે મને તો સ્વામીશ્રી અહિંથીજ રજા આપો તો સારૂં.

સ્વામી બોલ્યા, ભાઈ, તમારે ગભરાવાનું કારણ નથી. સતારા નજીકજ છે. ત્યાં એક દિવસ રહી સુખેથી પાછા જજો. પાછા જાઓ ત્યારે પણ આવ્યા તેજ રસ્તે જજો ને અહિં મળીને જજો. આ રસ્તો નિર્ભય છે. આવી સમર્થની આજ્ઞા થતાંજ સર્વ મંડળ સતારે ગયું ને એક દિવસ ત્યાં શંભાજી મહારાજની પરોણા ચાકરી ભોગવી સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે દુર્ગાદાસે બીજે દિવસે શંભાજીની રજા માગી. શંભાજીએ અકબરને કોંકણમાં જાગીર બાંધી આપી ને પોતાના સલ્લાહકાર તરીકે દરબારમાં રાખ્યો. દુર્ગાદાસને અને બીજાઓને યોગ્યતા મુજબ દરબારમાં સીરપાવ આપી સર્વેને વિદાય કર્યા એટલે તેઓ સર્વે પરલીમાં સ્વામીશ્રીનાં દર્શન કરી તેમની આજ્ઞાથી જે રસ્તે આવ્યા હતા તેજ રસ્તે પાછા જવાને નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ભણ્યો ભૂલ્યો.

અજમેર બહાર પાદશાહની હાર.

આણી તરફ મહારાણા રાજસિંગજી સાથે જે સલાહનું કહેણુ ચલાવ્યું હતું, તેમાં પણ પાદશાહ ફાવ્યો નહિ. રાજસિંગ રાણો પાદશાહથી છેતરાય એવો નહોતો. પાદશાહની કપટજાળમાં તે

ફસાયો નહિ. પાદશાહી સરદાર દીલીરખાન એ સલાહનું કહેણ લેઈ ગયો હતો. તેને રાજસિંગ રાણાએ ચોખ્ખો જવાબ દેઈ દીધો કે હવે પાદશાહના ખાલી મોંઢાનાં વચનો ઉપર અમને ભરોંસો નથી. છેલ્લી લઢાઈમાં પાદશાહના લશ્કરનો સમૂળ નાશ થયા પછી એ સલાહનું કહેણ મોકલે છે ને બીજી તરફથી દક્ષિણ, ગુજરાત, બંગાળા ને આગ્રાનાં સર્વ લશ્કરોને અજમેર બોલાવે છે, એનો અર્થ શો ? પાદશાહને જો અંતઃકરણથી સલાહ કરવાની ઇચ્છાજ હોય તો એમને જઇને તમે કહો કે, આજ સુધી અમે એ જીતીને મેળવ્યું છે તે ઉપરનો તમારો દાવો છોડી દો, જાત્રા ને જજીઆવેરો બંધ કરી ધર્મપ્રતિબંધ દૂર કરો, હિંદુ મુસલમાનનો તફાવત કહાડી નાંખી મહાન્ અકબરશાહની રાજ્યનીતિ પુનઃ શરૂ કરવાનું કબુલ કરો અને એ સર્વ કબુલતોનો સંધિપત્ર લખી તે ઉપર મોહોર શિક્કો કરાવી અમારા તરફ મોકલો. તથા હિંદના દરેક ભાગમાંથી જે જે લશ્કરો અજમેર બોલાવ્યાં છે તેમને પોતપોતાને સ્થાનકે જવાના હુકમો લખી મોકલી તેમને આગળ વધતાં અટકાવો. આ પ્રમાણે કરશો તો અમે સર્વ રજપુતો અમારી તરવાર મ્યાન કરીશું. નહિ તો અમે અમારાં હથીઆર છેવટની ઘડી સુધી મૂકવાના નથી. માટે હવેથી જ્યાં સુધી સહી શિક્કા સાથનો કબુલાતપત્ર લાવો નહિ ત્યાં સુધી મોંઢાની વાતો કરવા હવે ફરીને આવશો નહિ. એમ કહી દીલીરખાનને વિદાયગીરી દીધી ને એ હકીકત પોતાના પાટવીકુંવર જયસિંગજીને જણાવી દીધી.

હવે રાજસિંગ રાણાએ દયાળદાસ દીવાનને માળવા ને દક્ષિણમાંથી આવતું લશ્કર રોકવાને કોટાની ખીણનો રસ્તો રોકી રહેવાને મોકલ્યા. શામળદાસને જયપુરના જયસિંગ મહારાજાની સહાયે જઇ પંજાબ, દિલ્લી ને આગ્રાના લશ્કર રોકવાને મોકલ્યા, ને પોતે બુંદેલખંડ, બંગાળા ને ઓઢીઆનાં લશ્કરને રોકવાને

ગયા. એમણે એવી જગા પસંદ કરી હતી કે ત્રણેમાંથી જેને પાદશાહી લશ્કરનો મેળાપ પહેલો થવાનો આવે કે તેની મદદે બીજા બંને તરતજ જઇ શકે. આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત કરી પોતાના કુંવર ભીમસિંગજી ને શિરોહીને માર્ગે ગુજરાત ને સિંધના લશ્કરને રોકવાને મોકલ્યા તથા જેસલમેર ને વિકાનેરવાળાને પણ સિંધ ને પંજાબનાં લશ્કરની દેખરેખ રાખવાનું સોંપ્યું.

એ વખતે પાદશાહની કેવી સ્થિતિ હતી તે તપાસીએ. દેબારીથી હારીને અજમેર આવ્યો કે તેણે દુર્ગાદાસ પાસે ને રાણા રાજસિંગ પાસે સલાહ કરવાને મિષે બે સરદારોને મોકલી સિંધ, પંજાબ, ગુજરાત, દક્ષિણ, ઓઢીઆ, બંગાળા, દિલ્લી, આગ્રા, બુંદેલખંડ ને કાશીના સરદારોને જેનાથી જેટલાં બચાવી શકાય તેટલાં માણસો પોતાની સહાયે અજમેર મોકલવાને તાકીદના હુકમો લખ્યા. સલાહ કરવાને આવેલા સરદારો નિષ્ફળ જઇ પાછા આવ્યા ત્યાં સુધીમાં તો દરેક ભાગમાંથી સૈન્ય આવવા માંડ્યું હતું. કેટલેક નજીકને ઠેકાણેથી તો રજપુતો રોકવા જાય તે અવલ આવી પહોંચ્યું હતું. કેટલેક દૂરને ઠેકાણેથી નીકળેલું સૈન્ય હજુ માર્ગમાંજ હતું ને કેટલાક સૈન્યને રજપુત સરદારોએ અને તેમના મળતીઆઓએ રસ્તામાંજ રોક્યું હતું. કેટલુંક સૈન્ય તેમને રોકવા ગએલા રજપુત સરદારોની નજર ચૂકાવી પાદશાહને આવી મળ્યું હતું. કેટલાક સુબાઓ અને સૈન્યનાયકો પોતેજ સૈન્ય લઇ આવ્યા હતા, ને કેટલાકે પોતાના હાથ નીચેના સરદારોને મોકલ્યા હતા. એ પ્રમાણે બુંદેલખંડ, માળવા, ગુજરાત, સિંધ એ ભાગનાં આવતાં લશ્કરોને રસ્તામાંજ રોકીને કિંવા હરાવીને પાછાં કહાડી પાદશાહની સહાયે આવતાં રજપુતોએ અટકાવ્યાં હતાં. પંજાબ, દિલ્લી, આગ્રા ને કાશીનાં લશ્કર આવી પહોંચ્યાં હતાં. અયોધ્યા, બંગાળા, બહાર, ઓઢીઆ ને દક્ષિણનાં લશ્કર હજુ રસ્તામાંજ હતાં.

પાદશાહના સારા નસીબે તે વખતે શિવાજી મહારાજનો દેહ

પડેલો હતો ને તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર શંભાજી થયો હતો. શંભાજી જો કે એના બાપ જેવોજ બહાદુરને મુસલમાનોને ધિક્કારનારો હતો. તથાપિ તેનામાં શિવાજી મહારાજ જેવી ચપળતા ને યુદ્ધકૌશલ્ય નહોતાં. એવામાં શાહજાદો અકબર તેને આશ્રયે આવ્યો હતો, તેણે તેને પાદશાહી સૈન્ય સામા યુદ્ધે ચઢવાને અને દક્ષિણનું સૈન્ય ઉત્તરમાં જતું રોકવાને ઘણુંએ સમજાવ્યો. પણ સ્ત્રીલંપટ શંભાજીની સુસ્તી ઉડી નહિ. દક્ષિણનું સૈન્ય ઉત્તરમાં આવવા નીકળ્યું, દક્ષિણમાં પાદશાહી સૈન્ય નબળું પડી ગયું. ગોવળકોંડા ને વિજાપુરનાં બ્રાહ્મણી રાજ્યો તો પડવાની અણીપર આવેલાં હતાંજ, તોપણ એ સોના જેવો આવેલો ભાગ શંભાજીએ ગુમાવ્યો ને તેના મિત્ર કલુષાની સોબતમાં ને સલાહમાં સુસ્ત થઇ પડી રહ્યો પણ એ સુસ્તી પાદશાહને બહુ ઉપયોગી થઇ પડી. શંભાજીને આવો સુસ્ત, બેદરકાર ને અવગુણી જોઈ અકબર તેનાથી કંટાળ્યો. તેથી એ મક્કે હજ કરવા ગયો ને ત્યાંથી ઇરાન ગયો. ત્યાં તે થોડીજ મુદતમાં મરણ પામ્યો.

આણી તરફ દુર્ગાદાસ આવતા સુધી તેમની જાતીનું કામ કરનાર મહારાણા જયસિંગ કાંઈ સુસ્ત થઈ બેસી રહ્યા નહોતા. દેબારીની લઢાઈની નુકશાનીમાંથી સાવધ થયા કે તરતજ તેમના પિતાના હુકમ પ્રમાણે પોતાના ભાઇ ભીમસિંગજીને ગુજરાત ને સિંધના આવતા પાદશાહી લશ્કર ઉપર નજર રાખવાને શિરોહીને માર્ગે મોકલ્યા ને પોતપોતાના સર્વ સરદારોને એકઠા કરી કહ્યું કે ભાઇઓ, આપણે આપણું આપણી તરવારથી મેળવ્યું છે. પાદશાહની મેહેરબાનીથી મેળવ્યું નથી, પણ એ નક્કી સમજવું કે દેબારીની હાર પાદશાહને બહુ સાલતી હશે અને તેથી તેનું વેર વાળવાને અને જે જુલમ અને ત્રાસમાંથી આપણે હમણાં છૂટયા છીએ તેમાં ફરીને જકડવાને તે આખી પાદશાહતનું સૈન્ય જમા કરીને આપણા ઉપર આવશેજ. એટલે આપણે હવે લઢી પરવાર્યા

એમ સમજવાનું નથી. આપણને હજુ લઢવાનું બાકી છે એટલુંજ નહિ, પણ વધારે જુસ્સો, ઉત્સાહ ને દઢતાથી લડવું પડશે. હમણાંજ ચીતોડથી ખબર આવી છે કે મહારાણા સાહેબે પણ તેમની પાસે સલાહ કરવાને ગએલા દીલીરખાનને આપણી પેઠેજ ખડખડીયું આપ્યું છે. તથા ફરીને દીવાન દયાળદાસને માળવામાં, શામળદાસને જયપુર તરફ ને પોતે એ બંનેની મધ્યમાં લશ્કર સાથે મુકામ નાંખી પડેલા છે કે જેથી પાદશાહની મદદે આવતાં લશ્કરોને રોકી શકે; માટે આપણે હવે તૈયાર થઈ જલદીથી અજમેર ઉપર જઈ પાદશાહને પકડી લેવો એ સૌથી સારો ઉપાય છે. એ વગર પાદશાહ માન્યું કહે તેવો નથી. માટે પાદશાહ તૈયાર થાય તે પહેલાંજ આપણે આપણા સૈન્યને જીતના મદમાં યુદ્ધમાં દોરવું કે જેથી આપણો જય નક્કીજ જાણવો. આજ સુધીમાં જે કાંઇ થોડું ઘણું લશ્કર એણે જમાવ્યું હશે તેનો નાશ કીધો કે મુસલ્લા હિંમત હારી જવાના. એવે વખતે પૂર્વ તરફથી મહારાણાસાહેબ ને પશ્ચિમથી આપણે અજમેરને ઘેર્યું કે પાદશાહ કાંતો તાબે થાય કે કાંતો આપણી શરતો મુજબ સલાહ કરે. એ બે વગર બીજો ઉપાય એને રહેવાનો નથી. મારા પૂજ્યશ્રીની મતલબ પણ એવીજ સમજાય છે. માટે મારો વિચાર એવો છે કે હજુ પાદશાહ લશ્કર જમા કરે છે, હજુ તે પૂરો તૈયાર થયો નથી. તે તૈયાર થઈ આપણા ઉપર ચઢી આવે ને આપણા મુલકની ખરાબી કરે તે કરતાં આપણેજ તેના મુલક ઉપર ચઢી જવું એ વધારે સારૂં છે. આજ સુધી દુર્ગાદાસે જય મેળવ્યો છે, એ આવે તો એમના વિજયી હાથનો અને યુદ્ધકળાનો આપણને લાભ મળી શકે પણ ત્યાં સુધી આપણને થોભવામાં લાભ કરતાં હાની મને વધારે સમજાય છે. કેમકે પાદશાહી લશ્કર ચોતરફથી આલમગીરને આવી મળશે તો એ એકત્ર સૈન્યને હરાવવું આપણને બહુ ભારી થઇ પડશે. માટે જો આપણો સતારો પાંશરો હશે તો ત્યાં સુ-

ધીમાં દુર્ગાદાસ પણ આવી પહોંચશે. એ આવે કે સીધા અજમેર આપણને આવી મળે એવો બંદોબસ્ત કરીશું. પણ તેમના આવતા સુધી આપણે અહિંજ થોભીને આવેલો લાગ ગુમાવવો મને યોગ્ય લાગતું નથી. માટે બોલો ભાઇઓ, આપ સર્વેનો શો અભિપ્રાય છે?

એ સાંભળી રામસિંગજી, રૂપસિંગજી, સુરતનસિંગજી, કેશરીસિંગજી વગેરે સિંહોએ પણ એજ મતને અનુમતિ આપી. તેથી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે સોજીતગઢથી અજમેર ઉપર જવાને સર્વે નીકળ્યા. હરોલમાં મહારાણા જયસિંગજી રહ્યા. ડાબી બાજુ રામસિંગજી ને જમણી બાજુ માનસિંગ રહ્યા. સોનિંગજી ને કેશરીસિગજીને પાછળ રાખ્યા. રૂપસિંગજી ને કરણસિંગજીને બે મુકામ દૂરથી ખબર મેળવવા આગળ મોકલ્યા. સુરતનસિંગ ને જશકરણને થોડા થોડા માણસો સાથે આસપાસ તજવીજ કરવાને મોકલ્યા. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થાસર સર્વે અજમેર તરફ ચાલ્યા.

પૂર્વનાં ને દક્ષિણનાં સૈન્ય અજમેર આવતા પહેલાંજ રાઠોડ લશ્કર અજમેર નજીક આવી પહોંચ્યું. રાઠોડ સૈન્ય એક મજલ દૂર હતું, તે વખતે આલમગીરને સમાચાર મળ્યા કે રાઠોડો પર જોસમાં અજમેર ઉપર આવે છે. આલમગીર યુદ્ધમાં કુશળ, સંકટ સમયે ધીર ને જાતે બહાદુર હતો. તેની પાસે પાદશાહી લશ્કરનો ત્રીજો ભાગ તો આવી પહોંચ્યો હતો. હજુ બે ભાગ આવવાના બાકી હતા. તે આવવાની એ રાહ જોતો હતો. એવામાં એને સમાચાર મળ્યા કે ઉદેપુરનો રાણો, તેનો દિવાન, શામળદાસ મેડતીઓ ને જયપુરવાળો એ સર્વે દક્ષિણ ને બંગાળાના સૈન્યને આવતાં અટકાવવાને રસ્તો રોકી બેઠા છે. એટલે હવે વધુ લશ્કર તાબડતોબ આવી મળવાનો સંભવ એને જણાયોજ નહિ. તેથી તેણે તેમની રાહ નહિ જોતાં અજમેરની બહાર રજપુતોની સન્મુખ યુદ્ધે ચઢવાની તૈયારી કરી. સર્વે સરદારોને ભેળા કરી તેણે કહ્યું કે મારા શૂરવીર સરદારો, રજપુતોએ હાથે કરીને આ

લઢાઇ પોતાને માથે વહોરી લીધી છે. આપણા જશવંતસિંગજી કાબુલમાં મરણ પામ્યા ત્યારે તેમને કોઈ વારસ નહોતો. તેમના પુત્રો તેમની પહેલાંજ મરણ પામ્યા હતા. તેમની રાણીને ગર્ભ હતો, એવી વાત રજપુતોએ ખોટી ઉડાવી હતી. આપણા કાબુલના બાતમીદારોએ મને ખાત્રીપૂર્વક એવી બાતમી આપી હતી. અને તેજ ઉપરથી મેં તેમના સર્વ કુટુંબને અને સરદારોને દિલ્લીમાં બોલાવ્યાં હતાં. ત્યાં તેમની સાથે તેઓ એક પાંચ સાત માસના બાળકને લાવ્યા હતા. એ એ બાળક જશવંતસિંગનો છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવાને મેં તેને દરબારમાં બોલાવી મંગાવ્યો. પણ તેમ કરવાથી પોતાનું કપટ ઉઘાડું પડી જશે એમ ધારી રજપુતો તેને નહિ આપતા સામા થયા, તેમાં સર્વે રજપુતો, સ્ત્રીઓ ને બાળકો મરાયાં. હવે એમ ધારો કે રજપુતોએ ઉભો કરેલો બાળક ખરો હોય, તોપણ તે તો મરણ પામ્યો. એટલે જોધપુરનું રાજ્ય બીનવારસી થવાથી સરકારે તે જપ્ત કરી ત્યાં પાદશાહી સુબો નીમ્યો. તેણે પાદશાહીના બીજા સુબાની માફક રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા માંડી, કાફરો ઉપર જાત્રા ને જજીઆવેરો મારવાડમાં પણ લેવા માંડયો. પાદશાહીના સર્વ નિયમો જોધપુરને પણ લાગુ પાડ્યા. પરંતુ તે મારવાડીઓને ગમ્યા નહિ. તમે જાણો છો કે આપણે આખા હિંદમાં દીનનો ઝુંડો રોપવાનો છે. આપણું દીન સર્વત્ર ચલાવી, સર્વત્ર સર્વને કુરાન પઢતા કરવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. આખા હિંદમાં મુસલમાન લોક ને મુસલમાન ધર્મ કરી, મૂર્ત્તિપૂજકોનું નામ નાશ કરવું છે. તેમની મૂર્ત્તિની જગાએ મસીદો બનાવવી છે, પુરાણો પઢતા પુરાણીઓની જગાએ કુરાન પઢતા કાજીઓ બેસાડવા છે. આપણે આપણા રાજ્યમાં સર્વત્ર તે પ્રમાણે કરવા માંડયું છે, તે પાર પણ પડયું છે. માત્ર આ રજપુતોમાં તેમ કરવું બાકી છે. પણ એમનો મુલક કેટલો છે ? સાગરમાં બિંદુ તુલ્ય. તેમનું સંખ્યાબળ કેટલું છે ? આંગળાનાં

વેઢામાં ગણાય એટલું !! માટે મારા શૂરા સરદારો, ચાલો, તેમનો નાશ કરી તેમના મુલકમાં પુનઃ દીનનો ઝુંડો રોપી તેમનો સમૂળ નાશ કરીએ કે ફરીને ઉઠવા પામે નહિ. ચાલો, મારવાડનું આપણા હક્કનું રાજ્ય મેળવીએ. પેલો આજ કાલનો રાજસિંગ મને શીખામણ આપવા નીકળ્યો છે. તે પેલા કાફરશાહ અકબરની માફક મને પણ કાફર બનાવવા માગે છે. હું એ કાફરશાહના નિયમો કદી પાળનાર નથી. તેણે ચલાવેલો પેલો કાફર ધર્મ આજે છે કે ? તેનું નામ પણ નાશ પામ્યું. તેના નામશાહી મારા શાહજાદાને ભમાવી, લાલચ આપી તેમણે તેમના પક્ષમાં લીધો છે. પણ તેથી શું થઇ ગયું ! મારો એ શાહજાદો છે, તોપણ તે કાફરોને મળી ગયાથી હું તેને પકડીને રાજ્યદ્રોહને માટે એક કાફરને સજા કરૂં તેમ તેને પણ સજા કરીશ. પણ બહાદુરો, મારા આ બોલ ને આ પ્રતિજ્ઞા સાચી કરી આપવી. તમારા પરાક્રમ, દઢતા ને ઐક્ય ઉપર આધાર રાખે છે. તમે એમ નક્કી સમજજો કે હું જે લઢવા ઉઠયોછું તે મારા સ્વાર્થ માટે નથીજ. માત્ર આપણો ડુબેલો દીન તારવા માટે, આપણા દીનનો ઝુંડો સર્વત્ર ઉડાવવા માટે ને કાફરોનો નાશ કરવા માટેજ. તમે સર્વ આજ સુધી મારી સાથે એજ મતલબથી ને એજ જુસ્સાથી વળગીને લઢતા રહ્યાછો ને આજે પણ તેવાજ જુસ્સાથી લઢશો એવો મને પૂર્ણ ભરોંસો છે. કાફરોને નારાજ કરવામાં મને શો લાભ છે ? તેમના સામી લઢાઇ ઉઠાવવામાં મને શું સુખ છે ? ઉલટો રાત્રિ દિવસ ઉજાગરો કરવો પડે છે. અશાંતિને અસુખ ભોગવવું પડે છે. અહર્નિશ ચિંતામાં રહેવું પડે છે. પણ એ સર્વ શા માટે ? માત્ર દીન ધર્મ માટે. અને તેનેજ માટે તમે પણ ચાલો. આજે રણયુદ્ધમાં રજપુતોને જેર કરી ત્યાં દીન ધર્મ વરતાવ્યો, તો પછી મરેઠા કાંઇ ગણતીમાં નથી. આજકાલના મરેઠાને લઢતાં તો આવડતુંજ નથી, તેઓ વારંવાર હારીને તેમના ડુંગરોમાં છુપાઇ જાય છે. પણ રા-

જયસ્થાનનો બરાબર બંદોબસ્ત થયો કે એ ઘાટીઓનો ઘાટ મૂળમાંથી ઉખેડી, તેમનો ઘાટ ઘડતાં આપણને વાર લાગવાની છે? તેમાં વળી પેલો ચોર તો મરણ પામ્યો છે. તે બડો લુચ્ચો ને ખળ કાફર હતો. તેના દીકરામાં તો કાંઇજ દમ નથી. આપણે એને દિલ્લીમાંજ જોયો હતો. એ તો પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથીજ જણાય. એ બાયલાને હરાવીને મારતાં વાર નથી. પણ આ રજપુતોને સીધા કરવા એ આપણું પ્રથમ કામ છે. તેમને હરાવીને નમાવો, તેમને દીનમાં લાવો ને તેમનું રાજ્ય ખાલસા કરો, ત્યારેજ આપણું કામ સંપૂર્ણ થયું ગણાશે, ત્યારેજ મને સંતોષ થશે. ત્યારેજ હિંદવી કાફર ધર્મનું મૂળ નાશ પામશે. એ મૂળને ખોદનારા તમેજ છો. તમે પાદશાહના બાહુરૂપ છો. પાદશાહ તો ફક્ત કહેવા માત્ર છે. મારા હાથ પગ તો તમેજ છો. તમારા વગર હું એકલો શું કરી શકવાનો હતો! કાફર ધર્મનાં ઉંડાં મૂળ ખોદનાર કોદાળી પાવડા તમેજ છો. માટે તમે ધીરતાથી ને ઐક્યથી એ કામ કરવાને મારી સાથે ચાલો. આપણી ફતેહ નક્કીજ છે. આપણે જય મેળવી આપણો જન્મ સાર્થક કરીશું. દુનીઆમાં આપણું નામ અમર રહેશે ને આપણા વંશજો આપણને માનભેર યાદ કરશે. માટે મારા શૂરા સરદારો ને સેનાધિપતિઓ ચાલો, રજપુતોનો નાશ કરીએ.

આના જવાબમાં સઘળાએ દીન દીનનો પોકાર કરી મૂક્યો. દરબારમાં પાદશાહ ઉભો થયો કે તરવારોના ખડખડાટ થઇ રહ્યા. સઘળા જોસમાં આવી ગયા. સર્વ હિંદુધર્મનો ને રજપુતોનો નાશ કરવાની ઇચ્છાના આવેશમાં આવી ગયા. સર્વત્ર કાફરોને મારો મારોનો પોકાર પડી રહ્યો. એવા શૂરભર્યા આવેશમાં તેઓ સર્વે ખ્વાજા પીરની દરગાહમાં દર્શન કરવા ગયા. પીરનાં દર્શન કરતાંજ તેમનો ઉભરો સમાયો નહિ. તેઓ પાદશાહ, સરદાર, નાયક, એ સર્વેનું ભાન ભૂલી ગયા. તેમના હુકમનું માન ભૂલ્યા.

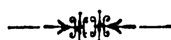
માત્ર તેઓ દીન દીન ને મારો મારો કરતા કિલ્લા બહાર નીકળ્યા. પાદશાહ ને સરદારો, સેનાધિપતિઓ ને નાયકો, નાના ને મોટા, હલકા ને ઉચા, એ સર્વ એકત્ર થઈ ગયા. તેમનો બંદોબસ્ત તૂટી ગયો. મારો મારોના તાનમાં કોઈ કોઇને ઓળખે નહિ ને કોઇ કોઇનું માન રાખે નહિ એવું થયું. કાફરો ક્યાં છે ? તેમને મારો ને કાપો કરતા ને દીન દીનનો પોકાર કરતા માર્ગમાં અવ્યવસ્થિત ચાલવા લાગ્યા. પ્રથમ તો પાદશાહ પણ પોતાનું ભાન ભૂલી ગયો. તે સ્વભાવે દાંભિક ને ખળ છતાં, સ્વાર્થમાં સ્વાર્થ છૂપાવી પરમાર્થ બતાવતો છતાં, આ વખતે જાણે પીરે તેને પણ ભાન ભૂલાવ્યો ન હોય, તેમ તે પણ ધર્માંધ થઇ દીન દીન કરતો ચાલ્યો. શેહેર બહાર થોડે સુધી એમ અવ્યવસ્થિત ચાલ્યા, તેવામાં રજપુતોના ડંકાના અવાજ કાને પડયા. મુસલમાનો સ્થંભિત થાય એટલામાં તો રજપુતો સામા આવી ખડા થયા.

હવે પાદશાહની આંખ ઉઘડી. અજ્ઞાન ને ધર્માંધ ઝનુની લોકોને ધર્મનો જુસ્સો એકદમ ચઢાવવાથી કેવું માઠું પરિણામ થાય છે તે તેણે જોયું. તેણે જોયું કે રજપુતો વ્યવસ્થાસર લશ્કરી બંદોબસ્તથી આવેલા છે. તેણે જોયું કે પાદશાહી સૈન્ય ધર્માંધ બની જઇ અવ્યવસ્થિત ચાલ્યું જાય છે, એવા લશ્કરને કાપી નાંખતાં રજપુતોને વાર લાગશે નહિ. અવ્યવસ્થિત ધર્માંધ ટોળાને મારી કહાડતાં કે કાપી નાંખતાં રજપુતોને લગારે મહેનત પડવાની નથી. પણ હવે શું કરવું ? એકલો ઉશ્કેરાયલો ધર્મનો જુસ્સો માણસને ઝનુની પણ અંધ બનાવે છે. તે જેમ દીવામાં પતંગ ઝંપલાય તેમ રણમાં ઝંપલાઇને મરણ પામે છે પણ તેઓ શત્રુને થોડુંજ નુકશાન કરી શકે છે ! અવ્યવસ્થિત ધર્માંધ ટોળાને વ્યવસ્થિત શત્રુઓ મારી હઠાવશે. એકલો ધર્મનો જુસ્સો ઉશ્કેરી, તેમનો બંદોબસ્ત રાખી, તે જુસ્સો કબજે રહે તેમ નહિ કરવાની પોતાની ગફલતી તેણે જોઈ. પણ હવે તે ભૂલ સુધરશે કે નહિ ?

તે કેમ સુધારવી ? પ્રથમ તો તેઓ તેનું જ્ઞાન સાંભળે, એવા શાણપણામાં તેમને શી રીતે લાવવા ? એનો આલમગીર વિચાર કરે છે, એટલામાં તો રજપુતોએ વ્યવસ્થા કરી તોપો આગળ રાખી, ચારે બાજુથી હાથમાં નાગી તરવારો લેઇ મુસલમાનોને ઘેરી લેઈ ધસારો કર્યો. ચારે બાજુથી દબાણ થતું જોઈ આલમગીર ગભરાયો. સૈન્યને શુદ્ધિમાં લાવવાનું કે તેની વ્યવસ્થા કરવાનુ તો રહ્યું, પણ પોતાની સલામતી માટેજ તેને ચિંતા થઇ. હવે તે આ સંકટમાંથી કેમ બચવું તેનોજ વિચાર કરવા લાગ્યો.

પાદશાહ નાશી છૂટયો. પણ તેનું સૈન્ય બચ્યું નહિ. જેઓ રાજ્યસ્થાનમાં દીનનો ઝુંડો રોપવાના આવેશમાં આવ્યા હતા, તેઓ અજમેરથી થોડેજ દૂર ધૂળમાં રગદોળાયા. જેમને દુસ્મનોના મારના બળથી ધર્મનો અંધ જુસ્સો જતો રહી, પોતાની સલામતી ખોળવાની આંખો ઉઘડી હતી, તેઓજ માત્ર પાદશાહની પેઠે અજમેરગઢમાં નાશી ભરાયા. બાકીના સર્વ રજપુતોની તરવારદેવીના ભોગ થઇ પડ્યા.

જે થોડું લશ્કર નાશી આવ્યું હતું તે, અને શેહેરમાંથી થોડુંક નવીન લશ્કર તાબડતોબ જમાવી, પાદશાહે ગઢના દરવાજા બંધ કરાવી, એ ગઢમાંજ રહી, દક્ષિણનાં ને પૂર્વનાં સૈન્ય આવતા સુધી પોતાનો બચાવ કરવાનો ધાર્યો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

રજપુતો સાથે સંધિ.

સોરઠો.

દિલ્લી કહે દુરગેશ, કેડે ક્યમ લાગ્યો કમંધ;
વીલસી બાળી વેશ, અજે ન છોડે આસોત.

આ તરફ રજપુતો રણમાં જય મેળવી અજમેર ઉપર ચા-

લ્યા. અજમેરગઢ મજબૂત છે. તે એકદમ હુમલો કરવાથી લેવાય તેવો નથી. માટે તેમણે કિલ્લાની આસપાસ ઘેરો નાંખી પડાવ કર્યો, કે કિલ્લામાં અન્ન પાણીનો તોટો પડે ને પાદશાહ તાબે થાય. વળી તેમણે આ જયના સમાચાર રાણાજીને મોકલ્યા. કરણસિંગ, તેજકરણ, જશકરણ ને સોનિંગને થોડાં થોડાં લશ્કર આપી આસપાસ ચારે બાજુની બાતમી મેળવવા તથા પાદશાહના સૈન્યને બહારથી ખોરાકી મળતી અટકાવવા મોકલ્યા. આ પ્રમાણે પાકો બંદોબસ્ત કરી તેઓ અજમેરગઢ ઘેરીને પડયા. એ પ્રમાણે થોડા દિવસ વીત્યા નહિ એટલામાં દુર્ગાદાસ તેમને આવી મળ્યો તથા સિંધના લશ્કરને પાછું મારી કહાડી મહારાણા ભીમસિંગજી પણ આવી પહોંચ્યા. પંજાબના લશ્કરને વિકાનેર ને જેસલમેરવાળાએ મળીને પાછું કહાડયાના સમાચાર મળ્યા. દક્ષિણનું લશ્કર તો હજુ દક્ષિણમાંથી નીકળવાજ પામ્યું નહોતું. દયાળદાસે માળવા પ્રાંત લૂંટીને ઉજડ કર્યો. ત્યાં પાદશાહી સત્તાનું નામ નિશાન પણ રહેવા દીધું નહિ. દયાળશાહે દયા તજીને હજારો માણસોને કાપી નાંખ્યા. મરદો એના ડરથી સ્ત્રી અને છોકરાં તજીને જતા રહ્યા. મુસલમાનોએ હિંદુઓ ઉપર જે જુલમ કર્યો હતો તેનો બદલો વાળવાને દયાળશાહે કાજીઓને પકડીને તેમની દાઢી મૂછ મુડાવી કુરાનો કુવામાં નંખાવી દીધાં ને માળવાની લૂંટવડે મેવાડનો ખાલી ખજાનો તર કર્યો. પછી દક્ષિણના લશ્કરનું કાંઇ પણ નામ નિશાન નહિ જણાયાથી તે પોતાના મહારાણાને જઇ મળ્યો. ત્યાં તેઓ એકત્ર થઇ પૂર્વના લશ્કરનો રસ્તો રોકી પડયા.

આ પ્રમાણે રજપુતો પાકા બંદોબસ્તથી અજમેરની આસપાસ પડેલા હતા. છતાં પાદશાહના છુપા બાતમીદારોથી પાદશાહને સર્વ સમાચાર મળતા હતા. સિંધ ને પંજાબનાં લશ્કરો હારીને પાછાં ગયાના, દુર્ગાદાસ ને ભીમસિંગ અજમેર આવી પહોંચ્યાના ને દયાળશાહે માળવા ઉજડ કર્યાના સર્વ સમાચારો પાદશાહને

મળી ચૂક્યા હતા. એવામાં બંગાળેથી ખબર આવી કે બંગાળા ને ઓઢીઆમાં બળવો થયાથી ત્યાંથી લશ્કર મોકલી શકાય તેમ નથી. દક્ષિણમાંથી સમાચાર મળ્યા કે બંડખોર શાહજાદો રજપુતોના લશ્કરમાં નથી. તેને તો વધારે સલામતી માટે દુર્ગાદાસ દક્ષિણમાં મરેઠાઓને આશ્રયે મૂકીને પાછો આવી પહોંચ્યો છે ને એ શાહજાદો શંભાજીને આપણી સામા થવાને ઉશ્કેરે છે, તેથી દક્ષિણનું લશ્કર આપણી સહાયે આવવાની આશા નથી. એ રીતે રજપુતોથી ચારે તરફ ઘેરાવાથી તથા તેમનો પાકો બંદોબસ્ત જોઇને પાદશાહને અજમેરમાંથી છૂટવાનું બારૂં સૂઝયું નહિ. એનાં દક્ષિણ ને પૂર્વનાં જોરાવર લશ્કરોની અજમેર આવવાની આશા ભંગ થઇ, તેથી આલમગીર જેવા દૃઢ ને વીર પુરૂષને પણ ડર લાગ્યો. તેને પોતાની સલામતીની આશંકા ઉપજી. તેથી હવે આ સંકટથી છૂટવાને શું કરવું, તેનો શોચ કરવા લાગ્યો.

ઔરંગજેબ વિચારવા લાગ્યો કે રજપુતો જીતના મદમાં નજીકમાં પાકા બંદોબસ્તથી પડેલા છે, તેમાંથી નાસી જવાય એમ પણ નથી. આપણું લશ્કર કપાઇ ગયું છે ને આટલા થોડા લશ્કરવડે રજપુતો ઉપર હુમલો કરી તેમનું લશ્કર ભેદીને જવાય એમ નથી ને કદાચ જવાય તોપણ આગળ રાજસિંગ રાણો રસ્તાંમાંજ છે તેમનો ને આ લશ્કર વચ્ચે ઘેરાઇને આપણો સમૂળ નાશ થવાનો વારો આવે. દક્ષિણમાં શાહજાદો મરેઠાને ઉશ્કેરે છે, તેથી દક્ષિણનું લશ્કર કદાચ રોકાશે, ને નહિ રોકાય તોપણ શું ? એ લશ્કર અજમેર આવતાં રસ્તામાંજ રોકાશે ને આપણું દક્ષિણનું રાજ્ય લશ્કર વગરનું રક્ષકહીન થવાથી તે મરેઠાઓનો ભક્ષ થઇ પડશે. દક્ષિણનાં બંને હમજાતી રાજ્યો પણ મરેઠાની મદદમાં છે. એ બધા સાથે હાલની સ્થિતિમાં કાંઈ આપણાથી પહોંચી વળાવાનું નથી. માટે એ કાફરોમાંથી એક વર્ગને ફોડવો જોઇશે. મરેઠા કે રજપુત. મરેઠા કરતાં રજપુત વધારે બળવાન છે. તેમનું

લશ્કર જીતના મદમાં છકેલું છે. આપણને ઘેરીને પડેલા છે. માટે રજપુતોને પ્રથમ ફોડવા એ ઉત્તમ માર્ગ છે. રજપુતોને શાંત પાડયા કે હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર શાંતિ પથરાશે. પછી હિંદુસ્તાનનું સઘળું સૈન્ય જમાવી દક્ષિણ ઉપર જવું એ સારૂં છે. ત્યાં મરેઠાના પક્ષકાર વિજાપુરવાળાને પ્રથમ તોડવા. ગોવળકોંડાને મેળવી લેઇ તેની સહાયે જતું અટકાવવું, એટલે તે ટકી શકવાનું નથી. મરેઠા તો ચોર ને લૂંટારા છે. તે વિજાપુરને ઝાઝી મદદ કરી શકવાના નથી. અને વિજાપુર પડયું એટલે ગોવળકોંડાના ભાર નથી. એ બે બળવાન સહાયક જીત્યા પછી મરેઠા જેવા ચોર ને લૂંટારાને કચરી નાંખતાં શી વાર છે! એ રીતે આખું દક્ષિણ એક છત્રમાં આણ્યા પછી રજપુતો એકલા પડશે એટલે તેમને વશ કરવા મુશ્કેલ નહિ પડે એકદમ કાંઇ સર્વ કામ સિદ્ધ થશે નહિ. એક પછી એક સર્વ યુક્તિથી સફળ થશે. પગથીએ પગથીએ ચઢાશે. ભાગી ભાગીને ખાઇએ તો આખું ખવાય, પણ આખું એકદમ ખાતાં ગળું બંધ થઇ જાય. માટે પ્રથમ તો રજપુતોને મેળવી લેવા.

પણ એ કાફરોને મેળવવા કાંઈ સહેલું કામ નથી. તેમના તરફ સલાહનું કહેણ મોકલ્યું કે તેઓ ઉન્મત્ત થઇ વધારે માગણી કરશે. પણ કરવું શું? બહારની મદદ આવતી અટકી છે ને ખોરાકી આવતી પણ બંધ થઇ છે. એકે તરફથી લશ્કરની મદદ આવવાની આશા જણાતી નથી ને આપણી પાસે પૂરતું લશ્કર નથી. ગઢમાંથી ખોરાકી ખૂટી કે આપણે વગર શરતે તાબે થવું પડશે કે કિલ્લા બહાર નીકળી કપાઇ મરવું પડશે. તે વખતે મોગલાઇ ભયમાં આવી પડશે. તેવે વખતે રજપુતો સીધા દિલ્લી ને આગ્રા ઉપર ચાલ્યા તો તેમને અટકાવનાર કોણ છે? અને એકવાર કાફરોએ દિલ્લી લીધી તો પછી તેમની પાસેથી છોડાવવી મુશ્કેલ છે. ઘોરીશાહને દિલ્લી લેતાં કેટલી મેહેનત પડી હતી, અને તે પણ તે વખતે રજપુતોમાં સંપ નહોતો, તેઓ માંહોમાંહે લઢીને નબળા

થઇ ગયા હતા ત્યારે. પણ હાલમાં તો તેઓ સર્વ એકત્ર છે ને તેમાં વળી મરેઠા ઉમેરાશે. એટલે મોગલાઈ ટકવી મુશ્કેલ છે. થડ કપાયું—થડ પડયું કે ડાળ પાંખડાં આપોઆપ સૂકાઈ જશે. માટે પાણી પહેલીજ પાળ બાંધવી. સંકટ આવતાંજ અટકાવવું. રજપુતોને ફોડવા—જે માગે તે આપીને પણ ફોડવા. એ વગર આપણી મનકામના સિદ્ધ કરવાનો બીજો એકે માર્ગ મને જણાતો નથી.

બીજે દિવસે સવારમાં કિલ્લા ઉપર સલાહનો વાવટો ચડાવ્યો ને શાહજાદા મોઆજીમ તથા જુલ્ફીકારને સલાહની શરતો માગવાને રજપુતોની છાવણીમાં મોકલ્યા. તેમણે દુર્ગાદાસને મળીને રજપુતોનું દરબાર ભરવાનું નક્કી કર્યું.

દરબારમાં દુર્ગાદાસ ને બીજા રાઠોડ સરદારો તથા મહારાણા ભીમસિંગજી, જયસિંગજી ને બીજા સહાયકારી સંરદારો ભેળા થયા. એટલે શાહજાદા મોઆજીમે પાદશાહનો સલાહ કરવાનો સંદેશો કહી સંભળાવ્યો. એ દરબારમાં સર્વેએ દુર્ગાદાસને આગેવાન ઠરાવેલો હોવાથી તેમણે પાદશાહના સંદેશાનો જવાબ આપવાને દુર્ગાદાસ તરફ નજર કરી, એટલે દુર્ગાદાસ બોલ્યો.

શાહજાદા, અમે લઢાઇની શરૂઆત કરી નથી. લઢાઇનું મૂળ તમારો પાદશાહ છે. અમારૂં રાજ્ય જપ્ત કરવાને અમને દિલ્હીમાં ઘેર્યા અમારા બાળ રાજાને મારવાને યુક્તિ રચી તે અફળ ગઈ ત્યારે રાજ્ય જપ્ત કર્યું. અમારી જાગીરો લેઇ લીધી. અમારો મુલક લૂટીને ઉજડ કર્યો. અમારી વહુ દીકરીઓની લાજ લૂંટી. રાજ્યમાં સર્વત્ર મુસલમાન કામદારો પાથરી દીધા. અમારા ધર્મનું ઉચ્છેદન કરવા માંડયું. હિંદુ માત્રને મારી કૂટીને મુસલમાન કરવા માંડ્યા. મંદિરોની જગાએ મસીદો બનાવી ને પુરાણીની જગાએ કુરાની બેસાડયા. અમારા ઉપર જાત્રા ને જજીઆવેરા નાંખ્યા. અમને પાદશાહી નોકરીમાંથી, લશ્કરની સરદારીમાંથી, ને પ્રાંતની સુબાગીરીમાંથી બાતલ કર્યા. પાદશાહી નોકરીમાં હિંદુ નામનું મીંડુ વાળ્યું. આટલું થયું ત્યારે અમને અમારા રાજ્યના, ધર્મના, આ-

બરૂના ને હકના બચાવ ખાતર હથીયાર લેવાં પડયાં. હવે અમે અમારૂં સર્વ સંપાદન કર્યું છે. તમે તમારે માર્ગે ચાલ્યા જાઓ. અમે જે મેળવ્યું છે તે અમને નિરાંતે ભોગવા દો. અમારા કામમાં માથું મારશો નહિ. અમારા રાજ્યસ્થાનનું નામ દેશો નહિ ને અમારા ઉપરનું ઉપરીપણું છોડી દો. અમારા હિંદુઓ ઉપરના જાત્રા ને જજીઆ વગેરે ધર્મવેરા બંધ કરો. જાત્રાળુને હેરાન કરવા છોડી દો. અજમેર અમારૂં છે તે અમને પાછું સોંપો. મહારાજા અજીતસિંગજીને મારવાડના સ્વતંત્ર રાજા તરીકે સ્વીકારો. એટલે અમારે કાંઇજ જોઇતું નથી, અમારે પાદશાહત લેવી નથી ને અમે તમારૂં નામ લેનાર નથી. કેમ પાદશાહને એ શરતો કબુલ છે ? જો કબુલ હોય તો પાદશાહના સહીસિક્કા કરાવો અને એ સંધિપત્ર અમને આપો.તથા એ સંધિપત્ર તમે ઇમાનદારીથી પાળવાના છો એની ખાત્રી થવાને મહારાજા અજીતસિંગજીને અજમેરમાં તમારે હાથે ગાદી ઉપર બેસાડો. જો એમ હોય તો અમે મહારાણા રાજસિંગજી, મહારાજા જયસિંગજી, અને અમારા બીજા સહાયકારીઓને બોલાવીએ અને અમારા બાળ મહારાજાને તેડવા મોકલીએ. સર્વ ક્રિયા પતી રહ્યા પછી તમે તમારે અજમેર ખાલી કરીને હથીઆરબંધ આબરૂભેર તમારા રાજ્યમાં જજો. રજપુતો કાંઈ બેઈમાની નથી. કેમ મહારાણા સાહેબ આપ સર્વેનો પણ એજ અભિપ્રાય છે કે બીજો ?

મહારાણા જયસિંગજી, અને રામસિંગજી વગેરે સરદારો સર્વે એક મત થયાથી તે સર્વ શરતો શાહજાદાએ એક પત્રમાં લખી લીધી ને કિલ્લામાં જઈ પાદશાહનો સહી સિક્કો કરાવી લાવ્યો. આ વખતે આલમગીર એટલો સંકડામણમાં આવી ગયો હતો ને ગમે તેવી શરતે પણ રજપુતો સાથે સલાહ કરવાની તેને એટલી જરૂર લાગી હતી કે તેણે રજપુતોની એ સખત માગણી પણ સ્વીકારી, તે સંધિપત્ર ઉપર સહી કરી કિલ્લાના દરવાજા ખુલ્લા મૂક્યા.

રજપુતોએ એ સંધિપત્ર લેઇ અજમેરમાં પ્રવેશ કર્યો ને દર-

વાજા ઉપર પોતાના માણસો મૂકી દીધા ને રાઠોડ વાવટો ચઢાવ્યો. પાદશાહની તરફથી દગો ન થાય તેના સર્વ ઉપાયો લીધા પછી દુર્ગાદાસે જયપુર તથા ચીતોડના મહારાજા જયસિંગજી તથા મહારાણા રાજસિંગજીને બોલાવવા માટે સંભાવિત માણસો મોકલ્યા. તેજ પ્રમાણે પોતાના બીજા સહાયકારીઓને પણ મહારાજા અજીતસિંગજીને રાજ્યાભિષેક સમયે પધારવા નિમંત્રણો મોકલ્યાં. તથા વિકાનેર ને નાગોરવાળાને પણ તેડાં મોકલ્યાં. ઠાકોર મહાસિંગજી જેમને જોધપુરમાં રાખ્યા હતા તેમને પણ એ શુભ અવસરે અજમેર બોલાવ્યા. પછી મહારાણા ભીમસિંગજી, જયસિંગજી, રામસિંગજી, સોનિંગ, તેજસિંગ, સુરતનસિંગ, કરણસિંગ, કેશરીસિંગ વગેરેને અજમેરમાં રાખી થોડા માણસો સાથે ગંભીરને લેઈ પોતે મહારાજા અજીતસિંગજીને તેડવા ચાલ્યો તથા પેલી જોખમકારી પેટી લેવાને મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠમાં માનસિંગને મોકલી બાવાને પણ ત્યાં લેઇ આવવાની સૂચના કરી.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

રાજકુંવર અજીતને જાહેરમાં મૂકયો.

અંબાજીની નજીક આબુના ડુંગરાની ખીણમાં ધાડી ઝાડીનું એક મોટું જંગલ હતું. તે જંગલમાં ડોડવા ગામ છે ત્યાં ભીલનાં છાપરાંની વચમાં જયદેવભટનું ઘર હતું. ત્યાં મહારાજા અજીતસિંગજીને ઉછેરવામાં આવતા હતા. ત્યાં તેઓ પોતાની વયનાં ભીલનાં છોકરાં સાથે રમતા ને કૂદતા ફરતા તથા તીરકામઠાં લેઇ જંગલમાં જતા. મૂળ તો જાતે રજપુતજ ને તેમાં ભીલનાં ચંચળ ને ચપળ છોકરાંની સોબત એટલે મહારાજા અજીતસિંગજી ઝાડ ઉપર ચડવામાં, દોડવામાં, તીર મારવામાં ને બીજી કસરતમાં પોતાના સોબતીઓમાં સર્વોપરિ થયા હતા. કોઇ ભીલ જાણતો નહોતો કે એ પોતાનો સોબતી તે મારવાડનો મહારાજા છે. છતાં બધા છોકરાંએ તેની હોંશીઆરી, ગુણ ને સ્વભાવ ઉપરથી એને

પોતાનો સરદાર ઠરાવ્યો હતો. પેલો મુસલમાન મદારી જે એને દિલ્હીથી છૂપાવી લાવ્યો હતો તે, તેજ ડુંગરામાં થોડે દૂર કોઇને શક ન પડે તેવી રીતે એક ગામડામાં રહેતો ને વખત મળે પોતે ઉગારેલા બાળક અજીતસિંગની ખબરઅંતર લેઇ જતો. બાળક અજીતને પણ માલમ નહોતું કે તે મારવાડના મહારાજાનો રાજ્ય-વારસ કુંવર છે. મુકુંદદાસ ખીચી નામે એક રજપુત સરદારને એક નોકર સાથે અજીતને ઉછેરવાને ત્યાં રાખેલો હતો, તેણે પણ અજીતની પોતાની વાત તેનાથી છૂપાવી હતી. એટલે અજીત આઠ વરસનો થયો ત્યાં સુધી આ દુનીઆમાં મુકુંદદાસ (જેને અજીત કાકા કહી બોલાવતો તે) ને જયદેવ તથા તે ગામના બીજા સિ-વાય બીજા કોઇને ઓળખતો નહોતો. પેલો મુસલમાન આવતો તેને પણ તે કોણ છે, એવું જાણતો નહિ હતો. માત્ર કોઈ કાકાનો પિછાનવાળો હશે એમ તે સમજવા હતો. અજીતની આવી અજ્ઞાન સ્થિતિમાં દુર્ગાદાસ આબુની ખીણમાં તેના રહેઠાણમાં આવ્યો.

અજીત સમજણો થયો ત્યારથી તેણે દુર્ગાદાસને દીઠો નહોતો, તેથી તે તેને ઓળખતો નહોતો. દુર્ગાદાસ પણ તેને ભાગ્યેજ ઓ-ળખી શકત. પણ મુકુંદદાસનું મકાન પૂછતો જેવો દુર્ગાદાસને પો-તાની છાપરી ભણી જતો જોયો કે તે દોડતો તેની પાસે આવ્યો ને પૂછવા લાગ્યો કે તમારે મારા કાકાનું શું કામ છે? ચાલો તે ઘરમાં છે, હું બતાવું. આવા બોલ સાંભળતાંજ તેના ચહેરા તરફ નીહાળીને જોતાં તે સમજ્યો કે મારો માલિક તે આજ છે. ના-નપણનું થોડું પિછાન, તેના બોલવાની છટા, ને તેનો રાજશાહી ચેહેરો એ જોતાંજ દુર્ગાદાસ અજીતને ઓળખી શક્યો. તેને ઓ-ળખતાંજ તેની આંખમાં હર્ષાશ્રુ ભરાઇ આવ્યાં. તેણે તેને પોતાની છાતી સરસો ચાંપ્યો ને ઘરમાં પેઠો.

દુર્ગાદાસ ને ગંભીર બેજ જણા એક નોકરને સાથે લેઇ આ જગાએ આવેલા હતા. તેની સાથેનાં બીજાં માણસોને અંબા આ-

તાનાં દર્શને મોકલી પોતે ફરવા જવાના મિષે ને પાછા મંદિર-
માંજ મળવાની કબુલાતે આ તરફ નીકળી આવેલો હતો. ગંભી-
રસિંગને પણ પોતાના મહારાજાને ઓળખતાં વાર લાગી નહિ.
તેમને ઘરમાં પેસતા જોઇને મુકુંદદાસ તેમની સામો આવ્યો.

દુર્ગાદાસ અજીતસિંગને પોતાની ગોદમાં લેઇ મુકુંદદાસની
સાથે વાતે વળગ્યો. મુકુંદદાસ આજે હું તમને તેડવા માટે આવ્યો
છું. મહારાજાની ગાદી પાછી મેળવી છે. પાદશાહના લશ્કરને દે-
બારીની ખીણમાં ને અજમેર પાસે નાશ થવાથી તે અજમેરગ-
ઢમાં ભરાઈ પેઠો. એટલે આપણા લશ્કરે અજમેરગઢ ઘેરી લઇ
તેને અન્નપાણીનો તોટો પડે અને બહારના ભાગમાંથી નવું લશ્કર
પાદશાહની મદદે આવી ન શકે એવો બંદોબસ્ત કર્યો. ત્યારે લા-
ઈલાજ થઇ પાદશાહે આપણી સર્વ માગણી કબુલ કરી આપણી
સાથે સંધિ કરી છે ને તેમાં આપણા મહારાજાને પાદશાહને હાથે
અજમેરમાં રાજ્યાભિષેક કરવાનું ઠરાવ્યું છે. તેથી એ શુભ પ્રસંગે
આપણા રાજયના સર્વ સરદારો ને ભાયાતો તથા આપણા મુખ્ય
મદદગાર ઉદેપુરના મહારાણા રાજસિંગજીને તથા જયપુરના મહા-
રાજા જયસિંગજીને તથા બીકાનેર ને જેસલમેરવાળાને અજમેર પધા-
રવાને નિમંત્રણ કરેલાં છે અને હું આપણા મહારાજાને તેડવા માટે આ
વ્યોછું, માટે ચાલો તૈયારી કરો મારીસાથેનાં માણસોને અંબાભવાનીના
દેહેરામાં રાખેલાંછે. રસોઈ પાણી પણ ત્યાંજ તૈયાર થશે; માટે આપણે
સર્વે સત્વરત્યાંચાલો. પેલા મુસલમાન મદારીને પણ ત્યાંજબોલાવીલો.

અજીતસિંગ આ વાતમાં પ્રથમ કાંઇ સમજ્યો નહિ, તે હવે
એ વાત કોને માટે થાય છે તે જાણવાને પૂછવા લાગ્યો. તેને
માલમજ નહોતું કે તે મહારાજા કે મહારાજયની ગાદીનો વારસ
છે. તે ભીલમાં ઉછરીને મોટો થયો હતો. મુકુંદદાસના સહવાસથી
પોતે રજપુત છે એટલુંજ તે જાણતો હતો. તેણે પૂછયું કે કાકા,
તમને આ ભાઈ ક્યાં લેઇ જાય છે? મને તમે સાથે લેશો કે

નહિ ? આ ભાઇ કયા રાજ્યની ને પાદશાહની વાત કરે છે ? તમે જે મહારાજાને માટે વાત કરો છો તે ક્યાં છે ? જો તે અહિંજ હોય તો તમે મને આજસુધી કેમ બતાવ્યા નથી ? મને સાથે લેવાના હોતો મારા ભીલ સોબતીઓને પણ સાથે લેવા દેશો કે નહિ ? આટલું બધું લંબાણ બોલતાં ને સવાલો કરતાં કાંઇ તે લખવા કે વાંચવા જેટલો વખત ગયો નહિ. પોતાના સવાલના જવાબની રાહ નહિ જોતાં તે બાળકના સ્વભાવ પ્રમાણે બોલ્યોજ જતો હતો. મુકુંદદાસ તેને ઉત્તર આપે તે પહેલાં દુર્ગાદાસ હર્ષાશ્રુથી ભરેલી આંખે બોલ્યો—

મહારાજા સાહેબ હું ઘણો દિલગીર છું કે મેં તમને આજ સુધી અંધારામાં રાખ્યા—ખરૂં તો એ છે કે તમને આજ સુધી અંધારામાં રાખવાની જરૂર હતી તેથીજ રાખ્યા હતા. અમારા મહારાજા તે તમેજ છો. અમે જેને માટે દિલ્હીના પાદશાહ આલમગીર સામા આજ લાંબી મુદત સુધી લઢીને રાજ્ય પાછું મેળવ્યું છે તે તમેજ છો. મારવાડના એક લાખ રાઠોડ સૈન્યના ને સોળ મહાન પટાવતોના ધણી તમેજ છો. મહારાજા સાહેબ, હું તમારો એક સેવક છું—તમારો સરદાર છું. તમારા પિતા જશવંતસિંગજી મહારાજ દિલ્હીના પાદશાહના તરફથી કાબુલમાં સુબા હતા. તમારા મોટા ભાઈ પ્રથીસિંગ તે વખતે મારવાડમાં રાજ્ય ચલાવતા હતા. પણ તેમને પાદશાહે દગાથી મરાવી નાંખ્યા. તમારા બીજા બે ભાઇ કાબુલમાં મરણ પામ્યા. એના શોકમાં તમારા પિતાએ પણ દેહ મૂકી તેમની પાછળ બધી રાણીઓ સતી થઈ. માત્ર તમારી માતુશ્રીને ગર્ભ હોવાથી અને તેમનાજ ઉપર મારવાડની ગાદીનો આધાર હોવાથી તેમને સતી નહિ થવા દેવાને અમને મહારાજા સાહેબે આજ્ઞા કરી હતી. અને ઇશ્વરેચ્છાથી પુત્ર પ્રસવે તો તેનું ને રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની પણ એમણે આજ્ઞા કરી હતી. ઇશ્વરેચ્છાથી ને જશવંતસિંગજી મહારાજના પુણ્ય પ્રતાપથી રાણીને પુત્ર પ્રસવ્યો. આ વાતની પાદશાહને ખબર થઇ એટલે તેણે અમો

સર્વેને દિલ્હી બોલાવ્યાં. અમો સર્વે દિલ્હી આવ્યાં ત્યારે માલમ પડ્યું કે જશવંતસિંગજી મહારાજનું નામ નિશાન ક્હાડી નાંખી મારવાડનું રાજ્ય ખાલસા કરવાનો પાદશાહનો વિચાર છે. આ વાત માલમ પડતાંજ અમે પેલા બાળકને એક મુસલમાન મદારીના કંડીઆમાં આબુના ડુંગરામાં મોકલી દીધો ને અમે એ બાળકની જગાએ એક બીજા બાળકને ઓઠવ્યો. પાદશાહે કહ્યું કે એ બાળક ખોટો છે. જો ખરો હોય તો દરબારમાં લાવો. પણ તેમ કરવું અમને ઠીક ન જણાયાથી અમે તે બાળકને પણ ન આપ્યો ને સામા થયા. તમારી માતાએ કમરમાં કટાર ખોસી અમારી લઢાઇ જોતાં જોતાં દેહ છોડી. અમે સર્વ ઉઘાડી તરવારે પાદશાહનું લશ્કર ભેદી જેટલાથી બચાય તેણે આબુ જઇ પેલા બાળકનું રક્ષણ કરવાનું નક્કી કર્યું. ને કેસરીઆં કરી સઘળા રણમાં પડ્યા. તેમાં માત્ર હું બચીને આબુ ગયો. ત્યાં જતાં મારા મિત્ર મુકુંદદાસને સાથે લીધા ને પેલા મુસલમાનને ખોળી ક્હાડી તેની પાસેથી એ બાળકને લેઇ આ ડુંગરામાં મુકુંદદાસને તેને સંભાળવા માટે રાખ્યા. એ બાળક તે મહારાજા તમેજ છો. ને પેલો મુસલમાન મદારી પ્રમાણિકપણાથી તમને સંભાળીને અહિં લાવનાર તમારે ત્યાં પેલા અલ્લાહીબક્ષ મુસલમાન આવે છે તે છે. દિલ્હીનો પાદશાહ તમારૂં રહેઠાણ જાણે તો તપાસ કરાવી પકડી મગાવે એ દેહેશતથી અને તમારૂં રક્ષણ થવા માટે તમને આવી કઢણોમાં એકલા આ બીલડાંમાં આજ સુધી રાખવાની અમને જરૂર પડી હતી.

તમારો બંદોબસ્ત કરી હું મારે ઘેર ગયો. કેમકે ઘણા જણાએ આ જગાએ રહેવામાં પણ દેહેશત હતી. અમે દિલ્હીથી આવ્યા પછી પાદશાહે આપણું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. એક મુસલમાન સુબો નીમી મોગલાઇ લશ્કરથી કિલ્લાઓ કબજે કર્યાં. પટાવતોની જાગીરોની ઝડતી લેવા માંડી લોકો ઉપર જાત્રા ને જજીઆવેરો લેવા માંડ્યો. જમીનવેરો વધારી મૂક્યો. દિલ્હીના રાજ્યમાં તો નહિ

પણુ આપણા મારવાડના રાજયમાં પણુ કોઇ જગાએ હિંદુ અમલદાર રાખ્યો નહિ. જ્યાં જાય ત્યાં દાઢી દાઢી ને દાઢી. દાઢી વગર વાત નહિ. હિંદુઓના દેવળો તોડી મસીદો બનાવવા માંડી ને મૂર્ત્તિઓને મસીદનાં પગથીઆમાં ચણાવી. પ્રથમ નાના નાના પટાવતોની જાગીરો જપ્ત કરવા માંડી અને રજપુતોની વહુ દીકરીઓની આબરૂ લૂંટાવા માંડી. એવામાં આપણા માંડાના ઠાકોર મહાસિંગજીને મુસલમાન સુબા સાથે તકરાર થતાં મારામારી ચાલી. તેમનો એક માણુસ મરાયો ને એ પોતે પણુ એક ભીંતને અઢેલી ઘણા મુસલમાનો સામા એ એકલા પોતાનો બચાવ કરતા હતા. તેમણે મદદની બૂમ મારી. રાતનો વખત હતો. હું તે રસ્તે એ વખતે જતો હતો. મેં તે બૂમ સાંભળી હું તેમની મદદે ગયો ને કેટલાક મુસલમાન સિપાઇઓને માર્યા. તેમાં તેમનો સરદાર મરાયાની બૂમ પડી. સીપાઇઓ નાશી ગયા. મેં મહાસિંગજીને મારા માણુસ સાથે મારે ઘેર મોકલ્યા. ત્યાં તેમને પાટાપટી કર્યા. એટલામાં મુસલમાનો વધારે માણુસો સાથે મારા ઘર ઉપર આવ્યા. અમે મહાસિંગજીને એક અવડ કૂવામાં ઉતાર્યા ને અમે એક આમલીના ઝાડની ઘટામાં સંતાયા. મુસલમાનોએ મારી શોધ કરી પણ પત્તો ન લાગ્યાથી પાછા ગયા. એટલે અમે મહાસિંગજીને એમને ઘેર વિદાય કર્યા ને હું પાસેની ભેખડોમાં ને જંગલમાં છૂપાયો. મારો ભાઇ ને દીકરો પણ સાથેજ હતા. મુસલમાનો બીજીવાર મારા ઘર ઉપર આવ્યા ને મારાં માજીનું ખુન કરી મારૂં ઘર ને ગઢી બાળી મૂક્યાં ને મારી શોધ કરવાને ચારે તરફ માણસો મોકલ્યાં. મારી સંતાવાની જગા બહુ વિકટ હતી. તેની આસપાસ પણ મુસલમાનો આવી પહોંચ્યા. એ ઘેરામાંથી છોડવવાને મહાસિંગજીએ પોતાનાં માણુસો ભેળાં કરી મને સહાય મોકલી. એ સહાય સલામત લેઇ આવનાર આ મારો બીજો ભાઈ ગંભીર હતો. એ વડે અમે સોજીતગઢ લીધો. એ જીત થઈ એટલે રાજ-

સિંગ પાતાવત કરીને આપણો પટાવત છે તે અમારી સહાયે આવ્યો. ઠાકોર રૂપસિંગ ને કરણસિંગ, માનસિંગ ને સુરતનસિંગ, ગુલાબસિંગ ને પદ્મસિંગ એમ એક પછી એક અમારી મદદે આવ્યા. લશ્કરનો જમાવ થયો ને ઉદેપુરના મહારાણા તરફ અને બીજા રજપુત રાજાઓ તરફ અમને મદદ કરવાને વિનતિપત્રો લખ્યા. અમારી એ અરજ સ્વીકારી મહારાણા રાજસિંગ પણ પાદશાહ સામા ઉઠયા ને અમારી મદદે તેમના પાટવી કુંવર જયસિંગજીને લશ્કર આપી મોકલ્યા. એ સર્વ સૈન્ય જમાવ થયું કે અમે જોધપુર જીત્યું ને પાદશાહના મોટા સરદારને હરાવ્યો. એટલે બીજા જે રજપુત સરદારો આપણી જીતની શંકા ધારતા અલગ રહ્યા હતા તે પણ પોતપોતાનાં લશ્કર લેઇ આવ્યા. આ તરફ પાદશાહ પંડે એક જોરાવર સૈન્ય લેઇ આવ્યો તેને દેબારીની નાળમાં હરાવ્યો. ને બીજીવાર અજમેર આગળ હરાવ્યો એટલે પાદશાહ અજમેરમાં ઘેરાયો. ત્યારે એણે એની ઇચ્છા નહિ છતાં લાચારીથી આપણી સર્વ માગણી સ્વીકારી સલાહ કરી છે ને અજમેરમાંજ આપને પાદશાહને હાથે રાજ્યાભિષેક કરાવવાનું ઠરાવ્યું છે. આપણું સર્વ લશ્કર અજમેરમાં પડેલું છે. ઉદેપુરના મહારાણા ને જેપુરના મહારાજા પણ આવ્યા હશે. બીજા પણ નાના મોટા ઠાકોરોને ને સરદારો આ માંગલિક પ્રસંગે આવશે. ત્યાં લેઈ જવાને આપને તેડવા માટે હું અહિં આવ્યો છું. આપને રાજ્યાભિષેક થાય એટલે હું મારો જન્મ સાર્થક થયો ગણીશ. મહારાજા જશવંતસિંગજી—આપના પિતાએ મરતી વખતે મને જે ભલામણ કરી હતી તે પાર પાડયાંના મહા સંતોષમાં હું મરણ પામીશ.

દુર્ગાદાસ બોલતો બંધ થયો કે મુકુંદદાસ ને જયદેવે જવાની તૈયારી કરી ને પેલા મુસલમાનને પણ બોલાવી લીધો. એ વાત આસપાસના ભીલોના જાણવામાં આવી કે નાના મોટા ભીલ ત્યાં આવીને એકઠા થયા. તેમણે જાણ્યું કે પોતાની વચ્ચે ઉછરેલો

બાળક અજીત તે મારવાડનો ધણી છે ને તેને રાજ્યાભિષેક કરવાને તેડવા આવ્યા છે. તેથી તેઓ ત્યાં આવી મહારાજા અજીતને પગે લાગ્યા. આજ સુધી એની સાથે જે બાળકો રમતા, કૂદતા ને તેને મારતા કૂટતા, તે બાળકો હવે એના સામા અદબ વાળી ઉભા ને પ્રેમભરી આંખે તેના તરફ જોઇ રહ્યા. તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે હવે એ આપણને સાથે લેઇ જશે કે આ જંગલમાંજ આપણને રખડતા મૂકી ચાલ્યો જશે ? હવે એ તો મારવાડનો મહારાજા થશે. હવે એ મારવાડનો મહારાજા ક્યાં ને આ જંગલનાં આપણે ભીલડાં ક્યાં. કેટલાક બહુબોલા અજીતના ખાસ સોબતીઓ તો આંખમાં આંસુ લાવી બોલી ઉઠયા કે મહારાજ હવે અમને અહિં મૂકીને તમે ચાલ્યા જશો ? હવે તો તમે અમને શાના સંભારો. રાજ્યસુખમાં ને રાજ્યખટપટમાં પડશો એટલે અમે શાના યાદ આવીએ ? ત્યાં તો મોટા મોટા રાજા રાણા તમને મળવા આવશે, મોટા મોટા સરદારો તમને નમશે, હાથી ઉપર બેસવાનું મળશે, ગાડી ઘોડા ફેરવવાના મળશે, નેકી પોકારનાર નેકી પોકારશે, સુખશય્યામાં પોઢવાનું ને સારૂં સારૂં ખાવા પીવાનું મળશે, હાં કહેતાં હજાર હાજર થશે, ને પાણી કહેતાં દૂધ લાવીને હાજર કરશે, સારા સારા રૂપાળા તમારા જેવા, સુંદર લુગડાં, ઘરેણાં પહેરેલા ને તેમના કુમળા હાથને શોભતી ઢાલ તરવાર બાંધેલા છોકરા ખેલવાને મળશે, ત્યાં અમારા આ જંગલનાં કંદમૂળ ખાવાનું, સાથરે સુવાનું, ઝાડ ઉપર ચઢવાનું, અમારા જેવા કાળા મેલા ને ગંદા છોકરા સાથે તીરકામઠે રમવાનું, કામળો ઓઢવાનું ને પગપ્પાદા કૂદવાનું શાનું સાંભરે ? મહારાજા, તમે હાથી ઉપર બેસશો ને અમે સામા આવી સલામ કરીશું ત્યારે તો તમે અમારા સામુંએ નહિ જુઓ તો બોલશો કે વાત તો શાનીજ કરશો !

આવું બોલતાંજ અજીત દુર્ગાદાસની સામું જોવા લાગ્યો ને જાણે પૂછતો હોય કે આ મારા મિત્રોને હું મારી સાથે લેઉં

એવો દેખાયો. દુર્ગાદાસ એમના મનની વાત સમજી ગયો ને તે બોલ્યો, મહારાજા સાહેબ, આપની ઇચ્છામાં આવે તે સોબતીઓને તેમનાં માબાપ સાથે કે આખા ગામના બધા ભીલ કુટુંબોને લેવાં હોય તો સુખેથી લો. તમે આખી મારવાડના ધણી છો. તમારા બાળસ્નેહીઓને જોધપુરમાં રાખવાને કાંઇ હરકત નથી. ત્યાં તેમના ખાવા પીવાનો સર્વ બંદોબસ્ત થશે. માટે જેમને આપની સાથે આવવું હોય તે બધાને આજ્ઞા કરો કે આપણી સાથે તૈયાર થઇ આવે. આ સાંભળી અજીત બહુ ખુશી થયો ને તેના સોબતીઓ તરફ જોયું કે સર્વે દોડતા ઘેર ગયા ને આખા ગામના બધા ભીલ ટોપલામાં પોતાનો વાસ લેઇ અજીત સાથે જવાને તૈયાર થઇ આવ્યા. ત્યાંથી સર્વે અંબામાતામાં જઇ દર્શન કરી જમી પરવારી નીકળ્યા ને થોડે દિવસે અજમેર આવી પહોંચ્યા. ગંભીરે અગાઉથી જઇ સર્વેને મહારાજા આવ્યાની ખબર આપી કે તેમને સામોરે આવી સર્વે શેહેરમાં લાવ્યા ને દરબાર ગઢમાં ઉતારો આપ્યો. આ વખતે મહારાણા રાજસિંગજી, મહારાજા જયસિંગજી જેસલમેરવાળા ઉદેભાણ, નાગોરવાળા ચંદ્રસિંગજી, વિકાનેરવાળા પ્રથીસિંગજી તથા કીશનગઢ, રતલામ, ઝાબવા, સીતામાઉના રાજાઓ ને જોધપુરથી મહાસિંગજી વગેરે સર્વે આવી પહોંચ્યા હતા. તેથી જોષીને બોલાવી શુભ મુહૂર્ત જોવડાવી રાજ્યાભિષેકનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

અજીતસિંગને અજમેરમાં રાજ્યાભિષેક.

આજે રાજ્યાભિષેક કરવાનો દિવસ છે. મહારાજા અજીતસિંગજીને આલમગીર પાદશાહને હાથે રાજ્યાભિષેક થવાનો છે. મહારાજા જશવંતસિંગનું નામ આખી રાઠોડ પ્રજાને વહાલું હતું. તેમનો નિર્વંશ ગયાનું સર્વ પ્રજા જાણતી હતી. તેમના બાળકની

હયાતીની થોડાનેજ માહિતી હતી. એ જશવંતસિંગજી મહારાજનો બાળક આજે ગાદીએ બેસવાનો છે એમ જાણી સૌ પ્રજા ઉલટમાં આવી ગઇ. ઘેરેઘેર તારણો બંધાયા, કેળોના સ્થંભ રોપાયા ને ચંદન અક્ષતના સાથીઆ પૂરાયા. ઘેરેઘેર સ્ત્રીઓ મંગળગીત ગાવા લાગી. રસ્તામાં ગુલાબજળ છંટાયાં ને શ્રીફળનાં તોરણો લટકાવ્યાં. સર્વ પ્રજાજનોના આંગણામાં સુવાસિત ધુપ થઈ રહ્યા ને ઘીના દીવા સળગવા લાગ્યા. ઘેરેઘેર સુંદર પકવાનની રસોઇઓ થઇ તે જમીને દરબારમાં જવાની વખતે નાનાં બાળકોને સુંદર વસ્ત્ર ઘરેણાં પહેરાવી તથા પોતે પહેરી તૈયાર થઇ દરબાર ભણી જવા લાગ્યા ને દરબારમાં પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વ સંભાવિત પ્રજાજનો આવી બેઠા. દરબારગઢમાં ઘોડેસ્વારની બે હાર સામસામી હથીઆરબંધ ઉભી હતી તેની વચમાં થઇને જવાનું હતું. પ્રજાજનો પછી સરદારો, પટાવતો ને ઠાકોરો આવ્યા. રાજાઓ ને ભાયાતો આવ્યા. પછી જેપુરવાળા ને ઉદેપુરવાળા આવ્યા. રાજસિંગજી રાણાની બેઠક સૌથી પહેલી જોઇએ. કેમકે આખા રાજ્યસ્થાનવાળા ઉદેપુરની નિષ્કલંકી ગાદીના મહારાણાને પોતાના મુરબ્બી તરીકે ગણે છે. એટલુંજ નહિ પણ એમની સહાય નહોત, હિંદુધર્મની અને મારવાડના રાજ્યવારસની વહારે એ ન ચઢયા હોત તો આલમગીર પાદશાહને હાથે અજીતસિંગને રાજ્યાભિષેક થવાનો સમય ભાગ્યેજ આવત. આ સમયનું સઘળું માન એમનેજ ઘટે છે એમ સર્વ સમજતા હતા, પરંતુ આ સમય અજીતસિંગને રાજ્યાભિષેક થવાનો હોવાથી તેમની બેઠક મધ્યમાં રાખી, જમણી બાજુ પાદશાહ ને તેના શાહજાદા ને સરદારો ને ડાબી બાજુ પોતે, જેપુરવાળા, પછી વિકાનેર, કીશનગઢ, રતલામ, સીતામાઉ, ઝામવા ને નાગોરવાળા, પછી અનુક્રમે તેમના કુંવરો ને સરદારોની બેઠક રાખી હતી, જોધપુરના સરદારોને તો વ્યવસ્થા કરવાની હોવાથી તેમણે પોતાની બેઠક રાખીજ નહોતી. આ સર્વ વ્યવસ્થા રાજ-

સિંગ રાણે, પાદશાહની ને પોતાના બીજા રાજ્યભાઇઓની અનુમતિ લેઇ કરી હતી કે આ ખુશાલીને વખતે કોઇનું દીલ દુખાય નહિ.

સર્વ વ્યવસ્થાસર આવીને બેઠા કે ઠરાવ પ્રમાણે દુર્ગાદાસ, મહાસિંગજી ને રામસિંગજી મહારાજા અજીતસિંગજીને લેઇને આવ્યા. મહારાજા મધ્યની બેઠકે બેઠા કે દુર્ગાદાસ પાછળ ઉભો. બાકીના સર્વ પોતપોતાને સોંપેલું કામ કરવામાં રોકાયા. એટલે દુર્ગાદાસે આગળ આવી મહારાજાને નમીને સલામ કરી. પછી એણે મહારાજાની સાથે, પાદશાહની ને તેમના સરદારોની તથા શાહજાદાની, મહારાણા રાજસિંગજીની, મહારાજા જયસિંગજીની તથા એમના મોસાળ પક્ષના ઉદેભાણ ભાટીની તથા વિકાનેર, કીશનગઢ, રતલામ, સીતામાઉ, ઝાબવા ને નાગોરવાળાની તથા મહારાણા ભીમસિંગજી ને જયસિંગજી તથા મારૂ સરદારો ને પટાવતો તથા ઠાકોરોની ઓળખાણ કરાવી અરસપરસ મળ્યા ને ભેટયા. એવામાં મહેંદ્રનાથ બાવા પેલી પેટી લઈ આગળ આવ્યા ને તેમની પાસે મૂકી. એ પેટી વિશે દુર્ગાદાસે કહ્યું કે મહારાજા સાહેબ, મહારાજા જશવંતસિંગજી જ્યારે નિરાશ થયા ને જીવવાની આશા ના રહી ત્યારે તેમણે એ પેટી †સોનિંગજી ચાંપાવતને આપી કહેલું કે એમાં શું છે તે જાણશો નહિ, પણ મારી પાછળ મારવાડનું રાજ્ય પાદશાહના હાથમાંથી છોડાવી જે ગાદીએ બેસે તેજ ઉઘાડે, એમ કહી પેટીનું જીવની પેઠે જતન કરવાનું કહ્યું. ચાંપાવત ઠાકોર કાબુલથી આગળ આવ્યા હતા. જ્યારે સમશેરખાંએ ઝઢતી લેવા તેમના આહવાગઢને ઘેર્યો ત્યારે તેમણે મારો વિશ્વાસ લાવી એ પેટી મને સોંપી. પણ મારાં માજી મરાયાં, હું નાશી ગયો ને ગઢી બાળી મૂકી ત્યારે એ પેટી માંડાના મહાસિંગજીને ત્યાં ગઇ. તેમના ઘર ઉપર ધાડ આવી ત્યારે એ પેટી આ મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠમાં ગઇ. ત્યાં આજ સુધી સલામત રહી છે. એ પે-

† આ વખતે સોનિંગજીનો દેહ પડયો હતો.

ટીમાં શું છે તે અમે જાણુતા નથી. હવે આપ ગાદીપતિ થાઓ છો માટે મોટા મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે એ પેટી આપની સમક્ષ ઉઘાડવાને હરકત નથી એટલે અજીતસિંહે દુર્ગાદાસને એ પેટી ઉઘાડવાની આજ્ઞા કરી. એ પેટી ઉપર જશવંતસિંગજી મહારાજનો સિક્કો સલામત હતો, તે તપાસી ભર દરબારમાં સૌની સમક્ષ એ પેટી ઉઘાડી તો તેમાં જશવંતસિંગજી મહારાજનો રાજ્યમુકુટ તથા મુદ્રિકા હતાં. વળી તેમાં બીજા કેટલાક અમૂલ્ય રાજ્યચિન્હદર્શક શણગારો હતા. તે સર્વ બહાર કહાડી મૂકયા. પાદશાહે પંડે એ મુકુટ અજીતસિંગજીને ધારણ કરાવ્યો તથા મુદ્રિકા પહેરાવી. પછી રાજ્યગોરે આવી મહારાજાને તિલક કરી અક્ષત લગાવ્યા. એટલે એક મહાન્ મેઘગર્જનાની પેઠે "મહારાજા અજીતસિંગજીનો જય" નો ઘોષ થયો. કે તરતજ તોપોના ધડાકા ને બંદુકોના ભડાકા થવા લાગ્યા. વાજાં વાગવા લાગ્યાં. દરબારમાં નાચરંગ ને ગાનતાન થવા માંડયું. બંદીજન, ભાટ, ચારણો, કાવ્યના છંદ ને કવિત બોલવા લાગ્યા. એટલે પોતપોતાની પાયરી પ્રમાણે અનુક્રમે પટાવતો, અમીર ઉમરાવો, સરદારો, શેઠશાહુકારો, કામદારો સૌ સૌની યોગ્યતા મુજબ મહારાજાને નજરાણો મૂકી, કંકુ અક્ષત લગાવી, પાયે પડી પોતાને સ્થાનકે જઈ બેસવા લાગ્યા. એ સર્વ ક્રિયા થઈ રહીકે સીરપાવ આપવાનું કામ ચાલ્યું પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે ને લાયકી પ્રમાણે સર્વેને મહારાજાએ પોતાને હાથે સીરપાવ આપ્યો. જડાવ કડાં, કંદોરા, હીરા રત્નજડિત મુદ્રિકાઓ, સુવર્ણ માળાઓ, શાલજોટા, પાઘ, શીરપેચ, શેલાં ઇત્યાદિ આપ્યાં.

હવે મહારાણા રાજસિંગજી બોલ્યા. પાદશાહ સલામત, ગમે તેટલી ને ગમે તેવી દુશ્મની બતાવીને પણ છેવટે તમને સત્ય વાત માલમ પડી ને તરતજ તમે સમાધાની કરી હજારો મનુષ્યોનાં રેડાતાં લોહી ઉગાર્યાં ને દેશની પાયમાલી થતી બચાવી એ આપની દીર્ઘદૃષ્ટિને માટે શાબાશી ઘટે છે. આપે સલાહ કરીને અમને આ-

ભારી કર્યા એટલુંજ નહિ પણ મહારાજા જશવંતસિંગજીના કુંવ-રને આપની જાતે રાજ્યાભિષેક કરવાનું કબુલ કરી અમને વિશેષ આભારી કર્યા છે. એથીજ જણાય છે કે આપ દેશમાં શાંતિ ફે-લાવનારી આ સલાહ કરવાને કેટલા ઉત્સુક હતા; તથા એ સલાહ પાળવાને કેટલા દૃઢ હતા. આપે અમારી સર્વ માગણીઓ સ્વી-કારી સલાહ કરી તેથી અમે આપનો ઉપકાર માનીએ છીએ. તથા એ સુલાહ થવાથી આખા દેશમાં શાંતિ પથરાઇ વેપાર રો-જગાર આબાદ થઈ, ખેતીવાડી સારી થશે ને રૈયત સુખી થશે. તથા સર્વ પ્રજાજનો આપ નામદારને અંતઃકરણ પૂર્વક આશીર્વાદ આપશે. આ સર્વ પાદશાહે મુંગે મોઢે સાંભળ્યા કર્યું. પછી રાણા સાહેબે અજીતસિંગજી મહારાજ તરફ ફરીને કહ્યું કે, મહારાજા આજનો આ દિવસ આવો ઉજળો આવ્યો, તે સર્વ (દુર્ગાદાસને બતાવીને) આ વીર પુરૂષના પરાક્રમ, દૃઢતા, દીર્ઘદૃષ્ટિ, સમયસૂ-ચકતા, સ્વદેશ ને સ્વરાજ્યભક્તિ, સ્વધર્માભિમાન ને તેમની અ-ચળ શ્રદ્ધાને આભારી છે. એ વીર પુરૂષનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલા થોડાં છે. એમની ગઢી બળી ગઈ છે ને ઘરબાર વગરના થયા છે. તેમને રાજ્યને ખરચે ગઢી બંધાવી આપવા ને મકાન કરાવી આપવાની તજવીજ આપ રખાવજો. આપની પુખ્ત વય થતા સુધી આપનું રાજ્ય આપ સ્વતંત્રપણે સાચવી શકો એવા થાઓ ત્યાં સુધી રાજ્યરક્ષક નીમવાની જરૂર છે અને તે કામ મહારાજાની યોગ્ય વય થતા સુધી દુર્ગાદાસનેજ સોંપવું એવી મારી સલાહ છે. દુર્ગાદાસ સિવાય પણ આ બીજા સરદારો જેમણે આ રાજ્ય મેળવવામાં પોતાનાં લોહી રેડયાં છે ને જાગીરો ને પટાવ-તોની ખરાબી કરી નાંખી લાખો રૂપીઆની નુકશાનીમાં ઉતર્યા છે. જેમની મદદ વગર દુર્ગાદાસ એકલા શું કરી શકવાના હતા ? એ સર્વની પણ યોગ્યતા પ્રમાણે કદર પિછાણવી જોઇએ. પરંતુ આપ બાળક છો એટલે હાલમાં કાંઇ પણ નહિ કરતાં આપ લાયક ઉ-

મરે રાજ્યની લગામ હાથમાં લે ત્યારે તેમની કદર બુજજો એવી મારી ખાસ ભલામણ છે. હવે મને લાગે છે કે આ દરબારનું કામ ખલાસ થયું છે. તો હવે આ નામવર પાદશાહને હથીઆર સાથે આબરૂભેર દિલ્લી જવામાં કાંઇ અડચણ નથી, અને આપણે પણ સર્વે પોતપોતાનું રાજ્ય સૂનું મૂકી બહાર આવ્યાને લાંબી મુદત થઇ છે માટે આપણ સર્વેએ પણ કાલેજ મુકામ ઉઠાવવો. એમ બોલી બેઠા કે સર્વેએ મહારાણાની જય બોલાવી ને પાન સોપારી અત્તર ગુલાબ લેઈ પોતપોતાના ઉતારા ઉપર ગયા.

બીજે દિવસે પાદશાહ હથીઆર સહિત પોતાનું લશ્કર લેઇ અજમેરથી દિલ્લી જવા નીકળ્યો ને ઉદેપુર, જેપુરવાળા તથા બીજા જે જે સહાયકારીઓ આ મંગળ સમયે આવ્યા હતા તે સર્વે પોતપોતાના રાજ્યમાં ગયા. સર્વેને વિદાયગીરી આપ્યા પછી દુર્ગાદાસે રામસિંગ ઠાકોરને અજમેરના સુબા નીમી ત્યાં રાખ્યા ને બાકીના સર્વે જોધપુર તરફ ગયા.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

જોધપુરમાં મહોત્સવ.

જોધપુરમાં ઘેર ઘેર જશવંતસિંગજી મહારાજના કુંવર અજમેરમાં ગાદીએ બેઠાની જાણ થઇ હતી. તેમને જોવાને સર્વે ઈંતેજાર હતા. જશવંતસિંગજીના પરાક્રમથી, તેમની નિપુણ રાજ્યનીતિથી રૈયતનું પ્રજા પ્રમાણે પાલન કરવાથી, તેમનું કાબુલ જેવા દૂરના મુલકમાં વિયોગમાં મૃત્યુ થવાથી, તેમ બીજો કોઇ વારસ રહેલો નહિ હોવાથી, વળી પાદશાહે તેમનું રાજ્ય જપ્ત કરી તેમના ઉપર અકરાકેર વરતાવ્યાથી સર્વ પ્રજાજનો પોતાના બાળરાજાને નિરખવાને આતુર હતા. મુસલમાની જુલમી રાજ્ય જઇને પોતાનું સ્વદેશી ક્ષત્રીય રાજ્ય થયાની ખુશાલીમાં તેઓ આવી ગયા. મહારાજાને રાજ્યધાનીમાં લાવવાને સર્વ પ્રજાજનો ને રાજકીય મંડળ સામૈયું લેઈ શેહેર બહાર ગયા. તે વખતે ધાવણાં બાળકો,

સ્ત્રીઓ ને અપંગ પુરૂષો સિવાય કોઇપણ મનુષ્ય શેહેરમાં રહ્યો નહિ. સર્વ આનંદભેર વાજતે ગાજતે વધામણાં લેઇ ચાલ્યા. શેહેરમાં દીપોત્સવીના તેહેવારથી પણ વધારે આનંદ જણાતો હતો. ઘેર ઘેર તોરણો અને પતાકા ફરકતાં હતાં. આંગણામાં સાથીઆ પૂરી શોભા કીધી હતી. ઠામ ઠામ રસ્તામાં ફુલનાં તોરણો બાંધી મંડપો રચ્યા હતા. ગામમાં જગાએ જગાએ સ્ત્રીઓ ઘરમાં એકઠી થઇને કે એકલી હસતેમુખે મંગળગીતો ગાતી હતી. શણગારેલા હાથી ઉપરની રત્નજડિત અંબાડીમાં મહારાજાને બેસાડયા હતા. સૌથી હરોલમાં મહારાજાનો હાથી હતો. તેમની પાછળ પટાવતો, તેમની પાછળ શાહુકારો ને અમલદારો, કોઈ હાથી ઉપર તો કોઇ ઘોડા ઉપર આવતા હતા. ગાડીઓની હલગાર સૌથી પાછળ હતી. બંને બાજુ રસ્તા ઉપર સ્વારો બંદોબસ્ત માટે રાખેલા હતા. દરવાજા નજીક હરોલના ડંકાવાળા આવ્યા કે કિલ્લા ઉપરથી તોપોના ધડાકા થવા લાગ્યા. તોપના અવાજ સાંભળતાંજ સર્વ સ્ત્રીઓ ઘરનું કામકાજ છોડી, ધાવતાં બાળકો વછોડી, ગાભરી ને ઉતાવળી બારીએ ને જાળીએ, અટારીએ કે ઝરૂખે, કોઈ બુરખો નાંખીને તો કોઇ જાળીદાર કપડું નાંખીને, કોઇ પોતાના મુખપર સાલડાનો છેડો આગળ લાવીને તો કોઇ ખુલ્લે મુખે આવીને બેઠી. બાળકો પણ દોડતાં દોડતાં પોતાની માતા પાસે આવીને બેઠાં ને બા, આજે તોપો શાની ફુટે છે, ડંકા નગારાં શાનાં વાગે છે, એમ પૂછવા લાગ્યાં. એટલે કોઈ પોતાના બાળકને બોકી લેતી ને કોઇ " છાનો રહેને " બોલતી અધીરી થઇ રસ્તા ઉપર એકી દૃષ્ટિએ જોવા લાગી. મહારાજાનો હાથી દરવાજામાં પેઠો કે " મહારાજા અજીતસિંગજીનો જય " નો ઘોષ મેઘગર્જનાની પેઠે ગાજી રહ્યો. રસ્તામાં ઉભેલા પુરૂષો ને બારીએ બેઠેલી બાઇઓ " મહારાજાનો જય" "મહારાજા અજીતસિંગજીનો જય" કે એકલો "જય જય" શબ્દ બોલી પુષ્પથી વધાવી હાથ જોડી દર્શન કરતાં હતાં. કેટલાક તો સોના રૂપાનાં પુષ્પથી વધાવી ગરીબોમાં દાન કરતા હતા. મહારા-

જા પોતે બંને બાજુથી પોતાની પ્રજાનો પ્રેમ જોતા ને નમન કરતા આનંદમય દેખાતા હતા. એમ કરતાં સર્વ રાજમહેલમાં જઇ ઉતર્યા.

મહારાજાને રાજ્યાભિષેક તો થયો હતો. તથાપિ જોધપુરના પ્રજાજનોની ખાયસથી ત્યાં દરબાર ભરવામાં આવ્યો. સર્વ અમીર ઉમરાવો ને પટાવત-સરદારો તથા પ્રજાજનોએ આનંદથી એ દરબારમાં આવી મહારાજાને નજરાણો મૂકયો. એટલે નાચરંગ ને ગાનતાન ચાલ્યું ને ભાટચારણો કાવ્ય બોલવા લાગ્યા. દરબારવિસર્જનનો સમય થતાં પાનસોપારી ને અત્તરગુલાબ અપાર્યાં ને દરબાર ખલાસ થયો.

મહાસિંગજી ઠાકોરે દુર્ગાદાસને મળી પોતાની દીકરી લાલબાનો વિવાહ કયાં કરવો તેનો વિચાર કર્યો. એ બંને તો સગોત્રી હોવાથી તેમને માંહોમાંહે લગ્ન થાય તેમ નહોતું. તેથી શરૂઆતથીજ દુર્ગાદાસને સહાય કરનાર મહારાણા રાજસિંગજીના પાટવીકુંવર જયસિંગજી સાથે લાલબાનું લગ્ન કરવાનું નક્કી કરી શ્રીફળ આપી ગોરને ઉદેપુર મોકલ્યો. તેમની સાથે દુર્ગાદાસે મહારાણાશ્રીને આ લગ્ન કબુલ રાખવાને એક પત્ર પણ લખી મોકલ્યો. ગોરે ઉદેપુર જઇ એ વિવાહ નક્કી કર્યો. જયસિંગજીના ગુણકર્મથી લાલબા વાકેફ થઇ હતી. તેમ તે ઉદેપુરની નિષ્કલંકી ગાદીના વારસ હતા તેથી તે ખુશી થઇ. મહારાણા રાજસિંગજી જાન લેઈ જોધપુર આવ્યા ને ઠરાવેલે દિવસે શુભ મુહૂર્તે બંનેનાં લગ્ન થયાં એ લગ્નનું સર્વ ખર્ચ મહારાજા અજીતસિંગજીએ દરબારમાંથી અપાવ્યું. તથા એ લગ્ન સમયે મહારાજાએ વરરાજાને એક અમુલ્ય વીંટી, શીરપેચ, કટાર ને તરવાર ભેટ આપ્યાં. તેમજ લાલબાને એક નવસેરો મોતીનો હાર અને ભરગચ્છીની એક કિંમતી સાડી આપી. એ પ્રમાણે સર્વત્ર આનંદ વરતાઇ રહ્યો. જાનની સાથેજ લાલબાને સાસરે વળાવી, મહાસિંગજી ઠાકોર તેજબાને લેઈ માંડે ગયા. તેજબાને પણ પોતાના વૈભવની સલામતી થયાથી શાંતિ વળી હતી. તેના જોડકાં છોકરાં રતન ને મદન સરખા કદનાં ને સરખા દેખાવનાં બંને સરખાં ખૂબસુરત હોવાથી એમાંથી રતન કયો ને મદન

કયો એ ઓળખવા મુશ્કેલ પડે એવા હતા. એ બંને બાળકો મહારાજા અજીતસિંગજીના સમોવડીઆ હતા; તેથી મહારાજાની આજ્ઞાથી તેમને દુર્ગાદાસને ત્યાં રાખ્યા. આટલા વખતમાં તો તેજબાએ દુર્ગાદાસની સ્ત્રીનો પ્રેમ મેળવી સહીપણાં કર્યાં હતાં, તેથી તેને પોતાનાં બાળકો ત્યાં રાખવામાં કાંઈ અડચણ જણાઇ નહિ.

મહારાજાની સાથે આવેલા ભીલ ને તેમનાં બાળકોને જોધપુરમાંજ રાખી તેમને જીવાઈ બાંધી આપી ને ભીલ બાળકોને પોતાની હજુરમાં રાખ્યા. મહારાજાને જેના ઘરમાં ઉછેરી મોટા કર્યા હતા તે જયદેવભટને તથા મહારાજાને દિલ્લીથી છુપાવી લાવનાર પેલા મુસલમાન મદારીને પણ જાગીર આપી જોધપુરમાં રાખ્યા. મહારાજાને સંભાળનાર મુકુંદદાસ ખીચીની જાગીરમાં પણ વધારો કરી આપ્યો. રાજ્ય કામકાજમાં મદદ કરવાને દુર્ગાદાસે માનસિંગ, ગંભીરસિંગ ને ગુલાબસિંગને પોતાની પાસે જોધપુરમાંજ રાખ્યા. દુર્ગાદાસની જાગીરનું ગામ ઉજડ થયું હતું ને તેનાં ઘરબાર બળી ગયાં હતાં તેથી મહારાજાએ સમંદરી વગેરે ગામોનો પટો કરી આપી રાજ્યખર્ચે ત્યાં ગઢી ને મહેલ બંધાવી આપ્યાં ને તેની સંભાળ રાખવાને મહારાજાની આજ્ઞાથી જશકરણને ત્યાં રાખ્યો. મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠના ખર્ચ માટે મહારાજાની આજ્ઞા લેઈ દુર્ગાદાસે એક ગામ જાગીરમાં આપ્યું વળી રાજસિંગ પાટાવત, રૂપસિંગ, કરણસિંગ, સુરતનસિંગ વગેરે જે જે ઠાકોરોએ શરૂઆતથીજ દુર્ગાદાસને સહાય કરી છેવટ સુધી વળગી રહ્યા હતા, તથા પોતાનાં ને પોતાનાં માણસોનાં લોહી રેડી નાણાંની ખુવારી ખમી હતી તે સર્વેને તેમની જાગીરમાં તેમની જાગીરના પ્રમાણમાં થોડો થોડો વધારો કરી આપી પટા કરી આપ્યા. ઉપરાંત તેમને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે દરબારમાં નોકરીએ વળગાડી નવાજ્યા. મહારાજાની બાળવય હોવાથી બધા સરદારોએ મહારાજા રાજ્ય સંભાળી શકે એટલી વયના થતા સુધી દુર્ગાદાસને રાજ્યરક્ષક ઠરાવી જોધપુરમાં રાખ્યા.

દુર્ગાદાસે જાતે રાજ્યનાં સર્વ કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખીને તથા માનસિંગ, ગંભીરસિંગ ને ગુલાબસિંગ જેવા નિપુણ, પ્રમાણિક ને ઉત્સાહી કામદારોની સહાયથી રાજ્યમાં એવો બંદોબસ્ત રાખ્યો કે મહારાજા ઇ. સ. ૧૭૦૧ માં રાજ્ય સંભાળી શકે એવા થએથી રાજ્યની લગામ તેમના હાથમાં સોંપી. તે વખતે મારવાડની પ્રજા વેપાર રોજગારે ને પૈસે ટકે આબાદ થઈ. તથા ખેતીવાડીમાં સારૂં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાથી ખેડુતો પણ સુખી થયા. એટલા સમયમાં ફરીને કોઇ વાર રાજ્યમાં લઢાઈ કે ટંટા ફીસાદ નહિ થયાથી રાજ્યનો ખજાનો તર થયો, તેથી તે સમયમાં રાજ્યના બંદોબસ્ત માટે જે જે કિલ્લા સુધારવા જેવા હતા તે દુર્ગાદાસે સુધરાવ્યા ને જ્યાં નવા કરાવવાની જરૂર જણાઇ ત્યાં નવા કરાવ્યા. કેટલેક ઠેકાણે રસ્તાઓ દુરસ્ત કરાવ્યા ને જોધપુર શેહેરમાં ને ગઢ ઉપર રાજ્યમહેલો ને ઉતારાનાં મોટાં મકાનો બંધાવ્યાં એટલું છતાં પણ ખજાનામાં નાણું પુરતું હતું આ પ્રમાણે રાજ્યની ને રૈયતની સારી રીતે સંભાળ રાખ્યાથી, ન્યાય આપ્યાથી, વેપાર રોજગાર, ખેતીવાડી ને કારીગરીને ઉત્તેજન આપ્યાથી, લસ્કરનો ને તાબાના નોકરોનો સારો બંદોબસ્ત રાખી ચોર, લૂંટારા ને લાંચીઆ નિર્મૂળ કર્યાથી રાજ્ય ને રૈયત આબાદ થયાં.

આ પ્રમાણે રાજ્યકારભાર ચલાવી સન ૧૭૦૧ માં દુર્ગાદાસે રાજ્યનો સઘળો ભાર મહારાજા સાહેબને માથે નાંખી પોતે પોતાની જાગીરમાં જવાનો ઇરાદો જણાવ્યો, ત્યારે મહારાજા અજીતસિંગજીએ પોતાને સર્વ કામની માહિતી થતા સુધી સલાહ આપવાને તેમને દરબારમાંજ રહેવાની ઇચ્છા જણાવ્યાથી બીજાં ૭ વરસ દુર્ગાદાસ જોધપુરમાં રહ્યા. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં આલમગીર પાદશાહ દક્ષિણમાં મરણ પામ્યો ત્યારે એનો પાટવી શાહજાદો મોઆજીમ પાદશાહ થયો. ઔરંગજેબની રાજ્યનીતિથી દેશમાં ઠામઠામ હિંદુઓના બળવા થતા હતા તે મટાડવા ને દેશમાં સલાહ શાંતિ ફેલાવવા, એ પાદશાહે મહાન્ અકબરશાહની રાજ્ય-

નીતિ ચલાવવાનો વિચાર કરી મહારાજા અજીતસિંગજી ને દુર્ગાદાસ સાથે સંધિ કરી, અકબરશાહની રાજ્યનીતિ પ્રમાણે ચાલવાનું પોતે કબુલ કર્યું. એટલે હવે દેશમાંથી લઢાઇટંટાનું મૂળ જશે, એમ જણાયું.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

ગુણનો બદલો અવગુણથી સંગ દોષ.

છેલ્લાં ૭ વરસમાં રાજ્યમાં હલકા લોકોનું ચલણ થવા માંડયું. ગોલા ને પાસવાનો મહારાજાના કાન ભંભેરતા, તે મહારાજા અજીતસિંગજી સાંભળવા લાગ્યા. દુર્ગાદાસના સામાવળીઆ પણ ખટપટ કરવા લાગ્યા. આ સર્વ વાતની રજેરજ બાતમી દુર્ગાદાસના વિશ્વાસુ ગંભીર, ગુલાબ ને માનસિંગ લાવતા. એક દિવસે દુર્ગાદાસ દરબારમાં આવ્યા ત્યારે મહારાજાએ કહ્યું કે "કાકા, જ્યારે જ્યારે હું તમને જોઉંછું ત્યારે ત્યારે મને નાનપણનાં દુઃખ યાદ આવે છે." આ સાંભળી દુર્ગાદાસે મૌન ધર્યું. પણ એથી એ સમજ્યો કે હવે મહારાજાનું મન આપણાથી ઉંચું થયું છે ને આપણું અન્નજળ જોધપુરથી ઉઠ્યું છે. રાજા ગાદીપતિ થયા પછી પોતાની ઇચ્છાનુસાર સ્વતંત્રપણે ચાલવાને ચાહે એ સ્વાભાવિક છે. તથાપિ તેમની ઇચ્છા રાજ્યને કે રૈયતને નુકશાન કરતા ન જોઇએ. પરંતુ અજીતસિંગજી હલકા લોકમાં ઉછરીને મોટા થાય છે ને જોધપુરમાં પણ ઘણોખરો એવાજ લોકોનો સહવાસ છે. તેથી તેવા સોબતીઓના હલકા ગુણ એમનામાં આવવાનો સંભવ છે. એ હલકા ગુણના યોગથી ભવિષ્યમાં માંહેમાંહે કુસંપનાં બીજ રોપાઇ એમની કે રાજ્યની ખરાબી થવાનો સંભવ છે. જે રાજ્ય મહારાજાની ગેરહાજરીમાં પાદશાહે ખાલસા કરી પાયમાલ કર્યું હતું. તે રાજ્ય કેટલી મુશીબતે પાદશાહ પાસેથી છોડાવી કેટલી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે મહારાજાને ઉછેરી સ્વાધીન કર્યું; તથા તે પછી ચૌદ પંદર વરસમાં એ રાજ્ય મહારાજા જશવંતસિંગજીના સમયમાં જેવા આબાદીમાં હતું તેવું આબાદ કર્યું છે, તે રાજ્ય પાછું મારા-

જ દેખતાં પાયમાલીમાં આવવાનો વખત આવે તો આ વૃદ્ધાવસ્થામાં હું શું કરી શકવાનો છું ? તે કરતાં તો આબાદ રાજ્ય છોડીને હાલમાંજ જવું એ સારૂં છે. એવો વિચાર કરી તેણે પોતાના કુટુંબ કબીલાને ધીરે ધીરે ઉદેપુરના રાજ્યમાં વિદાય કર્યા.

એક દિવસે દુર્ગાદાસ દરબારગઢમાં મહારાજા પાસે જતા હતા ત્યારે કિલ્લા ઉપર એમના બાતમીદારોએ એમને ખાનગીમાં ખબર આપી કે આજે તમે પાછા ઘેર જાઓ ત્યારે તમને મારવાને કિલ્લાને દરવાજે મહારાજાએ ચાર મારા બેસાડેલા છે. માટે શી આજ્ઞા છે? દુર્ગાદાસે તેને સમજાવી પોતાને ઘેર મોકલ્યો. દુર્ગાદાસે દરબારમાં જઇ મહારાજાને સલામ કરી કહ્યું કે મહારાજા સાહેબ, હવે આપ રાજ્ય ચલાવી શકો એવા થયા છો તથા રાજ્ય કારભારની સર્વ ખાંચખૂંચથી વાકેફ થયા છો. હું વૃદ્ધ થયો છું તેથી હવે મારો વિચાર આ છેવટના જે થોડા ઘણા દિવસો બાકી હોય તે કાશીમાં જઈ ભગવદ્દભક્તિમાં ગાળવા એવો થાય છે. માટે હવે આપ કૃપા કરીને મને રજા આપો તો બહુ સારૂં. આ સાંભળી મહારાજા અજીતસિંગજીને પણ ભાવતું હતું ને વૈદ્યે કહ્યા જેવું થયું. જ્યાં સુધી દુર્ગાદાસ જેવો વીર ને સદ્દગુણી નર રાજ્યમાં કરતા કારવતા હોય તો, જો કે દરેક કામ દુર્ગાદાસ મહારાજાના કાનપર નાંખી તેમની મંજુરી મેળવીને કરતો હતો તોપણ ત્યાં મહારાજાને કોણ પૂછે ? હલકા લોકોનો ભમાવ્યાથી એ વાત મહારાજાને ગમતી નહોતી. વળી દુર્ગાદાસને જોતા કે મહારાજાને પોતાની બાળપણાની સ્થિતિ યાદ આવતી. મહારાજાએ પંડે કોઇ સારૂ કામ કર્યું હોય તોપણ તે દુર્ગાદાસની સલાહથી થયું હશે એમ લોકો માનતા. આ સર્વ કારણોથી દુર્ગાદાસ મહારાજાને આંખના પાટા જેવો લાગતો હતો તેથી એ હવે દરબારમાંથી જાય તો સારૂં એમ મહારાજા ઇચ્છતા હતા, પણ જેના હાથ નીચે ઉછરીને મોટા થએલા ને જેના વડે રાજ્ય આબાદ ને સુખી થ-

એલું, તેને જાઓ, એમ કહેવાની મહારાજાની હિંમત ચાલતી નહિ હતી. પરંતુ જ્યારે એમણે જાતેજ જવાની પરવાનગી માગી ત્યારે એમને મન તો ટાઢે પાણીએ ખસ જવા બરાબર હતું. એટલું છતાં જ્યારે દુર્ગાદાસે કાશી જવાની પરવાનગી માગી ત્યારે જાણે પોતે એમના જવાથી બહુ દિલગીર થતા હોય એમ જણાવી ખોટા દીલથી રજા આપી. તથા જ્યારે પોતાને જરૂર પડે ત્યારે તેમની સલાહ માગેથી સલાહ આપવાની વિનંતિ કરી. પછી દુર્ગાદાસે કહ્યું કે મહારાજા સાહેબ, ગઢમાં રાજ્યનો ખજાનો આજ સુધી આપનાથી ને અન્ય સર્વથી છૂપો રાખવામાં આવ્યો છે. તે ક્યાં છે ને કેટલો છે તે માત્ર હુંજ જાણું છું, તે મારા જતા પહેલાં આપને મારે બતાવવો જોઇએ. પણ આજે હું કુંચીઓ ઘેર ભૂલી આવ્યો છું અને તે લાવી આજે બતાવવાનો વખત નથી તેથી કાલે કુંચીઓ લાવી આપને બતાવી હું આપની રજા લેઇશ. મહારાજા તે સાંભળી રાજી થયા. પરંતુ પોતે મનમાં વિચાર કર્યો કે આજે પાછા જતાં તો દરવાજા ઉપર મારા એમનો ઘાત કરશે. તે ન થાય માટે એ ઘેર જાય તે અગાઉ મારાઓ ને ચેતાવી દેવા જોઇએ કે એમનો ઘાત કરે નહિ; એમ વિચારી તેમને ચેતાવી દીધા. થોડીવારે દુર્ગાદાસ ઘેર ગયો ને પોતાના પાંચસેં સ્વારોને હથીઆરબંધ સજ્જ થએલા જોઈ પોતે પણ હથીઆર સજી સ્વાર થયો ને મહારાજાને કહાવ્યું કે મહારાજા સાહેબ આપ તો દુર્ગાદાસને કુતરાના મોતે મરાવવા તૈયાર થયા હતા, પણ દુર્ગાદાસ એમ કુતરાને મોતે મરે એવો નથી. એ તો રણક્ષેત્રમાં મરવાને તૈયાર છે, માટે આપ રણમાં પધારો. આ સંદેશો સાંભળી અજીતસિંગ ભયભીત થયો ને જેણે પોતાના પરાક્રમ, સાહસ, ધૈર્ય ને દીર્ઘદૃષ્ટિથી મારવાડ જીતી લેઇ જેનું ૨૦ વરસ સુધી સાચવી પાલન કર્યું હતું, તેના સામા થવાની પોતાની હિંમત નહિ ચાલ્યાથી તેને નિર્વિઘ્ને જ્યાં જાય ત્યાં જવા દીધો. ગુણ ઉપર અવગુણ તે આનું નામ.

દુર્ગાદાસ જોધપુરથી નીકળી ઉદેપુર ગયો ત્યારે ત્યાં મહા-

રાણા જયસિંગજી રાજ્ય કરતા હતા. તે દુર્ગાદાસની હકીકત સાંભળી તથા એણે કરેલા અથાગ ગુણનો આ રીતે બદલો મળેલો જોઇ દિલગીર થયા. તેમણે દુર્ગાદાસનું ને એમના માણસોનું સારી રીતે પોષણ થાય એટલી જીવાઇ બાંધી આપી. તેથી દુર્ગાદાસે ઉજ્જેણમાં જઈ એકાંત વાસમાં રહી મહાકાળેશ્વરની સેવા કરી પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય પૂરૂં કર્યું. એણે સંવત ૧૭૬૫ માં દેહ છોડી ત્યારે ક્ષિપ્રાને કાંઠે એને અગ્નિસંસ્કાર દીધો.

એના મરણ માટે એક સોરઠો છે કે,

સોરઠો.—પ્રીત ગઇ પરતીત, સાખદડે હોતી સહી;
દાણ ધર એહી રીત, દુર્ગાસિપરા દાગીઓ.

મતલબ કે દુર્ગાદાસના મુવા પછીના એક રાજાએ એના સાખદડાના ભાયાત સાથે પણ અજીતસિંગજીના જેવીજ વર્ત્તણુંક ચલાવી ગુણ ઉપર અવગુણ કર્યો ત્યારે તેણે કવિરાજને પૂછ્યું કે રાજા આમ કેમ કરે છે? મેં કેટલો બધો ગુણ કર્યો છે તે નહિ સંભારતાં ઉલટો ગુણચોર થાય છે? ત્યારે કવિએ ઉપલો સોરઠો કહ્યો છે, કે ભાઇ તમારી સાથે પ્રીતિ ને પ્રતીતિ હતી તે સર્વ ગયું છે? પણ જેણે અસહ્ય દુઃખ વેઠી બાળપણાથી ઉછેરી મોટા કર્યા ને દિલ્લીના આલમગીર જેવા બળવાન પાદશાહ સાથે લઢીને મારવાડ જીતી લેઈ ગાદીએ બેસાડયો એવા દુર્ગાદાસનો પણ અજીતસિંગજી મહારાજાએ ઘાત કરાવવાનો વિચાર કર્યાથી દુર્ગાદાસને જોધપુરમાં અગ્નિસંસ્કાર થવા વારો ન આવ્યો ને ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે એમને અગ્નિસંસ્કાર થયો. ભાઈ, એ ઘેર તો એવીજ રીતિ ચાલી આવે છે.

